

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІСІЯ НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

ЛІТЕРАТУРА

ЗБІРНИК ПЕРШИЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. С. БФРЕМОВА, М. ЗЕРОВА,
П. ФИЛИПОВИЧА

КИЇВ * 1928

ЗБІРНИК
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 82

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІСІЯ НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

ЛІТЕРАТУРА

ЗБІРНИК ПЕРШИЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. С. ЄФРЕМОВА, М. ЗЕРОВА,
П. ФИЛИПОВИЧА

КИЇВ * 1928

Бібліографічний опис та
шифри для бібліотечних
каталогів на цю книгу вмі-
щено в „Літоп. Укр. Друку”
та „Картковому реперт.”
Укр. Книжк. Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
Акад. *А. Кримський*

Держ. Трест „Київ-Друк”,
8-ма друк., вул. Толстого 5.
Київський Окрліт № 232.
Замов. № 862—1250.

Проф. П. Филипович.
УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
ЗА 10 РОКІВ РЕВОЛЮЦІЇ.

I

1908 року в першій книжці «Записок Українського Наукового Товариства в Києві» В. М. Перетц, нині член Всеукраїнської і Всесоюзної Академії Наук, тоді професор Київського Університету на кафедрі російської літератури та мови, вмістив статтю «Найближчі завдання вчення історії Української літератури». В цій статті констатовано, що історія українського письменства ще зовсім мало розроблена і що дослідницька робота настроюється в цій галузі доволі трудно. В. М. Перетцові здавалося, що причина цьому не лише в політичних обставинах, а і в тому, для чого влучне формулювання знайшов акад. В. М. Істрин: «С одной стороны, *иные не умеют изучать*, с другой—еще *неясно что изучать*».

В. М. Перетц робив спробу накреслити, що саме треба студіювати, спиняючись виключно на старій літературі і звертаючи головну увагу на бібліографічні дослідження та на видавання пам'ятників драматичних, віршових та інших XVI—XVIII віків. Що-до нової літератури української, то жодних desiderat'iv у статті не було висловлено. Чому?—видно з того місця в короткому огляді історично-літературних праць, де говориться: «XIX-му вікові—здавалося-б на перший погляд—пощастило більш, ніж давній і середній українській літературі: тут відома книжка проф. Петрова і широка критика на неї проф. Дашкевича; досить добре викладено сей відділ проф. Огоновським; маємо ще значну кількість окремих істор.-літ. і критичних статей в наукових і загальних енциклопедичних журналах. Але лихо в тому, що сливе все, що відноситься до XIX віку—дуже близьке до нас, і спроби опрацювання літературного матеріалу за цей період неминуче хиблять через надмірну сторонність, суб'єктивність, і тому що вони, власне кажучи, є творами «публіцистичного пера», вони вже занадто далеко стоять від самого скромного ідеалу науковости».

Ми висловимось далі, чи можна цілком погодитись з цими словами, а тепер занотуємо, що В. М. Перетц, накресливши план студій з старого українського письменства, взявся до певної міри і здійснювати його в семінарі «русской филологии» при Київському Університеті, хоч, як зазначав

сам керівник (у цитованій статті 1908 р.), «праця в Київському Університеті притягла до вивчення української літератури дуже невеликий гурт». Цей гурт пізніше збільшився, низка доповідів членів семінару була надрукована в «Записках наукового Т-ва», що і викликало донос відомого чорносотенця-українофоба С. Щоголева. В своїй книзі «Украинское движение, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма» він писав: «Семинарий, следовательно, существующий «при Импер. Университете» и даже пользующийся его денежной поддержкой, был исполнительным органом украинской партии в Киеве и питомником для украинизации русской учащейся молодежи». Свого безглузкого доноса С. Щоголев закінчував трохи песимістичною тирадою: «Можно думать, что тучи, собравшиеся над кафедрой русского языка и словесности в Киевском университете, не скоро рассеются».

Але хмари розвіялись, тільки не ті, про які писав 1912 року Щоголев. Революція ліквідувала старий державний лад, і в Київському Університеті (як і по інших Університетах України), перетвореному пізніше на Інститут Народної Освіти, вільно залунала українська мова і поруч з іншими новими дисциплінами введено було викладання історії українського письменства. Так само українське слово входить в інші—вищі, середні й нижчі учбові заклади і взагалі в систему освіти широких трудящих мас. Історикам українського письменства, особливо новішого, треба було задовольняти величезні вимоги, і тепер, оглядаючись на перейдений шлях, бачимо, що дійсно зроблено вже багато, хоч, звичайно, великі простори odkриваються і для дальших дослідів у царині українського художнього слова. Не забуваймо, що взагалі історія літератури наука ще молода.

Роки громадянської війни та голодні роки не сприяли нормальній науковій праці і в галузі літературознавства дали на Україні малу друковану продукцію. Але що-року вона зростала і за останні роки спостерігаємо широку й організовану роботу історично-літературну, зосереджену в різних наукових установах та товариствах. Так, наприклад, постійна комісія ВУАН для видавання пам'яток новітнього українського письменства, розпочавши 1919 року підготування Академічної бібліотеки українських класиків, довгий час провадила підготовчу роботу—збирання матеріялів, бібліографічні розшуки і т. и. 1923 року після порозуміння з Державним видавництвом що-до видання Шевченкових творів, розроблено було план академічного видання Шевченка і розпочалася робота над IV-м томом—Щоденником. Весною 1927 року цей том вийшов з друку за редакцією ак. С. О. Єфремова, з його-ж вступною статтею й примітками; в складанні коментарія взяли також участь ак. А. М. Лобода, ак. О. П. Новицький, В. В. Міяковський, П. П. Филипович, М. М. Новицький, Д. М. Ревуцький та П. І. Рулін. Таким чином праця набула колективного характеру. До комісії-ж перейшло складання й редагування Шевченківських збірників («Шевченко та його доба» т. I—1925, т. II—1926 р.), що раніш організовувалися були за індивідуальною ініціативою. Комісія-ж видала збірник «Пантелеймон Куліш» (1927 р.).

Серед співробітників комісії виникла також думка про заснування історично-літературного Товариства при 1-му відділі ВУАН з метою сприяти науковому розробленню історії українського письменства з усіма допоміжними дисциплінами. У березні 1922 року Товариство розпочало свої прилюдні зібрання (перше засідання в день Шевченкових роковин), що відбуваються звичайно раз у два тижня по вівторках і завжди збирають чималу кількість відвідувачів (50—100 ч.; в ювілейні дні—кілька сот), переважно з ВИШ'івської молоді. За 6 років існування Т-ва (1922—1927) відбулося 82 засідання, на яких зачитано 167 доповідів. Значну кількість цих доповідів видрукувано потім в Академічних виданнях та по журналах.

Майже одночасно з заснуванням у Києві Історично-літературного Т-ва, в Ленінграді з ініціативи ак. В. М. Перетца засновано наприкінці 1921 р. «Товариство прихильників української історії, письменства та мови» з метою розроблювати Ленінградські матеріали, що можуть придатись до українознавства. Пізніше, 1923 року, Т-во це здобуло нову назву—«Товариство дослідників української історії, письменства та мови» і тоді-ж його прийняла під свою опіку Всеукраїнська Академія Наук, залучивши його до своїх установ, як наукову комісію для виконання наукових доручень у Ленінграді. Видрукуване 1927 року звітження Т-ва за перше п'ятиріччя (1922—1926) виявляє значну працю—159 зачитаних доповідів, з яких приблизно половина присвячена історії українського письменства. Чимало з них надруковано в «Записках іст.-філолог. відділу ВУАН» (далі відзначатимемо скорочено «Зап. іст.-ф.в.»), в «Україні» та інших виданнях.

З інших установ ВУАН історично-літературні питання розробляли: комісія для вивчення Візантійського письменства та впливу його на Україну, кабінет арабо-іранської філології, комісія заходо-й-американо-знавства. Наприкінці 1927 року утворено «комісію давнього українського письменства». В історичній секції ВУАН також зачитуються іноді доповіді, що стосуються до літератури (переважно публікації нових біографічних матеріалів), з'являючись потім в органі секції—в «Україні».

Крім установ Академії Наук, студіювання історії української літератури та літератур інших народів, а також проблем методології та поетики, провадилось у відповідних науково-дослідчих катедрах чи їх секціях у Києві, Харкові, Дніпропетровському та Ніжині. Де-які з цих кафедр та секцій розпочали роботу раніше (напр. Київська кафедра мовознавства в-осени 1924 р.), де-які пізніше (секція мови та літератури Дніпропетровської кафедри українознавства утворилась в другій половині 1926 р.). В катедрах не лише готується наукова зміна—молоді дослідники, але й провадиться організована праця над розробкою проблем літературознавства. Слід занотувати чималу працю, пророблену харківською науково-дослідчою кафедрою, про що свідчать наукові збірники та стаття В. Державина в «Культурі і Побуті» (1927, № 44).

До наукових установ, що опрацьовують історію українського письменства, прилучився 1926 року заснований у Харкові (з окремими

кабінетами в Києві) Шевченківський Інститут. В ньому розробляється не тільки Шевченкознавство, а й уся нова українська література—від передшевенкової доби до наших днів.

Є осередки наукового вивчення літератури й по інших містах.

Наприклад, в Одесі—історично-філологічна секція Одеського Наукового при ВУАН Т-ва та підсекція Одеської Комісії краєзнавства. Проводять історично-літературну роботу викладачі літератури у вищих школах не тільки по великих центрах, а й по менших (Житомир, Кам'янець-Подільський). У літературних семінарах підвищеного типу, що існують у багатьох ІНО, не тільки озброюються знаннями й методом майбутні дослідники, але й підвищується загальний рівень історично-літературної освіти. Може й не без впливу цього процесу зростання розпочалася 1926 року в журналі «Життя і революція» дискусія з приводу того досить сумного стану, в якому перебуває література в трудовій та професійній школі, де вона подає лише підсобний матеріал для викладачів суспільствознавства та мови (етап уже перейдений в РСФСР).

Це підвищення історично-літературних інтересів, що розвивається на Україні поруч з аналогічним, але ще інтенсивнішим інтересом особливо до проблем поетики в Росії, з кожним роком позначається все більше і конкретно виявляється в зростанні друкованої продукції. Так, наприклад, роблячи в «Україні» (1927, III) просторий огляд українського літературознавства за 1926 рік, К. Копержинський зазначає: «Минулий рік був, проти попередніх, дуже ясный на різні статті, рецензії та студії з поля української літератури».

Звичайно, дуже багато ще треба зробити підготовчої праці для збудування наукової історії цілого українського письменства, але й зроблене за останні роки вимагає вже певної систематизації. Гадаючи, що відповідні бібліографічні інституції та окремі бібліографи зведуть до купи усю історично-літературну продукцію (є газетна звістка, що харківська н.-д. кафедра історії української культури готує повну бібліографію праць з історії української культури), накреслимо тут лише загальну картину досягнень українського літературознавства за добу революції, торкаючись не тільки праць з історії українського письменства, а й тих дослідів, друкованих українською мовою, що розглядають інші літератури або теоретичні проблеми. Розглядаючи лише те, що з'явилось на терені Радянських Республік, зауважимо, що за кордоном—у Галичині (Львів) та у Празі історично-літературних праць з'явилось дуже мало і за небагатьома винятками (роботи М. Возняка, Л. Білецького, В. Щурата) вони мають незначну цінність. Тяжке становище, в якому опинилась Західня Україна, не дає змоги належно розгорнути культурну роботу. Навіть ювілей Франка не міг бути одсвяткований, як слід,—спромоглися видати лише невелику книжку вибраних творів письменника, майже всі-ж публікації невиданих творів Франкових, його листи та інші матеріали надсилалися до збірників та журналів на Радянську Україну, де й з'являються до цього часу.

На початку нашого огляду мусимо констатувати, що історично-літературні інтереси скеровувались майже виключно в бік нового українського письменства—XIX і XX віків. Над старою українською літературою працювало дуже мало дослідників, не було відповідної організації праці. Лише в останній час, як уже зазначено, при ВУАН організовано з ініціативи акад. В. М. Перетца «Комісію давнього українського письменства». Це зменшення дослідницького інтересу до письменства давніх віків пояснюється впливом революції, прагненням до сучасності. Проте серед невеликої кількості дослідів, присвячених старому українському письменству, зустрінемо дуже цінні праці—«Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» ак. В. М. Перетца і його-ж «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.», що поширюють наші знання про стару українську повість на підставі нових матеріалів, «Драму Українську» проф. В. І. Резанова (вийшло 4 томи), монографію про Сковороду ак. Д. І. Багалія. Інтерес до Сковороди взагалі був чималий, особливо в зв'язку з двохсотріччям народження—крім низки популярних нарисів, з'явилась (в Одесі) збірка статтів «Пам'яті Г. С. Сковороди» та окремі статті в періодичних виданнях і збірниках (В. Петрова, А. Ковалевського та инш.). Майже всі статті розглядають філософсько-етичні погляди Сковороди та його громадську постать, дві статті (П. Бузука в Одеській збірці й О. Н. Синявського в «Червоному Шляху») досліджують мову Сковороди, літературній ж його спадщині присвячені статті А. В. Музички: «Поетична творчість Г. С. Сковороди» (в Одеській збірці) й О. С. Грузинського «Критичні замітки до твору Сковороди «Басни Харковські» («Зап. іст.-ф. в.» кн. 13—14).

Серед низки інших праць відзначимо статті відомих дослідників старої української літератури—П. М. Попова («Замітки до історії українського письменства XVII—XVIII вв.»—в «Зап. іст.-ф. в.» кн. IV та инш.), С. І. Маслової («Етюди з історії стародруків»), В. П. Адріанової-Перетц («Данило Корсунський, паломник XVI віку»—«Зап. іст.-ф. в.», кн. IX), О. І. Білецького («Симеон Полоцький та українське письменство XVII в.»—Ювілейний збірник на пошану ак. Д. І. Багалія), С. Щеглової («Вірші про Мазепу»...—«Науковий збірник», під ред. ак. М. Грушевського, т. XXI) К. О. Копержинського («Український письменник XVI століття Василь Суразький»—там-же), А. Я. Лященко («Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу»—«Україна», 1926, № 4). З молодих дослідників Микола Гепенер дав цінну замітку «До історії старої української повісти» («Записки іст.-філ. відділу УАН», кн. XII), де опублікував західноєвропейську редакцію українського перекладу повісти про Стефаніта й Іхнілата.

З праць ширшого синтетичного характеру велике значіння має «Історія української літератури» ак. М. Грушевського, якої з'явилось уже п'ять

томів (останній в двох випусках). Треба ще згадати присвячене 350-річчю української книги ювілейне число «Бібліологічних Вістей» та прекрасно видану Укр. Інститутом Книгознавства «Українську книгу XVI—XVIII в.»,—матеріал, цікавий для історика книги, буде корисний і для історика літератури:

Стара українська література все-ж була більш-менш розроблена в до-революційні часи. Цьому сприяло те, що, як зазначає П. Сакулін («Синтетическое построение истории литературы», ст. 41) «ни одна история литературы (російської. П. Ф.) не обходиться без главы о влиянии юго-западной Руси в XVI—XVII веках». Ця більша розробленість старої літератури допомогла О. К. Дорошкевичу й Л. Т. Білецькому скласти досить гарну хрестоматію старого українського письменства, призначену для шкільного вжитку.

З широкого плану бібліографічних показників та видань пам'яток старого письменства, плану, накресленого в цитованій статті ак. В. М. Перетца, здійснюється лише видання драматичних творів XVI—XVIII віків (В. Резанов. «Драма Українська», вид. ВУАН); С. І. Маслов, П. М. Попов та инш. систематично студіюють стародруки та в Ленінграді складає бібліографію старого українського письменства гурток дослідників під керівництвом ак. В. М. Перетца.

II.

В згаданій програмовій статті 1908 р. ак. В. М. Перетц висловив сумнів що-до можливості наукових студій з історії літератури XIX віку. Справедливо зауважив з цього приводу І. Я. Айзеншток в статті «Изучение новой украинской литературы» («Путь просвещения», 1922 р. № 6): «Вопрос о возможности изучения литературы ближайшего нам времени, как известно, разрешен в положительную сторону: признано, что можно *изучать* даже современную нам литературу». «Хронологический момент играет в изучении литературы второстепенную роль, на первом же плане находятся вопросы *материала и методов*». Говорячи про можливість студіювання сучасної літератури, І. Айзеншток посилається на праці В. Жирмунського «Поэзия А. Блока» і «Валерий Брюсов и наследие Пушкина» та Р. Якобсона «Хлебников», але він міг пригадати і пізнішу працю самого В. М. Перетца—мало відомий нарис про белетриста Б. Лазаревського, де наукова критика—влучна стилістична аналіза дає матеріал для висновків про епігонний характер зазначеного письменника.

Але коли можна ще сперечатися про те, в якій мірі можуть бути науковими досліди над сучасними письменниками, в якій мірі в них *критик* поступається місцем *історикові*, що не може ще мати всього потрібного йому матеріалу (біографічного та инш.) і часто обмежується формальною аналізою творів, то не має сумніву, що не тільки XIX вік, а й початок XX-го, доба перед Революцією 1917 року, доба така далека від нас психологічно й багата на меморіальний матеріал, почасти уже приступний для

дослідника в різних музеях та архівах,—може увійти в поле історично-літературних студій. Це ми й спостерігаємо тепер в українському літературознавстві.

Перш за все спинимось на процесі перевидання і публікації пам'яток новітнього українського письменства. Різні видавництва, досить інтенсивно за останній час, видають: 1) повні зібрання українських класиків, 2) зібрання вибраних творів, 3) окремі твори. Всі ці типи видань мають здебільшого відповідний історично-літературний та біографічний апарат, пристосований до характеристики письменника чи окремого твору. На першому плані треба поставити згаданий уже том академічного видання Шевченка—«Журнал» (щоденник), що подає уважно перевірений текст та великий, енциклопедичного типу, коментарій. Як переходовий момент від контамінованого «Кобзаря» за ред. В. Доманицького до I—II-го томів акад. видання Шевченка, що має канонізувати текст, треба розглядати «Поезії Т. Шевченка» за ред. ак. С. О. Єфремова і М. М. Новицького (2 томи в серії «Літературна бібліотека» вид. «Книгоспілки»—далі цю серію називатимемо скорочено—«Літ. бібл.»).

З інших авторів, що входять в «бібліотеку українських класиків» Державного видавництва України найбільше пощастило Гулаку-Артемовському. Компактний том його творів має велику вступну статтю І. Айзенштока, докладну в біографічній частині, побіжну й спірну в іст.-літ. аналізі, й сумлінно зроблений коментарій. Незрозуміло, чому у відділ поезій, що приписуються Гулакові-Артемовському, вміщено відомого вірша Боровиковського «Волох».

Вибрані твори Федьковича в тій-же серії українських класиків вийшли в одному томі і мають компілятивну статтю Д. Загула, складену, як зазначає сам автор, «за Маковеєм». Науковий характер (перевірені тексти, з варіантами і коментарієм) має видання творів Марка Вовчка за ред. О. К. Дорошкевича. Важко поки сказати, яку цінність матиме видання творів І. Нечуя-Левицького (іст.-літ. апарат обіцяно дати в останньому томі). Що-до тексту, то можна висловити сумнів, чи доцільно було контамінувати текст «Хмар» з рукопису-чернетки перших 5-ти розділів і з друкованого виправленого рукою автора тексту. Чи не краще було б подати в примітках варіанти рукопису?

З інших видань «Твори» І. Котляревського повторюють старе науково популярне видання за ред. ак. С. Єфремова. Мають вийти в «бібліотеці українських класиків» твори Куліша, Панаса Мирного, Л. Глібова (недавно з'явився 1-ий том за ред. Ів. Капустянського та М. Плевака, відзначимо цінні примітки М. Плевака), Франка, Кобилянської. До цього часу Держ. в-во видрукувало по-за зазначеною серією твори Коцюбинського в 5-х томах за ред. ак. С. Єфремова. Твори Франка й О. Кобилянської, також Б. Грінченка, В. Винниченка та М. Чернявського, видає «Рух»,—вони призначені для широкого споживача і не мають

наукової вартості, але задовольняють потребу мати під рукою хоч і не повне та не досконале, але все-ж перше «зібрання творів» цих авторів, окремі твори яких у старих виданнях давно можна вважати за раритети, бо до революції вони друкувались переважно в Галичині й за малим не доходили до нас зовсім.

Найбільше з усіх авторів пощастило Лесі Українці. Уже перше видання її творів, що вийшло в «Книгоспілці» у 7-и томах протягом 1923—25 років, за ред. Б. В. Якубського з примітками К. В. Квітки та критично-біогр. нарисом М. К. Зерова (при 1-му томі), було цінним подарунком не тільки для широкого читача, а й для історика літератури. Це видання з тиражем в 3,000 примірників швидко розійшлося і 1927 року те-ж видавництво почало нове видання в 10-ти томах за загальною редакцією Б. В. Якубського (вийшло до цього часу 4 томи). В примітках подано багато варіантів (використано рукописи); крім статтів загального-синтетичного характеру («Творчий шлях Лесі Українки»), кожному більшому творові поета присвячено спеціальну розвідку,—в цій роботі взяло участь кілька дослідників—Б. Якубський, О. Бургардт, М. Драй-Хмара, А. Ніковський, П. Филипович, І. Шаровольський. Така колективна робота, яку ми вже бачили на прикладі з академічним виданням Шевченка (та Шевченківськими збірниками) накреслює шлях для інших видань аналогічного типу. За таким зразком готує «Книгоспілка» і видання творів Коцюбинського за ред. А. Лебедя.

В тому-ж видавництві з 1925 року почала виходити в Києві «Літературна бібліотека», розрахована на задоволення потреб школи і самоосвіти в текстах українських письменників від Котляревського до нашої доби та в історично-літературних і біографічних відомостях. Бібліотеку розраховано поки на 65 випусків, вийшло 30; участь у редагуванні текстів та складанні вступних статей беруть як київські дослідники (О. К. Дорошкевич, М. К. Зеров, Б. В. Якубський, Ан. Лебедь, П. Филипович, О. Гермайзе, П. Рулін та инш.), так і харківські (А. Шамрай, І. Айзеншток, А. Річицький) та одеські (В. Герасименко). «Літературна бібліотека» «Книгоспілки» в цілому має безперечну вартість, окремі-ж її випуски, подаючи перевірені тексти та ґрунтовні статті, цінні і з наукового боку. Про це ще поговоритимемо далі.

Зазначимо також, що в-во «Сяйво» почало випускати приблизно такого-ж типу «Бібліотеку української повісти», але передмови історично-літературного харатеру даються тут рідко, здебільшого з'являються імпресіоністичні критичні нариси. В найменшій мірі задовольняє історично-літературні вимоги «Популярна бібліотека із вибраних творів українських письменників-класиків», що видає «Час». Та й вона свідчить про величезний попит на українських класиків з боку школи і широкого читача, про прагнення до літературної освіти. Для задоволення потреб школи склалися також історично-літературні хрестоматії—з них треба відзначити кілька випусків

«Шкільної бібліотеки за ред. О. Дорошкевича («Енеїда», «20—40-ві роки в українській літературі») та М. Плевака («Хрестоматія нової української літератури»).

Та хоч і чимало зроблено в галузі видавання пам'яток нової української літератури, але це власне тільки початок ознайомлення широких мас з набутками української культури минулого. Зріст культурних вимог веде до того, що ми матимемо, безперечно, скоро не тільки академічне видання творів Шевченка, не тільки наукове видання творів Лесі Українки, — письменників особливо близьких нашій сучасності, але також і видання Панаса Мирного (згадаймо, що до цього часу частина «Повії» залишається в рукопису, а перші частини видрукувано у виданнях, які тепер важко здобути), Куліша, Квітки (1928 року—150-річчя його народження) та багатьох інших письменників.

Поруч з цим процесом, що в тих випадках, коли звертались до рукописів, часто сприяв виправленню тексту (напр. «Москаля Чарівника» Котляревського) або поповненню його місцями, що колись викинула цензура (напр. в романі П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), ішов інтенсивний процес виявлення різноманітного матеріалу, що характеризує життя і творчість письменників (листування, архівні дані, недруковані раніш рукописи та чернетки, спогади і т. п.). Ці матеріали з'являлися не тільки в «Записках історично-філологічного відділу ВУАН», «Україні» та наукових збірниках (Шевченківських, Франківському, Кулішівському, «За 100 літ», «Наук. Збірн.» за ред. М. Грушевського та инш.), але і в журналах загального характеру («Червоний Шлях», «Життя і революція», «Плужанин» та инш.). Найбільше матеріалів надруковано про Шевченка, Франка (публікації М. Возняка), Куліша, Коцюбинського, Лесю Україну, також багато про І. Котляревського, Костомарова, Кропивницького та инш. Передруковувалося де-що з унікалів—напр. А. В. Музичка подав у «Записках іст.-ф. в. ВУАН», кн. XIII—XIV текст виданої в Одесі 1834 р. віршової «казки»—«Маруся». З публікацій, що виходили окремими книжками, варто одзначити «Знадоби до життєпису Ст. Руданського» акад. А. Кримського та М. Левченка, «Куліш і Милорадовичівна» Ол. Дорошкевича «Сивенький—Володимир Самійленко» М. Грінченкової (останні дві—в серії «Постаті й епізоди» в-ва «Слово»), «Злистування Кропивницького» Т. Слабченка.

Для історика письменства, як і для кожного наукового робітника, величезне значіння має добре складена бібліографія. Це всім відомо і це завжди доводиться нагадувати, бо недаром один критик жартував, що бібліографи виявляють героїзм, у Карлейля не передбачений... Про потребу «чисто библиографического определения материяла, подлежащего изучению» писав І. Айзеншток у згаданій статті, підкреслюючи: «Без этой предварительной, черновой, но необходимой работы немыслима научная разработка истории украинской литературы. Нужно составить: 1) указатель отдельных изданий на украинском языке, 2) указатель литературных

произведений на українском языке, напечатанных в русских журналах, газетах и сборниках; 3) указатель художественных литературных произведений, напечатанных отдельно и помещенных в журналах и сборниках, тема и содержание которых имеет отношение к Украине, а также указатель критических статей и рецензий на художественные произведения украинские и українська».

Про «чергові завдання української бібліографії»—збирати «українська» по давніх російських часописах, коли не існувала ще українська преса, писав і П. І. Р у л і н (в «Бібліологічних Вістях»), наводячи де-які конкретні спостереження.

Нарешті про потребу взагалі розроблювати бібліографію йде мова в «Бібліографічному Збірникові» (ч. 3) Всенародньої Бібліотеки України. Зокрема для історика літератури цікаві тут статті—М. Ясинського «Головні моменти з історії української бібліографії» та С. Маслова «Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII вв.».

На жаль, самої бібліографічної роботи помітимо не багато за цей час, принаймні—в друкованому вигляді. Але низку праць треба занотувати—великий бібліографічний апарат у «Хрестоматії нової української літератури» М. Плевака, роботи М. Яшека в галузі Шевченкознавства (окрема книжка й огляди в «Шляху Освіти» 1925 р. № 3 та «Червоному Шляху» 1926 р. № 2—3), та огляди вужчого характеру: К. Копержинського—«Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80—90 років XIX ст.» («Праці Одеської Центральної Наукової бібліотеки») і «Українське літературознавство в 1926 році» («Україна», 1927 р. № 3), І. Айзенштока—доповнення до Баженівської бібліографії Квітки («Записки іст.-філ. відділу ВУАН», кн. I), ак. С. Єфремова—бібліографію Коцюбинського (Твори, вид. ДВУ, т. V). П. Тиховського—«Адам Міцкевич в українських перекладах» («Науковий збірник харк. н.-д. катедри історії України», т. I), В. Д-ського «Гоголь українською мовою» («Червоний Шлях» 1927 р. № 7—8). Поправки і доповнення до цієї статті вмістив у «Бібліологічних Вістях» (1927 р. № 3) В. Дорошенко. Показчик літератури українською мовою в Росії за століття 1798—1897 роки Д. Дорошенка з'явився за кордоном (див. рец. І. Айзенштока на цю працю в «Червоному Шляху», 1926 р. № 10). Відзначимо ще статтю Н. Гіляровської—«Гоголь в народній книжці та картинці» в тому-ж, присвяченому пам'яті Гоголя, числі «Бібліологічних вістей». Взагалі цей журнал, орган українського наукового Інституту книгознавства, вмістив низку бібліографічних статей та заміток, серед них занотуємо загальний нарис ак. С. Єфремова «В тісних рямцях». Українська книга в 1798—1916 р., («Б. В.», 1926, № 2 і окрема відбитка). У виданні Інституту вийшла також книжка В. Ігнатієнка «Українська преса (1816—1923 р. р.)». Інститут також склав (використавши попередні праці М. Павлика і В. Дорошенка) бібліографію І. Франка, частину якої надруковано в збірникові «Іван Франко» (вид. «Книгоспілки»).

На черзі дня стоїть тепер крім індивідуальної бібліографії окремих письменників, складання ширших покажчиків, що можна зробити лише колективно.

III.

Переходячи тепер до розгляду саме історично-літературних дослідів про діячів нового українського письменства, відзначимо, що в цій галузі маємо 1) монографії та статті загального характеру, що охоплюють життя і творчість окремого письменника й накреслюють головні етапи його розвитку, 2) спеціальні розвідки, присвячені окремим проблемам літературної еволюції письменника, окремим творам і т. и. Не тільки в наукових виданнях з'являлися такі розвідки—з приємністю треба занотувати, що «Життя і революція», «Червоний Шлях», почасти й інші журнали, охоче містили як матеріяли до життя й творчости різних письменників, так і статті історично-літературні.

Найбільше розвідок і статтів присвячено Шевченкові. Можна сказати, що за останні 7 років, починаючи з збірника «Т. Шевченко» 1921 р. (за ред. Є. Григорука і П. Филиповича, вид. Держ. в-ва), виростає ціла наукова дисципліна—Шевченкознавство. Хоч і з інтервалами, але, як періодичне уже явище, виходять Шевченківські збірники—крім збірника 1921 р. маємо «Шевченківський Збірник» 1924 р. (ред. П. Филиповича, вид «Сорабкоп») і два тома «Шевченко та його доба» 1925 і 1926 р. (ред. ак. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича). Скоро має з'явитись збірник Шевченківського Інституту. В згаданих чотирьох Шевченківських збірниках, що об'єднували київських дослідників, брали участь ак. С. Єфремов, ак. А. Лобода, Ол. Дорошкевич, О. Гермайзе, В. Міяковський, М. Новицький, В. Петров, П. Рулін, С. Родзевич, Ф. Самоненко, П. Филипович, Б. Якубський та инш. Крім зазначених збірників Шевченкові було присвячене окреме число «України» 1925 р. № 1—2 (1919 р. багато Шевченківського матеріялу було в «Нашому Минулому», кн. 1—2), з'являлись статті в інших журналах (здебільшого в книжках за березень).

Окремими виданнями з'явилися розвідки: ак. Д. І. Багалія «Шевченко і кирило-методієвці», О. В. Багрія «Шевченко в літературній обстановке», «Шевченковская студия» та инш. (в Баку), А. Річицького «Шевченко в світлі епохи», П. Филиповича «Шевченко і декабристи», М. Плевака «Шевченко і критика» (раніш друкувалася в «Черв. Шл.»).

Не перераховуючи інших праць (вміщених в зазначених збірниках та журналах), відзначимо головні набутки та прагнення сучасного Шевченкознавства. Найголовніше досягнення те, що Шевченка ми тепер уважно і всебічно студіюємо на тлі його доби—з цього погляду характерна еволюція самої назви збірників—від «Т. Шевченко» 1921 р. до «Шевченко та його доба» 1925 р. Праці ак. Д. Багалія, Ол. Дорошкевича, О. Гермайзе, А. Річицького, П. Филиповича та инш. дають чимало для характеристики

класової психології Шевченка та впливу на нього тогочасних і раніших суспільних рухів—кирило-методієвців, декабристів, Петрашевців, Герцена та инш. (вплив польських революційних гуртків, мабуть, не був такий великий, як встановлює В. Щурат—див. замітку М. Новицького в «Зап. іст.-ф. в.» II—III). Сама біографія Шевченкова потрохи звільняється від легенд та іконописної ідеалізації і стає суворо фактичною в дослідях М. Новицького.

Далі на науковий ґрунт виходить студювання Шевченкової поетики—тут відбилосся те, що за останнє десятиріччя в російському, до деякої міри і в українському, літературознавстві інтереси дослідників скеровуються в галузь поетики, де чимало вже й зроблено. Цей поступ буде помітний, коли порівняємо давню статтю М. Богдановича (в журналі «Украинская Жизнь», 1914. № 2) з новітніми працями Б. Якубського (в Шевч. збірниках), Б. Навроцького («Проблеми Шевченкової поетики»—«Червоний Шлях» 1926, № 2) Ф. Самоненка, Д. Загула, Д. Дударь (статті в «Шевч. Зб»). та инш.

Що-до літературних впливів на Шевченка, то тут де-що було зроблено і раніш, особливо в монографії Ол. Колеси «Шевченко і Міцкевич». В сучасних працях додано чимало нового в окремих спостереженнях, а також в трактуванні впливу на Шевченка байронічної поеми. В звязку з працею В. Жирмунського «Байрон и Пушкин» зроблено спробу з відповідними корективами порівняти Шевченкові поеми з ліроепічними поемами Байрона та його наступників. Вперше цю спробу накреслено в статті П. Филиповича «Шевченко і романтизм», зачитаній на відкритті Іст.-літ. Т-ва в березні 1922 р. і надрукованій в IV-й книзі «Записок іст. ф. в. ВУАН». Потім одночасово аналогічну спробу зробили О. В. Багрій—в Баку (див. «Шевченко в літературній обстановці» і рецензію П. Филиповича в «Житті і рев.», 1925, ч. 9) і С. І. Родзевич—у Києві (стаття «Сюжет і стиль ранніх поем Шевченка»—«Шевченко та його доба», т. II).

Зв'язкові Шевченкової творчості з народньою поезією присвячено кілька статей В. Щепотьєва в «Записках Полтавського ІНО». Драматичні твори Шевченка та його зв'язок з театром досліджували П. Рулін (статті в Шевченківських збірниках), В. Лазурський (ст. про «Назара Стодолю» в «Уч. Записках вищої школи г. Одесьь», 1921 р.) і А. Шамрай (передмова до «Назара Стодоли», вид. Шевч. Інст.). В той час як раніш історики літератури та критики використовували майже виключно «Жобзаря», тепер у сферу дослідів входить і Шевченків щоденник і його російські повісті (їм присвячено і спеціальні статті—ак. С. Єфремова в «Укр.» 1925 р. № 1—2 і Б. Навроцького в «Черв. Шляху», 1925 р., № 10). З'явилося кілька праць (Л. Арасимович, М. Мандрики, Гр. Майфета та инш.) про переклади Шевченка на різні мови.

З усіх зазначених і не зазначених за браком місця праць можна зробити документально обґрунтований висновок, що старі погляди на

Шевченка, як на геніяльного самородка з малою освітою не відповідають дійсності, що Шевченкова творчість являє собою складний комплекс, зрозумілий лише на тлі соціальних та літературних процесів 40—60 років. На студіюванні Шевченка найпомітніше може виявилось нове свіже прямування нашого літературознавства: від кустарництва критичних нарисів з публіцистичною домішкою—до наукових студій, опертих на фактичному матеріалі, старанно зібраному і перевіреному, з великою увагою до мистецької специфіки самих літературних творів та соціологічного їх тлумачення.

Можна гадати, що студії наших дослідників та шевченкознавців Західньої України разом з де-якими давнішими працями наближають з'явлення монографії синтетичного характеру, що охопила б життя і творчість поета в звязку з його добою і суспільними та літературними впливами. Потреба в такій праці гостро відчувається. Але для неї треба також зробити дослідження попередників Шевченка в українському письменстві, а саме ранніх представників українського романтизму («харківська школа»). Тут дуже мало ще зроблено і кожний знахід може збагатити наші знання цінним матеріалом (пор. П. Филипович «До історії українського романтизму»—«Україна», 1924. кн. III). Маємо відомості, що в Харкові готується збірник, присвячений українському романтизмові. В ювілейних книжках «України», присвячених М. Максимовичу (1927. VI) і Костомарову (1925. III), перший студіюється гол. чином, як етнограф, другий—як історик, але й літературознавцеві ці книжки будуть корисні. Попередників Шевченка, від яких він одходив, заперечуючи їх літературний та громадський напрям, простудійовано краще. Використавши низку праць попередніх дослідників (тут були певні досягнення) та зробивши стилістичну аналізу з ухилом в бік соціологічних узагальнень, М. К. Зеров в історичному нарисі «Нове українське письменство» (в. I) дав синтетичний огляд цілої ранньої доби української літератури, при чому головну увагу віддано Котляревському та Котляревщині. Можна заперечувати категоричність де-яких висновків (як це робили А. Музичка в «Червоному Шляху», 1925 р. I—II, і ак. С. Єфремов у «Записках іст.-ф. в. УАН», кн. VII—VIII), можна збільшувати вплив попередньої української традиції на Котляревського, але треба вважати, що вплив Осипова на «Перелицьовану Енеїду» доведено в цій праці остаточно, і ми зовсім не розуміємо запалу М. Марковського, що, будуючи гіпотезу на гіпотезі, ігноруючи факти, опубліковані за останні роки, намагається в розвідці про «Найдавніший список Енеїди» переконати читача, що Осипов наслідував Котляревського.

Навпаки в іншій праці—в статті про «Наталку Полтавку» та «Москаля Чарівника» («Літ. Наук. Вістн.», 1919. III кн.) М. Марковський розвиває думку (яка висловлювалась і раніше) про вплив Шаховського на Котляревського. З новіших дослідів про драматургію Котляревського (та його ближчих наступників) відзначимо вступну статтю П. Рудіна до випуску «Рання українська драма» в серії «Літ. Бібл.» Книгоспілки.

Про Гулака-Артемовського маємо згадану вже розвідку І. Айзенштока («Твори», ДВУ). Низка письменників цієї доби, що наслідували бурлескний стиль, іноді поєднуючи його з сентиментальним, ще чекає на дослідників. Білецький-Носенко, Олександров, Писаревський та інші, коротко згадані в книжці М. Зерова, безперечно в свій час діждуться детальнішого розгляду.

Квітці дослідники присвятили мало уваги, як що згадати літературне значіння основоположника української прози. Маємо вступну статтю В. Бойка до «Творів» Квітки у вид. «Криниці», кілька статтів у ювілейній книжці «Нашого Минулого» (1918 р. № 2), добре складений випуск «Шкільної бібліотеки» Ол. Дорошкевича, кілька нових зауважень в нарисах історії українського письменства М. Зерова і В. Коряка, цікаву імпресіоністичну статтю А. Ніковського (передмова до «Котопської відьми», вид. «Сяйва»), кілька бібліографічних заміток І. Айзенштока, А. Шамрая та инш. За крок вперед можна вважати статтю А. Шамрая «Шляхи Квітчиної творчості», додану до I-го тому «Вибраних творів» Квітки-Основ'яненка («Літ. Бібл.»). Гадаємо, що 150-річчя з дня народження письменника викличе низку праць, поглибить наукове вивчення чималої Квітчиної спадщини—як українською, так і російською мовою писаної.

З Шевченкових сучасників, що розгорнули свою діяльність і в пізнішу добу, Куліш притягає все більшу увагу дослідників. Автор, що за життя свого викликав стільки суперечок і пристрастів, поволі стає об'єктом спокійного історичного студіювання. Причин зростання цього інтересу торкається ак. С. Єфремов у статті «Провіяний Куліш» (вступна до збірника «П. Куліш» стаття): «Безперечно були, та вони й досі не минулися, й об'єктивні причини, що цю постать ставили і ставлять у центрі дослідчої уваги, притягають до неї інтерес нащадків, як колись такий самий інтерес сучасників, не завжди висловлюваний і зафіксований, але раз-у-раз живий и великий. Ці об'єктивні причини коріяться насамперед у діяльності Куліша, у тому величезному сліду, який він лишає за собою в нашій новітній історії—в письменстві, в науці, в громадському житті. Але не без певного впливу була тут і сама особа Кулішева, що, як і все незрозуміле та загадкове, наvertsала до себе зацікавлення, бажання зрозуміти»... Сприяє збільшенню розвідок і те, що дослідник може тепер використати силу матеріалу. До Української Академії Наук перейшов після смерті редактора Кулішевих творів Ів. Каманіна великий рукописний фонд, що може бути цілком використаний, «бо весь він уже історія». «Так само знято veto з матеріалів, що їх тільки революція зробила приступними для дослідника—з тих, що переховувались по всяких архівах політичної поліції». Останнє стосується і до багатьох інших наших письменників, що-ж до Кулішевих рукописів, які переховуються тепер у ВУАН (а також у Чернігівському музеї, Пушкінському домі та инш. місцях), то мабуть жодний український письменник не залишив такої сили рукописів, листів

та іншого матеріалу. Дослідники ретельно взялись за нього, вивчаючи поки здебільшого біографію та світогляд Кулішів, менше цікавлячись літературною аналізою. Особливо треба відзначити праці В. П. Петрова, найенергійнішого з усіх, вдумливого дослідника Куліша (більшість з них друкують в «Записках...») і О. Дорошкевича. Багато цінного матеріалу з недрукованого Кулішевого щоденника використав ак. С. Єфремов у статті «Без синтеза» («Записки» кн. IV). Еволюцію поезії Куліша накреслив, руйнуючи старі народницькі канони, М. Зеров у вст. статті до вибраних поезій Куліша («Літ. бібл.»), вплив Вальтер-Скота на «Чорну раду» простежив Б. В. Нейман (стаття в зб. «П. Куліш»). Історичні погляди Куліша освітлено в статті ак. М. Грушевського, вміщеній в ювілейній (30-річчя з дня смерті) книжці «України» (1927. № 1—2), де надруковано також статті І Житецького («Куліш і Костомаров»), Ол. Грушевського («Повісті Куліша з середини 1850 років») і ак. К. Студинського («До історії зв'язків Куліша з Галичанами в 1869—70 р.»). 1919 року з нагоди сторіччя народження присвячене було Кулішеві 23—24 число «Книгаря» з низкою статей (ак. А. Лободи, М. Сагарди, П. Рудіна, П. Стебницького та інш.). Можна ще згадати виданий «Книгоспілкою» науково-попул. нарис І. Ткаченка—«П. Куліш».

Марка Вовчка досліджено в книжці В. Бойка (1918 р.), що викликала ґрунтовну рецензію О. Дорошкевича («Наше Минувле», 1919. № 1—2).

З поетів, що розвинули свою діяльність в післяшевченківську добу, звертав увагу за життя «непривітаний співець»—запізнений романтик—Я. Щоголів. Крім публікації нових матеріалів (подали І. Айзеншток в «Ч. Ш.», 1925. I—II і Ол. Дорошкевич в «Ж. і Р.», 1926. кн. 4), маємо статті ак. М. Сумцова і І. Айзенштока в «Рух»-івському виданні «Творів» Щоголева, іст.-літ. нарис М. Зерова (вст. ст. до «Поезій», «Літ. Бібл.») і статтю В. Білецької «Етнографізм у творах Я. Щоголева» («Наук. Збірн. Харк. н.-досл. кат. історії України», I).

Вплив Шевченка на Федьковича простежив Г. Хоткевич («Ч. Шл.», 1924. X), прози Ф-ча торкався М. Зеров у передмові до «Люби-Згуби» (вид. «Сяйва»).

Руданському присвячено згадану працю ак. А. Кримського, вступну статтю В. Герасименка до «Вибраних творів» («Літ. бібл.») та кілька дрібних заміток. Про Манджурку можна занотувати лише розвідку В. Мочульського в «Україні» (1926. кн. 5). Глібова досліджували М. Плевако і Б. Шевелєв («Твори», вид. ДВУ і «Сяйва»). Про Старицького-поета (і драматурга) окремих розвідок зовсім не з'явилось. Про Старицького-перекладача є розділ в статті П. Филиповича «Пушкін в українській літературі» (вст. ст. до «Вибраних творів» Пушкіна, вид. «Книгоспілки»). Занотуємо ще уваги П. Рудіна до цікавого листування Старицького з Кулішем («Життя

і рев.», 1926. № 12). Смерть В. Самійленка викликала дві розвідки про поета—простору вступну статтю Ол. Дорошкевича до «Вибраних творів» («Літ. бібл.») та статтю М. Зерова («Життя і революція», 1925. № 10 і в книзі «До джерел»).

З прозаїків після-шевченкової доби найбільше уваги притягли Нечуй-Левицький та Панас Мирний. Про Нечуя-Левицького маємо монографію ак. С. Єфремова (вид. «Слова») і низку статтів: С. Якимовича «До композиції романів Нечуя-Левицького» («Черв. Шл.», 1925. № 3), М. Марковського «І. Левицький і І. Тургенев» («Україна», 1925. № 3), А. Ніковського—вст. статті до «Миколи Джері» («Літ. бібл.») і до «Бурлачки» («Бібл. укр. повісти», вид. «Сяйва»). Огляд літератури про Нечуя-Левицького дав С. Кравців («Плужанин», 1927. № 7).

З небагатьох праць про Панаса Мирного відзначимо вступну статтю Б. Якубського до роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Літ. Бібл.», друге однотомове видання, в першому виданні стаття—коротка і має загальніший характер), інформаційного характеру нарис І. Ткаченка «Літературна історія «Повії»» («Черв. Шл.», 1926. № 3) та окремо видану розвідку М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли...»» (вид. УАН). А. Свидницькому присвятив Ґрунтовну розвідку М. Зеров (вст. ст. до «Оповіданнів»—«Літ. Бібл.»). Українська драматургія ХІХ в. мало розроблялася. Де-що знаходимо в загальних працях з історії театру (О. Кисіля і Д. Антоновича) та окремих статтях і замітках. Навіть публікацій нового матеріалу було порівнює не багато (пор.—П. Рупін. «Студії з історії укр. театру» в «Записках іст.-ф. в.» кн. V). З драматургів побутових лише Тобилевич діждався кількох ґрунтовніших праць. Крім критично-біографічного нариса ак. С. Єфремова (вид. «Соробкоп») маємо чималу вступну статтю Ол. Дорошкевича до «Вибраних творів» («Літ. Бібл.») і порівняльного характеру статтю В. Юноші «Островський і Карпенко-Карий» (Зб. «Січ», 1919 р.).

З праць, присвячених історії української критики, можна згадати хрестоматійну книжку А. Ковалівського «З історії української критики» (ДВУ), статті про Горленка—Ол. Дорошкевича («Життя і рев.», 1925. № 11) і Є. Рудинської («Записки...», кн. ХІІ), статтю Ол. Дорошкевича «Драгоманов в українській критиці» («Ж. і Р.», 1926. II—III). Про Куліша-критика говорить ак. С. Єфремов у статті «Біля початків української критики» («Книгарь», 1919. № 23—24), «Літературно-критичні погляди І. Франка в 1890—1900 рр.» освітлює К. Довгань («Ж. і Р.», 1926. № 5). Для синтетичної праці, що накреслила б еволюцію української критики, треба зробити ще чимало підготовчих дослідів (напр., не маємо жодної розвідки про Івана Білика).

З письменників, ближчих до нашої доби, охоче спинялись дослідники на Іванові Франкові, Лесі Українці та М. Коцюбинському, хоч довголітня і многоплідна літературна та громадська діяльність Івана

Франка лише за останній час починає входити в сферу наукових дослідів. 1924 р. надруковано «Генезу Франкової легенди «Смерть Каїна» П. Филиповича (вст. ст. до «Смерть К.» вид. «Слова»), 1925 р. статтю М. Зерова «Франко-поет» («Поезії» І. Франка—«Лит. бібл.»). Десятиріччя смерті (1926 р.) збільшило інтерес до Франка. Журнали «Життя і революція», «Червоний Шлях» та инш. привадили Франкові чергові книжки з низкою статей, «Книгоспілка» видала збірник «Іван Франко за редакцією І. Лакизи, П. Филиповича і П. Кияниці (статті Р. Заклинського «Громадсько-політичний розвиток Галичини і Ів. Франко», М. Возняка «До соціалістичного світогляду Ів. Франка», П. Филиповича «Шляхи Франкової поезії» та инш.) у виданні «Слова» з'явилась книжка ак. С. Єфремова «Іван Франко» (доповнене і трохи перероблене видання «Співця боротьби і контрастів»), Державне видавництво випустило працю А. Музички «Шляхи Франкової поезії», в Одесі вийшла брошура М. Гордієвського «Моїсей» І. Франка. З спеціальних праць відзначимо: Е. Ненадкевича—«Із студій над стилем Франкової і Стефанікової новели» («Записки Житомирського ІНО», кн. II), О. л. Дорошкевича—вступну статтю до «Борислав сміється» («Літ. Бібл.»), І. Айзеншток а—«Франко-історик літератури» («Червоний Шлях», 1926. № 5—6).

Можна бути певним, що в міру того, як будуть з'являтися матеріали з надзвичайно цінного Франкового архіва, а також дальші томи «Рух»-івського видання, зростатимуть і історично-літературні студії про Франка. Підготовчу роботу треба зробити чималу—ми майже не маємо розвідок про окремі Франкові твори, а без цього важко перейти до ширших узагальнень. Праця над Франком ускладняється ще й через те, що автор «Бориславських оповідань» був людиною надзвичайно освіченою і часто черпав матеріал для своїх творів з літератур різних країн та віків,—дослідник мусить бути також добрим знавцем всесвітньої літератури, а таких у нас поки не багато.

Творчість Лесі Українки простудійовано краще. Крім численних загальних і спеціальних статтів у новому виданні «Творів», за ред. Б. Якубського, маємо окремо видану розвідку М. Зерова (вст. ст. до 1-го тому першого видання «Книгоспілки») та монографії М. Музички і Драй-Хмари (видання ДВУ). Про Коцюбинського з'явилося чимало праць, більшість з них біографічного характеру, але почалося й глибше студіювання літературної спадщини. Крім монографії ак. С. Єфремова (1922 р., вид. «Слова»), що охоплює цілого Коцюбинського, занотуємо низку спеціальних розвідок: А. Лебедея—«Творча путь М. Коцюбинського» (вст. ст. до «Вибр. творів»—«Літ. Бібл.»—в ній цікаві спостереження про «Сон» і «Тіні забутих предків») і «Fata morgana» (вст. ст. в серії «Літ. Бібл.»; не погоджуємось з різким відмежуванням першої частини «F. m.» від другої), М. Могилянського—«Процес творчости Коцюбинського» («Записки іст.-ф., в. в. IХ кн.»), С. Козуба—«Джерела «Тіней забутих предків» («Черв. Шл.», 1925. № 4) та інші статті, що головним чином подають

новий матеріал, але без глибокої аналізи. Такий же характер нових публікацій мають праці І. Лютого («Творчість М. Коцюбинського в листах сучасників»—«Україна», 1927. № 6 та инш.). Шевченкового впливу на Коцюбинського торкався П. Филипович («Ж. і Р.», 1926. II—III).

Ользі Кобилянській присвячений загальний нарис Б. Якубського (передмова до «Новел»—«Літ. Бібл.») і спеціальні статті П. Филиповича «Зруйнована ідилія» (передмова до «Землі»—«Літ. бібл.»), «Історія одного сюжету» (передм. до «У неділю рано зілля копала»—«Літ. бібл.») і «Кобилянська в літературному оточенні» («Ж. і Р.», 1928. № 2). В. Лизанівський дав «хрестоматійний огляд»—«О. Кобилянська в українській критиці» («Твори» т. IV. «Людина», вид. «Рух»).

Що ближче до нашої доби, то трудніше становище історика літератури. Він часто не має потрібного допоміжного матеріалу (рукописи, листування та инш.), не завжди може встановити історичну перспективу, легше піддається суб'єктивним настроям і думкам, весь час ризикує з позиції історика літератури перейти на амплуа критика. Але й серед численних статтів про українську літературу ХХ віку, не тільки дореволюційну, а й сучасну бачимо певне змагання до історично-літературного підходу і певні досягнення на цьому шляху. Занотуємо лише деякі явища (інакше огляд довелось б розтягнути)—статтю О. І. Білецького «20 років нової української лірики» (в альманасі «Плуг» і окремо; також в «Антології укр. поетів в рос. перекладах») і ранішу статтю М. Зерова, вміщену в збірці «Нова укр. поезія» (вид. Держ. в-ва), П. Филиповича—вст. ст. до вибраних творів Олеся («Літерат. бібл.»), А. Шамрая—«С. Васильченко» («Черв. Шл.», 1926. № 4), статті про Черемшину—М. Зерова (вст. ст. до «Село вигибає»—«Літ. бібл.») і А. Музички («Черв. Шл.», 1927. № 6), статтю про Хвильового М. Чиркова («Життя і революція», 1925. № 9—10) та инш.

IV.

Надбання нашого літературознавства зростають що-року і, безперечно, дадуть змогу через де-який час скласти синтетичний огляд не тільки старої літератури, а й нової та новітньої, огляд, який задовольняв би наукові вимоги та подавав картину літературного розвитку (зміна літературних напрямків) на тлі змін у соціально-економічному та культурному житті. Але й тепер вже маємо кілька спроб, викликаних потребами школи, самоосвіти та українізації. І хоч автори цих оглядів і не могли при сучасному стані нашої науки, та й не намагалися здебільшого, дати суто-наукову працю, проте і вони вносять більшу чи меншу частку в розробку українського письменства, систематизуючи матеріал та роблячи окремі цінні зауваження.

Відзначимо, насамперед, що автор відомої «Історії українського письменства», що вийшла першим виданням 1911 року, ак. С. О. Єфремов зро-

бив у «Записках іст.-філ. відділу ВУАН» (кн. II—III, 1923 р.) огляд попередньої історіографії українського письменства, прийшовши до таких висновків: «Історіографія українського письменства доходить нині свого довершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невинного розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на існування обстоючи (огляди Бодянського, Костомарова й інших аж до Куліша).

Дальшим етапом розвитку було збирання історичнолітературного матеріалу, осяяне вже ідеєю невинного розвитку та послідовності в літературній еволюції. Заклюнувшись дуже ще несміливо в нарисах галицьких учених, Вагилевича й Головацького, цей період історіографії українського письменства визначних дав заступників, як небіжчик Пипін, як Петров, Дашкевич та Огоновський, не згадуючи вже про великий гурт збирачів матеріалу з тієї чи іншої почастної сфери (ак. Перетц, проф. Резанов та інші). Не припиняючи цієї першорядного значіння роботи, новітні дослідники, з Франка, мабуть, почавши, велику віддають увагу на використування та систематизацію вже зібраного набутку, щоб дійти дорогою синтезу до останніх висновків та справжню нашого письменства історію утворити».

З нових спроб (крім згаданих раніш студій з старої української літератури) маємо: шкільні підручники Ол. Дорощкевича—«Українська література» (для старших груп семирічки; перше видання 1922 р., друге—1927 р.) і «Підручник історії української літератури» (для робфаків і профшкіл; перше видання 1924, друге—1927 р.), згаданий вже «нарис» «Нове українське письменство» М. Зерова (1924 р. вид. «Слова»; «Не претендуючи на ролі підручника, на широкого читача розрахований...»—пише автор у передмові), «Нарис історії української літератури» В. Коряка (перше видання—1925 р., друге—1928 р.; «Це ніякий «підручник», а тільки допомогова книга—хрестоматія для читання», читаємо в передмові) і нарешті виданий 1927 року «Рухом» «стислий огляд» А. Шамрая «Українська література», призначений для підвищених курсів українізації при установах. Не вдаючись в детальніший розгляд зазначених підручників і нарисів (тема для кількох спеціальних статей!) занотуємо, що в підручниках Ол. Дорощкевича найкраще розроблено українську прозу (Квітку, Марка Вовка та інш.), нарис М. Зерова містить вступні міркування що-до періодизації нового українського письменства та огляд доби Котляревського—Квітки; в неопозбавленому фактичних огріхів хрестоматійному нарисі В. Коряка чимало місця віддано забутих письменникам перед-шевченкової доби (Масловичу, Петренкові та інш.) та Квітці; в нарисі А. Шамрая, не вважаючи на надмірну конспективність та окремі недогляди, розкидано низку влучних спостережень про окремих письменників (напр., про Руданського на ст. 71—73, про народницьку лірику—100—102 ст. та інш.).

Що-до загальних схем, то зустрічаємо спробу побудувати усю історію українського письменства, виходячи перш за все від схем економічного розвитку і в ці схеми вставляючи літературні факти. Праця В. Коряка має поділ укр. письменства на періоди: 1) доба родового побуту, 2) доба раннього феодалізму, 3) середньовіччя, 4) торговельний капіталізм, 5) доба промислового капіталізму, 6) доба фінансового капіталізму, 7) доба пролетарської диктатури. Приблизно таку-ж схему подає праця А. Шамрая, але значну увагу віддано в ній розгляді літературних жанрів. «Великою помилкою буде,—пише автор у передмові,—коли ми припустимо, що явища соціально-економічні цілком покривають літературні факти. Зводить літературні твори до ілюстрації підручників політграмоти—як це іноді робиться в наш час—це значить зовсім не розуміти специфічності літератури та й взагалі не зовсім уявляти собі природу історичного процесу в цілому. Література не є політекономія, а література». Тому А. Шамрай, маючи на увазі «при усталенні періодизації історико-літературних етапів»—«характерні прояви в соціально-економічному та політичному житті тої доби, літературну творчість якої ми розглядаємо», підкреслює «другий принцип, що його треба мати на увазі при періодизації літературних явищ—це особлива природа літературного процесу».

В книзі М. Зерова знаходимо періодизацію українського письменства до-революційної доби на основі послідовного панування п'ятьох літературних течій—класичної, сентиментальної, романтичної, реалістичної та новоромантичної, при чому маються на увазі і процеси співжиття і запізнення літературних течій та епігонізму. В той-же час автор ані трохи не ігнорує соціальної природи літератури, зазначаючи це і в передмові: «В періодизації я додержувався принципу зміни літературних поглядів та уподобань. Періодизацію соціологічного типу я вважав неможливою з різних причин, між иншим і тому, що поки-що вона не має стійкої опори в спеціальних дослідах та статтях. Що-до другої і головної, по моему, вимоги соціологічного методу—розглядання літературних з'явищ в їх історично-соціальній обстанові—то весь час я мав її на увазі. Ні на хвилину я не спускав з ока класового, групового обличчя українського письменника і українського читача. Мені цікаво і важно було стежити за змінами в цьому обличчі і в наслідок цього за змінами і в тих літературних «замовленнях», які ставали перед українськими авторами».

Відзначимо, що такий підхід до систематизації літературного матеріалу в історичних оглядах спостерігається у російських істориків літератури, що додержуються принципів марксизму. В. Фриче в статті «Проблема русского романтизма» («Печать і революція», 1927. кн. 5) пише: «можно вполне согласиться с одним исследователем, которого мы сейчас будем цитировать (далі цитується стаття проф. Білецького), что «конечной» целью истории литературы является создание истории «существовавших, борющихся, побеждавших и сменявших друг друга художественных стилей». Пользуясь старыми терминами, от прошлого полученными, можно мыслить

историю русской литературы XIX в. как историю смены стилей: классического, романтического, реалистического и т. д.»¹. Відзначимо, що А. Ковалівський, автор розвідки «Питання соціально-економічної формули в історії літератури» («Червоний Шлях», 1923. № 3), вітаючи «першу марксистську історію української літератури» («Культура і Побут», 1925 р. № 35), «радикально» розійшовся з В. Коряком в поглядах на принцип побудовання: «Нам здається, що економ. соцметод в л і т е р а т у р і повинний мати в своїй основі класифікацію літературних засобів, що потім ставиться в з а л е ж н і с т ь від певних явищ економічних».

V.

Зростання уваги до соціологічної аналізи помітимо не тільки в загальних курсах історії української літератури та окремих розвідках. З'являються і спеціальні теоретичні праці—«Соціологічний метод в літературі» Б. В. Якубського та кілька його журнальних статтів (в «Ж. і Р.»), згадана праця А. Ковалівського (вийшла і окремим виданням), стаття В. Бойка («Черв. Шл.», 1926. № 11—12) та инш. Студіювання соціальної природи літератури (і взагалі мистецтва) провадиться також у Харківському Інституті марксизму та в Київській кафедрі марксизму-ленінізму.

Поруч з ростом соціологічних студій визначається виразний інтерес до теоретичних проблем у галузі поетики. «Наука віршування» Б. Якубського, «Мова і поезія» Б. Навроцького, «Як будується оповідання» М. Иогансена, низка статтів у журналах «Життя і революція», «Вапліте», «Гарт», «Плужанин» (Г. Майфета, В. Державина, В. Клименко, І. Сенченка, І. Ізотова та инш.) порушують в українському літературознавстві питання, яких перше українською мовою майже ніхто не підносив (хіба Ів. Франко в «Секретах поетичної творчости»). Серед журнальних статтів треба відзначити праці В. Державина і Гр. Майфета. Зростає також інтерес, особливо серед харківських дослідників, до Потєбні (низка статтів в зб. харк. кат. іст. укр. культ. та журналах), починається—правда, дуже поволі—перевидавання його творів.

Захоплення чистим «формалізмом» та ізоляції літератури від соціальних процесів на Україні не спостерігалось. Наслідувачів Шкловського не

¹ Див. ще характерну передмову П. Когана до його підручника «История русской литературы от древнейших времен до наших дней (в самом сжатом изложении)», вид. «Молодая гвардия», 1927. Він пише в передмові: «При современном состоянии науки еще нет возможности создать строго марксистский учебник литературы. Всеми учеными нашими марксистами признано, что в педагогическом отношении при настоящих условиях целесообразнее всего располагать материал в хронологическом порядке. Марксистская точка зрения, если можно так выразиться, проводится *изнутри*, при самой оценке наиболее выдающихся памятников литературы и *при характеристике отдельных школ и направлений* (підкреслення мос П. Ф.). Эта точка зрения была недавно принята на совещании марксистов-историков литературы, которым поручена подготовка огромного десятитомного труда по истории литературы XX века».

знаходилося. І. Айзеншток, хоч і прохопився одного разу на слові, що «автобіографичність повестей Шевченка була лише *приемом*, который в обнаженном виде дан в «Дневнике» (Передмова до Щоденника, вид. «Пролетарий», ст. ХХХ), але пропагуючи формальні студії в царині українського літературознавства (згадана стаття «Изучение новой украинской литературы») уже 1922 року відчував: «Опоязцы»—застрельщики науки, максималисты, купцы, набивающие цену на товар, чтобы потом в результате взаимных уступок, сойтись на половине». В журналі «Червоний Шлях» (1926. № 7—8) надруковано було статтю Б. Ейхенбаума, де він робив підсумки роботи т. зв. «формалістів» у Росії і де вперше можна було помітити ознаки зрушення одного з проводирів ОПОЯЗ'у в бік соціології. Поруч надруковано було статті про формальний метод, з більшою чи меншою критикою цього методу (А. Шамрая і З. Чучмарьова).

Але критикувати крайності «формалістів»—це зовсім не означає—зрікатись формальних дослідів. Навпаки, вони знайшли загальне визнання, бо тільки через них можна зрозуміти специфіку літературних творів, збудувати наукове літературознавство. «Література і мова, конструкція художнього твору, звукові прикмети художнього слова, проблема літературного жанру і школи, проблема сприймання літературного твору (історія читача)—ось ті основні завдання, що їх ставить нині наукове літературознавство, неухильно працюючи над емансипацією літературних творів в шерезі інших споріднених з ним виявів людської творчості (мова, мистецтво)», пише А. Шамрай у статті «Де-що про поетику й методологію літератури в програмах факпрофосу ІНО» («Записки Харк. Інст. Нар. Освіти, 1927 р. II кн.»). Зазначивши, що історик літератури мусить використовувати досягнення поетики та «обґрунтовувати літературний процес у світлі марксовської теорії, теорії діалектичного розвитку суспільства», А. Шамрай підкреслює нашу відсталість, як рівняти до розвитку цих студій у наукових закладах та вищих школах Росії: «Чи не найпоказовішою ознакою оплаканого становища письменства серед інших дисциплін *на літературному відділі* відсутність у програмах ІНО теорії й методології літератури».

Ми охарактеризували в загальних рисах розроблення історії українського письменства за 10 років революції, торкнулись початкової ще стадії теоретичних студій. Треба відзначити тепер, що й студіювання літератур інших народів, хоч і поволі, але все ширше входить в обсяг нашого літературознавства. Українська література в розвиткові своєму не ізолювалась від інших літератур, особливо сусідніх, зазнавала від них впливів, у свою чергу впливала на них. Від російської літератури впливи позначились виразно в ХІХ-му віці та на початку ХХ-го, в той же час в 20—30-х роках ХІХ віку спостерігаємо, висловлюючись словами проф. Пиксанова, «вторжение украинской стихии в великорусскую беллетристику». Присвячена цій темі велика розвідка В. В. Сиповського «Україна в російській літературі першої половини ХІХ в.» незабаром вийде у виданні ВУАН. Історію перекладів з Пушкіна і почасти його вплив на українське

письменство освітлює вст. стаття П. Филиповича до «Вибраних творів» Пушкіна (вид. «Книгоспілки»).

З інших статтів відзначимо: А. Машкіна «Спроба проаналізувати твір О. С. Пушкіна «Обвал» («Записки» кн. V), В. І. Селінова «До питання про джерела повісти Пушкіна «Кірджалі» («Записки», т. XIII—XIV), П. Филиповича «Рилєєв і Державін» (зб. «Декабристи на Україні», вид. ВУАН), П. Рупіна «Українські мотиви у О. Н. Островського» («Україна», 1924. № 4), С. Рейсера «Лєсков і українська культура» («Записки», кн. XV) та инш. «Українську школу» в польській літературі студіювали—В. Гнатюк («Т. Падура» в «Черв. Шл.», 1927. № 12, «Впливи Максимовича на польсько-українську школу»—в «Україні», 1927. № 6), Є. Рихлик («З нової літератури про «польсько-укр. школу»—в «Україні», 1927. № 5), М. Мочульський («В століття «Марії» Мальчевського»—«Україна», 1925. № 3).

Східним літературам (перській, турецькій та инш.)—присвячено низку монографій та статей ак. А. Кримського. З дослідів над західною літературою відзначимо книжку М. Я. Калиновича «Шляхи новітньої французької поезії» (вид. «Слова»), статті: І. Борцака «Вольтер і Україна» («Україна», 1926. № 1), Ф. Савченка «Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме» («Україна», 1925. № 5), О. Маслової—«Життя й літературна спадщина Л. Гвіччардіні» («Записки», кн. XII, XV).

Окремо треба відзначити, що все частіше з'являються переклади з світового письменства—окремі твори і зібрання творів. Вони виходять здебільшого з історично-літературними розвідками спеціалістів. Відзначимо велику вступну статтю проф. С. Савченка до 1-го тома «Творів» Мопасана (вид. «Книгоспілки»), статті С. Родзевича—про Вольтера («Кандид», вид. «Слова») і Бальзака («Горію», вид. «Книгоспілки»). «Пан Тадеуш» Мицкевича вийшов у перекладі і з вст. статтею М. Рильського, «Мазепа» Словацького—в пер. М. Зерова, Держ. в-во готує переклади творів Золя і Боккачіо, «Книгоспілка», «Сяйво» видали і готують низку зах.-евр. класиків (Меріме, Гюго, Дюма) і близьких до сучасности письменників (Лондон, Гамсун, та инш.) «Слово» видало—Байронового «Каїна» у пер. Є. Тимченка, Азис Уд Дин—«Ганготрі», пер. з індійської мови і вст. ст. проф. О. Баранникова, та инш., готує «Римських поетів» в пер. М. Зерова і «Антологію французької поезії». В-во «Сяйво» готує за ред. С. Савченка збірку про німецький експресіонізм.

Можна гадати, що в зв'язку з цим поширенням літературознавчих інтересів зростуть у нас і порівняльні студії (але треба застерігати від таких невдалих спроб, як «Коцюбинський і Мопасан» С. Козуба в «Черв. Шл.», 1927. № 3, або «Літературні паралелі» М. Мочульського в «Україні», 1924. № 3—про останню див. І. Айзеншток—«Ч. Шл.», 1926. № 2). Сприяє цьому і пожвавлення інтересу—з боку соціологів—до праць Олександра Веселовського (див., напр., статті в «Печати и Революции», 1927 р.).

і певна традиція в попередньому українському літературознавстві. Драгоманов, Франко, Сумцов і О. Колеса (не згадуючи інших дослідників меншого значіння) багато зробили для популяризації порівняльного методу, що до того-ж виводить наше письменство з вузьких національних меж.

Ми коротко оглянули головні досягнення українського літературознавства на Радянській Україні за 10 років революції. Студії в цій галузі не відмежовувались від інтересів сучасності, інтенсивно опрацьовувано тих письменників, що викликали інтерес і пошану в школі і з боку широкого читача (Шевченко, Франко, Л. Українка, Коцюбинський та інш.). Виразно помічалась тенденція зробити виклад в історично-літературних працях приступним («Літературна бібліотека» «Книгоспілки», популярна серія Шевченкових творів з передмовами у вид. Шевч. Інституту та інш.). Засідання іст.-літ. товариств та н.-досл. кафедр завжди відбувались прилюдно, збільшуючи інтерес до літературознавства серед молоді вищих шкіл і широких мас. За 10 років зроблено багато, але це тільки початок всебічної і поглибленої праці. В значній мірі ще не закінчився й період збирання та попередньої класифікації матеріялу. Ще багато різних дослідів треба зробити, щоб дійти до досконалих синтетичних праць.

ВІКТОР ПЕТРОВ.

«ЧОРНА РАДА», ЯК РОМАН СОЦІАЛЬНИЙ¹.

Наприкінці січня 1845-го року Куліш одіслав Плетньову 5 розділів «Чорної Ради». В листі, прикладеному до рукопису роману, він писав: «В знак уваження моего к памяти Пушкина и к Вам, достойному преемнику его журнала, давно желал я поместить что-нибудь из своих сочинений в «Современнике», который у нас служит образцом благородных литературных подвигов» (28-1-1845). М. В. Юзефович звертав увагу Плетньова як на новий роман, так і на молодого літератора. Як відомо «Чорну Раду» було надруковано в «Современнике», і 5-го травня 1845 Куліш дякував Плетньову за надіслані відбитки: «Покорно Вас благодарю за оттиснутые для меня экземпляры моих *Пяти глав*. Что же касается до выписок и перемен, то они так незначительны, что авторское мое самолюбие остается совершенно спокойным. Мне весьма приятно слышать похвалы от такого почтенного Писателя, как Ваше Превосходительство. Я и сам думаю, что этот роман будет лучше *Михайла Чарнышенка*, ибо со времени окончания Чарнышенка я довольно потрудился над изучением своей родины».

«Чорну Раду» Куліш закінчив, переїхавши, наприкінці р. 1845-го, до Петербургу. 25-го грудня 1845 він повідомляв Юзефовича: «Оканчиваю Черную Раду. В Современнике будет помещен 2-й том в 1, 2, и 3 нумерах» («Кіевская Старина» 1899, кн. II, 208). 2-го травня р. 1846 він писав Костомарову: «Второй том Украинской Черной Рады окончен, но я не посылаю для переписки потому, что не знаю, угодно ли будет моим великодушным друзьям переписать первую или нет».

До писання історичного роману Куліш підходив не з погляду літературних проблем, а з погляду: народ, самопізнання, виявлення національної самосвідомости. Центр ваги переміщається з проблеми письменства на проблему нації. «Я, пише Куліш, написав Черную Раду поукраински... Странно думать, что народ, так деятельно участвовавший в событиях рода человеческого, не в состоянии был рассказать о своей жизни в историческом романе» (Лист до Бодяньського р. 1846, травня 23, в «К. Старині» 1897, VIII, 398).

¹ Останній розділ з розвідки автора про «Чорну Раду» Куліша.

Яка провідна тема «Чорної Ради»? В «Епілозі к Черной Раде» Куліш писав: «Я подчинил всего себя былому, и потому сочинение мое вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении. Не забаву праздного воображения имел я в виду, обдумывая свое сочинение. Кроме всего того, что читатель увидит в нем без объяснения, я желал выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политического ничтожества Малороссии, и каждому колеблющемуся уму доказать не диссертацией, а художественным воспроизведением забытой и искаженной в наших понятиях старины, нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным» («Р. Бесѣда», стор. 252—3).

«Читач Кулішевої повісти,—азначає О. Гермайзе,—ні в якому разі не зробить з неї тих висновків, що до них хотів привести сам Куліш». Ледве чи Куліш сам того хотів. Твердження Кулішеве, що мета його роману—необхідність з'єднання, вважалось штучною «натяжкою» ще в 50-х роках. На нашу думку, це твердження письменника тільки *argumentum ad censuram*, ціна, якою, між иншим, він платив за цензурний дозвіл. Уже в 50-х роках М. О. Максимович рішуче заперечує, що «тема з'єднання» могла бути темою «Чорної Ради»: «Что касается до вышеупомянутой дидактической цели романиста, то для ее достижения ближе всего, кажется мне, было бы ему взять происшествие из века Екатерины II, когда с преобразованием Малороссии совершилось именно слияние южной и северной Руси в одно государство. Или же можно было представить олицетворенную историю из времен Богдана Хмельницкого, напр., хотя бы *Переяславскую Раду* 1654 г., на которой решена была окончательно историческая и нравственная необходимость *присоединения* целой Малоросии к державе Русской. Но время черной рады было в самый разгар козацкой междуусобицы»¹.

Розуміється, мета в Куліша була инша. Куліш в «Епілозі» настоює, що історію України скривджено, що новіші історики забули справжній розум її історії і що йому, Кулішеві, належить честь першому висловити правильний погляд на історичну дійсність. «Кулиш делает вид, будто с его занятый Малороссийскою стариною началась новая эпоха для Малороссийской истории», мовляв Максимович (стр. 522—3). Максимович не розуміє, в чому саме Куліш добачає *новий* погляд, за що саме Куліш обвинувачує своїх попередників: «Но в чьих же понятиях *искажена* старина 1663 года, и кем она *забыта*? Из всех историй и летописей Малороссии она известна нам в ее подлинном неискаженном виде. И что же нового, исторического прибавил романист к тому, что мы уже знаем о 1663 годе из известнейших летописей и историй Малороссии? А между тем — сколько *исторических* подробностей представил он несогласно с преданием летописей» (стор. 518). Максимович наводить

¹ Сочинения М. Максимовича, т. I, стор. 518.

низку неточностей у Куліша в порівнянні з історичними даними: Сомко був жонатий, а не парубок, Василь Золотаренко був молодий, а зовсім не дід, як у Куліша, Вуяхевич—прихильник Сомка, а не зрадник, Куліш відрізняє Зіньківський і Гадацький полки, а тим часом це був той самий полк, і полковником у йому був не Грицько, а Василь.

Максимович мав рацію запитувати, що Куліш бачить нового в порівнянні з іншими істориками, бо ані в епілозі, ані в підцензурному друкованому тексті немає нічого такого, що давало б Кулішеві привід настоювати на тому, на чому він настоював. Але новий погляд на козацькі війни Куліш справді був висловив,—у тексті «Ч. Ради» 40-х років. Тут Максимович міг би й знайти відповідь на свої запитання. Протиставляючи «Чорну Раду» Гоголевому «Тарасу Бульбі», Куліш саме й протиставляв свій погляд на козацькі війни поглядом Гоголя на події XVII-го віку. Для цього боротьба козаків це боротьба різних племен і різних вір, для Куліша—боротьба «сословія».

Що твердження про провідну мету «Чорної Ради» довести необхідність сполучення України з Москвою, було висловлено тільки *ad majorem censurae gloriam* видко хоча б із того, що в самому романі питання при з'єднання трактується більш ніж вільно, майже зневажливо. В друкованому тексті читаємо:

(Сомко:) Не дурень був Виговський, що написав їх (Гадацькі пакти), тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків во віки вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба вкупі жити. Це вже так, батьку!

— Ой, синку!— каже Шрам:— рознюхали ми тепер добре бояр та воевод московських!

— Це, батьку, як до чоловіка. А москаль нам рідніший од ляха і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає!— каже зітхнувши Шрам:— може воно так буде й лучче.

— Уже ж пак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король...

Зітхання Шрамове—хитання: може так, а може й ні; навіть у цій підцензурній редакції все це говорить ясно, що не за докази на користь сполучення дбав Куліш у своїому романі. Що-ж бо до рукописного тексту, то тут розходження між тезами в «Епілозі» і думками, висловленими в оригіналі, ще яскравіш і виразніш проступає.

Не дурень був Виговський, що написав їх (мізковав про друкарні та про академії), тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в казаків во віки вічні ладу не буде. Я не так діло поведу: я не побююсь [дружити з Москалем, *аби за пазухою в мене камень був*. Москаль нам і ми Москалеві не раз у великій пригоді станем. А за Україну треба прийнятись инше. Годі їй грати без товку, як молоде пиво: пора поміркувати, щоб не було так, що діди набрались біди, а унуки набрались муки. Нехай лишень Господь нам допоможе збити докупити обидва береги Дніпрові... і т. д.

Од слів «Я не так поведу» і далі в Кулішевому рукописі закреслено й над рядками писано іншим атраментом інший варіант:

Чи гаразд, чи не гаразд, а з Москалем нам треба укупі жити. Хоч держи, хоч не держи камень за пазухою, а без Москаля нам нема в світі життя. А то Ляхи,

Татарва з Турком і всяка погань виждуть свою годину і рознесуть нас на шматки: знівечать Україну так, що й не пізнаеш, чи жив тут коли (руський) християнський народ. (Далі закреслене не можна прочитати) (ст. 161).

І нарешті на окремому папірці Куліш дає третій варіант:

— Ледачий чоловік і Москаль, каже Шрам:—рознюхали ми його добре по тих боярах та воеводах.

— Ледачий, каже Сомко, та не такий, як Лях, або Турчин:—він мудрує, як би засунуть руку до нас у кишеню, та ледар береця до горла. Та вже який би він не був, а од його нам не слід одриваця, бо доведеться нам так, як шкурату на огні. Тільки Москаль і збереже нам християнську віру: тільки за Москалем і зостанеться Україна як була Руссю. А щоб він нас не вбрав у шори, не треба нам на його убезпечаться, а промишлять об собі своїм розумом.

В друкованому оригіналі сказано, що повернувшись од архимандрита гетьман і Шрам пили за здоров'я великої, одностайної України, пили й за царя православного й праведного, в рукопису ж 1855 р. згадки за царя немає.

«Чорна Рада»—роман соціальної тематики. За те, що намір авторів був саме утворити *соціальный* роман, про це говорить Куліш в уривках друкованих в 37 і 38 томах в «Современнике». В «главе I, служащей вступлением» Куліш, намалювавши загальний хід української історії і зупинившись особливо докладно на визвольчій боротьбі часів Хмельниччини, «этом торжественном моменте в нашей истории», заявляє: «В спокойном, прозаическом ходе романа, я не решаюсь выразить этой слишком живой, восторженной эпохи Малороссии: я поведу рассказ далее и постараюсь изобразить ту суматоху, которая наступила в Малороссии, когда народ, свергнувши с своей выи старую аристократию, начинал чувствовать тяготу новой, из него образовавшейся, и долго не мог с нею ужиться». Таким чином тема роману революційна заверюха й народне незадоволення, соціальна боротьба народу проти нового панства, проти української аристократії, що після Хмельниччини прийшла на зміну польській («Современникъ», т. 37, 341) ¹.

¹ Думку, що повстання Хмельницького було не так національно-релігійне, як повстання нижчого класу проти панства, Куліш повторює і в рукописній редакції «Чорної Ради» 1855-го року, як тоді, коли він говорить за Наливайківський рух, так і коли мова торкається Хмельниччини.

«Не надовго ж прояснялась військовою пожежою темна ніч Українська, не надовго козацтво підіймало похилу голову: Ляхи держались цупко з панством, гасили хутко тую пожежу, і знов по своїому обертали Україну. Аж ось піднялось із Запоріжжя страшне, негасиме полон'я: піднявсь на панів батько Хмельницький. Чого вже не робили ляхи та пани, щоб погасити тее полон'є, як уже не загорожали вони степові дороги сторожею, щоб не пустить нікого з України на Запоріжжя! Так де-ж? Кидає пахар на полі свої плуги, кидає пивовар у темнім броварі казани, кидають шевці, кравці, ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини—немошних батьків і матерок, і всяке, мановцем та ночами, степами, тернами та байраками чимчикує на те Запоріжжє» (Рукоп. ред.).

Оскільки приходилося з'якшати антипанський характер фраз, видно хоча-б із того, що в рукопису думку Шрама про наслідки Хмельниччини висловлено так: «Вже, думав, Україна ляхам за себе одлячила, панів вигнала, унію зтерла,

Куліш настоює на тому, що він перший визначив повстання Хмельницького як «восстание угнетенных Украинцев против жестокого господства панов». «Удивляюсь,—пише він у спеціальній великій примітці до вступного розділу, як наши историки, цитующие при своих книгах так много источников, не вычитали из этих источников, что восстание Хмельницкого было не столько восстанием одного племени против другого, одной религии против другой, сколько восстанием низших сословий Речи Посполитой против панов. Эта мысль весьма ясно высказана во многих местах Малороссийских и Польских современных летописей; но они как будто с умыслом уклоняются от нее, заблаговременно приготовившись изображать героев дворянского происхождения. Как-таки не обратит внимания на то, что ни одно дворянское имя не встречается во главе партий козацких? Везде видим только Небаб, Нечаев, Морозенков и т. п. А где паны: Проскуры, Rogozинские, Хорошки, Трипольские, Борейки, Братковские? Все в Польском войске. Что-ж это значит? *Не восстание ли низших сословий против панов?* Воевода Кисель в оправдательной речи своей к Польскому сенату не без основания говорит: «Я дворянин Польский, происходящий из фамилии Русских князей, Светольдичей, а ничего общего с партией козацкою не имею, ибо там нет дворянина» (Жоховский). Современная летопись, называемая для отличия от других «Лѣтописью Самовидца», говорит об этом как нельзя яснее: «Въ то время знатнымъ людямъ всякаго состоянія была великая туга и поруганія отъ гультайства, то есть, отъ броварниковъ, винокуровъ, могильниковъ, будниковъ, наемщиковъ, пастуховъ, такъ что хоть иной знатный человекъ и не хотѣлъ бы связываться съ тѣмъ козацкимъ войскомъ, но для того только, чтобы избавиться отъ поруганій и нестерпимыхъ бѣдъ въ побояхъ, напояхъ и кормахъ необычайныхъ, принужденъ былъ вступать въ то козацество». Место и предмет не позволяют приводить еще больше подтверждений *моей идеи о войнах козацких*. Скажу только, что историки наши уклонились от нее, погасили сами для себя факел, который проливает истинный свет на отличительные черты обеих враждующих партий, и чрез то история их представляет лица без характеров, действия без натуральных и побудительных причин, картины без колорита и без жизни. Словом, история их не есть история в истинном своем значении. Она содержит или сбор материалов или повторение вымыслов какого нибудь летописца, непонятого исторической критикой» («Современникъ», т. 37, ст. 347—9) ¹.

жидову передувшила. Тепер нехай, каже, живе (своїм) громадським резумсн (як їй господь поможе) (Рукоп. ред.). В цензурному тексті зам. «панів»—«недоляшків».

¹ «Чорна Рада» виросла з студій козацьких літописців. Що Куліш писав свій роман, маючи перед собою ці літописи, про це він сам говорить у листі до Бодяньського: «Посылаю Вам начало летописи Самовидца: следующие тетрадки Вы получите немедленно, как только начнется ее печатанье. Я должен удержать их на некоторое время у себя, пока еще моя Черная Рада лежит у меня в брульоне: иногда понадобится заглянуть в этот источник» (23-V-1846. «К. Старина» 1897, кн. VIII, ст. 398).

В остаточній редакції майже зовсім зтерто цю провідну антипанську тенденцію «Чорної Ради», але ще в рукопису 1855-го р., хоч як близько цей текст наближається до друкованого, все-ж таки в йому виразне знайшов місце провідний погляд Кулішів на козацькі повстання, як на революційні, скеровані проти панства, «вибухи».

За Наливайківське повстання, в якому, згідно з 1-ою друкованою й рукописною редакціями, брав участь батько Шрамів, Куліш оповідає так:

«Не одна, бачте, Унія підняла тоді Україну: підняло її більш те, що пани почали дуже налягати на поспільство, зовсім задушили чорний люд панщинами. Ще-ж цього мало, що панщинами, ще таке завелось було лихо, що сам пан мучить-мучить того бідного мужика, орудує-орудує і ним і його худобою, а далі візьме та й запродасть у оренду шляхтичові якому мизерному, або невірному жидові, а тії вже готові на те остатній шеляг та й саму душу з чоловіка витягти. Міщанам теж було не лучче: цих доглядали старости й урядники митами, стаціями і всякими здирствами. А козаків давно вже взяли пани за шияку. Дак козаки й кажуть поспільству: «Доки оце ми, братці, терпітимем таку наругу? Станьмо всі одностайно за свою стародавню волю!» А попи теж кажуть було мирянам, що от притьмом Ляхи з панами збагнітують благочестие (бо й пани вже трохи не всі поперевертались на католиків). «Станьмо за себе! кажуть, бувало, панотці: не подаймо у наругу християнської віри! Що ми за безсловесні такі, щоб нами оттак орудували. Да ото й піднялись із Наливайком-гетьманом» (Рукоп. ред.).

Описуючи малюнки на ограді Братського монастиря, Куліш в описі малюнка з Нечаєм і Морозенком у рукописній редакції 1855-го року особливо підкреслює антипанську тенденцію цього малюнку. В рукопису читаємо: «Був там намальований і Нечай, і Морозенко. Круг його горять костели і панські замки, а він січе-рубас, топче конем Ляхів з недоляшками. Ще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького», а над Лягами: «А це проклятуші ляхи». Знаєте, тоді ще *Лядські, або инше сказати панські, муки були людям свіжі*, дак любив народ дивлячись споминати, як наші за себе оддячили». В друкованому тексті підкреслені слова викинено і замінено: «Хмельниччина тільки що втихла».

Не унія, не релігійне, а соціальне пригноблення є причина революційних повстань. Революційне повстання виникає в наслідок матеріяльних причин соціального й економічного визиску, а не суперечок за віру, різниці ідеологічних переконань. Що більше пригнічення поспільства, чорного люду, міщан і козацтва з боку панства, то ближче вибух революційного повстання.

Тільки «військовою пожежою прояснювалось темна ніч українська», тільки підчас повстання «не надовго козацтво підіймало похилу голову» (Рукоп. ред.): «на короткое время огни козацкого табора освещали темную ночь Малороссии» («Современникъ» т. 37, ст. 22).

«Чорна Рада»—роман гранок, відмежовань, різких протиставлень і кардинальних, принципіальних спростовань. «Алексея Однорога» Куліш будує як роман єдиної лінії, єдиної теми, в цьому романі він дав нам варіації однієї й тієї-ж теми, розбивши її на декілька планів, плануючи весь роман у декількох розрізах одного лейтмотиву: цей роман можна студіювати для виучування правил літературного контрапункту. Зовсім инакше збудовано «Чорну Раду». Її збудовано за методом спростовань: однією сценою автор спростовує іншу, даним твердженням він заперечує раніш висловлене, цього героя протиставляє другому. Історія є історія соціальної боротьби, боротьби класових антагонізмів,—це твердження як нову істину проголошує Куліш у вступній замітці до 1-ої редакції «Чорної Ради», своє розуміння історичного процесу протиставляючи концепціям своїх попередників, українських істориків. Вихідна теза, уява історії—як боротьби антагоністичних сил, визначила архітектурну будову історичного роману в цілому, характер стилістичної обробки літературного матеріалу. «Чорна Рада»—роман антагоністичних суперечностей: принцип «діалектичної антитези», що лежить в основі історичного процесу, обернено в формальний прийом даного художнього твору.

В «Алексее Однороге» Куліш дав нам приклад розвитку лейтмотиву «незнакомця». В «Чорній Раді» він дав зразок будування твору за провідним принципом негативізації й антитези. Він стверджує «Не»—як підвалу стилю. Державно-старшинській ідеології Шрама Куліш протиставляє недержавну, антидержавну й антипанську ідеологію Пугача. «Правді» й «честі» Сомка—неправдивість і безчестність Брюховецького й Вуяхевича, козацькій старшині—міщанство, городовому козацтву—козацтво низове, шляхті—голоту, хуторянському панству—великовласницьке панство вельможних дуків, добродушному й лагідному Череваневі—гордовите здирство Гвинтовки.

Негативну думку Шрамову про Запоріжжя він спростовує сценою з Кирилом Туром; ствердження козацьких прав—низкою сцен з міщанами. Характер Кирила Тура спеціально зроблено, як зразок можливості дати художній тип в аспекті антитез, показати можливість фантастичної духової різнобарвної мозаїки, примхливих свавільних суперечностей, що переходять часто-густо в звичайні недоречності. Одна з фабулярних ниток «Ч. Р.» в'яжеться на бажанні Тура спростувати думку Шрамову про моральну негідність запорожців.

Але, збудувавши свій роман на прийомі антитетичних спростовань, Куліш не дає остаточного синтезу, не доходить до вищого поєднання, не оформлює хистких хвилювань у зрілих і свідомих, чітких і ясних визначеннях. Правда, він намагається поєднати, знайти вихід, але або-ж цього виходу Куліш зовсім не знаходить, або-ж знаходить їх надто багато. Його останній висновок це—негативізація: відмовлення од будування царства тут на землі, що його проголошує Чоловік Божий... Це єдина витримана позитивна орієнтаційна точка в негативних позиціях Кулішевих.

Хай позитивність відповіді має цілком негативний характер (зречення й відмовлення), але все-ж таки це є відповідь при відсутності будь-якої іншої. «Чорна Рада» — соціяльний роман, але з соціяльної проблеми Куліш робить цілком асоціяльний висновок: боротьба нікчемна; нікчемна вона, як для козацької старшини, так і для міщан та голоти. Боротьба не дає ніяких наслідків, а тому як найкраще: утримання, відмовлення та зречення й проповідь «малих діл».

Правда, Куліш у жаднім разі не був сковородинець і містик. Павлінізм Божого Чоловіка («не имама здѣ пребывающаго града») не був його ідеологією. Куліш робить спробу коли не в самій «Чорній Раді», то в інших місцях, приміром, у «Листах з хутора» поєднати ідеологію Пугача з ідеологією Шрама, знайти в принципі хуторянства поєднання анти тези державности й анархізму, города й степу¹. Хуторянство, на думку Кулішеву, єдиний засіб оселянити города, здійснити ідею Пугача, знищити города й одночасно зберегти Шрамову ідею державности. Охуторяненість міського життя єдиний засіб з'мякшити соціяльний визиск².

За-для ідилічної хуторянської заспокоєности, що її знаходять Петро й Леся, варт відмовитись од боротьби батьків за славу, гетьманство, багатство або верх над ворогами, відмовитись од Хмельниччини, як і од Чорної Ради. «Так що все те лихо минулося, мов приснилось. Яке то воно страшне всякому здавалось! Це так, як от инколи схопиться завірюха—громом гримить, вітром бурхає, світу не видно, поламає старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому вказано рости й цвісти, те й останеться, й красується весело та пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило». Дано лишитися Хмарищу. І над усіма темами «Чорної Ради» панує тема острова-хутора: романтична поч. ХІХ-го віку уява острова блажених³.

В докладній записці П. О. Плетньова до Відділу Рос. яз. слов. 11-го червня р. 1846, писаній, очевидячки, не без Кулішевого брульону, подається

¹ Порів. у листі до М. П. Погодіна з 17 січня р. 1846: «Паны мои, какъ называете Вы *Черную Раду*, окончены наканунѣ нового года. Впрочемъ тутъ не одни паны, а пополамъ, с мужиками, и изъ этого то вся и бѣда вышла! Я боюсь, чтобъ цензура не обрѣзала третьяго тома, гдѣ весьма очевидны становаются главныя мои идеи».

² Див. нашу статтю: Хуторянство і Європа. Листи Кулиша з-за кордону 1858. «Ж. і Рев.», 1926. VII.

³ «А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. К р у г о м обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами»...

«Это был остров, обтекаемый какою-то безымянною речкою, или лучше сказать, водянистым болотом, потому что вода блестела только местами, а кругом краснели пласты болотного мху, перемешанные с густыми кустами верболоза и очерета. Остров возвышался на несколько аршин над поверхностью воды, и с первого взгляда казался вовсе необитаемым; только по верхушкам цветущих яблонь, белеющих из-за темной зелени диких кустарников, можно было предполагать, что там кто-нибудь поселился. Его называли Хмарищем, вероятно потому, что окружающий его лес заслонял его со всех сторон, как хмарами» («Совр.», т. 37 ст. 12).

така цікава характеристика «Чорної Ради» й головніших тем цього роману. «Он (Куліш),—читаємо в записці,—написал отчасти напечатанный уже в периодических изданиях исторический роман: «Черная Рада», в котором с необыкновенною ясностью представил самую темную в Истории Украины эпоху, следовавшую по смерти Богдана Хмельницкого: и под легкою наружностью драматических сцен изложил взаимные отношения сословий на Украине, права поземельной собственности, происхождение и развитие современной аристократии и отношения Запорожья к остальной Украине. Все эти вопросы до сих пор были темны в Истории Малороссии, и Кулиш решил их после долгого прилежного изучения летописей, актов, народной поэзии и самого народа Украинского в нынешнем его состоянии».

Ця до певної міри автохарактеристика дуже важлива для ствердження того, що «Чорна Рада» це перш за все роман соціяльний, що романічна тематика в ньому виростає в тематику широких соціяльних проблем. Історія Петра й Лесі це фон, подмальовка; боротьба двох клас, процес розвитку великопомісного землевласництва, джерела політичного занепаду України,—ось де Куліш зосереджує свою увагу.

Акад. С. СФРЕМОВ.

З РУКОПИСНОЇ СПАДЩИНИ П. МИРНОГО.

I.

За Панасом Мирним твердо вкоренилася слава не дуже плодючого, навіть мало продуктивного письменника, що пише помалу, старанно вигладжує й обробляє свої твори і не радо пускає їх у світ між люди. Тепер доводиться не то по-часті обмежити цю думку, а кардинально її змінити.

Після смерти письменника (1920 р.), всю його рукописну спадщину родина небіжника передала до Полтавського Державного Музею. Один з приятелів Мирного, теж небіжчик тепер—В. І. Станиславський, розібрав і описав рукописи: вийшла чимала праця, що налічує по-над 300 номерів; між ними є рукописи, що містять сотні окремих творів (вірші). Отже перше вражіння—як багато писав цей «мало продуктивний» письменник! Вражіння це зміцніє, коли заходитись тії рукописи перечитувати. Не рахуючи віршованих творів, що їх не на один том вистарчило б, маємо тут силу повістей, оповіданнів, нарисів¹. Одні з них тільки початі і, видимо, закинуті одразу. Інші доведені й геть далеченько. Єсть і зовсім викінчені, принаймні викінчені що-до розвитку дії, і бракує їм того тільки останнього вирізблення, що надає творові вже цілком закінченого вигляду... Знов на томи і томи набралось б цього матеріялу, до того ж матеріялу дорогоцінного, що часто навіть у тій своїй первісній редакції вже виблискує і художніми, і побутовими цінностями. Мирний, як показується тепер, писав багато, був одним із найбільш плодючих у нас письменників, тільки що якісь причини не дали йому обробити все, що задумано і накидано і навіть на-чорно написано, та й подати до вжитку читацькій громаді. І мимоволі проймає сум і досада, дивлячись на ці манускрипти, дрібненько пописані рукою нашого найвизначнішого повістяра: яка сила пропала, і яка втрата велика для нашого письменства! Инакшим став би перед нами письменник, та инакше б і письменство наше виглядало, коли б під час найбільшої літературної посухи, 70—80 рр.,

¹ На підставі згаданого опису В. Станиславського я підрахував число творів Мирного; вийшло: віршованих (самостійних і перекладних)—718, драматичних—9, розповідної прози—69 та 40 уривків без заголовків, не лічучи всяких дрібничок,—отже біля 1000 назв. З того надруковано ледве кілька десятків.

така сила, як Мирний, не спорадично, здерідка тільки, навідувалась у письменство, а регулярно обдаровувала його тими творами, що виявляються перед нами аж ось коли,—по смерті письменника... Автор «Повіі», й тепер велика в нашому письменстві постать, напевне ще виріс би й зайняв може почесне місце в світовому письменстві—як темами отих своїх незнаних творів, так і їх художнім виконанням. Часто те, що лиш натяками позначається в друкованих творах, тут мало на повну широчінь розгорнутися, заглибитися й виявити автора з цілком нового й незнамого боку. А що-до художньої сторони, то вона виблискує, кажу, навіть у чорному, необробленому й невикінченому, вигляді.

Звичайно, тут я не можу навіть побіжно переглянути усю недруковану спадщину Мирного. Треба попереду її вистудіювати в рукописах, перевіяти, по змозі видрукувати—і тоді тільки можливо буде підбивати якісь підсумки занапащеному цьому добру та разом і його авторові. Цими прелімінарними, скажу так, сторінками я хочу тільки звернути увагу на невідомого Мирного і покласти початок до спізнання його на повен зріст. Бо до цього постать Мирного все ж буде в нашому письменстві не охоплена й не оцінена усіма сторонами, не виважена на терезах критики й на справжнє своє місце не поставлена,—на те місце, що його письменник цей мав би зайняти талантом своїм, розмахом художніх замірів та їх виконанням, у живому слові втіленим. Переглядаючи хоча б дещо тільки з недрукованої спадщини Мирного, може наблизимося до вирішення й іншого питання—чому автор її занехаяв і не довів до натурального в його письменницькому стані кінця.

З перегляду рукописного матеріалу Мирного,—отієї маси уривків, розпочатих творів, ескізів і навіть докінчених, та занехаяних—виясняється, що можна поділити їх на кілька рубрик. Одна—це твори молодечого віку, найпевніше з другої половини 60-х років. Вони ще не вироблені, майбутній Мирний виявляє себе в них тільки нахилом до пластичних картин, до заглиблення в психологію дієвих людей; але все це ще в примітивній стадії, як і стиль та мова тільки натякають на того майстра слова, що мав згодом з нашого письменника виробитись. Типовими прикладами таких невіграних ще творів можуть у спадщині Мирного бути: «росказ»—«Жидівка», або нарис «Галя Удовівна». Перший, цілком закінчений, ставить питання про стосунки християн та євреїв і в досить наївній формі вирішає його як справу насамперед емансипації єврейства з-під ферули релігійних забобонів, національного відчуження та замкнутости. Сюжет—кохання молодої єврейки з чиновником; кінчається воно трагічною смертю єврейки, що не встояла проти тієї влади традицій свого роду. Але вже самі зносини з людиною іншого роду й поглядів нашіптують їй незвичні питання, навіть протест, хоч і поки що пасивний, проти традицій. «Одного разу,—оповідає герой,— вона мені й каже: чому воно у нас не водиться так, як у вас? Чому ми і ви не хочемо зазнаватися, не хочемо поводитися умісті, чого ви нами

тордуєте?.. А хіба й я не маю права на веселе, вільне життя, я — жидівка?—і схилившись на плече мені, вона заплакала. Що мені їй було казати,—додає оповідач.—Вона казала правду і правда та огнем пекла моє серце, тупим ножем різала його... і я трохи не залився гіркими». Характерно, що Мирний одкидає тут той трафаретний спосіб поєднання різновірних людей, до якого вдавався іноді побут старого часу. Пропозиції вихреститись героїня не приймає навіть тоді, коли розумом і серцем вже поєдналася з вірою свого коханця, визнала за нею ідейну вищість. «Ти б вихрестилась»,—каже їй він.

— Для чого? Хіба, вихрестившись, я перемінюсь душею? Мені і так гаразд би жити, як би ти був при мені.

— А тоді буду.

— Ні, я не хочу хреститись, а дай мені хрестик, коли любиш мене. Я його берегтиму, як ока, і бог мене накаже, коли яке зле задумаю про його.

Хрестик вона носила на шиї і він ото й показав одновірцям її «зраду», коли вже витягли її мертво з води. Але оповідач і по-за релігійними різницями та забобонами замислюється над долею чужого народу. «Гіркая неволя між нерідних тобі,—каже він,—всіла всі твої найкращі думки, найзавітніші надії... Їх завждешні нападки дали тобі спізнати всю ціну багатству... І ти пізнав її, ти висав її з молоком матери, з першою несмашною стравою і все занехаяв за-для його, все, та закон свій зберіг та ту безутішну віру у грядущого Мессію. Отакими думками довго я томив свою голову, рвав своє серце, гнітив душу і мені зробилося жалко його, того народу безрідного». Загальний тон оповідання—сентиментальний, підсоложений, тенденція не впливає з змісту, цілість розгорнуто невдало і тільки поодинокі картини й сценки натякають на майбутнього майстра.

Про те саме свідчить і друге з згаданих оповідань—«Гая Удовівна», на тему вже соціальних різниць. Подругують Галя з Марусею. Галя—дочка бідної шляхтянки, Маруся—селянська дитина. І кели Галю віддають до школи, то вона вимагає, щоб разом з нею вчилася й її подруга, і тут їй вперше вияснюють, що вона «благородна», а тс—«мужичка», «тсбі не рівня». «Так почалося,—пише Мирний,—те роздвоювання у житті Галиному, кстре пройшло через увесь її вік молодий і не принесло, окрім сліз та горя, ніякого добра. З того безталанного вечора вона ступила однією ногою на ту слизьку дорогу брехнів у житті, котра розділяє панів од мужиків не тими достатками, що має, не тією статтю, що займає кожен з них у світі, і не розвсем розуму, а якимись химерними видумками благородства та старшинства, по котрим жид счита себе ізбраним народом і не їсть з одної миски з християнином». Згодом Мирний з усією силою свого таланту вдарить на ті «химерні вигадки», але характерно, що початок цього належить уже юнацькій його порі, коли він—нехай і наївним робом, невмілою ще рукою—писав свої перші спроби, намагаючись розплутати життєві суперечності й знайти певний із них вихід.

Не важко вгадати, чому не вийшли з шухляди авторової ці й інші такі твори юнацької доби Мирного. Не надруковані в час їх написання, вони потім перестали задовольняти автора; виріши незабаром сам і з художнього, і з ідейного боку, він переріс оці виплоди нестиглого пера свого і міг братися за них хіба з тим, щоб кардинально переробити, лишивши самий тільки сюжет та може поодинокі окремі сценки. Мирному, що мав завжди таку силу нових і свіжих спостережень, що так рясно, з такою неекономною щедрістю розсипав їх по своїх творах, очевидно не було потреби вдаватися до старих сюжетів, скоро вони не притягали його уваги чимсь надзвичайним. Так вони й лишилися—пам'яткою молодечих інтересів Мирного, пробами недосвідченого пера, об'єктивними покажчиками того росту, що позначивсь на літературній діяльності визначного письменника. Инакше стоїть справа з творами другої категорії.

II.

Поміж ними, оірчіч нарисів та ескізів підготовчого характеру, трапляються і цілком викінчені, які хіба тільки останньої не перейшли редакції, щоб стати сповна закінченими перлами нашої літератури. Тут часто розгортає Мирний те, що тільки між иншим, натяками, згадував у тих своїх творах, що дістались до друку; торкається тих питаннів, на яких лежала заборона від тодішнього ладу. Може—це одна з причин, чому автор, перші нариси поробивши, вже й не вертався до тих сюжетів, бо не сподівався, що їм пощастить дійти до читача.

Така, напр., повість «Голодна воля». Про скасування кріпацтва згадує Мирний мало не в кожному з своїх творів, але згадує між иншим, епізодично, скільки треба для звязку з иншими подіями, що займали головним чином автора і через те на першій виступали план. Маємо подекуди навіть і самий епітет—«голодна» або «гола воля»¹. Але, видимо, Мирного надзвичайно глибоко займав сам по собі отой момент, коли впали іржаві кайдани з кріпацьких рук і наростали свіжі; інтересувала та двобічна психологія, яка виявила себе під той момент у панів і в кріпаків. Заспокоєнням у Мирного цього інтересу до того моменту, що його він сам зазнав добре за свого юнацтва, і мала бути згадана допіру повість.

Герої її—з одного боку багатий пан Гамза, шанований по всій окрузі маршалок дворянства; з другого—численні його кріпацькі душі. Гамза, старий самодур, ласий на жіночу красу, власник не тільки робочих рук, а й цілого з своїх кріпачок гарему—належав до того типу людей, що і в думках не покладали про можливість якогось иншого ладу. Коли вже пішли чутки про близьку волю і коли якийсь панок на підпитку насмів був запитати свого маршалка: «А що, Степан Хведорович, воля

¹ Див., напр., «За водою», «Л.-Н. Вістник», 1918, кн. VII—VIII, стор. 13.

незабаром?»—«Знать не хочу!»—одказав суворо Гамза і на цілий день насупивсь. Але чутки ставали все виразніші, настирливіші; вже й прикажчик, «як вірний слуга», не втерпів, щоб не ознаймити панові:

— Пане! мужики бунтуються.

— Що?!—грізно спитав Гамза.

— Про волю плещуть.

— Ні слова!—ще суворіше одказав Гамза.—Чуєш, ні слова, коли в тюрмі посидіти не хоч!

А чутки все йшли, поголоски ширились; вже панів почали скликати в губернію, щоб обмірковувати умови на визволення кріпаків, а Гамза все не подається: «Не буде сього! Сього не буде!»—скрикнув Гамза.—Ніколи сього не буде! Я не переживу сього,—аж задихавшись, одказав Гамза». Ні на йоту не змінив він свого поведження. Ті самі бенькети, що про них кріпачки-дівчата говорять: «Гуляють... а полягають—іди присипляй їх... О, прокляті!» Ті самі розправи з кріпаками—гуком та буком. І навіть нову здобич до панського гарему привозять саме тоді, коли чутки про волю кружляли по всіх околицях, коли про неї навкруги мов у дзвони били. Гамза того і слухати не хоче. Аж ось—чують кріпаки Гамзині—вже в сусідньому селі в церкві волю читали.

— Що ж це—гларавчанам дали волю, а нам і ні?—загукали горішане.—Як же це так?

— Ходімо до пана. Спитаємо, чому це волі не читав?—раяли одні.

— Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка. Він там третєся у горницях. Він повинен знать. Пошлем кого стороною запитать.

— Чого стороною? Чого нам лазити коло їх? Хіба ще мало ми лазили? Не вони дали—цар дав. Як вони сміють царський наказ ховати?—кричать сміливіші.

Загули горішане. І задворові зібрались у двір на раду. Дехто побував уже і в жида в шинку, дехто і геть-то хлибнув. Других воля захмелила. По-за спиною у Василя аж мороз ходє. Серце так б'ється.

— Що ж ми так стоїмо? Чого стоїмо? Ходімо до пана! всі ходімо!—гука він.

Спершу всі й пішли були,—не допустили. Гарячіші раяли двері висадити, але розважніші намоглися, обрали виборних і послали їх на-гору до пана «по волю».

Кожна хвилина здається їм годом. Аж ось, чути, тупотять зверху і виборці. Василь уперед, несе якусь бумагу.

— Ось вона! ось!—гука до громади.—Воля, браття!

— А що ж пан? Віддав? Не противився?

— Пан вийшов до нас. Сердитий, лютий. Хотів щось казати і белькнув щось, та задихався і зо всіх чотирьох повалився на діл. Цей папір закрутився, як голуб, над ним. Поки там його, прибірали, я за волю, та сюди.

— Куди ж тепер з нею?.. А ну покажи? золота вона?

Василь показав.

— То не воля! Воля золога. А то чорним пописана. Вертайся, требуй справжньої волі.

— Воля!—кричить Василь.—Воля! Ходімо до попа. Хай читає... хай у церкві читає.

— Ходімо! Ходімо!

І знов ціла громада повалила до попової хати. Молодші полізли на дзвіницю і давай уво всі дзвони дзвонити. Свято несподіване, радість нежданна.

Народ, почувши дзвонів, валив з усії околиці, з хуторів, деревень. В несамовитому забої дзвонів він почув голос давно сподіваної волі.

— До церкви! до церкви! Воля прийшла!

Таки не пережив Гамза волі, не видержав. «Де його видержать?—толкуються на його похороні пани.—Кожен з нас за себе думав, кожен за себе болів-мучився, а він за всіх. Багато у старому серці набралось горя, а тут ще—на́ тобі». «Пропали ми тепер,—верталися до свого горя.—Зовсім пропали. Він би ще здержував ту розбишацьку волю. Він би здержав її, він би оберіг нас. А без його—дивись, в одну темну ніч поляжемо ми всі під ножами лютого звіря». І панство, ховаючи свого заступника й оборонця, все верталось і в думках, і в речах до тієї «проклятої волі, котра гострим ножем стала впоперек їх горла. Були, були часи, а таких ще не було!»—лунало звідусіль разом з страхами про те, що наробить той випущений на волю «звірь».

Що ж почувала тоді ота друга сторона, яку збентежені й налякані пани звірем охрестили? Ми вже бачили краєчок їх настроїв із сцени, як вони йшли до Гамзи волі допитуватись. Але ще автор попереду перевів їх через тисячі мук від непевних чуток, зрадливих надій, журливого дождання. Ось Василь, панський фурман, що допіру бачив, як привезли—сами батько з матір'ю—дочку, свіжу поживу для панського гарему.

Йому не спалося. За довгу осінню ніч думки лізли у його голову і найбільше вони вертілися коло дівки. Коли він пригадав її заплакану, горем биту—його серце рветься від болю на части; коли побаче наряжену—і в звіря воно так не застука, як у його стукає від злості. Злість, наче иржа та в залізі, проточує його серце, п'є кров з його. Люди здаються йому гірше собак, своє життя—черідкою лиха та горя. І справді—що в йому веселого, порадного? Від самого малечку по сей час воно його кидало, як безпомошну тріску, з боку на бік гнуло, нагидало...—Господи!—думав він,—чи довго ще мені мучитись? Чи не краще відразу порішити з собою? В конюшні бантини надєжні, віршовка не порветься. На стілець став, накинув петельку на шию, турнув стілець геть—і через хвилину закрутившись, все перед тобою покриється темним забуттям. Зійдуться дворові, одчеплять; дехто скаже—дурний, а дехто—так йому і треба... Ні, це вигадки бабські!—шептав він знову, мов прокидаючись.—Вішатись? самому вішатись? чого вішатись? Коли б кого другого повісити—може б краще було,—зітхаючи прошептав він.

Злість веде за собою думки про помсту—«бити, давити пакосників—он що робити»; ремствування на людей, що «дали на себе ярмо накинати, а скинути—нема кебети, звиклися з тим ярмом»; бажання зійти десь світ за очі, бо «ще попожди тієї волі, а то зразу та й воля. Сам собі дав волю»... А чутки зрадливі, улєсливі, принадні то ходять кругом, то завмирають; то додають надії, то й останню вбивають. «Казали—воля буде—та так і збрехали!»—гомоніли проміж себе потиху зневірені й

задурені люди. Знов чутка—за рік буде воля. «Рік? Легко сказати: рік,—думав Василь,—коли кожна хвилинка як иржа упивається в тебе, як шашель точе. А те—рік! Краще б і чутки вже не було, та зразу. А то поманять-поманять, та й знову жди». Оцю тугу непевну перед волею, гірке дождання, надії й зневір'я, зростання нервового настрою серед кріпацьких мас надзвичайно вдало показав тут Мирний; чувається непевна тривога, якийсь масовий рух, що от-от прорветься бурєю... А тим часом одбувають люди панщину, коряться панській волі і навіть своїми ж руками дітей своїх везуть на знущання, а ті своїми тілами п'яних бахурів гріють...

Нарешті діждались.

— Цитьте. Он волю читать будуть.

Піп вийшов насеред церкви і почав читати.

У церкві наче ув усі зразу стало. Ніщо ніде ні шерхне, ні шелесне. Всі, поприхилявши голови і затаївши дух, слухають. Кожне слово попове чутно. Кожне слово, наче гвіздок у стіну, залазить у душу.

Піп скінчив. Поздоровляє парохвіян з волею. Ще, каже, два роки послужити та й годі, тоді вже і воля. А за таку царську милість возблагодарим Господа Бога і помолимось йому за царя.

Народ отетерів.

— Як? через два роки аж?—хтось спитав.

— Що через два роки? Я щось не второпав.

— Воля—не що.

— Як через два роки? Це щось та не так.

— Та так же. Читав пан-отець.

— Та це не та воля. Це не справжня воля. Я й казав, що воля золота, а це чорно написана. Це не вона. Це, видно, пан сам написав. Дурять нас.

Народ почав з церкви виходити, почав балакати поміж собою.

— То ти справді чув, що через два роки?

— А дяже. Читав. Усі ж чули.

— То це не та. Ходімо знову до пана требувати настоячої волі. Послали якогось блазня, він і вхопив клопоть паперу. Ех, голови бідолашні!

Справді, ота чудернацька безглузда воля, що на догоду панам ще лишала за ними на два роки «ременем обв'язаних», як подекуди перевертали термін «временно-обязанный»—зовсім з пантелику збила селянство. Ксли одні бігли в нестямі до шинку «женити волю», другі затялися, не розуміючи, як це так, що вони і вільні і невільні. Після пояснення начальства: «ідіть же робить, як і робили, служіть, як і служили»—«крепаки почали розходитися. Спершу нехстя один по одному одходили, похнюпившись, далі чоловіка по три-чотири. Почулася тиха розмова. «Дақ це так з волею. Це значить—землю дай та й сиди на тій землі і знову роби на пана? Щось воно та не то. Хіба це воля? Що воно за воля? Он дворовим воля, а нам це ка-зна-що. Дурять, дурять»... «І вільні, бач, і крепаки. Два роки ще покрепи. На що ж ці два роки? Щоб останне висмоктати з нас, щоб наглумитися над нами на останок? Уже б краще мовчати ці два роки, а там зразу і вільні. Так бач же ні! Ви вільні, а робіть, як і робили». Це дійсно скидалося на глум і викликало нові

поголоски, творило легенди про «справжню волю», про «слухний час»,— легенди, що так багато коштували кріпакам, що производили до тих чудних бунтів, коли військовою силою доводилось накидати людям волю і наділи,—«уводити волю», як говорить один з дієвих людей у повісті Мирного. І дійсно не гіркою тільки іронією, а й гострим обуренням, бунтівливим настроєм бренть авторський одбіг: «Гей, всі горішане, прокидайтесь! вставайте, стрічайте волю. Вставайте, подивіться: он вона, оповита блискучими штиками, прийшла до вас, на сторожі стала!» Можна уявити, яке на людей вражіння зробила так ошатно зодягнена воля!...

Найболючіше і найдошкульніше в цій найженій багнетами волі місце було там, де вона торкалась споконвічної болячки селянської—землі. Незрозумілі вже були людям самі умови якогось то викупу за землю. Мирний добре схопив те обурення, що охопило селянські маси, як вони про викуп дізналися. «Як це так—землю дають та за неї ще й плати? Хіба ми за сотні рік не заслужили тієї землі? То це до віку з неволі не виліземо! Тут певне щось та не так, щось та не те. За це діло треба уміючи братись, обдивитися кругом, а не так з опалу. Треба подождати, подивитися, як то у других. До слухного часу, брати, до слухного часу! Багато,—додає Мирний,—той слухний час наробив дешпету. Пани крикнули—«бунт»—і сотні тисяч москалів розбрелися по селах, хуторах розозріти невелике кріпацьке добро, вибивати з спин той слухний час. Багато народу побрато, порозсажувано в тюрми, позасилано на Сибір». У такому сибірному товаристві прийшла та сподівана воля... Але була ще одна надія. Адже цар «дав справжню волю», а то тільки пани та чиновники ховають її, замість неї своє щось «те та не те» тичуть. До царя б якось дістатися. «Ось пройшла чутка—цар їхатиме. «До царя, до царя!—гукнули села та хуторі,—до його підемо, його попитаємо. Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати?» Приїхав цар. Пройшли його слова: «Не буде вам другої волі»¹ з краю в край, вирвали не один гіркий докір з наболілого серця, виточили не одну сльозу з кріпацьких очей. Пани зраділи і зразу пішли писати уставні грамоти та списки. Хто йшов на викуп, хто зоставався на оброці. І ті жалкували, і другі шкодували. Один бог знає, що краще—чи викуп, чи оброк?» Так розвіялась надія на найвище, в очах селянських, джерело правди, на той «слухний час», що виснувала була селянська фантазія на підставі глибокої віри в своє од віку зароблене право на землю. Мов дим усе розвіялось і розмінялась на нікчемні дрібняки ідеалізована й опоетизована воля.

То була дійсно «голодна воля», що мало полєгкости дала народові, і це виявилось незабаром, в перші ж після волі роки. «Пішли роки за роками один другого довше, один другого важче. Пішли переміни і несли

¹ Історичний факт: слова ці промовив Олександр II волосним старшинам на Полтавщині, їдучи 1861 р. до Криму.

утрати за утратами для панів, та не велику полегкість і для кріпаків. Подушне рік од року більшало, викупне доймало, земські та мирські збори все прибували та прибували. А на перший раз треба ж і хазяйством завестися, одітися, обутися. Коли панські маєтки пустошилися, економії занепадали, переходили в руки купців, жидів—не більшало і не ширилось добро кріпацьке. Коли перші з горя роздзвонювали викупне, другі ледве кінці з кінцями зводили». Воля, на угоду панам, «оповита блискучими штиками», і не могла бути іншою: струхлявілої класи панської вона не рятувала, селянство одразу нищила й не лишала просвітку на майбутнє.

На цьому-от широкому тлі громадської боротьби показує Мирний цілий ряд типових, сильно окреслених постатей. Старий Гамза, завзятий кріпостник, і його син, видимо, слов'янофил московсько-православного штибу, що кріпакам свого таки не дарує; прикажчик Йосипенко, що використав волю, щоб панським коштом забагатіти; низка селянських постатей, часто безименних, проте двома-трьома рисочками добре схарактеризованих, з Василем та Мотрею напереді—надають повісті надзвичайно живої, рухливої, колоритної різноманітності. І коли б «Голодна воля» була з'явилася свого часу, то напевне не тільки своїми художніми прикметами притягла б на себе увагу, але давно стала б і за історичне джерело, як галерея живих образів з недавнього минулого, з того моменту, що йому судилося стати переступним для дальшої історії нашого громадського життя. Українське письменство, вдаряючи з усієї сили на кріпацтво за його живоття, якимось мало на самий момент його скасування реагувало: здається, тільки в Кониського й знайдемо кілька образків («В день святої волі» то-що) та й то написаних дуже ескизно, обережно. «Голодна воля» Мирного була б тут яскравим винятком, але перечитуючи її тепер, зрозуміємо почасти й причину здержливості на цьому пункті наших письменників: важко було, та ще й українським не випробуваним на езопівській манері словом, дати здержливо правдиву картину тих соціально-бунтівливих, часто протидержавних настроїв, що тоді наскрізь прошили були кріпацьку масу. Це мабуть причина й тому, що Мирний первісним начерком і обмежився, не спробувавши розгорнути його у виключну своїм захватом і широтою картину, на яку закріп був свою повість. Вона формально лишилась нескінченою, як не написані і романи—«Голодні годи» та «Палій», що про їх маємо відомості в листуванні Мирного. Але по суті кожен з надрукованих навіть творів Мирного, що всі гуртом малюють «лихо сьогочасне», підказує—яка була б доля й героїв «Голодної волі». Необроблена і невикінчена, повість оця все ж у спадщині Мирного займе виключне місце, бо стоїть на центральному місті спостереженнів автора, в живих картинах еднаючи «лихо сьогочасне» з «лихом давнім», одне з одного виводячи і одне одним пояснюючи. В ланцюзі образів Мирного це одно з найпомітніших кілець.

III.

Згадана допіру причина довела певне Мирного до занехаяння й ще однієї категорії творів, які просто вдаряють на тодішній політичний лад, які малюють «темне царство» та виводять протестантів проти його. Вже в «Лихих людях» Мирний прогорнув був злегка завісу з життя тих, що не пішли за водою, а тим чи сим боком пристали до викликаного все тією ж «голодною волею» руху; що, зневірившись у мирних засобах боротьби, надії свої поклали на революцію проти самодержавно-поміщицького ладу. Але це питання, видимо, зглибока займало нашого письменника. Слідом за «Лихими людьми» маємо у його багато спроб—намацати живчик епохи, дати низку образів з революційної боротьби, як і ті обставини показати, що до неї логічно провадять. Що дала в цій сфері «голодна воля»? «Пил та курява пропитали наскрізь повітря,—пише в одному нарисі без заголовку Мирний,—нічим було дихати; згадували весняну пору, оберталися до неї, як до святої, і молилися... Ось згустилися кушпели, піднялася хмара, задув вітер, ударив грім». І влучає цей грім не в тих плохих, зламаних людей, що тільки мовчки згадують кращі свої дні і надії, а в сміливих, у тих, що активну волю вносять у життя. На очах у знесиленого Прокопця з цитованого допіру нарису «помняло двох молоденьких дубків... На хорошому ґрунті зійшли, казав він, виростуть—буде користь господареві. Та ба! Грім їх строчив. Йому було боляче і гірко, у їх безталанній долі він бачив свою молодість, у їх пориваннях свою зламану волю. Він би плакав, коли б не висохли від тяжкого горя його сльози... Його тільки зло давило та жовч клетотіла в печінках». Бо чого ж треба старому Прокопцеві? «Чого йому мучитися? Своя оселя, свій захист і достатки... Другий плюнув би на все. Прокопцеві не плює... Що ж за причина? Родиться таким чоловік, чи люде його зрóbлять таким? Чого він хоче?.. Правди,—підказує йому серце. Увесь світ оббігає він своєю думкою і увесь світ для його брехня. Тії правди, якої йому б бажалося, немає між людьми. Ще вони не дожили, не доросли до неї; вона тільки задумана одинокими головами... І стала вона для тих голів і щастям і безталанням, і радістю і мукою... Скільки вони лиха нажили собі через це, якого горя завдавали їм люди! Стали вони одинокими,—чого ще краще треба? Запри чоловіка у тюрму—добре йому? Це теж тюрма: і ходити вільно, та робити не вільно, навіть казати, що думаєш, не можна... Хіба це не тюрма?»—оті широкі простори царської держави, де «на всіх язиках все мовчить» ... І ввижається другому мрійникові страшна картина. «Йому здалося, що зав'язали йому рот, щоб він не говорив. Він, котрий змалу привик мовляти, і тепер—одкрив тільки рот, попусти зав'язку—і він крикне на увесь світ. Та ні, зав'язка кріпко затуляє йому зуби, дух з його спирається, серце з натуги як у забій б'є. Йому не вільно казати, йому не можна говорити». В такі епохи, коли життя на тюрму обертається, коли рота замазано, люди мусять

або фарисействувати, собі на обличчя якусь невинну личину наложивши, або—протестувати, боротись. «Чи можна,—запитує сам Мирний у своїх ліричних «Думках»,—тепер ходити по світу, не надівши на пику якої-небудь марюки: покорности усякій московській воші, віри без бога, любови без серця?.. Що хоче Москва од мене, од других? Закаляти душу нечистими плямами і намазати їх крейдою—любезністю, затьмити у серці самий найдорогший, самий найлюбіший образ матері і оддати саме серце на потіху хижої птиці—орлові, що звив своє гніздо на царській короні?.. Боже мій, боже мій! Чи люди подуріли, чи я здурів? Прочують яку-небудь глибоку думку, що ученим оком прозирає в глибину землі, у вишину неба—кажуть: безбожник; підглядають у серці затаєнну добру поміч своєму брату-поселянину—кричать: бунтовщик!.. Чи можна, питаю, буде ходити по світу без марюки на пиці?» Це не тільки риторичне запитання, і автор добре пам'ять, до чого провадить таке життя. «Були віки,—каже він устами згаданого вже Прокопця,—коли перед великою хуртовиною увесь світ затихав, немов зляканий затаював своє зітхання і ждав її... Чи не такий час і тепер настав?» І хоча Прокопєць і непевен що-до цього, хоча він боїться гниття «на пні», то автор, отой мирний чиновник, все ж ладен дивитись на глухий час як на досвітню добу, що от-от займеться загравою ясного дня. Він у житті бачить вже людей, що знехтували свої станіві привілеї, зреклися статків-маєтків і рушили «в народ», щоб «навчити бідолашного мужика зненавидіти такий строй», як формулує своє завдання один з таких людей в оповіданні «Народолубець». Всім треба однаково і достатків, і культури; всі мають на те безперечне право. «А щоб так сталося, то треба цей нікчемний строй розламати, розвалити к бісу, треба так зробити, щоб кожен брав те, що заслужив, треба справедливість водворити на землі, а не неправду»... І Мирний пробує малювати людей, що вже покинули плачі й зітхання, а взялись до діла—небезпечного, може жорстокого, але неминучого для тих, хто хоче життя будувати, а не тільки з безпечного далека придивлятись до його.

Звичайно, це, що тут ми згадали допіру—тільки ескизи, тільки шматочки, уривки тих образів і думок, що захоплювали автора, мирного провінціального чиновника, й проносилися перед ним, коли від одноманітної набридлої службової роботи він тікав у світ ідей та художніх образів, ховався під їх захист. Автор розумів, що ці образи в отій незамкнутій тюрмі не можуть вийти на вільний світ, він, як ніхто може інший, почував оте страшне своє становище, коли жити доводиться з зав'язаними устами, з личиною на обличчі... І образи нового, бажаного життя никли, в'яли, не долучалися до гурту докінчених, вирізьблених, вимальованих пензлем художника. Але вже оті численні силуети їх, до яких так часто Мирний вертається і яких так рясно стріваємо по незакінчених його творах, показують, де саме і як глибоко лежали його інтереси. І знов доводиться, ще і ще раз, з жалем сконстатувати, яка

велика сталася втрата для нашого письменства з того, що цей визначний художник слова мало не ціле життя своє прожив з зав'язаним ротом, без відповідного рупора, без того голосномовця, що його образи й ідеї широко розносили би по білому світу...

IV.

Вийшов на літературну ниву Мирний, як знаємо, з віршовою, «мірною» мовою. Потім читач довгий вже час не стрівався з Мирним-поетом та й взагалі наш письменник так рідко виступав друком з віршами, що залучати його до віршовників ніхто ніколи й не думав. Були навіть підстави гадати, що він не зовсім прихильно взагалі дививсь на віршування. Даючи для проєктованого у видавництві «Вік» видання своїх творів замість «До музи» нову передмову—«В дорогу», Мирний поясняє: «Воно написано не тими *шкандибанючими* (підкреслення авторове) стихами, якими «До Музи», а прозою, і краще буде личити до видання»¹. Маємо й ще виразніші свідчення такого ж самого змісту. «Тоді Ви дихали ворожим духом на наших поетів-цвіркунів,—нагадує напр. Мирному один з плодючих поетів саме «тодішнього» часу, Цезар Білиловський.—«Вірші писати, і тільки вірші—це іграшка, забавка. Колись за-молоду і я любив зачепляти пучками струни любозгучного струмента; тільки мені і користи з того, що, здається, завдяки тому моєму віршуванню я став краще писати прозою». Не здивуйте, дорогий Опанасе Яковичу, що я оце згадав, що говорилося 1885 року»,—додає Білиловський². Здається, суворіше віршову форму осудити вже не можна, як не можна виразніше поставити і підрядне, чисто службове її значіння, принаймні для автора суворого того присуду. І хто б після цього подумав, що автор його мало не ціле життя своє писав віршем, писав систематично й уперто, не перестаючи аж до останніх літ, що цілі томи можна б заповнити його віршовими спробами, що навіть працював він над ними дбайливо; що всі роди поезії—лірика, епос, драма, в оригінальній композиції і в перекладах—репрезентовано тут, у тій потаємній творчості!.. Справді, разюча якась несподіванка з віршуванням у Мирного, що виявилась також по смерті письменника, коли стали приступні для огляду його папери.

Величезна більшість віршованих творів Мирного належить все ж до молодих його літ—до 60-х і початку 70-х років, коли письменник ще не знайшов був своєї власної дороги й хитався поміж віршовою та прозовою формами. Пізніше, коли не рахувати перекладів³, Мирний далеко вже рідше удавався до віршування, та й то бувало це звичайно з приводу яких-небудь okazji у літературному чи громадському житті. Роко-

¹ Лист до С. Єфремова з 4 березня 1901 р.

² З листа до П. Мирного з 22 жовтня 1897 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

³ З перекладів цього останнього часу згадаємо «Гореве військо» та «Гайявату». Попереду, ще замолоду, найбільш перекладав Мирний з російських поетів—Пушкіна, Лермонтова, Фета, Апухтіна і—на диво—нічогісінько з Некрасова!

вини Шевченка або Котляревського, ювілеї—Лисенка, Заньковецької, Русова, застольні вірші з приводу всяких урочистих подій, навіть родинного часом характеру, сатиричні виступи на певні громадські теми, як от про місце під пам'ятник Котляревському або про ухвалу на земських зборах різки для селянина—це звичайні теми віршованих творів у Мирного за останні роки. Це показує, що на віршування почав він дивитись справді як на знаряддя певного службового значіння; це був матеріал для прилюдного читання, для пропаганди і, прочитаний, він ішов на схов, прилучаючись до попереднього такого ж самого принагідного матеріалу. Найбільше між такими віршованими виступами в Мирного маємо відгуків на Шевченкові роковини: траплялись періоди, коли мало не кожного року озивався письменник віршем на традиційні дні місяця лютого. Очевидно, що й сам автор до таких творів підступав з певною міркою. Прочитавши їх на більш або менш велелюдних зборах, він уважав їх функції за довершені й не пробував дістатися з ними до друкарського станка, виступати перед стороннім читачем, на більш-менш звісному слухачеві тільки й обмежуючись. Це творчість для небагатьох, переважно інтимного характеру, навіть і не обрахована на широкого споживця, тим-то й не диво, що вона лишалась у авторовій шухляді.

Далеко дивніше, що та сама доля спіткала й інші спроби віршем у Мирного, що віддаючи за молодих літ чимало часу й сили на віршування, він цілком пасивно ставивсь до того, щоб подати його наслідки перед письменну громаду. Окрім першої спроби з редакцією «Правди» 1872 року¹, віршованої передмови до «Збірники з рідного поля» (1886 р.) та пізніших—одного-двох—виступів на початку української преси в Росії, не знати навіть, чи пробував він коли вийти на люди з віршованими творами. Це тим дивніше, що, як згадано, і числом і темами віршовані твори Мирного зовсім не були чимсь випадковим. У ліриці він торкався тем звичайних для ліричної поезії всіх авторів: кохання, туга, самотність, сумніви й розчарування, громадянські настрої—народ, Україна—такі мотиви найчастіше брешуть на лірі Мирного. В епічних своїх спробах розробляє він ті самі сюжети, які знаходимо і в його повістях та оповіданнях: є поема про долю Катрі, опісля розроблена в оповіданні «Морозенко», є кілька епізодів на тему «Повії»—з Христею, як героїнею; маємо паралельну поему до недрукованої повісти «Голодна воля». З цього бачимо, що тематика головніших друкованих творів Мирного була готова у його давно і, обробивши якусь тему віршем і певно з того не задовольнившись, автор опісля брався за неї вдруге вже в розповідній формі. І може це саме й поясняє, чому Мирний взагалі не любив виходити на люди з своїми віршами. Ставлячись до себе завжди дуже критично,—«робітник я до своїх праць дуже крутий», як писав Мирний

¹ Зберігся серед листування Мирного брульон листа до редакції «Правди», що писав він, посылаючи своїх вісім віршів до друку в цьому журналі.

в одному листі¹—він не міг у своїх віршах не добачати таких вад, що може не спинили б менш вибагливого до себе автора, але Мирному ставали на перешкоді до безпосереднього спіткання з читачем. Головніші з тих вад—це певна розсудливість поетичних спроб у Мирного та явна наслідуваність зразкам, що заповнили його і підбили під себе; по-за тим додати треба бідність взагалі технічних засобів і непоборні часом труднощі, які ставила Мирному сама віршова форма. Можна думати, що віршування для Мирного, в його самотньому житті анахорета, було просто інтимною потребою, способом вилити свої почуття, своєрідним одпочинком од бурь громадського й особистого характеру. Не дурно ж так багато знайдемо у його циклів любовної лірики, з видимим впливом Гейн-нової «Книги пісень»; не дурно також у пісні шукає він сили, щоб устояти під тяжкі моменти свого життя.

Сестро-співухо! До тебе я знов обертаюсь.
Не раз я зв'яряв тобі мої сльози і муки.
В час лихий, як на нас вороги насідали,
Ти крепила мої хворії руки
І в ворожую гущу метку слала стрілу.

І так покріпившись, виливши своє почування, полекшивши, мовляв, душу—одсовує автор свої «поспів'я», щоб ніколи вже до них не вернутись: своє діло вони справили і потреба в них минула... Віршовані пісні для Мирного мали мабуть таку саму вагу, як і щоденники, яких кілька початків лишилося серед писаної спадщини Мирного і які—характерно—писано теж здебільшого під час тяжких переживаннів автора. Надходила якась пригода, налітала особиста чи громадська буря—і Мирний хапається за віршування *або* щоденник; минає вона—минає й спонука на таке писання, щоб полекшити душу. Це, гадаю, чисто суб'єктивні моменти, що вдирались силоміць у творчість нашого письменника й одбивались у ній суто інтимними мотивами.

Два зразки стояли найчастіш перед Мирним у його віршованих спрабах—це народня пісня і Шевченко. І треба зазначити, що в імітації народньої пісні доходив часом Мирний до значних результатів, як напр. в оцьому зразкові.

Ой залетів соколонько
На чужую сторононьку,
На чужую сторононьку,
На крутую та гіроньку.
Та й заквилив соколонько
До схід сонця ранісінько...
Круті гори та долини—
Тільки луна іде-гине...
Квилить-квилить соколонько:
«Бідна моя головонька!
Де не сяду, куди гляну—
Все в неріднім, чужім краю!»

Ой заплакав козаченько
На воронім кониченьку...
«Ой коню мій вороненький,
Товаришу мій вірненький!
Де ми будем ночувати,
Хто нас буде привітати!
Куди гляну — все чужина,
Все нерідная родина!»
Ідуть лісом, ідуть гаєм—
Коник ледве що ступає...
І обняли гіркі сльози
Козаченька при дорозі!

¹ Лист до М. Ф. Комарова з 6 квітня 1883 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

Мирний, як знавець народньої пісні, добре засвоїв її форму, її технічні засоби та типові звороти і в своїх наслідуваннях поводитьсь все ж вільно, невимушено, з тією грацією, що й народній пісні таких надає чарів. З таких наслідувань народньої пісні у Мирного можна б вибрати чимало зразків, що могли б, свого часу появившись, зробити ім'я авторів, як поетів. Ще більш помітна в поетичних спробах Мирного ідейна і формальна залежність від Шевченка. Навіть у повістях Мирний часом живцем бере Шевченкові звороти, буквально або з маленькими хіба варіаціями їх переказує—ще частіше трапляється це у римованих творах. «Мені здається, я не знаю»... «Я ридаю, як згадаю»... «Хто се, хто се?—в очерета осока спитала»... «Піде луна гасм»... «У цій незамкнутій тюрмі», ці і подібні вирази, відомі з Шевченкових віршів, стрінемо і в Мирного. Не рідко він бере не тільки поодинокі вирази й образи, але навіть думки та настрої.

Я благав, благаю
І благатиму у бога
Однієї долі—
Хатиночку одиноку
В садочку вишневім
І річечку коло саду
Бігучу широку
Та дівчину молодую
Добру карооку і т. д.

розведений і слабенький переказ Шевченкового—«А я так мало, не багато благав у бога». Більш удатна варіація на мотив «Огні горять, музика грає»—вірш, що навіть у двох варіантах знайдемо його у зшитках Мирного.

Музика тне, музика грає,
Огнем господа вся палає;
Квітки і пахощі тендітні,
Убори пишно-розмаїтні
Перед очима так і мають,
А молоді обличчя грають
Красою, щастям; ясні очі
Мов зорі світять опівночі...
Веселий гомін окриває
Усю господоу, не стихає

Ні на хвилину. Це весна
Серед зими до нас прийшла,
Зомліле серце огортає,
Про щастя молоде співає.
Тільки мов його не знає—
Несказано-гірка нудьга
Од краю самого й до краю
Отрута наче та проймає...
Чого ж вчепилась навісна?
Того, що тут тебе нема!

І може б це було й не зле, коли б не стояв у нас перед очима отой недосяжний силою і лаконізмом зразок, що переспівує тут Мирний.

Звичайно, не обмежується він самими переспівами. Були у його і свої мотиви, і свої фарби. В ліриці, особливо в циклах любовних, підноситься Мирний часто до справжньої поезії, знаходить влучні образи, передає глибокий настрій закоханого серця. З багатьох прикладів візьму на зразок один, датований 19-м листопаду 1885 р.

Як той чернець старий та літній,
Я наложив на серце схиму...
Чим більш мені тепер радіти,
Як ти в йому, моя єдина?

Як схимник той, я запечатав
Свої уста від всього злого,
Бо ти, голубко, моє свято,
Лежиш край серденька могого.

Одні я очі так покинув
І без печати, і без схими,
Щоб мою хвору душу гріла
Ти, серце, добрими своїми.

Образом «схими» прегарно показано настрої анахорета в коханні, однолюба, що почуває глибоко і сильно. І таких віршів у Мирного знайдеться не мало, хоча і їм часто шкодить брак викінчення, що тут же, поруч, прохопиться іноді прозаїзмом або недодержаним метром. А взагалі все ж переважає в його та сама розсудливість, яка так шкодила навіть Кулішеві в його віршованих творах. Проте оброблені, вишліхтовані, ці поезії безперечно могли б свого часу увійти в літературний оборот, могли б, як я вже сказав, кому іншому навіть ім'я дати—тільки певна річ, не Мирному, великому стилістові, незрівняному майстрові саме в сфері художньої прози. Віршова форма була занадто тісна для його широкого епічного стилю, сковувала його своїми формальними рявками. Мабуть, автор «Повії» сам розумів, що не тут, не в оцій «мірній мові», його справжня сила, що його покликання на іншому полі, і пишучи вірші, пишучи багато й уперто *для себе*—має стільки такту, щоб їх не друкувати. Це справді, буквально таки:

Не для людей і не для слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я;
Для себе, братія моя!—

як міг би по ширості проказати слідом за улюбленим поетом своїм і Панас Мирний. І це—не вважаючи навіть на заохоту й прихильні поради такого авторитетного критика, яким був для його Ів. Білик, його брат і навчитель.

Недрукована спадщина Мирного поки що лежить нерушена в Полтавському Державному Музеї. Зрідка тільки гортають її поодинокі люди, що спеціально цікавляться творчістю Мирного. Час би вже той рукописний фонд розібрати уважніше і подати, що можна, на ширшу громаду, щоб постать письменника поставити перед нею на повен зріст.

Проф. В. В. ГІППИУС.

КОМПОЗИЦІЯ „РЕВІЗОРА“ В ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ.

«Ревізор»—то найсвоєрідніша з російських комедій. До цього так і хочеться додати—і найгеніяльніша! Саму геніяльність, як таку, довести тяжко, хоч вона і піддається описові,—що-ж до своєрідности, то її не тільки описувати, але й доводити можна. Серед інших поодиноких історично-літературних проблем, що стають перед нашим часом,—це одна з найпереших, хоча-б тому, що нам взагалі потрібні описи, порівняння та оперті на них докази на своєрідність, а потім ще й через те, що ми маємо перед собою комедію, геніяльність якої визнавали читачі й глядачі в дев'ятьох десятиліттях.

Почате в Н. О. Котляревського вивчення «Ревізора» в історично-літературній перспективі показало неминучість попередньої праці, з одного боку, диференційовної, а з другого—що-до узагальнення обліку комедійної еволюції перед Гоголем та за його часу. Останніми роками відбулося кілька спроб якомсь наблизитись до цього завдання—уточнити перспективу¹. Ці досліди треба повести далі. У цій статті спробую я, проаналізувавши типологію сюжетового матеріялу та драматичну динаміку комедії «Ревізор», визначити зв'язок комедії з драматичними жанрами того часу. Гадаю, що можливо об'єднати розглядувані моменти в загальному розумінні драматичної композиції, широко беручи це слово.

І. Типологія.

Комедія передгоголівського часу йшла шляхом засвоєння в російській літературі та на сцені принципів маскового театру. Хронологічно недовгий вік російської комедії вплинув і на саму сутність еволюції: лінії мольєровська та післямольєрівські з їх відмінами, суто-комедійною та сентиментально-дидактичною, частенько таки перепліталися на російському ґрунті, ще виразніше у цих випадках виявляючи спільні риси. В основі театру масок була диспозиція дієвих осіб за ознакою сталих,

¹ П. Рулін. Стаття у виданні «Ревізора» вид-ва «Жизнь», К. 1918. В а с и л и й Г и п п и у с. Гоголь. Л. 1924. А. С л о н и м с к и й. «Ревізор» в постановке Мерхольда. Звезда, 1927, № 2.

«стабільних», психологічних рис, часто по одній на кожну особу, з підсилюванням та підкреслюванням цієї стабільної риси та з проминанням можливих відтінків та деталей. Скнура, ревнивий, нерозсудливий, нерішучий, неуважний і т. ін.—ці риси в комедійній поетиці XVII—XVIII вв. звичайно не потребували ні соціального, ані професійного застосування, їх прив'язано до владущої «в історії та в драматичній типології» класи, а тому й оповито ілюзією вселюдства. Але в інших випадках соціальна, професійна, іноді й національна характеристика доходить таки свого права і, в поєднанні з індивідуально-психологічними рисами, поповнює галерею масок. Служник-простота і служник-пройдисвіт, безглуздий педант з відтінком наївності — *вчений* та шахраюватий педант-*лікар*, користолюбний суддя та крутий-писарець і т. ін. Вивершують типологічну систему неминучі «чеснотливі» постаті в їх варіаціях що-до віку й статі. Витворившись під впливом сталих масок з імпровізованої комедії, видавалася ця система за вищий щабель, як рівняти до «безмаскового» театру, де особи тільки позначали собою дію. У чистому вигляді така ситуаційна комедія можливо й не мала собі де розгорнутись, але супроводила маскову комедію, як відворотний її «двійник». У масковій комедії до суто-фабульного мотивування подій протиставляється мотивування умовно-психологічне: скнура не дає грошей і змушує героїв здобувати їх, нерозсудливий та нерішучий—гальмують дію своїм втручанням або невтручанням і т. ін. Р. 1827 Вяземський у рецензії на комедію Вас. Головіна «Писатели между собой» дорікав авторові, що його люди «не мають родових ознак у своїх фізіономіях»¹. «Родові ознаки»—то принцип маскового театру, і цього принципа ще перед самим «Ревізором» доводилося висувати, як принцип порівнюючи досконалої техніки.

Вихід за межі двірсько-аристократичного театру та перевага у театральній залі «середнього стану» визначили були тенденції до подолання стабільних масок, не порушуючи тим часом основ, але компромісово. Першу можливість до такого подолання створило *комбінування* масок. Власне, позначалося воно ще й у канонічному масковому театрі: подвійна маска, наприклад, становила собою звичайне явище; дві риси, покладені в основу, сполучалися або за ознакою природнього доповнення (напр. хвалько-брехун—сливе неминуче поєднання), або-ж за ознакою комічного контрастування—хвалько-страхополох (ще в Сумароковському Тресотинусі—Брамарбас, згодом в «Именинах г-жи Ворчалкиной» Катерини II-ої Фірлюфюшков) або користолюбний святоша («Лихоимец» Сумарокова, Фонвізинів Савітнік, Ханжахина Катерини II). Складніших сполучень та не таких елементарних протиріччів на цьому ґрунті перед Гоголем сливе не трапляється.

За другу можливість стало надавання дієвим особам, епізодичним переважно, виразно виявленого національного та соціально-професійного

¹ «Сочинения Вяземского», т. II, стор. 42.

забарвлення, як у психологічній характеристиці, так і в побутових деталях, що супроводять психологічний образ. Індивідуально-психологічну характеристику при цьому, як виявляється, або заступають, або ж і геть підпорядковують ті-ж таки, ще більш «родові», риси. На тлі виразно чужоземних або міжнародно-знеособлених масок ці образи справляли вражіння різучої своєрідності, бо майже не асоціювалися з прототипами—масками. Цю путь вже в 70-х—80-х рр. XVIII в. знати в деяких Сумароковських писарців, в його таки Хавроні («Рогоносец по воображению»), в епізодичних постатях двох майстерових у «Щепетильнику» Лукина, а надто в Фонвізиновому «Недорослі», де з-під побутового гриму Єремїївни та трьох учителів майже не видко маски служника й педантів, до того ж центральні маски старшого й молодшого «простаків» та лихої жінки поновлено національно-побутовими рисками. Так проклдала собі путь побутова комедія, спираючись спочатку на провінційально-місцевий, згодом на купецький і, нарешті, на урядовницький матеріял та підновляючи маски самим запровадженням матеріялу.

Дальший розвиток цього побутового нашарування на характеристику, в зв'язку з принципом комбінування масок міг врешті призвести до подолання принципу масковости, як-що й не абсолютного, то бодай відносного: до перегрупування масок та до створення нової системи з них. Найближче за всіх до цієї можливости підступив, хоча й дорогою ціною—ціною випадку поодиноких, самих у собі вже викінчених характерів, з фабульної єдності комедії—Грибоедов. Гоголь, прсвадячи, й далі фонвізинське побутове нашарування та обумовлене в ньому приховання масок на другорядних ролях, на головних ролях стає крім того на шлях комбінування масок. Це комбінування в сполученні з побутовим нашаруванням, систематично запроваджене по всіх головних ролях, деформує цілу звичайну систему характерів. На цьому ґрунті й виникало непорозуміння між Гоголем та його виконавцями-акторами, його глядачем і читачами: з гоголевих героїв брали, в освітленні звичайної традиції, складові їхні елементи, а путь подолання традиції, пскладена в саму композицію цих елементів, вислизала.

Хлестакова сприймали, як нову варіацію триєдиної маски брехуна-хвалька-базікала, що нескінченним ланцюгом прстяглася від сумароковського Брамарбаса (1750) до Зарницкина з комедії Шаховського «Не люблю не слушай» (1818, але була і в репертуарі 30-х рр.) та до Грибсєдівських Загорецького й Репетилова. Відтінск пєлохливости, наданий Хлестакову в II акті, асоціював його з тими таки Брамарбасами та Фірлюфюшкиними, а підкреслені в тому само герої риси джиґуна-зальотника—з численними петіметрами, почавши від Дюліжа з Сумарокових «Чудсвищ». Проте, таке вражіння не відповідало завданням самого Гоголя, бо його Хлестаков утворився не в наслідок простого додавання масок. Будуючи характер Хлестакова, Гоголь виходить з конкретне-побутової фігури петербурзького колезького регістратора з поміщицьких синків,

ставить цю фігуру у конкретно-просторовій перспективі (подорож з Петербургу до маєтка) і, накладаючи на цю основу психологічні маски, що повиникали за інших умовин і розраховані на інші побутові асоціації, підкладає під них нове мотивування: риси джигуна-мсталиги-карт'яра, а почасти й ненажери-ласуна, завдяки силі конкретних деталей, показуються добре мотивованими в соціально-побутовому плані¹. На цю маску накладається нову, індивідуально-психологічну; щоб пояснити її попередня побутова характеристика хоч і потрібна, але самої її вже не досить. Проте, це не є маска брехуна-хвалька-базікала, що її, неприємно вражаючи Гоголя, насамперед вхопили сучасники: поєднання це в задумі Гоголевому повстало тільки як утір із ще головнішої та складніш комбінованої маски, визначуваної словами Гоголя—«трохи недоумкуватий й, як то кажуть, без десятої клепки в голові» («нескільки приглушоват и, как говорится, без царя в голове»). Аналізуючи це характерографічне зерно, можна знайти у ньому комбінацію з кількох,—що правда, другорядних—масок з передгоголівської комедії: 1) самовпевненого, 2) нерозсудливого (*étourdi*), 3) неуважного (*distrain*) та, почасти, й «химерного» (пор. до «Вздорщиць» Сумарокова), при чому всю цю комбінацію має охоплювати театральне амплуа «комічного простака».

Риси брехуна-хвалька-базікала (з відтінком полохливості), риси зальотника, а почасти й віршмаза є тільки витворені, і це дуже обстоював і сам Гоголь: «боронь Боже, щоб її грали з звичайними фарсами, як грають хвальків та гульвіс театральних. Він просто дурний; базікає тому тільки, що бачить, що його радо слухають; бреше тому, що гаразд поснідав та випив добрячого вина; в'юнкий він тільки підходячи до дам...» («лист до Щепкина з 10 травня р. 1836»). Оці «тсму» й «тільки» обмежують першенство маски «хвалька», а тим більш «гульвіси театральногс»: чепурність Хлестакова — скоріш побутова, ніж психологічна, ознака. Так само пояснював Гоголь Хлестакова і через десять літ:... «цю ролю конче треба програти... так, щоб само собою, в наслідок усього вийшло: і брехунець і підленьке і полохане і дури-світ з усіх поглядів» (лист до Сосницького з 2 листопаду р. 1846). Отож, Хлестаков—це наслідок поєднання двох головних масок, що з їх кожна складно-комбінована. Сам Гоголь власне цю складність і цинив: «... а я... гадав, що колись актор широкого таланту віддячить мені за сполучення в одній особі стількох розмаїтих проявів («движенийний»)» (уривок з листа до одного літератора). Та актор (як Дюр, так

¹ Порівн. особливо у первісному нарисі: «Разве что продать жилет, который я сделал перед отъездом? Фрака-то нового нельзя, потому что в чем же явлюсь в деревню? Ведь Руч работал—вот что важно... Там ведь ни у кого нет петербургского фрака...» В дальшій обробці, дбаючи за суцільність, низку деталей було відкинуто, але і в остаточному тексті див. напр.—«Жаль, что Иохим не дал на прокат кареты... Если, например, забастуешь, тогда как нужно гнуть от трех углов... Завтрак был очень хорош, я совсем об'елся... Как называлась эта рыба?—Лабардан-с.—Очень вкусная...»

либонь і Ленський) не тільки не оцінив складности нового характеру, не тільки спротив цю складність, але, й спротивши, поклав в основу не те, що мав на оці Гоголь, не основне, а витворене. Б. В. Варнеке труднощі виконання ролі Хлестакова вбачав у тому, що виконавець «повинен наперемінки повертатись то на ферта, а то на комічного простака»¹. Але-ж справа тут не в цьому чергуванні, а в доладній співзалежності між двома амплуа. Як що користуватись із термінів театральних амплуа,—що ширші, а через те й менш сталі, ніж терміни літературних масок,—то в Хлестакові маски, об'єднані в амплуа ферта, мають підпорядковуватись маскам, об'єднаним в амплуа комічного простака. І бажання Гогслева бачити в ролі Хлестакова Живокині слід, здається мені, пояснити не так тим, що у Живокині вбачав Гоголь «класичний образ коміка-буфа»², як тим, що цей актор дуже вдало виконував саме ролі простаків³. Відкидання від стабільних комічних масок у бік комбінування та нюансування («в Хлестакова ніщо не повинно позначатися різко») призводили Гоголя до спіткання з водевілем, найпомітнішою за його часу варіацією жанру «веселої комедії», без дидактизму, а через те й без підкреслювання поодиноких вад. Гоголь незадоволений був, що Дюр програв Хлестакова, як Альнаскарова, але саме в Альнаскаріві («Воздушные замки» Хмельницького, 1818) і був перед Гоголем образ не свідомого брехуна, а *фантазера* що дурить своїми химерами—морськими звитягами, пануванням над дикунами і т. ин.—самого-ж таки себе. По водевілях було можна зустріти й випадкового невмисного *базікула*; так у водевілі Ленського «Сват не впаад» (1828 р.) Ленський (так звати й героя) по-ведмежому прислужується приятелеві, вихваляючи його перед нареченою та її батьком; за пляшкою вина фантазія в його буяє («клятий шато-лафіт розпалив мою уяву») й накидає Ленський другові нечувані поєдинки, гру, любовні перемоги. У водевілі таки легко було знайти й *самовпевнених*, поставлених у дурне становище, але певних неіснуючого свого поспіху («Говорун» Хмельницького, Репейкин з Писаревого «Хлопотуна» 1825 р., так само Посошков в комедії Загоскина «Благородный театр»).

Характеристика Хлестакова—це наслідок комбінування масок, об'єднаних, як «одворотні». В сукупності своїй потребують вони відтінення, і диспозиція, що занедбала-б це, зазнала-б фабульної нечинности. За традиційне відтінення, що простяглося через увесь XVIII-тий та першу третину XIX-го віку, стало відтінювання добродійними героями. На таке відтінення Гоголь пристати не може, йому треба максимальної щільности у виповнюванні сцени, принаймні у передніх її планах, постатями більше

¹ Б. В а р н е к е. Історія рус. театра, т. II, 244.

² Н. Л. Б р о д с к и й. Гоголь і «Ревизор». Вступна стаття до видання «Ревизора» в серії «Рус. і мировые классики». ГИЗ, 1927.

³ Напр. роля Рутлі з популярного водевілю «Кеттли или возвращение в Швейцарию», роля Падчерицына з водевілю «Хороша и дурна и глупа и умна» та багато ин.

або менше негативними. І Гоголь робить інакше. Не порушуючи деякої абсолютної віддалі між самовпевненим та його оточенням, справляє він цю віддаль у протилежний бік, у бік переваги не оточення над самовпевненим, а самовпевненого над оточенням. Роля самовпевненого набуває через це парадоксальної фабульної функції: замість найневигоднішого для себе становища потрапляє він у найвигодніше, до того-ж у цілковитому погодженні з психологічною характеристикою—своєю та свого оточення. Прояв енергії, що реагує на Хлестакова, серед самого сценічного оточення унеможливлується і переноситься до глядачів у залі. Глядач сміється і з Хлестакова, і з його оточення. Глядачеві тільки збоку видко нікчемність їхнього клопоту. Але самі вони зовсім не жартують і вже ніяк не гадають, що з них хтось там сміється» («Предуведомление»). Так пояснював сам Гоголь, і спирав на це свою теорію сміху, як «єдиної чесної особи в комедії». Нерозуміння цих нових принципів диспозиції спричинилося в Сенковського до твердження, що «в таких п'єсах не може бути *характерів*: самі шахраї або дурні». Інші постаті вимальовано простіш, ніж Хлестакова, але на підставі тих само принципів.

У городничому—основна маска користолобного, скоріш шахрая-хапуна з деяким відтінком святошества¹, зазнала глибокого побутового мотивування; вийшов «жмикрут-урядовець» (В. Переверзев), належний до цілком певної культурно-побутової верстви². Саму елементарність наданих йому емоційних відтінків, саму міміку, загадану акторові-виконавцеві, прокоментував Гоголь з культурно-побутового погляду («Характеры и костюмы»). Як член цілої типологічної диспозиції, дістав собі городничий складну функцію. По-перше, він об'єднує і сам головує в своєрідному «хорі» (Вяч. Іванов) і від його імени нав'язує зносини з Хлестаковим. По-друге, він, як повітовий диктатор,—є антагоніст другого «хору»—з нечиновних обивателів. По-третє, потрапляє він і до малорозвиненої, проте не усуненої до кінця, родинної диспозиції з приглушеним, але не зовсім одкинутим мотивом родинних грубощів та сварок³. Ця функціональна складність визначає й складність розмовного складу ролі городничого. Репліками своїми він або посуває дію, або виявляє емоційне напруження, що виникло в середині самої його ролі («О, господи ты боже, какой сердитый...»), або в середині об'єднуваного коло його хора («Господи, помилуй нас грешных»), або на підставі конфлікту між двома хорами («А, здорово, соколики!»), або-ж, нарешті, вкладає в їх сентенційний комен-

¹ А. С л о н и м с к и й, згадувана праця. Крім Совітника, пор. Качея з Сумарокова «Лихоимца».

² «Тебе все такое грубое нравится... ты иногда вымолвишь такое слово, какого в хорошем обществе не услышишь»...

³ Гидима й Бармас з «Чудовищ» Сумарокова, його-ж «Пустая ссора», Корнилий та Мінодора з його-таки комедії «Мать-совместница дочери», совітник із совітничковою та Простакови у Фонвізіна, Катерини II-ої Вестникова та инш. У Гоголя приглушено цю ситуацію в зв'язку з цілою заміною родинної диспозиції й динаміки на адміністративну.

тарій, що правда, значінням своїм «негативний», але-ж риси *негативного резонера* траплялися і в передгоголівській комедії. Після Чужехватових сентенцій з сумароковського «Опекуна», як от «кража—не великая вина, потому что она страсть, общая слабости человеческой», та особливо після совітника з «Бригадира»—«Как решить дело даром, за одно свое жалованье... *Это против природы человеческой*»—можна сподіватись і від городничого сентенції про хабарі.

Вражіння *хористости* в урядовців (та і в інших, уведених до системи, дворян)—і по-за тим підкресленої вже мізансценами по всіх діях, крім другої, та будовою діалогу,—підсилюється ще через надання деякої фабульної самостійности особам з найневизначнішою індивідуальною характеристикою, як от «простодушний» поштмайстер та Бобчинський з Добчинським—«два болтуна» (пор. двох белькстух з «Пустомели» Лукина). Та особи, що на їх, у наслідок комбінування масок—Ляпкин-Тяпкин, суддя-мисливий-псярник і вільнодум-резонер, та Земляника, шахрай-улесливий-плеткар—випробовано більш індивідуальну характерсграфію, нічого не важать у фабулі: з Земляничиних спроб колесту нарзбити, настренчити Хлестакова проти інших урядовців, псчасти проти судді, не вийшло нічого. Відповідно до цих двох можливостей, вже виключно, як членів хору, сприймається осіб, однаково позбавлених і індивідуальної характеристики, і фабульної функції. Цей Хлопов—«не щось там таке, а тільки настрахана людина»—настрахана мало не до німування, та Гібнер, остаточно вже без'язикий, — пантомімічна маска лікаря-німця (порівн. ще не виведених на кін комічних педантів-учителів).

Особливе посідають місце дві жінські ролі. У ролі Ганни Андріївни, на підставі самої-но сцени з Марією Антонівною, Белінський угледів «складність елементів»—«повітова пані, *застаріла манірниця*, смішна матір»¹. (Порівн. означення самого Гоголя в «Характерах и костюмах»). До основних елементів із цієї ролі нетяжко знайти прецеденти в чепурухах та «застарілих манірницях» комедій XVIII віку (Сумароковські Гидима² й Мінодора, княгиня з Лукинового «Мста», почасти й Староселова з його таки «Награжденного постоянства», совітниксва з «Бригадира», героїні з «Бешеной семьи» Крилова та инш.). Є в ній і рефлексі маска «гдири» (суперечки з дочкою)³, є й відгуки маски новішої формації—«чутливої» панії, подібної до криловської Ужими («Пирог»), є, нарешті, риси цікавсти й бундючности, що їх відзначив був і сам Гоголь. Але своєрідність характеристики виявилася тут не в самій комбінації, і, навіть, не в побутовсму мотивуванні, цього разу не дуже вирізненому з-поміж прецедентів драматичної й сатиричної

¹ Сочинения Белинского под ред. Венгерова, т. V, стор. 66.

² З Гидиминих реплік: «Ты думаешь, что я и впрямь старуха, как я приберусь, так я не дурнее тебя буду».

³ Сліди маски «вістовниці» занадто легкі, щоб їх відзначити, як це робить у згаданій статті А. Л. Слонимський.

літератури, а в двох засобах, перед тим, здається, не випробуваних. Перший — цілковите позбавлення манірності та гдири якоїсь активної фабульної функції, — що й само вже відміняло і характеристику. Другий — надання їй, крім основної маски, ще додаткової, *неправдивої* маски, ніби вдягненої на основну, щоб приховувати її, але сприйманої неподільно з першою. Це маска «гідної матрони», навіть з деякими елементами резонування. Цей засіб не збігається з тим, що його ми маємо наприклад у ролі городничого — там *неправдиву маску* «ретельного службіста» суто-допоміжного призначення (у сценах із Хлестаковим) сприймається окремо від основної.

Марія Антонівна — то один з найсмівливіших кроків на шляху подолання масковости. На цьому місці традиція усіх комедійних жанрів вимагала чеснотливої героїни. Гоголь бере в чеснотливих героїнь одворотне з їхньої характеристики («брак вад», що неминуче справляє вражіння браку всякої індивідуальної характеристики), запозичує в героїнь чулих комедій та й справжніх мелодрам патос «емансипованого почування», але подає його у вигляді послаблених, а через те й комічних, рефлексів («ах, маменька, это он про меня говорил!»), — та, нарешті, засобами паралелізма та замовчування кидає на неї відсвіт од характеристики Ганни Андріївни (чепурність, цікавість).

Будучи видимою *ingénue comique*, Марія Антонівна, вже самим контрастом із правдиво-чеснотливими, асоціювалася з образами *ingénue* — дурненьких (ніби-дурненької з комедії «О время» та справді-дурненької — з «Госпожи Вестниковой») ¹. Істотні корективи до традиційної ролі манірності та своєрідність у задумі ролі Марії Антоновни спричинилися до не-вдалого виконання, принаймні, на московській сцені. Щепкин, загалом театральний одностудієць Гоголів, у листі до Сосницького взивав їх «надзвичайно нежиттьовими».

Про Йосипа сам Гоголь писав, що такого служника «знає кожен» — «тому цю ролю-грати завжди добре». Хоча Гоголь, видимо, мав на думці прототипи життьові, але почасти те саме можна сказати і про літературні. Служник-резонер з'являється в комедії разом з її повчальним ухилом, — служник, що не тільки експонує, але й коментує вчинки свого пана, конче «вітрогона»; такий от напр. Василь із Лукинової комедії «Мст, любовью исправленный», Андрій з його таки «Награжденного постоянства» (з Кампістрона), почасти Пасквин з «Нарциса» Сумарокова. Але в комедіях з глибоким побутовим мотивуванням служникова роля набувала відтінків не так морально-психологічного, як соціально-побутового, почасти й мовного контрастування панові. Такий от Семко з «Купецкой компанії» Ос. Чернявського. В побутовій комедії чеснотливий служник-резонер, заховуючи функцію резонера, легко позбувався тих рис чеснотливого та засвоював риси служника-пройди з веселих комедій. Комбінований образ

¹ Задум В. Е. Месрхольда і виконання акторки Бабанової у цьому випадкові становить гоголівську ролю в історично правдиву перспективу.

пройди-резонера (до нього почасти наближається Андрій з «Награжденного постоянства») найлегше зазнавав побутового мотивування. Такий і Йосип — «молча плут», що іронізує з свого «пронози»-пана. Разом із наданням Йосипові цих відтінків, Гоголь, слідом за Фонвізиним (якого, проте, що-до цього мало хто наслідував), порушує звичайну в комедії *систему* служниківських ролів. Фонвізин цілком усунув служників із «Бригадира» і в «Недорослі» лишив саму Єремівну. Гоголь показує Мишку в одній другорядній сцені, та, в процесі роботи коло «Ревізора», можливо зменшує згадування про Авдотью. Сама закоханість її у Земляничиноного візника, непоказаного на сцені і в дії непотрібного, становила певну опозицію до звичайних служницьких «пар», але й цього рефлекса усунено. Йосипа вплетено було у фабулу — та й то лишень в остаточній редакції — без ніякого зв'язку з любовними сценами, у момент кульмінації дії, коли рсзв'язання його в один із двох можливих способів залежало від того, який з двох контрастних характерів переважить: рсзсудливий резонер Йосип, чи нерозважливий простота Хлестаков.

Остання типологічна група — то скривджені обивателі, «гражданство и купечество». Найменш самостійні тут купці, що промайнули вже були в Лукиновсму «Моті», та вийшли навіть на перший план у п'єсах Чернявського й Плавильщикова; не зважаючи на всю дбайливість що-до оброблювання мовного матеріалу (позначеного, проте, і в попередників), самою характерографією не додає тут Гоголь чогось нового до соціально-психологічної маски купця-лукавця. З живого побутового матеріалу створено слюсариху та унтер-сфіцершу, що їхні ролі, навряд щоб правдиво, Вол. В. Данилов уважає за «дуже комічні»: як рівняти, наприклад, їх до другої пари — Бобчинський-Добчинський, — то в цій епізодичній парі маємо більш побутової колоритности, а-ніж комізму, а де-які буфонадні елементи, що були в перших редакціях (як от — «я тебе, пожалуй, и знаки покажу»), — у процесі роботи усуваються.

Отож, соціальна диспозиція «Ревізора» — на три поверхи. На нижньому поверсі — епізодичні постаті з притиснутого від городничого купецтва та міщанства, тут таки і єдиний фабульний агент комедії з «низів» — Йосип. Але мовчущі прохачі, а також згадки про півголу «гарнизу» та й інші — утворюють вражіння типологічної виповнености, неминучої в комедії соціальної. — На середньому поверсі — повітові «підпанки»-урядовці. Після всіх, само собою цікавих, історичних коментарів В. В. Данилова¹ непорушним лишається певне уявлення про середній соціальний поверх «Ревізора», як про *щось суцільне* (в плані *літературного* виображення), де поставленого на видатне місце суддю та полупанка-Хлопова, як членів, об'єднано в одному колективі під проводом городничого. Не

¹ «Ревизор со стороны идеологии Гоголя». — Родн. яз. в школе, 1926, № 10. Прикрий курйоз у статті становить спроба вивести етимологію слова «лабардан» (так звуть свіжопросолену тріску) від французького «la bardane» — лопух! —

позбувається своєї ваги й Гоголеве визначення—«вдачі шістьох у рядовців в провінціяльних» (лист до Погодина з 15 травня р. 1836); неслужбовців Бобчинського й Добчинського кріпко вплетено у типологічне мережево з головними ознаками, специфічними в службового дворянства («когда вельможа говорит, чувствуешь страх» і т. ін.).

Третій поверх—то високий світ, світ панства, що так до нього пнуться полупанки. Його, власне, побудовано немов якийсь пстенціяльний план—у монолозі III-го та у діялозі V-го акту. Сценічно його виявлено в самому Хлестакові, та й то лишень в аспекті дієвих осіб; глядачам він, як-що не «міщанин-шляхтич», то полупанок на недовгому й химерному панстві (що правда, Хлестаков—то *столична* варіяція полупанства, але ґрунтовно це справи не міняє).

Соціальною спрямованістю своєї комедії—сатирою на полупанків—поєднується Гоголь із довгою комедійною лінією від Сумарокова аж до Шаховського, що йому й належить термін «полупанки» («полубарь»), як комедійно-типологічний («Полубарские затеи»). Але є й істотна різниця поміж Гоголем та авторами, що сяк чи так орієнтувалися на аристократичну норму. «Панства», як плана ідеального, в Гоголевій комедії ні наявно, а-ні в пстенції немає. З цього погляду цікава паралеля з комедією Сумарокова «Рогоносец по воображению». В Сумарокова до провінціальної родини з полупанків з'являється граф Касандр; ефект звістки про його з'явлення, метушня перед зустрічю, порядкування на господарстві—усе це випереджає пчасти подібні ситуації в «Ревізорі». Графві заручини з тихою провінціалкою тут таки *відбуваються*, а через те й прохання «не забути», «не покинути, як що пстреба яка» й т. ін., а-ні трохи не видаються тут комічними. Усе, що Сумароков бере навсправжки, Гогель подає немов пародію; уявне типологічне контрастування Хлестакова й «хора» урядовців тільки підкреслює типологічну їхню спільність.

Принцип типологічної єдності, що заступив звичайніший принцип типологічних контрастів (до краю контрастує з Хлестаковим тільки Йосип) можна було здійснити, лише відмовившись від дуалізму в типології також і за моральною ознакою. З «Ревізора» усунено «чеснотливих». У великій комедії, що претендує ще й на серйозність, таке усунення справило вражіння скандалу; обходитись без чеснотливих осіб наважувавсь тільки водевіль, та й то не кожен. Не таке помітне було усунення «порочних», може тому, що частину героїв «Ревізора» мовчки пошили у цю категорію, а може й через те, що зміна вад на погані, завички та слабості не була вже в комедії новиною. Вирівнена (як зіставляти з попередниками) моральна диференціяція, не накидаючи нам, таким чином, ні дидактичної комедії, а-ні мелодрами, змушує тільки пригадати собі побутову комедію та водевіль. Ці спостереження з типології «Ревізора» доведеться мати на оці, роблячи висновки про жанрову орієнтацію в Гогеля.

II. Сюжетовий матеріал.

За неминучий матеріал, що з його перед «Ревізором» будовано комедійні сюжети, був матеріал любощів та родинних стосунків. Незадовго перед «Ревізором» Галич, визначаючи нову комедію, казав, що вона обертається «в родиннсм колі», «навкело непорушної його точки—одружіння». Навіть по тих комедіях, що намагалися ступити за межі «родинної комедії», на поле комедії соціальної, типологічну диспезицію й сюжет ускладнювано неминучим мотивом кохання. При цьому любовні емсії в значній частині комедій важили не самі собою, не як психологічний матеріал, а скоріш, як диспозиційні знаки, що закріплювали ситуацію, та як найпростіше мотивування до розгортання й викінчування сюжету. Новизна Гоголевого зречення любовного матеріалу, як видко з відомої репліки «другого аматора мистецтв» з «Театрального Роз'їзду», була цілком свідомо. Словами: «Давно змінилося усе на світі. Тепер міцніш зав'язує драму намагання посісти корисний уряд («выгодное место»), за всяку ціну блиснути й потьмарити иншого, помститись за зневагу, кепкування. Чи не більш тепер електрики у чині, грошевсм капіталі, вигодному одружінні, ніж у коханні»—Гоголь висуває проблему поновлення самого сюжетового матеріалу.

Гоголь міг заперечувати традиційний сюжетовий матеріал, але він не міг не зважати на нього. Зв'язок з традицією повинен був виявитись хоча-б у відворотніх ознаках. Він і виявивсь у пародійному використуванні любовних мотивів в одсм з епізодів «Ревізора»—в діялогічному триптихові яв 12, 13 та 14-ої. За основний комічний ефект тут—несподіванка. Діялоги поміж матір'ю та дочкою у I та III актах, як щось і віщували, то хіба фабульну активність з боку героїнь, що її саме ми й не маємо. У ролі Хлестакова—навпаки—натяки на якесь усталення ситуації в плані любощів усувається, можна сказати, демонстративно: хизування Хлестакова перед Ганною Андріївною та компліменти їй зникають разом із буянням його п'яної брехні (пор. напр. до цього комедію Верьовкіна «Именинники», де у III акті Щелкоперов та Крохоборов на підпитку заграють з Ликерою). Ситуації-ж Хлестаков-Марія Антонівна у цілому III акті навіть і не псзначено. Відворотній ефект справляє й фраза у 2 яві з IV акту:—«а дочка городничего не дурна, да и матушка такая, что еще можно бы»...—наприкінці монологу, після згадок про перини, сніданок та й про всю привітність загалом. Фраза з первісного начерку—«я к ней неравнодушен, черт возьми!—если признать, я даже влюблен»—звичайно порушувала ефект дальшої несподіванки. Крім того, перші 11 яв, розгортаючи систему підкупів та скарг і позначаючи гостро-конфліктні ситуації, налагоджують до того, що саме у цьому плані й споткнуться Хлестаков із городничим, якого так довго не було на сцені. Впровадження нового мотиву найменш можна було сподіватись хоча-б через те, що йому вже запізно. Отож, раптовість

освідчення вражає не так психологічно, як композиційно. Саму-ж раптовість заохування комедійні канони, засновані на «єдності часу» та на вимогах сценічної ситуації, цілком припускали. Порівняти, наприклад, егереве закохання у Нісу з Сумароківського «Рогоносца»: «О, незапная рана, о, купидон, цельно ты трафишь!» Признання Касандра і Флоризи у II акті з той-таки комедії, під час першої їхньої розмови, відповідає власне хлестаковській раптовості; перехід од раптового до «вічного» кохання показано тут уже поважно. Отже, сцена признання Хлестакова до Марії Антонівни, навіть сама по собі взята, становить собою переборщення та пародіювання можливих комедійних норм. Але-ж, пародійність покладено і в сутність діалога, зложеного з мішанини уривків «високих» тирад та елементарно-еротичних слів та рухів («обіймати лілейну шийку»... «стиснути в своїх обіймах», поцілунок у плече). Вульгаризацію любовних сцен з «високої комедії» звичайно сполучується із відгуком грубіших і, мало не завсігди, «раптових» сцен зальотів до челяди («Чудовищи» та «Нарцис» Сумарокова, «Именинники» Верьсвкина, «Самслюбивый стихотворец» Николева, «Смех и горе» Клушина, «Горе от ума» Грибоедова та инш.).

«Любовний» зміст четвертого акту подано у максимальне-заплутаній варіації: признання ускладнюється суперництвом, лінію «молодої пари» перетинає лінія «чоловік-жінка-полюбовник», і у наслідок цього перетину впливає знайома з комедійних прецедентів ситуація суперництва матери з дочкою (або, відповідно, тітки з небогою). Традиційне розв'язання цієї ситуації могло-б відбуватися по одному з двох рецептів: 1) або злочинні взаємини Ганни Андріївни з Хлестаковим мали-б зустріти одсіч і зневагу від чеснотливої Марії Антонівни, закоханої в якогось Честона (пор. до Шериданової «Школи злоріцтва»), 2) абс-ж «вічне кохання» Хлестакова й Марії Антонівни мало спричинитись до ревнивої одсічі з боку Ганни Андріївни, що має на оці якогось Ветрона, щоб порізнити закоханих (Лукинів «Мот», «Смех и горе» Клушина), або задумує якимось шантажем усунути свою супротивницю (Квітчин «Приезжий из столиць»). Навіть у випадках неприхованого залицяння до двох разом, що трапляється по «веселих комедіях» та, особливо, по водевілях, хід і розв'язання колізії завжди супроводило певне, більш або менш виразно виявлене психологічне мотивування. Мольєрів Дон-Жуан, що став за зразок до всіх аналогічних ситуацій, впадає одразу коло Шарлоти й Матюрини, щоб посміятися з обох їх, або, коли пощастить, то й звести котрусь із них. Пламен («Смех и горе» Клушина) любить Прияту, а тітку її, Вздорову, лише містифікує. У перекладному водевілі Ленського «Стряпчий под столом»—герой, з матеріальних міркувань, вагається між любленню Гортензією та багатою удовою. В другому перекладному водевілі «В тихом смуте черти водятся» (1835) Любський залицяється до тітки, бо втратив надію на одруження з небогою. Нове в Гоголя полягало в парадоксальному *мотивуванні* цієї ситуації, що зводилося до видимого браку якихось

«мотивів». Хлестаков перекидається від дочки до матери й назад неначе з інерції. Миттю виникають репліки, рухи (падає навколішки) і цілі ситуації, що з їх кожна могла зав'язати п'єсу,—виникають, не розгортаючи, а стаючи на заваді, відкидаючи одна одну. Цілковита безмотивність цих перебоїв не могла не справляти вражіння пародії на «театральних любовників з їхнім кардонним коханням», на «вічну зав'язку» до всіх комедій («Театр. раз'езд»), тим більше, що з поодиноких реплік, рухів та мізансцен можна було вгадати затушковані мотиви комедійних любовних епізодів. Розмова про «стишки»—відгомін справжніх віршових признань, властивих ранньому періоду комедії («Тресотиниус», «Чудовищи», «Нарцис»). Риторична любовна декламація у сцені з Ганною Андріївною—то асортимент фраз із чутливих комедій; напр.—«вст въздаяние за мою нежность и награда за мое постоянство» («Мст» Лукина, д. IV, ява 7. Пор.—«если вы не увенчаете *постоянную* любовь мою» — ефект псзбавленого тями штампу!). Звичайний по комедіях цього типу сентенційний матеріал озивається у несподівано-сентенційній репліці Хлестакова: «для любви нет различия»,—тоді, як Ганні Андріївні надано елементів резонування тверезого розуму («Но позвольте...») Прстилежне—у комедії Сумарокова—«Мать—совместница дочери», де резонує герой (Тимант): «Вы замужем, так на вас не можно мне жениться», а Мінодора відказує: «да не уж ли вам без женитьбы и любить не капabelьно?» Тема рзлуки, затушковаана в остаточній редакції «Ревізора» і більш виявлена у другій редакції («Разве в Синод...»), своєю психологічно-ймовірною приглушеністю становила собою витончення такого елементарно різкого, як от Гидиміні сбіцянки в «Чудовищах»: «Да я разведусь с ним, и коли он за Дюлижа дочери не выдаст, так я, разведшись с ним, сама за него выйду» (акт III, ява 10).

Весь цей матеріал притягується тут до справи, як зразковий, щоб показати, як стиснені до рудиментів, комедійні мотиви Гоголь не розгортає, а відкидає в бік і, саме цим відкиданням, пародіює. Нерозгорнена лишається ціла потрійна (а коли не забутись за чоловіка, то й четверна)¹ ситуація, визначена у мотиві супротивництва. Відомо, як помалу розроблював Гоголь видатну сцену потрійного признання: спочатку це була одна сцена утрюх, коли Хлестаков по черзі падав навколішки перед обома; у другій редакції здійснено було *подвійне* освідчення—спочатку до матери, а потім до дочки; у першому друкованому тексті освідчення до матери було усунено, а відновлено його аж у останній редакції, що й ствердила вже лад не двоїстого, а потрійного признання—до дочки, до матери і знов до дочки. Щоб різко увірвати засуджену на недорозвиненість ситуацію і протиставити їй нову, що, в свою чергу, мала поступитись третій, Гоголь користується з затяганого способу *застукування навколішках*, який і сам по собі був такий шаблонний, що немає

¹ Впровадження «чоловіка» до ситуації «Ганна Андріївна-Хлестаков» позначалося у перших редакціях: «конечно, ему неловко делать замужней женщине глазки, а особенно, когда и муж тут стоит» (10-е вид., т. VI, стр. 103).

ніякої рації перелічувати десятки комедій та водевілів, де він трапляється. Трапляється він звичайно або в розв'язці, закріплюючи виявлену в позі признання навколішках ситуацію, або-ж у кульмінації, коли поява на прочинених дверях старшої родички або родича дає фальшиву розв'язку в формі нотацій, обурених вигуків та рішучого відмовлення (пор. наприклад «Именины г-жи Ворчалкиной») ¹.

Своєрідність Гоголева у вживанні банального способу виявляється в тому, що в нього прочиняння дверей та вхід викривача—не ознака катастрофи, дійсної чи неправдивої, а тільки ознака зміни в мізансцені: «викривач» опиняється на місці викритого і відновлюється дспіру покинутий діалог, витриманий у тому саме емоційному тоні, навіть, текстуально однотипний («Жизнь или смерть»... «постоянная любовь»...), тільки друге викриття, та й то на час тільки, закріплює ситуацію. Те, що вигадані катастрофи з прочинянням дверей, починаючись слідом за початком любовного «водевіля», виводять його сливе до краю; те, що йдуть вони одна за одною на мінімальній відлеглості—підвищує вражіння не лише оригінальності у використуванні шаблону, але й пародійності цього використування. Це аж надто ясно стає з порівняння до єдиного, здається, прецедента подвійного викриття—у Клушиновій комедії «Смех и горе». Там, при кінці другої дії сцену навколішках (Пламен перед Приятю) порушує, ввійшовши, Вздорова («Негодница! моей достойна пени!»... і т. д.); за п'ять яв подається завісу. На початку третьої дії наперсниця Анюта перекоується, що Пламенові корисно удавати закоханого у Вздорову, вона радить йому це, і тільки у 12-ій яві третьої дії Пламен (як і першого разу *не* сам на сам) кидається навколішки перед Вздоровою; сцену припиняє прихід Прияті.

Клянуся небом я ту вечно обожать,
которой взор меня... (увидя Прияту, вскакивает).

Приятя: Извольте продолжать!

Вздорова: Ах! (уходит).

Пламен освідчується Прияті ще в наступній яві, намагається виправдатись (знов навколішках), але невдало: хоча новому освідченню ніхто не заважає, Приятя не слухає і тікає; тільки в четвертій дії вони миряться. В Клушина обидва викриття, кожне у свій час, мають функції фальшивих розв'язок, становлять для героїв катастрофи на час і сбидва впливають із твердої в основі, хоча й ускладненої, ситуації. (Вздорова любить Пламена, а Пламен з Приятю любляться між собою). В Гоголя не мізансцени впливають із ситуацій, а ситуації з мізансцен, тсму й про любовнсемоційний матеріал у «Ревізорі» можна казати тільки, як про матеріал

¹ Іноді це стояння навколішках аж ніяк не мотивується в комедійній фабулі і потрібне тільки для ефекту наступної сцени. У «Неслыханном диве» Судовщикова Правдинові, що давно освідчивсь Мілені, зовсім нічого кидатись навколішки, а проте він кидається, просячи Мілену «признатися у всьому батькові». Це й дає батькові нагоду виявити своє обурення.

пародійний. Це, певно, не виключає й інших його функцій— характерографічної та суто-композиційної.

Такий от матеріал, що його Гоголь вирікається. Замість нього виступає матеріал властиво-побутовий, матеріал адміністративних розпорядків, судового діловодства, деталей «служби» всяких відтінків, не мінаючи й службових злочинів та кари за ці злочини. Чи може цей матеріал стати за матеріал драматичний? Безперечно, бо він визначає конфліктні ситуації: старший-підлеглий, адміністратор-обиватель; виникнення, зростання й розв'язання таких конфліктів, як динамічна основа, цілком може заступити конфлікти на ґрунті родинних та особистих (любощі) взаємин. Тим часом, за новий матеріал були міркування більшої сучасності («давно все одмінилося на світі...») і більшої актуальності. Здійснити Гоголеву мрію— об'єднати глядачів в одному громадсько-моралістичному зрушенні («цілому гурту, цілій тисячі люду за одним заходом» подати «живу пожиточну науку»—ст. «Петерб. сцена») можна було тільки переступивши межу родинно-любовної комедії. Складніше питання: чи може «службовий» матеріал, псчасти—матеріал службових зловживаннів, стати за матеріал *комедійний*? Заперечення на нього висунув був Сенковський: «із зловживаннів ніяк не можна створити комедії, бо це не народья вдача, не характеристика громади, але злочин кількох осіб, що повинні виклика́ти не сміх, а скоріш обурення чесних грсмадян»¹. Коли критика висуває абсолютні вимоги, це найчастіш визначає реакцію на різке порушення традиції: так було й тут,—не так з погляду добору матеріялу, як з погляду типологічної диспозиції. Канон «високої» комедії потребував або виявлювання індивідуальних вад (вадливий тут може бути смішний тільки тоді, коли його отсчують чеснотливі виразники уявлюваної—звичайно, також чеснотливої—народньої вдачі), або виявлення «вселюдських» слабостів, невинних, але смішних, що не запоперечують ідеального уявлення про «народню вдачу і характеристику громади». Адже, злочинний *колектив* запоперечує і уявлення про народню вдачу й комедійний канон: він може придатись за матеріал хіба-що до похмурої мелодрами про «лиходіів», що викликають «сбурення чесних громадян». Якщо розшифрувати запоперечення Сенковського, як відданість саме цим шаблонам, то Гоголь не лишає собі з цих шаблонів ані одного пункту, починаючи з уявлення про народню вдачу, що виключає «зловживання», переходячи до неминучого двоїстого поділу дієвих осіб за моральною ознакою та кінчаючи прикріпленням комізму до неминучого матеріялу. В останньому пункті доводилося виявити найбільш ініціятиви. Передгогелівська комедія у своїх спробах опертись на «службовий» матеріал² виявляла тільки свою безсилість: самого матеріялу, виявлялося, не досить було., щоб побудувати сюжета, доводилося вдаватись до любовних ситуацій, здебільшого

¹ Зелінський. Рус. крит. лит-ра о соч. Гоголя. I, стор. 163.

² Про цензурне обкраювання їх—див. ст. Г. З. Кунцевича в «Известиях» ОРЯС, 1906, № 3.

дуже мало мотивованих у своєму зв'язку з основним матеріалом; крім того комічні функції основного матеріалу, справді, лишалися під сумнівом. Досить пригадати комедію, найбагатшу на такий матеріал—«Ябеду»; комедією її звати можна тільки зважаючи на щасливий—для чеснливих осіб—кінець, що утворивсь у наслідок суто-механічного усування перепон—арешту головного супротивника (у позові і в коханні) та призначення суду над тими, що заподіяли службові злочини. В самому сюжеті «Ябеди» комізму немає, його обмежують деталі: 1) деякі мізансцени з використанням побутових аксесуарів (пляшки «під сукном», д. V, ява 1) та 2) деякі побутові репліки і рухи, що, головню, показують деталі вимагання й діставання хабарів; до підвищення комізму додано й ефекту живцем узятото із комічної опери: співання куплетів, де повно глузливих дотепів. Тому, хоча й стара комедія послуговувалася вже з матеріалу службових зловживаннів («Судейские именины» Сокелова—1781; Капніста «Ябеда»—1798; «Неслыханное диво, или честный секретарь» Судовщикова—1801; «Ревизоры или славны бубны за горами» Полевого—1832), Гоголеві все-ж доводилося не наслідувати, а поборювати своїх попередників. Насамперед,—уточнюючи добір матеріалу. Судовий матеріал мав поступитись перед *адміністративним*—матеріалом вчинків і зловживаннів влади масштабу хоча-б і повітового міста. Тільки такий матеріал справді виводив на путь ссціальної комедії і, як виявилось, давав привід до природніх, хоча можливо й непередбачених у самого Гоголя, асоціацій повітової сваволі з центральною. Далі треба було знайти принципи використання судового матеріалу в комічній функції. Для цього Гоголь одзволюється від повчального та чутливого (сентиментального) баласту, зрікаючись традиційних постатів добродійних коханців, старших резонеров та покойових повірників, разом з прикріпленими до них у традиції сюжетовими мотивами, що перебирали на себе всю драматичну енергію. Та самого цього розчищування було не досить: і службовий матеріал повинен був зазнати перевірки з того само погляду. Душогубства й підпали, що на їх натякають Капніст (д. II, ява 1, — правда, в ролі Праволова) і Псевой,—у комедії не до речі, навіть і тоді, ксли залишено їх у саміх позафабульних, характерографічних репліках;—і в «Ревізорі» їх немає. Як завважив один із сучасників Гоголевих, Вяземський, «баснь (с. т. фабула. В. Г.) «Ревизора» не утверждена на каком-нибудь отвратительном и преступном действии, тут нет утеснения невинности в пользу сильного порока, нет продажи правосудия, как напр. в комедии Капниста «Ябеда»¹. У «місті», де відбувається комедія, хоч і має зібратись «усе лихе», але це визначає не все «найлихше»², лишень «все тільки лихе», проте й така оцінка

¹ Соч. Вяземского, т. II, стор. 268.

² Що-до цього, у первісному тексті «Театр. раз'езда» є безпосередні вказівки, цілком, проте, відповідні змістом своїм до решти Гоголевих автокоментарів: обмін репліками—«Молодец-городничий!—Что этот городничий! В нашем городе почище!» (10-те видання, Т. II, стор. 796).

матеріалу має зазнати певних обмежень з погляду правдивої, а не зфантазованої із реакційно-добромисної щирости в Сенковського «народної вдачі»¹) й історичного моменту. Натяк на справжнє казнокрадство городничого був тільки у *варіянтах* до первісного нарису «Ревізора» («признаюсь, я запустив руку кое-куда»²), в остаточному тексті хоч і лишилася недобудована церква, та вже по-за колоритом продуманого злочину. Матеріал до «Ревізора»—«побутові» явища надуживання влади, до того-ж матеріал цей значною мірою лишається по-за межами сюжету, по ремінісційних репліках, і тільки подекуди притримується до певних епізодичних осіб (купці, слюсариха, унтер-офіцерша). Вирізняється вплетений у сюжетове мережево комедії *мотив хабаря*, хоча й тут потрібні певні застереження. Перше застереження: йому надано не так динамічних, як характерографічних функцій, хабарі самі по собі нічого не відмінюють у самій дії, будучи хабарями не «навсправжки», лишень в аспектах частини дієвих осіб. Навіть порушення ситуації другого акту викликає не впровадження до сюжету самого мотиву хабаря, а думка городничого про Хлестакова;—асигнації-ж, що перелітають у четвертому акті з різних кешень до кешені Хлестакова, становлять, разом із цукром, пакунками, тацюю і мотузочкою — тільки аксесуари, — речові ознаки аспектів, що, як показано це буде далі, самі справляють дію. Друге застереження: саме через це у «Ревізорі» немає ніякого деталізування підкупу та здирства, розробленого по згадуваних уже передгоголівських комедіях. У «Ябеді» й позичають, і в карти програють, і натурою приносять, і підсовують у руку синенькі «на пригадку» секретареві, що «забувсь» ділові новини. В «Неслыханном диве» хабарник натякає, прохач «здогадується». У «Ревізорах» Полевого ревізовані довідуються про слабості кожного з ревізорів: одного облутують жіночими принадами і довершують діло вже справжнім одруженням, другого—гастронома—наперед «випощують», не продаючи йому нічого доброго, а потім чарують пудингом і паштетами, обіцяючи й рецепти до них; третього—антиквара Безсребреникова—спокуюшають «рідкостями», що за їх він таки й гроші платить. Як рівняти до цього матеріалу, що його згодом, в «обличительной литературе» 50-х рр. розроблюється ще дбайливіш, матеріал з «Ревізора» видається вбогим: «позичання» — після того, як за це просто попросили, сніданок з вином та «лабарданом», і побіжна згадка про «хортенят» — ніякої техніки, ніякої системи! Зрозумілі й докори Булгарина, що їм одсіч дав Гоголь у «Театр. раз'езде» в «голосі сердитого, але видимо, досвідченого урядовця»: «И взятки не так берут, если уж пошло на то».

Усі ці паралелі показують те нове та істотне, що різнило Гоголя від його попередників що-до способу використання матеріалу. Соколов,

¹ Про це є гарні зауваження у статті А. М. Лободи—«Комедии Гоголя» (Сб. памяти Гоголя. Київ, 1902).

² 10-те видання, т. VI, стор. 620.

Капнист, Судовщикова подавали статистику службових зловживань, службову буденщину. Це стосується навіть і Полевого, хоча його сюжет, як і в Гоголя, пов'язується з чеканням ревізії: самий жанр «сцен», більш розповідний, а ніж властиво драматичний, розтягуючи час дії, позбавляв матеріал колориту виключності. В Гоголя починає важити не самий матеріал, а поєднаний із матеріалом рух фабули (хоча й не завжди у сподіваному напрямкові) та вияснювання характерів. От через що статистику повсякденних зловживань підпорядковує Гоголь динаміці єдиного, нещасного для його персонажів, дня ¹ і прикріплює свій матеріал до анекдоту про несправжнього ревізора. Цей мандрівний анекдот, що й перед Гоголем притягував до себе увагу драматургів і новелістів (Пушкін, Вельтман, Квітка), давав чималі вигоди у справі створення нової, соціальної, а не родинної, динаміки і до того-ж динаміки комічної:

1) Звістка про ревізора, що несподівано спадає на урядовців, мала подати максимальну, психологічно ймовірну, емоційну високість і максимальне напруження темпу дії, при чому в самій погодженості між підвищеною емоційністю і піднесеним темпом та емоційною й темповою нормою містилося вже джерело комізму.

2) За цього нового темпу і нової емоційності природньо стає переоцінка елементів самого матеріалу. Те, що за нормального темпу було б притемнене, тепер впливає, входить у поле зору, фіксує на собі увагу— від «колпаків» у лікарні аж до вибитої різками унтер-офіцерши.

3) Мотив помилки, покладений в основу фабули, і саме у тій варіації, що їй Гоголь, не так як от Квітка, надає переваги— помилки мимохітньої— повертає на активних агентів комедії не несправжнього ревізора, а самих огуджених урядовців. Та активні агенти в комедії повинні заразом *носити* в собі й комізм, отож мотив помилки, заснований на анекдоті про несправжнього ревізора, допомагає міцному з'єднанню огудного матеріалу з власне комічною основою.

4) Нарешті, анекдот про несправжнього ревізора, як сучасна варіація «комедії помилок», має ще одну драматичну перевагу. Це— його двоплановість. Поділ основного персонажу в комедії на дві особи— фіктивну й справжню— визначає наперед і поділ усієї тематики комедії, принаймні, на два плани. Без подвоєння плану неможлива ніяка сатира, а комізм Гоголів саме й заноситься на сатиричний. Тому, що «чеснотливих» у типо-

¹ Диспозиція «Ревізора» в часі не зовсім виразна, власне притемнена Йосиповою реплікою в IV акті— «погуляли здесь два денька, ну и довольно». Виходить, що Хлестаков у IV акті прокинувся уже на другий день після III-го, тоді як третя дія відбувається перед обідом («к обеду прибавлять не трудно»... в перших редакціях ще виразніш). А тим часом ніякої, бодай потенційної, сюжетової виповненості поміж III й IV діями не можна собі й уявити. Характеристична в «Ревізорі» *безперервність* дії, найкраще здійснювана за умовин «єдності часу», в розумінні не тільки 24-годинного, але й одногоднього плану в часі. Єдність часу подано в «Ревізорі» тільки в композиційних його плюсах, а слабкі її сторони густо компенсовано впровадженням ремінісційних реплік, ніби мініятюрними *Vorgeschichten*.

логії комедії немає (анекдота було вигадано про шахраїв і дурнів)¹, Гоголеві тим більш доводилося спертись на якусь тему, протилежну до основного огудного матеріялу. Таку підпору Гоголь і знаходить у потенційній особі «справжнього ревізора»², від якої й починає розгортатись потенційна тема «відплати». Саме те, що ця тема потенційна, що лишається вона по-за текстом, й утворює дивне сполучення густоти й безперервности чистого комізму з певною моралістичною перспективою. Цілком не так, напр. у «Ябеді», де в IV акті не тільки подано в конкретних формах саму відплату—арештування Праволова й притягнення до права цілої гражданської палати (пор. такі само кінці в Сумароківських «Опекуні» й «Лихоїмці», у «Судейских именинах» та в «Недорослі»), — але й серед дії передбачається й обмірковується можливі карі.

Отже, мотиву відплати немає в тексті, та є в самому сюжеті «Ревізора». Всякі-ж здогадні намагання повести комедію далі в дусі «Ревізорів» Полевого—надати «перемоги» ваді вже після її покарання¹—суперечать і гоголівському автокоментарієві, і цілій структурі «Ревізора», як драматичної цілоти, — їх неминуче треба відхилити, як здогади характеру пьесалітературного.

III. Динаміка.

Російська комедія перед Гоголем вагалася по-між двох крайніх структурних можливостей. За першу з їх була спрямованість на фабулу з тенденцією за всяку ціну пов'язати в одно всі дієві особи, не тільки шкодячи цим характерографії, але й відходячи від неї, повертаючи характери на ситуаційно-фабульні знаки. Такі перші комедії Сумарокова. Конкретно така ситуація виявлялася в тому, що мало не всі дієві особи показувалися закоханими одне в одне. У «Бригадірі», комедії загалом компромісовій, таку єдність здійснено до краю: совітник закоханий у бригадиршу, бригадир—у совітникову, совітнікова в Івана, Іван—Софійн жених, а Софія любить Добролюбова, а він її. В дійсності така поплутаність ситуації частенько становила собою не так ознаку єдності дії, як маскування браку її.

Друга можливість полягала в спрямованості на характери, послідовне здійснювання якої не полишало не тільки вчинку, але й жадної репліки по-за психологічним мотивуванням,—проте, в такій комедії завжди могли проявитись особи непов'язані з загальною фабулою. Так у Катерининій комедії «О время» випадає з фабули Чудихина, в її-ж «Именинах г-жи Ворчалкиной»—Некопейков; в «Недорослі»—Простаков, учителі, Єремїївна; в «Горе от ума»—Горичі, графиня-бабуня та, особливо, Репетилів («випадає» навіть демонстративно: входить, коли всі виходять). Механічний компроміс по-між цими двома можливостями погрожував небезпекою аж

¹ Сенковський, цит. ст.

² М е р е ж к о в с ь к и й, Сочинения т. X, вид. 1911 р. стор. 179 й далі; А. М. Л о б о д а, згад. стаття, стор. 295; А р а б а ж и н, Ежегодник имп. театров, 1909—II.

надто добре знаною в історії комедії: характеристичні постаті виявлялись штучно-пов'язаними з фабулою (Критиціондіус в «Чудовищах», Скотинин—в «Недорослі» й инш.).

Проблема взаємин по-між характеристикою й фабулою багато уваги відбирала і в Гоголя, і в його сучасників. Так, «Горе от ума», комедія виразно справлена на характерографію, через брак дії у собі викликала незадоволення *водевіліста* А. Писарева; той волів-би, щоб Фамусов більш «захожувався на користь Скалозубові», Хлестова більш «шкодила Чацькому своїми плітками», щоб Загорецький більш шахраював¹. Гоголь висловивсь про «Горе от ума» теж дуже подібно до попереднього: «Обидві комедії (себ-то «Недоросль» і «Горе от ума») зле додержують сценічних умов; з цього погляду нікчемна французька п'єса краща за них. Зміст, узятий до інтриги, ні зав'язано гаразд, ані розв'язано до ладу. Здається, самі комики не дуже за нього дбали, вбачаючи по-за ним инший, вищий зміст й погоджуючи із ним виходи й відходи своїх осіб. Ступінь потреби *побічних характерів* і ролів виміряно також зважаючи не на героя п'єси, а на те, оскільки вони можуть доповнити і висвітлити авторову думку самою присутністю своєю на сцені, оскільки вони можуть домалювати собою загальність цілої сатири. Коли-б не це, себ-то якби додержали вони і цих *доконечних умов у кожному драматичному утворі* й змусили-б кожна з дієвих осіб, так вдало схоплених і відчутих, *обернутись* перед глядачем у *живій дії*, а не в розмові, то було-б це два високих витвори нашого генія»². Це — ціла програма, що показує, як уважно ставивсь Гоголь до комедійної техніки навіть тоді, як спадала творчість і перевірялось перейдені шляхи. Суть цієї програми, що дотримувавсь її Гоголь і в своїй практиці, можна формулювати так: фабула і характерографія становлять собою певну єдність; кожна риса характеристики має виявитись у дії, а кожен момент дії повинен психологічно мотивуватись. І се, і те цінить Гоголь однаково, цінить саму двоєдність комедійної основи. Характеризуючи своїх попередників, Гоголь вбачав у їх комедіях «легке глузування з смішних сторін громади, проминаючи саму душу людську»³; ця психологічна вимога відтінює допіру наведену вимогу «живої дії», що їй відповідає й вислов, сучасний «Ревізоріві», де принцип *дії* пов'язується з самою сутністю комізму: «в комічному більш може виявитись *дія*; в *дії* може бути більш *комічного*, ніж трагічного» (ст. «Петерб. сцена»).

«Двоєдність» Гоголевої комедійної теорії й практики зле зрозуміли сучасники. Сенковський з-за густої фабульності в «Ревізорі», до того-ж фабульності сучасної комедійної, не роздививсь його характерографічності:

¹ Акад. видання Грибоедова, т. II, стор. 308—309, ст. Н. К. Пиксанова.

² «Выбранные места из переписки с друзьями», стор. XXXI («В чем же наконец существо рус. поэзии»).

³ Там само.

«в таких п'есах,—писав він,—не може буги характерів, бо авторові доводиться силувати свої особи діяти так, як в анекдоті, аж ніяк не відходячи від його, хилити все до його рівня, та йому навіть ніколи й нікуди впроваджувати створювані в уяві обставини до розгортання в тих особах ріжних характерів»¹. Цілком одмінне, але також однобічне вражіння справляє «Ревізор» на Вяземського: «В читанні комедія мала той самий успіх, що в театрі, коли не перевершила його,—та це й повинно було статись із комедією, писаною розумно й талановито, але з меншою увагсю до гри й стикання драматичних несподіванок»². Натяк на розуміння гоголівської двоєдності знаходимо тільки в Белінського, коли той протиставляє Гоголя Мольєрові, що в того (наче-б то) зав'язка і розв'язка «ніколи не впливає з основної ідеї та взаємин дієвих осіб, але завжди вигадується, ніби ряма до картини,—не втворюється, як неминуча форма»³. Проте, натяку цього Белінський не розгорнув далі. Згодом тільки засвоєно було в гоголівській літературі думку про тверду психологічну мотивованість його комедійних ситуацій. Деякі подібні спостереження подибуємо ще в Шенрока⁴; Вол. І. Немирович-Данченко, сам режисер і знавець сцени, висловивсь у тому-ж дусі: «Гоголь знаходить сценічний рух у несподіванках, що виявляються в самих характерах... Тільки людська душа дає йому матеріал до сценічного розгорнення фабули»⁵. Проте, самі Гоголеві принципи «сценічного розгорнення фабули» зовсім ще не зазнали деталь-ного аналізу в історично-літературній перспективі.

Передгоголівській комедії в її основних двох варіаціях—повчально-зворушливій та веселій—відповідно властиві були й два типи динаміки, при чому прикріплення кожного типу динаміки до певного комедійного жанру слід уважати не за принципіальний, лише за історично-типовий. От, у повчально-зворушливій комедії характеристичною динамікою являється змагання по-між особами, або, частіш, по-між групами осіб (розв'язується комедію в перемозі однієї з сторін). Передбачаючи дуалізм типологічної диспозиції (змагання чеснотливих із вадливими й неминучу перемогу перших), вона давала змогу показати пригноблену на час невинність, що врешті бере гору в змаганні, або дочасний тріумф переможеної в боротьбі з чеснотою вади. «Весела» комедія краще вподс-бала динаміку, засновану на комічному заході, найчастіш на шантажі; комедію розв'язує або поспіх, або невдача заміру. Тут можна позначити дві відміни:

а) відміну, властиву веселому фарсові, типу, мовляв, передморалі-стичного, де немає чеснотливих і вадливих, лишень самі спритні або незграбні. От—у перших Мольєрових комедіях, хоча-б у «Летючому докторі»

¹ Зелинский, ч. I, стор. 162.

² Там само, стор. 166.

³ Соч. Белинского, т. V, стор. 58—59.

⁴ «Материаль», т. II, стор. 369.

⁵ «Тайна сценич. обаяния Гоголя»,—Ежег. имп. театров, 1909, II, стор. 32.

або, навіть, і «Школі чоловіків», та й в російських спробах, як от у «Приданому обманом» Сумарокова. В цьому випадкові стверджується спільний аспект автора, глядача і спритного героя, об'єднаних спільною, досить таки примітивною емоцією висміювання невдахи.

б) відміну, властиву моралізаторській комедії з поділом на чеснотливих і вадливих, з прикріпленням мотиву шантажа до вадливих, з оганбленням шантажа і перемогою чесноти у фіналі. Так—у «Недорослі», так і в «Приезжем из столицы».

Поплутання цих двох можливостей давало немотивовані «шантажі чеснотливих», послаблювані хіба-що з погляду соціальних взаємин тим, що за фактичних агентів у динаміці шантажа були не самі чеснотливі, а їхні служники.

Разом із дуалістичною диспозицією доводилося Гоголеві одкинути й найзвичайніші динамічні шаблони—шаблон змагання і невдалого заміру. Це могли сприймати, як брак всякої динаміки (пор. слова першого аматора мистецтв у «Театр. раз'езде»). Але, зважаючи на певні моралістичні завдання, поєднані з задумом «високої комедії», а не фарса, не міг Гоголь прийняти і відміну вдалого шантажа, як і відміну передморалістичну.

Динамічні принципи, що допомогли-б дійти синтезу «веселої комедії» з «високою комедією», знайшов Гоголь в одному з «нижчих» жанрів його часу—у водевілі. Це була динаміка непорозуміннів і викриттів, заснованих на хибному аспекті.

Драма знає три способи характеристики (якщо не згадати за допоміжний спосіб—характеристики в афіші): 1) автохарактеристику персонажу, або безпосередню характеристику; 2) характеристику в дії, або посередню характеристику та 3) характеристику по репліках інших персонажів—аспектову (або відбиту) характеристику. В найпростіших випадках подано готові «авторські» аспекти, як певні норми, або просто виявлювані по репліках і в дії, або-ж недвозначно порушені. Та по розглядуваних випадках сама динаміка обмежується суперечностями між висвітленим і притемненим аспектом, а це дає змогу справді поєднати фабульний рух із характерографією в одну цілість.

Аспекта можна уживати дуже неоднаково, можна його взяти а) фізіологічно (красень-виродок), б) суто-ситуаційно (жених-сторонній), в) соціально (селянин-пан), г) психологічно (найпростіше: «правдивий-шах-рай», та можливі й тонші варіації). Весела комедія і водевіль звичайно не виходить за межі фізіологічного та ситуаційного, рідше—соціального аспекту. В комедії Хвостова «Руской парижанин» (видрук. р. 1787) молода Шанжкіор, що її герой по-за очі випикує з Франції, показується виродком і з'являється під репліки «какая чучела! негодна обезьяна!» Та правдиве викриття для героя становить не фізична виродливість, а пересунення соціально-ситуаційного аспекту: виявляється, що приїхала колишня любовниця Проглядового *служника*. Суто-соціальне пересунення аспекту в Мольтеровому «*Précieuses ridicules*» та у російському наслідуванні—

Криловському «Уроке дочкам»: виявляється, що маркиз—простий служник. Водевільні пересунення і викриття найчастіш бувають суто-ситуаційного типу: чекають жениха—приїздить чужий,—так кілька разів у Хмельницького, так у водевілі Верстовського—«Дом сумасшедших»—особливо близькому до фабульної схеми «Ревізора»¹. Гоголь, вирікаючись фарсового вживання фізіологічного аспекту, сплучає ссціяльний («вельмсжа») із ситуаційним («ревізор»), повівши далі й розгортаючи їх прищепленням аспектів сутс-психологічних («видно, что наукам учился»... «какое тонкое обращение»... й т. ин.).

Саме по собі вживання аспекту легко перебирає на себе комічну функцію, становлячи весь спектакль під кут двоїстого зору та змушуючи поєднувати непоєдане: непеєдані ні ситуаційно, ні психологічно, а-ні ссціяльно характеристики—в наслідок протилежних аспектів у частини дієвих осіб з одного боку та глядачів з другоє—існують собі разом на сцені. Це знов повертає всю фабулу комедії що-найменш на двопланову (кожен поспіх городничого виявляється несправжнім для нього, але, разом, правдивим для Хлестакова). Двoplanовість, проте, обертається на двсєдність, бо глядач має собі ключа до цієї міни аспектів й відтворює потрібну співзалежність по-між «справжністю» й «несправжністю». Це дозволяє урізноманітнювати динаміку, користуючись і з відкинутих динамічних принципів (напр. з динаміки змагання), але, вміщуючи їх у-в аспект частини дієвих осіб, і тим самим пародіюючи ці принципи.

Зав'язується «Ревізора» мотивом «невідомого», з найприроднішим мотивуванням до впровадження його—сподіванням приїзду. Тут, з-поміж чотирьох можливих варіацій до мотиву невідсмогс—

1) Невідомий з'являється, його не сподіваються («Брехун» Гольдоні)

2) Відомо, що приїде («Дом сумасшедших», «Суженого конем не об'єдеш»).

3) Відомо, що NN приїде інкогніто («Воздушные замки»).

4) Відомо, що «хтось» приїде інкогнітс—

спиняється Гоголь на четвертій, не тільки найскладнішій, але й найпридатнішій психологічно мотивувати хибний аспект. Проте, ні сама зав'язка, ані вскладнення її хибним аспектом ще не творять комізму,—вони однаково можуть бути властиві і веселсму водевілеві, і загадковій мелодрамі. Доходить комізм своїх прав саме тоді, як глядач починає орудувати ключем до аспекту дієвих осіб, до того ще ключем виявничим, що зводить їх емоції з тих високостей, яких здобулися вони в наслідок непорсзуміння. У першому акті таке викриття лишень позначене—в підкресленій курйозності «силогізму» Дсбчинського:—«і грошей не платить і не їде, та хто-ж то й може бути, як не він». Та до краю розподілюються аспекти по-між глядачем і дієвими особами дспіру з початку другого акту. Можливо, що через це перший акт максимально використовує комічні засоби

¹ В а с. Г и н н и у с, Гоголь, стор. 96.

і в характерографії (дух у засідателя, вчителева пика, ламання стільців), і в побудуванні діалогу (прихід Дбчинського й Бобчинського, «нехай кожне візьме собі по мітлі») та, навіть, і в суто фарсовому використуванні аксесуару (коробка на голові).

Вихідний момент побудовано на мотиві читання листа. Це—один із найшаблоніших способів зав'язки, особливолюблених у водевілі, називати паралелі було-б зовсім ні до чого. Мотивування листом, що усуває мертву вагу живих «вістунів» (пор. до газетних оповісток по теперішніх комічних фільмах)—Гоголеві особливо вигідне було за-для комічної густоти, щоб уникнути персоніфікування прихованого плану драми; цей прихований план (що за аспектової двоплановости становить уже третій невиявлений) має нормувати й відтінювати дію. Проте, асоціації з водевільними зав'язками паралізується впровадженням сімох слухачів: саме число це тут дещо важить, бо в рєдинній комедії і у водевілі невелике число персонажів було канонічне. Ще більш до налажування на відмінні від водевільних тони важила з першого таки обміну репліками побутова, почасти службова експозиція; виключно чоловіче виповнення сцени (крім останньої яви) також до певної міри було демонстративне.

Перший акт, даючи побутову й характерографічну експозицію, утворює по-при-тому і вихідний для комедії хибний аспект, і тим самим ніби позначає попередній план майбутньої дії, принаймні, у перших її моментах (звичайна ситуація «змови»): NN з'явиться, йому сподобаються, до нього піддобряться,— невідомо тільки, що воно далі буде. Це—познака, препозиція—мовляв—до майбутньої динаміки змагання, але здійснюється її не «навсправжки», лишень в аспекті частини персонажів, де маємо особливу, не загадану в комедії, не авторову, а свою, аспектову диспозицію: 1) головних агентів, 2) ворогів їхніх та 3) ревізора з нез'ясованими ситуаційними можливостями. Підкуплення ревізора в цьому аспекті має вивершити, або й зовсім навіть усунути розпочате «змагання». Та попереду має відбутись втотожнення аспектового «невідомого» із Хлестаковим з афіші. Від початку другого акту, особливо після того моменту, де згадується за «двох коротеньких люців», що їли семгу,—глядач має вже ключа до розшифрування аспектових змін. Через це двобічному перемиканню персонажів на протилежні аспекти—в діялогові 8-ої яви другого акту гарантується максимально-комічне вражіння. Це «непорозуміння», просто перенесене сюди з поезики веселої комедії та водевілю¹, від своїх взірців ріжниться виразно-психологічним мотивуванням непорозуміння, а тому й саме психологічно мотивує сурогат динаміки змагання, що відбувається у цьому зміненому аспекті. До першого, ще в першому акті позначеного порядкуванням городничого, моменту «змагання»—та й до другого—з'явлення його в готелі—долучаються ще й 3) виправдання й прохання та

¹ Пор. до сцени з «Неудачного примирителя» Княжнина, де кухар і студент Синєкодохос, що вдавали з себе вчених, несміливо підходять одне до одного. Інші приклади див.—В а с. Г и п п и у с, згадує книжка, стор. 229, прим. 67.

4) «підкуплення». Тут відбувається й рішуча для сюжету зміна. В аспекті городничого—це перемога над «ревізором», припинення в наслідок підкупу його активності, а через це саме—вже й осягнення мети: все, що приходить далі, додає тільки городничому по-над осягнену мету все нові й нові «екстренні» поспіхи. В глядачовому аспекті—це урізування в спосіб «*deus ex machina*» самостійної побічної лінії, не так драматичного, як новелістичного типу—«сторінки з життя» петербурзького колезького реєстратора, що порозтренькував геть усе по дорозі до Саратовської губернії. Мотив «трактирної труднощі», як такий, так само мотив водевільний; паралелі з Каратигіна, Ленського, Загоскіна позначено в моїй книжці, згадав їх недавно у своїй статті і Н. Л. Бродський, отже, до них можна не повертатись. Але в самому використуванні мотиву Гоголь і тут самостійний. У водевілі трактирні труднощі пов'язуються з самим побудуванням сцени і стають за мотив до зустрічі—герой не виїздить, бо не має чим заплатити і, саме через те, що не виїздить, зустрічається з NN, що приїхав (або приїхала) туди ж. Цю функцію мотивування Гоголь усуває зовсім, навпаки, треба стало спеціального приходу городничого з порушенням саме для цієї сцени єдності місця. З другого боку, трактирні труднощі відбувають у водевілі функцію контрасту до щасливого кінця (втручання «зичливця»). Цю функцію Гоголь зберіг, застерігаючи звичайно, що цю позначену тут ситуацію, побудовано не на нормальній, а на аспектовій диспозиції й через те розв'язується не абсолютно, а тільки на нове непорозуміння. «Водевіль» трактирних труднощів тут кінчається, та не кінчається комедія, що в ній цей водевіль—епізод.

Якщо перший акт утворював хибний вихідний аспект, то другий акт, виходячи з нього, визначає ситуації. Третій акт, разом із початком четвертого, становить певний перепочинок у фабульному рухові, хоча, маючи фабульну функцію — *закріпяти* аспекта, не виповнюється самою характерографією. Цим новим завданням відходить Гоголь од практики водевілістів, що не потребували такого закріплювання: невеличкі водевілі з швидким темпом потребували й швидкого викриття. Середні півтора акти побудовано в плані комедії характерів, але з невпинним зростанням і закріплюванням хибного аспекту, тоді як нормальна комедія дає перевагу перипетії порушення й відновлювання аспекту. Несхожість із нормальною комедією характерів полягає ще і в тому, що центральна вдача—Хлестаков—не такий уже активний, як пасивний агент комедії, *persona aspectata*, особа, що на ній спиняється аспект. «Ніколи-б у житті не довелось йому зробити щось таке, що притягнє-б до себе чийсь увагу. Та сила загального страху створила з нього значну комічну особу» («Предуведомление»...). Тому Хлестаковська брехня фабульною своєю функцією ґрунтовно різниться від брехні свідомих брехунів: Корнелевого Доранта, Гольдонієвого Леліо та Леона з російської переробки його «Брехуна» (1786), Семена з «Урока дочкам», Зарницькіна з комедії Шаховського—«Не любо не слухай», Квітчиного Пустолсбова. Там—

брехня безнастанна, тут починається вона допіру з монологу в третьому акті. Там фабульну функцію мають поодинокі вигадки, що з їх брехунам доводиться виплутуватись (пор. до Шельменкової надії в Квітки—«відбредемось!», або пояснення Зарницькіна—«что умер, да не он, Онегиных есть много»),—а тут відгук перипетії виплутування зберігсь хіба-що в репліці про «другого Юрія Милославського»; взагалі-ж, виплутування усунує знов-таки демонстративно, бо суперечності Хлестакова нікого не бентежать.

Діялоги четвертого акту по-над характерографічну мають ще функцію гстування до кульмінації. В аспекті дієвих осіб—урядовців, купців і двох жінок—проходить тепер не сама характеристика Хлестакова, що виповнювала була середній акт, але і власні їхні поспіхи, які вивершують «аспектову» ревізію, але в глядачівському аспекті перекладаються на дійсні і несподівані поспіхи самого Хлестакова. Роля Хлестакова, як несправжнього ревізора, в основному тут закінчується, доповнюючися тільки у фінальному до четвертого акту «водевілі», що про нього вже згадувалося. Що правда, поява городничого та його репліки повертають до вивершених уже «адміністративних» епізодів, але тут-таки приглушує їх безупинний розвиток «водевілю». Зв'язок із попередніми епізодами здійснюється тільки в 16-тій яві, коли Хлестаков дістає ще 400 карбованців на викінчення переведеного через весь акт мотиву «позик». Якби цілий прикінцевий водевіль мотивував лише цю останню позикку, то й тоді важив-би дещо в композиційній градації епізодів четвертого акту. Та він важить більш,—важить, як кульмінація дії. Два аспекти—дієвих осіб і глядача йшли до цього часу рівнобіжно, при цьому глядач, посуваючися у тому само напрямкові, робив лише певні виправки що-до комізму. Тепер ці аспекти перетинаються, щоб різко розминутися надалі. Повстає абсурдне поплутання мотивів і навіть мізансцен: Хлестаков водночас і виїздить і заручається, до того ж обидві ці версії однаково мотивовані психологічно, і глядач мусить покладатись на це мотивування, *quia absurdum*.

Максимальне розходження аспектів дає розв'язування комедії зразу в двох протилежних напрямках: максимальний поспіх і максимальна невдача городничого, що походять—перший з одружіння, а друга—з від'їзду, можуть існувати собі разом, бо належать до різних аспектів. Щоб мотивувати дальше їхнє співіснування, їх похапцем з'єднують версією: «поїхав поблагословитись»,—версією, що повстає тільки в аспекті городничого та його родинної групи¹. В аспекті цієї групи подано шаблонове розв'язання комедії в «перемозі чеснотливих»—його превосходительства п. ревізора та «такої чудової особи», як Марія Антонівна, дочка некорисливого і щирого градоначальника (акт II, ява 5). До того ж усе це відбувається «вельми шанобливо і найделікатнішим способом»,

¹ Хлестаков каже тільки: «на один день к дяде... *богатый старик*». Навіть у первісному начеркові було тільки:—«старикку *дать знать*».

з неминучим ставанням навколішки, коли-ж тут і траплялося якесь додавання від себе, що змінювало шаблони чутливої комедії на водевільний план, то їх відновлювалося (репліками Ганни Андріївни) так само легко, як сталося це з від'їздом і заручинами: «Я, Анна Андреевна, из одного только уважения к вашим достоинствам... согласитесь отвечать моим чувствам... Да, конечно, и об тебе было, я ничего этого не отвергаю» (д. V., ява 7). В цьому аспекті комедію *«Же»* розв'язано, лишається ще може «скарлати ваду, в особі невдячних купців, або, ще краще, великодушно подарувати їм її, та ще, у фіналі, «тріумф» із препозицією дальшого тріумфу переможців у Петербурзі. Ясно, що шаблони чутливої комедії підпали тут пародіюванню; пародійність, крім одзначеного попереду, є ще і в тому, що поставлено їх у звідома хибному аспекті.

В глядачевому аспекті заручини й від'їзд Хлестакова—не розв'язка, а кульмінація. Верховинність цих сцен у зміненому аспекті робить з їх і взагалі верховинні. Якщо в аспекті городничого комедія відбувалася по плану динаміки змагання (спочатку з ревізором, згодом з групою «ворогів»), то в глядачевому аспекті рзгортається вона по плану динаміки непорозуміння і викриття; через це, хоча й пішов Хлестаков із сцени, можна ще сподіватись, що його образ, як тільки зміниться аспект, знов виникне: нез'ясованих непорозуміннів у комедії бути не може. Якщо в аспекті городничого (та й «хору») — початок п'ятого акту становить епілог до чутливої комедії, то в глядачевому аспекті ці сцени несправжнього епілогу, крім функцій змальовування побуту й характеристики (немов-би іронічного *allegro* після водевільної напруженості кінця четвертого акту) — мають ще й виразну функцію композиційного контрасту до неминучого викриття.

З-поміж можливих варіацій викриття обрав Гоголь одну з найменш ефектних. Це й зрозуміло: вартість ефекту не абсолютна, а умовна. Після перипетій, поєднаних із невсталеним аспектом, із обстоюваннями та винуваченнями по фабулах типу Тартюфа (пор. до Квітчиного «Приезжего из столицы») треба було зганьбити винного так, щоб усі бачили. У фабулі «Ревізора», заснованій на сценічній єдності аспекту, для аналогічного вражіння досить було найменшого приводу. В цьому—ґрунтовна і художньо-виправдана різниця по-між викриттями в Квітки та в Гоголя. В остаточному відведенні Хлестакова з сцени було й відкидання від шаблону покарання за всяку ціну всіх «негативних», проявлялася й зацікавленість у концентрації художніх засобів, бо фінальну сцену виповнювала тепер повітова влада,—головні об'єкти до викриття. Живу особу заступає лист—спосіб випробуванний вже у першому акті, не один раз випробуванний і в попередників Гоголя за-для аналогічної функції (найближчий до «Ревізора» прецедент—комедія Загоскіна—«Добрий малый», д. III, ява 6-та). В Гоголя цей лист, по-за старанною вмотивованістю його з'явлення (поштмайстер, поради що-до перлюстрації у I акті; адреса на Поштамську), визначається ще й своєю особливою функцією: руйнувати

—та не самі лишень аспекти, як от у Мольєра («Мізантроп») або в Загоскіна,—але й ті шаблони чутливої комедії, що цей аспект виповнювали. Вже самі підкреслені вульгаризми в листі—«сивий мерин», «свинья в ермолке», «протухнул насквозь луком»—контрастуючи з «голубою кавалерією», «амбре», «почтительными и тонкими выражениями» й т. ін., відправляють оцю руйнацію; що-ж до любовного епізоду, то тут безпосередньо діє фраза: «волочусь напропалую за его женой и дочкой» і т. д. кинута серед спогадів про трактирника й кондитора.

Але в «динаміці змагання», що проходила в аспекті городничого, любовні мотиви не так уже важили, як от мотиви «боротьби з ворогами»; в звязку з цим, крім мотивів чутливої комедії, потенційно містилися у ній і елементи мелодрами. За відсвіт їх у перших чотирьох актах стала *емоційна піднесеність* в ролі городничого з рефлексами й по інших ролях, зовсім не відповідна до норми емоційного піднесення по комедіях будь-якого типу¹. Ця емоційна потенція, досі якось регульована загальним справленням комедії, тепер, як сталося вже «викриття», ніби звільняється—у своєрідному епілогові до допіру-но скасованої аспектної динаміки.

Такий епілог становлять останні репліки городничого, що набувають характеру емоційно-напруженого монологу, перехоплюваного та не розбиваного репліками прибічних. Гоголь сам пояснив: «тут вже не жарт і становище багатьох осіб мало не трагічне. Становище городничого найразючіше».

До поетики мелодрами наближається, видимо, й фінал комедії. Жандармів прихід для городничого, як каже Гоголь, «мов грім з неба». Цей прихід виявляє, що комедія не тільки не однопланова, якою видається вона в аспекті городничого, а через те й не розв'язується заручинами,—та й не двопланова, що такою показується вона в глядачовому аспекті, а тому й не розв'язується листом Хлестакова. Вона *трипланова*, і цю триплановість виявляє третій аспект, до певного часу від глядача потаємний—авторів аспект. Якщо в першому плані відбувається *чутлива комедія* з елементами мелодрами, пародійована в аспекті другого плану; коли в другому плані відбувається *весело комедія* м е д і я з водевільним загостренням на відповідних місцях,—то в третьому, прихованому плані позначаються елементи *трагедії* відплати. Не випадково прохопивсь Гоголь у «Театр. раз'езде» паралелею до давніх трагедій: коли перший amator мистецтв дивується, «що наші комики ніяк не можуть обійтися без уряду. Без нього у нас жодна комедія не розв'яжеться... Він конче з'явиться, немов-би неминуча доля з трагедій давніх»,—другий amator, авторів alter ego, серйозно радить вірити в уряд, «як давні вірили у долю, що наздоганяла злочини». Так згодом, де-що «підсилено», тлумачив Гоголь, прсте головна думка його не заперечує безпо-

¹ Городничий «від початку аж до кінця п'єси перебуває у стані вищому за ті, що траплялися в інших днях його життя» («Предуведомление»...)

середніх Гоголевих відгуків на виставлення «Ревізора» і збігається з об'єктивно-художнім розумінням його фіналу.

Та раптовість, що з нею впроваджено було «третій план» до комедії, давала змогу максимального ефекта за мінімальних засобів. Гоголеві не треба було оповіщати вироків і показувати, що далі сталося з покараними, як робили це й Сумароков, і Фонвізін, і Капніст та й інші. Досить було легенького натяку: на тлі розгорнених уже мелодраматичних можливостей він мав пролунати і гучно і поважно. Разом із тим цілковите потаєння третього плану аж до останньої хвилини, так само, як і справлювання усіх фінальних акордів у тому само побутовому плані,—дозволило, не уриваючи, все вскладнювати загальний і основний колорит «вселої комедії».

Це стосується і до німої сцени, видимо, і технічно навіть близької до сентиментально-мелодраматичних фіналів¹, але, разом із тим, неповної й побутово-психологічним змістом. Талановиту інтерпретацію цієї сцени, як групи непорушних ляльок, здійснив В. Е. Меєрхольд,— визначну саму по собі, але зовсім не відповідну до художньої телеології Гоголя, що здійснював у своєму фіналі не ляльковість, а начотність психологізованої «живої картини» («кожній особі треба визначити позу, відповідно до її вдачі» й т. ін.). до того-ж Гоголь ще сподівався, що після кількох репетицій «дубоватість і незграбність автоматів зникне». За попередника і взірця Гоголеві в розроблюванні живої картини у комедії був Клушин («Смех и горе»), але свій ефект він збавив тим, що жива картина одразу-ж перестає бути німа і з фіналом не збігається.

Якщо кинути тепер оком взагалі на цілу комедію, можна завважити, що вона, по-при всій складності впроваджених до неї елементів, становить собою певну композиційну єдність. За вияв її маємо кільцевий характер цілої п'ятиактової композиції. Справді: п'ятий акт відповідає першому,—і тут і там, немов-би в прологіві й епілогіві до основної дії, показано гурт урядовничого «хору» під проводом городничого, без Хлестакова, але з ідеєю «ревізора». Кожен із цих актів поділяється на чотири частини, знов розбиті на основні теми. В першому акті—1) тема «справжнього ревізора» (лист Чмихова), 2) характеристики урядовців, 3) перетворення абстракції ревізора на живу особу—Хлестакова— в наслідок єдиного аспекту дієвих осіб, 4) емоційна напруженість в репліках городничого (окремо) та Ганни Андріївни (окремо). У п'ятому акті подано ті само, або відповідно протилежні до них теми в оберненій послідовності: 1) емоційний вибух у репліках городничого та Ганни Андріївни, що поширюється і на «хор», 2) відворотне «перетворення» Хлестакова, в зв'язку з викриттям єдиного аспекту, 3) характеристики урядовців (лист Хлестакова) та 4) тема «справжнього ревізора». В цій темі справжнього ревізора кінеш з'єднується з початком і стверджується прихований в основній дії, але

¹ Див. И. Н. Игнатов. Театр и зрители, ч. I, стор. 93 та Б. В. Томашевский. Французская мелодрама начала XIX в., зб. Поэтика, II, стор. 71.

кінче потрібний, щоб провести її в тонах «високої комедії»—третій план. Почасти, хоча їй не так вже, відповідають один одному і другий та четвертий акти. Другий акт виводить Хлестакова на сцену. Четвертий—зводить його з сцени. Другий акт показує прикрі нещастя Хлестакова, парадоксально припинені втручанням городничого, і водевільне розв'язання цих нещастя у зв'язку з різкою зміною дії. В четвертому акті прикрасі городничого розв'язує Хлестаков, так само парадоксально і теж залежно від кінця водевільної вставки, що спричинилася до нової і також різкої фабульної зміни. Та максимально пригнобленому Хлестакову з другого акту відповідає максимально щасливий Хлестаков із четвертого акту, до того-ж в обох актах йому супроводить, як психологічний, а через те і фабульно-функціональний, контраст—«розсудливий» Йосип. Третій акт, ставши посередині між двох фабульно-напружених актів, зводить до гурту весь ансамбль (крім соціальних «низів») і, в наслідок парадоксальної характеристики Хлестакова (не будучи «дурорісцем»—обдурює), стверджує парадоксальний аспект, позначений у двох перших актах. Центральна сцена брехні, збираючи в одному фокусі аспектовий матеріал з двох перших актів, кидає проміння й на два останні: з «ревізора» стає й «превосходительство», а тему самооборони заступає тема сподівання всякої ласки. Тут наготувано усе потрібне і до кульмінації, і до східчасного зриву. Замість всякої ласки—спочатку нульова, а згодом і від'ємна величина—виклик до «урядовця, що приїхав із Петербургу».

IV. Висновки.

Після зроблених спостережень можна підбити деякі підсумки щодо місця «Ревізора» серед драматичних жанрів того часу. Жанрова відмінність поміж сентиментально-дидактичною та веселою комедією, що так різко почувалася в другу половину XVIII-го віку¹, на двадцять років XIX-го віку, в наслідок дальшої еволюції комедії, вже залагодилася. Чутлива комедія була за ту базу, що з неї розгорталася і комедія характерів і комедія побутова, насичена матеріалом соціально-середніх верств. Орієнтована на «середній стан», стикалася вона з сентиментальною міщанською драмою та з наступницею її—мелодрамою. Драматичне висражування «побуту» і «вдач» починало отожд помалу емансипуватись од властиво комедійної основи: і «Ябеда», і «Горе ст ума»—як *комедії*, вже досить таки непевні. «Весела комедія» тим часом також еволюціонує, до певної міри набираючись елементів комедії чутливої, надто щодо змальовування любовних емоцій, але прикріплюючись до *світського ґрунту*, де увільнялася від різкості зовнішнього комізму та обмежувалася самим комізмом ситуацій, психологічно мотивованих на підставі

¹ Пор. напр. із Лукиновою передмовою «Мота» (1765 р.): «Одна, и весьма малая часть партера любит характерные, жалостные и благородными мыслями наполненные, а другая и главная—веселье комедии».

умовних масок. Таку комедію—комедію Шаховського й Загоскіна—Гоголь засуджував, як «поважну» («чинную»). У своїй свідомості цій комедії протиставляв він веселу Мольєрову (в частині п'єс) комедію та комедію Гольдоні¹, що в них елементи комедії характерів не виключали комізму дії. За новітній варіант до цієї, у чистому вигляді занепадалої вже, веселої комедії був водевіль,—принаймні, в одній із своїх відмін,—водевілі-фарсі («світський» водевіль типу п'єс Хмельницького становив компроміс поміж світською комедією та водевілем-фарсом). Одзволівшись од дидактичної спрямованости в розвиткові сюжету та в типологічній диспозиції, водевіль культивував сценічну дію на ґрунті легшої і ріднішої власне-комічним принципам динаміки непорозуміннів, хибних аспектів і викриттів. Тут знаходять собі вжиток комічні мізансцени і рухи, гра аксесуарами, а також і мовний комізм каламбурів, характеристичних лексичних дотепів та вульгаризмів.

Гоголь у «Ревізорі» виходить із побутового матеріялу, матеріялу побутової комедії та повісти,—при цьому побутова комедія так далеко пішла від властиво-комедійного динамізму, що ґрунтовної різниці поміж матеріялом комедії і повісти навіть і не було. Сатиричний фельєтон Полевого чи Булгарина, Вельтманового типу «Провинциальных актеров» юмористична повість (подібність якої до «Ревізора» відзначив ще Сенковський), повісти про петербурзького чепуруна, типу гоголівських-таки «Носа» і «Невського проспекту», та, нарешті, позалітературний матеріял анекдотів і побутових спостережень—ст «джерела» (як нефактичні, то потенційні) до побутової основи «Ревізора». Якщо взяти експозиційні і характерографічні сторінки з «Ревізора»—перший акт, поки не з'являються Бобчинський з Добчинським, або другий перед приходом городничого—то й вони могли-б придатися за матеріял до побутових новел. Та побутовий матеріял у «Ревізорі» динамізовано увесь і до краю, чого не бувало в звичайних побутових комедіях, що від їх завжди відпадали цілі позафабульні шматки. Цю динамізацію проробили водевільні пружини. Обмежитись самим водевілем, як самостійним жанром, Гоголь не міг (див. ст. «Петербур. сцена»), та елементи водевільної поетики він все-ж засвоїв. Водевіль дав Гоголеві змогу подолати шаблони й типологічні і динамічні, побудувати побутову комедію на кшталт веселої комедії; здійснення цих можливостей виявилось у водевільному загостренні в моменти різкої зміни сценічної дії у другому та в четвертому актах. Разом з тим, деякий, хоча й пародійний відгук знайшли собі в «Ревізорі» ті само норми чутливої комедії, а почасти й мелодрами, що так вирікався їх Гоголь. Їх було спародійовано, бо-ж з їх виходив «хибний» план розвитку дії—в хибному

¹ Булгарин радив Гоголю пам'ятати про те, що «составляет разницу между Мизантропом и Скапиновыми обманами» (10 вид., II, стор. 782); Гоголь же, розуміється, відавав перевагу *веселим* комедіям Мольєра. Як ставився Гоголь до Гольдоні, див. Восп. Анненкова. Гоголь цінував його «по весьма спокойному, правильному развитию сложных завязок без путаницы и небывальщины».

аспекті городничого та його оточення. До того-ж елементи чутливої комедії спародійовано до краю, що-ж до елементів, споріднених із мелодрамою, то їхня об'єктивно-емоційна функція не позбулася ваги й після порушення «хибного плану», що в ньому вони виникли.

Побутова комедія, показуючи на столичній сцені полупанський провінційний побут, а в епізодичних постатях і «низи», здійснювала, як рівняти до світської комедії, зниження соціально-літературної перспективи. За фактора до такого зниження був і водевіль, не тільки тим, що йсму легше, ніж високій комедії, було демократизуватися у своєму сюжетовому матеріалі (пор. такі водевілі, як «Филатка и Мирошка», «Сват Гаврилыч» з селянським матеріалом, або «Горе без ума»—з купецьким), але й тим, що самим вже припущенням вульгарно-мовного матеріалу водевіль переходив із високого літературного плану до плану буденного, зниженого. В напрямкові цього зниження «Ревізор» пішов тим рішучіш, що в ньому сполучилися тенденції побутової комедії і водевілю. Відомо, що й Булгарин і Сенковський кривилися, читаючи місця «брудні», «прстивні чистому смакові й формам доброго товариства», повивожувані «з меж найгрубішого фарсу». Та в дійсності «брудні» місця в «Ревізорі» обмежуються кількома лайками (підчас перероблювання частково усунених), та згадкою у другому акті за блошиць. І се й те—та й різче ще—було у Сумарокова і в Фонвізіна. Незалежно від аргументації, знаменний самий факт одмежовування частини літератури від «зниженого» матеріалу і стиля. Слід пригадати, що незадовго перед «Ревізором» театральні літописці відзначають значний поспіх народніх кумедіянських буд, навіть серед аристократії, а після «Ревізора» критик з «Молви», АБВ, що в йому є підстави вбачати Белінського, просто писав: «треба-б нам було два театри, бо й публіка поділяється на дві частки величєнні»; подібно до цього висловлювавсь і Аксаков у листуванні з Шевирєвим.

Як-що світський театр задовольнявсь із родинно-любовної комедії, то новому демократичному театрові доводилося виробляти комедію *соціяльну* самим змістом своїм сперту на явища не приватного, а громадського побуту. Це свідоме завдання Гоголеве—підтримали й дехто з його сучасників. Ініціатива визначити жанр «Ревізора», як соціяльну комедію, хоча і в інших термінах, належить В. П. Андросову, редакторові «Моск. Наблюдателя». В своїй статті про «Ревізора» він підносить вагу «комедії цивілізації, де людина з родини поступається місцем людині громадській, де приватні взаємини заступають загальні»¹. Згадуючи за «Гартюфа», Андросов назвав цю комедію «комедією громадською». Того само виразу згодом ужив і Гоголь у статті «В чем-же, наконец, существо русской поэзии». Він одмічав ознаки «правдиво-громадської комедії по Фонвізинових і Грибоедовських комедіях, до-того-ж, не бачучи до цих комедій прецедентів в інших народів, окрім—та й то з застереженнями!—в Аристофана.

¹ Зелинский, згад. кн., стор. 145.

У визначенні «веселої комедії» й «комедії соціальної», як розумів їх Гоголь, немає нічого суперечливого, так само, як не заперечують ці визначення визначенню «високої комедії». Тут Гоголь розійшовся з Вяземським, що писав був: «Звичайно, «Ревізор» не висока комедія, в розумінні «Мізантропа» і «Тартюфа»: тут на сцені не показують ні придворних, осіб з високого кола, не показують і осіб, відзначених загально-людською вдачею»¹. «Загально-людську вдачу», принаймні Хлестакова, стверджував сам Гоголь в «Отрывке из письма», не кажучи вже за дальше тлумачення в «Развязке». Що-ж до соціальної ознаки високої комедії, що її, наслідуючи канони французького класицизму, угрунтовував аристократ Вяземський, то вона Гоголя, видимо, ні до чого не зобов'язувала. Гоголь інакше уявляв собі високу комедію, коли в статті про «Петерб. сцену в 35—36 рр.» писав: «є комедія висока, справжній відбиток громади, що проходить повз нас» — і далі відзначав у ній саму наявність «сміху» (не легкого, не нищого, а електричного, живущого сміху); або, коли вживав того самого терміну в пізнішій, значною мірою подібній до самовиправдування, статті «О театре». Більш рації мав той самий Андросов, засновуючи свій аналіз на тезі про жанрову своєрідність «Ревізора»: «На те, щоб вдало характеризувати комедію з таким змістом, як от «Ревізор», — писав він, — традиції вашої піітики не доберуть відповідного прикметника. Якщо правила пишеться з творів, а твори виявляють громади, то наша громада не та вже, що була, коли ці Реторики й Піітики складалося. Не ті елементи в громаді, не ті елементи і в комедії. Можливо, тут починається нова драма, хоча й після зміни обставин полишаємо ми їй її давню назву»².

Історія російської драми почасти тільки виправдала прогноз Андросова. Розпочавши грандіозну справу перетворення побутової комедії на «веселу», а веселої побутової — на «високу» соціальну, Гоголь не мав безпосередніх наслідувачів. Навіть у своїй таки дальшій творчості не відтворив він уже геніяльної гармонійності «Ревізора». В «Одружінні» («Женитьба») маємо перевагу на боці характерографії і побуту, почасти компенсовану в поодиноких епізодах новою перевагою на боці фарсової веселости (заснованої на динаміці заміру), але ціною зсонування високої комедії з її високостей. В «Игроках» блискучо розв'язано сполучення динамічних типів заміру, змагання і викриття, зовсім усуваючи «чесноти», але ціною цілковитого перетворення комедії на водевіль. Дальша, не тільки драматична, а і взагалі літературна еволюція, сприяючи розвиткові соціальної комедії та драми, ні трохи проте не сприяла розвиткові веселої комедії. Деякі спроби обстоювати її зробив був Островський. Та Островський, з'явившись саме підчас розквіту фізіологічної новели, і потім уже вельми залежить од свого новелістичного оточення, та й сам на нього впливає; в його матеріал динамізовано не до краю, і почасти

¹ Цитую з творів Вяземського, т. II, стор. 261.

² Там само, стор. 147.

лишається він сутс-«побутовим». Залежачи від міщанської драми, по силі своєї літературної і соціальної характеристики, значно більш, а-ніж залежав Гоголь, Островський і створює обмежену новими соціальними зрушеннями та літературним поступом у новелі й романі нову варіацію «міщанської драми». Чиста комедія—типу «На всякого мудреца доволно простоты»—попри всій своїй об'єктивно-художній досконалості, не така вже характеристична ні для Островського, ані взагалі для соціальної комедії, що еволюціонувала після «Ревізора».

«Ревізор» не збігся до краю ні з давньою комедією, ані з передбаченою в Андрєєва «новою драмою» і лишився, в характеристичних своїх ознаках, з'явищем єдиним та своєрідним.

Пермь.

Січень 1928.

Проф. М. БАЛИНОВИЧ.

КОНЦЕНТРИ ІНДІЙСЬКОГО СВИТОГЛЯДУ.

Охопити в журнальній статті непропаші цінності великої культури, щоб у тисячі рядків нерозривно сплелися порізнені начала,—то більше мрія, ніж свідомо поставлене завдання. Поет здійснить її в символі. Але Музу Історії занедбано, і путь історика—простолинійний шлях науки.

Однак, не все в історичному процесі можна взяти на облік, бо не всі його явища даються вмістити в послідовний звязок причин і наслідків. Від нескінченно малих величин залежить гармонія окремого існування і життя рас, епох, культур. Гублячись у вирі подій, надто звична, щоб її могли помітити сучасники, вона проясняється в історичній далечині. Тільки час, розвіявши сліди тих, у чиему життьовому ритмі вона була, сприяє її всебічному виявленню. Чи не вона врівноважує глиняний черепок і каменя, творить легенди, відроджує міти? Чи не в ній зберігається від минулого те, що пережило покоління, що не може вмерти?

Як ріжноманітність душевних станів не порушує одности психічної діяльності, і ця діяльність на всьому своєму протязі зостається послідовна, суцільна і невідновна, так і внутрішня кожної культури форма захує і за розцвіту і у віки занепаду та природнього її кінця ті ознаки, що відріжняють її від інших культур, а в ній самій проявились уже під час її зародження.

Витвір фізичних сил, ця «душа культури», в дні свого дитинства цілком покривається ними. Хоч і надалі вони ж її зумовлюють, проте, в міру свого зростання і вдосконалювання, вона набирає самостійної ваги і сама робиться істотним чинником історичного процесу. Роля її в історії нормативна. Звичаєм, релігією та етикою вона підкоряє собі індивідуальну волю; вона затримує надовго письменством закономірний розвиток мови; вона скоує загальноживаним канонам художню творчість; усе, з чого складається дана культура, позначає вона одною печаттю.

Так і розгін просторовий відтворено в часі в тих довгих тисячоліттях, коли розвивалася єгипетська цивілізація. Радіус переможного погляду, що подолав високе склепіння лібійського неба, продовжило тут у безкрай упевнене піклування про загробне життя. Повільний розбіг Пісків до чітких ліній безхмарого обр'ю, прибільшену стрункість

фінікової пальми, сухість берегових обрисів ріки, що перетяла пустинню, повторено в улогій покрівлі мемфійської кам'яниці, в непохильних контурах стінного малювання і тугих позах вапнякових статуй, у паралельних перах крилатого сонця, в загостреності гієрогліфа чи обеліска, у кристалічних гранях піраміди.

Або ж, пізніше, замкнена м'якими згір'ями долина і золоті заломі узбережжя, звідки за недалекою далечиною протоки видно егейський острів і хмари, що виринають з води,—виразність цієї марини, обмеженість цього ландшафту відчуються, як незмінне тло до всіх творчих виявів Еллади. Спіраль мушлі, викинутаї на беріг припливом, вінчає її колони, мірний плеск іонійської хвилі живе в її гексаметрі; її держави—немов ефемерні забавки; титани її не вищі на зріст за чоловіка і навіть трагедії ідилічні. Ті самі низенькі мирти, оливи, лаври та гранатові деревця, що затіняли аттицькі передмістя, цвіли і в аполлоновому гаю її марінь.

Ряд подібних збігів (вони виходять за межі випадкових аналогій) неважко відшукати і в минулому Індії. І тут перші показні риси культури—зовнішню її своєрідність визначив характер території, клімат, фауна, флора, вся природа.

Чим для Єгипту зробилась пустиня, мєрський беріг—для Греції, тим для Індії були гори. Відгородивши її від усього світу бар'єром Гімалая, Каракорума і Гіндукуша, вони стали насамперед за фортецю, під захистом якої викохувалась осторонь інших цивілізацій і стигла думка, вільна від чужих впливів у найвідповідальнішу, у початкову добу свого розвитку, коли намічалась його майбутня путь. Але їхня причетність до життя народу не обмежувалася самою лише ролею незрадного сторожа. Раз на рік, по червневій спеці, об їх твердиню розбиває мусон навальні хмари, і тоді дивовижні зливи, ринувши на поля, забезпечували країні кількамисяцевий статок. У тій метеорологічній драмі, що від її фіналу залежало існування пастуха і хлібороба, в герці туч, перехрещенні блискавок, серед перекотів грому, величні гірські кряжі мусіли заповняти ранне надхнення. А погожої днини або зоряної ночі, то розгортаючись з передгір'я неосяжним амфітеатром снігових бань, то виблискуючи мінливим світлом понад виноколом рівнин, вони повсякчас були мірилом висоти і не могли не вигострювати почуття простору.

Білі конуси найвищих шпилів, кришталь льодовців, глушина захирачених камінням мертвих полонин, стрімких урвищ та роз'ятрених пстоками проваллів, розлогі нагірні ліси з ялин, сосен і велетенських кедрів,—ця саморідна цитадель була апотеозою буйних сил природи. Тут, на північному кордоні, дійшли тисячмірних розмірів і застигли над хмарами, як довічна урочиста схема, ті поривання у височінь пишних, багатогранних форм, той блиск фарб і химерність пропорцій, якими відзначений уже багнистий пояс Гімалая—низина перших джунглів.

Далі на південь, навіть у Пенджабі і безводному Сінді, міць тропічного клімату проявляє себе вщерть. Там великі ріки і малі річки течуть серед плодovitих долин, у гущавині очерету, тамаринду, лотосу, бамбука. Прудкі струмки, вищерблюючи камінь, спадають на діл водоспадами і гомін їх б'ється луною в голосні печері. В імлі далекостей тонуть степи, непролазний чагарник чергується на споді глибоких яруг з люстром ставків, де дрімливі пітони розправляють кола своїх чорних тулубів. Ліси, віддалік—чорносині, напахані квітами, гнуться під тягарем насіння, мовчазні і нерухомі допіру, а от розтіяті з краю до краю веселим щebetом барвистих птахів. І найбагатше там небо, з сонцем, що заходить «у пурпур, попіл і золото найпишніших на світі хмар», з контрастами раптових гроз і сліпучої блакити.

Баньян, священна смоковниця—мікрокосм цієї волі до життя та переможення. Спускаючись униз з похилого гілля, його парості вкорінюються навколо первісного стовбура, з роками перестають бути лише підпорою, галузяться і собі і самі потребують підпори,—і так колись одностовбурне дерево поволі виростає у гай, де старе, не відмираючи, живе обіч молодого. Клоделеві, що купив своє пізнання сходу ціною п'ятнадцятилітнього анахоретства в Китаї, сенс життя відкрився в дереві, «найстарішій людині». «Навислий паговінням над грудьми матери», «подібний до храму, що народжується сам із себе», «ростучий не з одної точки» баньян¹—то не тільки ефектний образ індійської культури. Не випадково це дерево-ліс розрослося на пажитях Індостану, так само як не випадкова і любов до його індійця, бо однакові земні соки виплодили рослину і душу людини, що твердо осіла на своїй старій землі.

Безцільні були б зусилля знайти в динаміці людської діяльності і бездушного рослинного існування спільну їм обом закономірність. Але можна говсрити впевнено про дивну схожість явищ і в цих і в інших суміжних рядах розвитку, про гармонійність наочну, тим паче що непідвладний «точним законам» і тільки в цьому розумінні перевищений у науці перший хронологічно метод почуттєвого пізнання, а разом і метод художньої творчості, завжди виявляв кривну спорідненість людини з інертним околom і відбивав у звуках та барвах навіть риси зовнішньої подібності чи уподібнення як створених людьми речей, так і їх самих, до «мертвої природи».

Залежачи від речовини—глини, каменю, металу—більше, ніж інші здобутки творчості, матеріяльна культура Індії, особливо її будівництво, різьбарство та орнамент, повторює і доводить коли до гіперболи, а коли до ідеальної закінченості форми органічного світу. Індійську колону багато раз перетягають, наче ліянами, кільця різьби, і часто вона роздута під стелею на кшталт пальмових стовбурів, де-далі ширших угорі. Тіла, перевиті гадюками і здушені намистами, ламані пози, плетево

¹ P. Claudel. *Connaissance de l'Est*. 3-me éd., Paris 1913, стр. 7.

швидких ліній, не встиглих скластися в природні письмена, міріади витесаних з каменю квіток і сонць,—увесь цей вантаж барельєфа позбавляє її стрункості і надає шаршавій її поверхні схожості з корою, оброслою густим мохом у безсонячних лісових нетрях. Тубільна вежа росте з землі або підноситься над будівлею гроном бань, як напіврозквітлий стопелюстковий лотос. Так само і шалена фантастика індійської скульптури, вимисливши образи багатоголових та багаторуких істот і поставивши бога на п'єдестал різбленої квітки, з'явилася останнім, зведеним до пластичної формули, найрозкішнішим плодом могутньої південної природи.

Тимчасом як у матеріальній творчості Індостану узагальнюється зовнішній вигляд речей, серед яких вона розвивалася, в розвиткові духової індійської культури відтворено або продовжено безмежно їх просторові та часові пропорції. Почуття числа, мірила всіх відношень, властиве давній Індії більше, ніж будь-якій з країн старого чи нового світу. Про це свідчить уже те, що класичний санскрит, мова доби мало не з натуральним господарством, уміє назвати числа аж до двадцятидвохзначних. Схвильоване споглядання, розродившись легендами про богів та героїв, спалахнувши сліпучою космогонічною феєрією, в безліч раз переважило земну дійсність. Воно відсунуло видимі межі у світ примрійний, відкинуло мангустан і кокосову пальму ради захмарних гаїв, де чудесні дерева виконують кожне бажання, знехтувало очевидність смерті. Шости відмінам індійського року воно протипоставило чергування чотирьох світових періодів, що самий лише перший з них, вік загальної досконалості, триває 1.728.000 літ. Воно обдарувало казковою довговічністю щасливе людство цього незрівнянного минулого і провело індивідуальне існування крізь тисячі мільйонів матерніх лон.

Ці цифри—то підсумок мислення, що охопило весь всесвіт; їхня путь—круте узбіччя гори, знесена в безкрай вертикаль,—тому вони такі надмірні. А втім, обволока, якою закріплюлася для всієї культури, для мас і будучини думка одного чоловіка і одної днини:—спочатку найдавніша наука—мітелогія, потім починальниця історії—епопея, на решті філософська система, а що-найперше—спільне їм усім джерело—мова,—ці окремі види зафіксованого знання лежать, як форми, на площині земного масштабу. Графічно їхнє вдосконалювання і загибель можна віддати послідовністю концентрів, подібних до кругів, що розбігаються вшир від того місця, де сколочено воду. Ознаки такого зростання словесних оболонок мислення виявлені в Індії так яскраво, що їх легко простежити навіть в історії словосполучень та зложених слів санскриту.

І в західних цивілізаціях мисль зростала шляхом відпластовування нових шарів довкола найстаршого. Між Індією і Заходом нема що-до цього якісної різниці. Але досить згадати приклад індійського національного епосу про Б'аратидів, щоб побачити, яка велика поміж ними кількісна відмінність і як самий розмір культурно-історичної пам'ятки

може відповідати загальному розмахові країни і нації. Подібно до кожного західньо-європейського епосу, Магаб'арата складалася віками і десятки поколінь взяли участь у її утворенні. Безліч побічних епізодів, тільки зовнішньо повз'язуваних одна з одною і з усім цілим легенд та напучувальних сентенцій, ускладнивши основний, нехитрий сюжет, перетворили її на енциклопедію народньої мудрости. Із зерна героїчної пісні проросла поема над поемами, більша у вісім раз за Іліяду та Одисею вкупі і тим у жадного з народів не перевершена.

У конструкції надзвичайної епопеї ще важливішою рисою, ніж це безмірне обростання центрального ядра ступневими шарами, є те, що молодші частини поеми не витіснили спадщини минулого і в ній не розчинились. Вони лише підтримували і модернізували стародавнє спорудження, щоб згодом, порохніючи разом з усією складною і довговічною будівлею, разом з нею ж обновлятися свіжими фабулами нових примурків.

Схема одної галузи знання прикладається і до їх цілокупности, до всього духового багатства народу. Те, що кожна доба і кожний вік додавали до попереднього досвіду, не скасовувало цілком давніших знаннів і теорій,—і старовина, не гублячи своєї загальнообов'язкової сили, тісно спліталася з новиною в форми чим-раз численніші, ріжноманітніші, грандіозніші. Де зів'яле листя спадає непомітно і ліс ніколи не стоїть безшатиї, де сонце що-дня в зеніті, де незнані різкі переходи від одного сезону до іншого, там і в природі бракує віх для дріб'язкового міряння короткого земного часу,—і «час спинився». Хіба не все одно, що в центрі молоді поросли здіймається старий стовбур баньяна? Від його вона пішла і тільки завдяки йому зеленіє густий гай.

Первісним стовбуром, цяткою, звідки побіжать у майбутнє широкі навкружні хвилі, тим збірником знання, де вперше визначився індійський світогляд, була Ріг-Веда—Веда Гімнів. Для історика культури, звичайно, велику має вагу задатувати цю пам'ятку і встановити індоєвропейське коріння її гімнів. Проте, хоч би як розв'язувались ці спірні питання, зостається безсумнівним, що Ріг-Веда—то перший зліт індійського генія, що в неї глибоко запали зародки дальшої творчости великого народу, що вона—та норма, чий вплив відбився всебічно на всьому, в усіх стадіях староіндійського життя. Наша сучасність розгадала таємницю всенародньої сили Вед, визнавши їх за відповідь на всі духові запити того суспільства, де вони виникли, за проникливе осяяння космогонічної загадки і за верховний акт мислення.

Ріг-Веда—екстаз молодощів. Читаючи її гімни, бачиш перед собою зважливих завойовників, сильних молодістю свого народу, сп'янілих з чудового блиску життя. Звідки цей вибух енергії? Що за події, які палкі почуття запалили серце цим поетам-провидцям? Марна річ шукати відповіді на такі запитання в самих Ведах, а тим паче в пізнішому письменстві. Можна тільки догадуватись, що провідну в цьому ролю

відограв вихід арійців з прикаспійських, можливо, степів, напружена на кілька століть у шуканнях кращої території народня воля, радість мандрів, нових обріїв і щасливої боротьби за північно-західню Індію. Було б надто наївно приписувати тій порі ідилічні риси: в піснях Ріґ-Веди чути галас боїв, і войовничий Індра, якого вони так часто закликають, плюндрує залізні фортеці, побиває драконів, веде на небі баталії. Та із свідомости нащадків, уже назавжди осілих на завойованих землях, вивітрилася та втома, що виповняла віки піднесення. Не зник із пам'яті тільки дух того часу кипучої праці, з його святами перемог і видовищем гімалайських вершин, що вперше розгорталося перед очима.

У ці роки перепочинків і затишку перед дальшим просуванням у глиб півострова дозвілля дозволило придивитися до нової батьківщини, відчути себе її хазяїном, зростися з її землею. Сонце і вогкість, головний клопіт хлібороба, були в центрі уваги і пастуха і ремесника, і воїна і князя. Все, від чого залежали врожай та ситість пасовиськ, перше ніж інші особливості подоланої країни, ввійшло в коло інтересів, надій і вірувань, які принесли сюди піонери з покинутих місць. Інша флора, інші кліматичні умови і зв'язані з ними переміни у звичному розпорядковій часу, потреба нових фахів, нових принатурень, щоб мати зиск з перемоги,—все це живило спостережливість і витончувало почуття. Природа була велична і благодійна,—захват поета побачив у ній неперевершене і наділив їй незрівняних рис. Сонце найменував він небесним оком і дав йому ноги, щоб рухатися, і золоті руки—будити вранці все живе. Він вивів зорю із стійла темряви і накинув на неї, як на вродливу танцюристку, мальовничі вбрання, щоб, ошатна, удвох із вранішньою чи вечірньою зіркою, об'їздила вона світ на трьохколесій своїй колісниці. Він розклав ураган на юрми буревоїв, що правлять плямистими оленями, під чийм хуртовинним гоном ліси схиляються на горах. У звуках бурі почув він рев бика, побачив у грозових хмарах величезне вим'я, роздерті міхи залив, цебри, геть по вінця повні запліднюючого сім'я.

Одухотворення стихій арійському колоністові південного сходу, звичайно, не було новиною. Воно заходить корінням у ті глибини духу, звідки вийшли релігія й поезія і дали ґрунт первісному світоглядові. Але сонце Індії запалало над мріями примітивного розуму таким полум'ям, що в уранішній імлі вже зародженого міту розвіялось усе незбагненне і загрозило. Старшим частинам Ріґ-Веди сумнів зовсім чужий. У них не лишився нез'ясованим жадний з феноменів видимого світу. В відповідних гімнах говориться впевнено про Небо, як про особисту істоту, і про його дочку—Землю, про матір богів—Безконечність з її звитяжними синами. Там ще ледве проступає тенденція привести ріжноманітність явищ до одности, і боязкі спроби прозирнути безплотне за реальністю речей. Стада, дорогі людині, речі її вжитку, турботи та радощі близькі й її богам. Навіть вишня оселя останніх—небо первопочатків,—переображена земля, — де жорна перемелюють Сому, а десять жінок

Трітових його цідять; де зародок Аґні криється в лоні первісних вод і Ашвіни видобувають його з двох золотих деревинок; де ясніє тисячебрамий палац,—господа Варуни, і ковадло, на якому виковується Індрин перун. До того ж не тільки на цих містичних високостях спливає життя богів. Арена їх буденної праці—видиме небо, височина земних гір. Сюди, на полонини, бистрий сокіл, сто зарубіжних мідних міст перемігши, приносить Сому, щоб люди збирали його на горах,—набряклу п'яним соком траву. Серед хмар цього інтимного неба Пушан пасе свої отари,—дві кози запряжені в його віз. Ще поринулий у сон, цей звичайний світ будить, розливаючись на сході, наче річна хвиля, богиня Зоря, сьогодні—красуня, з відкритими, немов коров'яче вим'я, грудьми і ласкавою посмішкою, завтра—запопадлива господиня, що працює і співає на рівномірній своїй путі з далеких далекостей. Сам Індра, котрому найчастіше надається в цих старших гімнах всемогутність найвищого мешканця неба, уявляється тут озброєним палицею воїном, героєм-викрадачем захищаних скарбів, невмирущим чоловіком. Тим неприкритіша земна природа Аґні—посередника між людьми і богами,—Огню, що стане згодом головним об'єктом надбудованих над жертвоним обрядом космогонічних теорій і першим, ще матеріяльним, началом світової душі.

Неможливість установити хронологію ведійських гімнів ставить під сумнів спроби віднайти манівці, якими відбувався перехід від давнього багатобожжя Вед до пантеїзму Брахман та Упанішад. Ключа до цієї загадки неначе дано в яскравому генотейстичному характері навіть раннього ведійського політеїзму. Справді, пантеон Ріґ-Веди не знає ієрархій. У йому є улюблені боги, в яких частіш, ніж в інших, благають допомоги, до яких звернута найзапальніша хвала. Але серед його учасників нема єдиного назавжди визнаного володаря світу, бо кожного з богів, коли то до його лине молитва, приймає вірний, як зверхню, всеосяжну істоту. В ту мить усі інші боги зникають з його поля зору і тільки той єдиний живе у прохачевому серці. Проте посилення на генотейзм не усуває неясностей таких полемічних гімнів Ріґ-Веди, де співцеві доводиться то розмежовувати сферу діяльності Індри і Варуни, двох претендентів на першенство у промислі над світом, то захищати від нападів скептицизму того самого Індру, що кілька віків був справжнім національним божеством у східніх арійців. Як розуміти ці гімни? Чи бачити в них відгомін далекої боротьби не то за всенародне визнання місцевого, шанованого в одному якомусь племені божества, не то за заведення до сонму найбільш поважаних давніх сонячних богів обобличеної незгоди стихій—войовника-Індри, котрий перше животів у затінку, а за доби завоювань, найповніше відповідаючи її прагненням, зайняв передне місце в релігійних уявленнях народу? Чи, навпаки, треба визнати, що в цих гімнах з'являються перші знамена загибелі примітивних вірувань, якою кінчиться світогляд Ріґ-Веди? Певна річ, коли б можна було довести правильність цієї другої відповіді на дилему, то полеміка згаданих гімнів

виповнила б прогалину між політеїзмом старшого циклу Ріґ-Веди і нерозв'язаним і в пізніших її верствах сумнівом що-до буття навіть одного особистого бога. Та й зрікшись вигод такого тлумачення полемічних гімнів, саме вже свідчення Ріґ-Веди про часткове, нехай і випадкове, невірство дозволяє думати, що рівнобіжно з розцвітом натуралістичної релігії у ведійській Індії відбувалась повільна заміна первісних вірувань, обмежених реальними явищами, знанням абстрактнішим. «Відкриваються мої уші і очі, розгортається світло, сховане в моєму серці, мисль моя мене випереджає. Що я скажу тепер, що подумаю?»¹—в цих простих словах бренть розгубленість,—збудниця глибшої мудрости.

Нам невідомо нічого про людей, про тих «надхнених рішіїв», чії омани зворушують і наші серця. Традиція донесла до нашого часу лише їхню славу та їх імена. Але ж, знаючи, що бистрі очі, що кришать одність світу на безліч речей,—то талан молодощів, знаючи, що мудрість приходить з сивиною, і тоді сліпу пам'ять про минавшину заливає єдине незгасне світло, треба до суперечностей Ріґ-Веди, залежних від ріжночасовости її гімнів та відмінности темпераменту в окремих поетів, до розбіжности її настроїв і мотивів, яка надає їй невичерпної повности,—треба додати і противенство юнацького та похилого віку, вони бо кожен по свому, сприймають і мислять у межах того самого часу, одного окола. То старість ховає край неба синів сонця, щоб у його ясній домівці ті, що жили по правді, набрали нескривленої плоти, і вона ж сторожко стежить за кожним кроком небіжчика на безповоротній його путі до вічного блаженства. То старість, споглядаючи пишноту зорі, не може збутися дум про зорі часів минулих і прозирає безсмертні зорі прийдешні.

Ідею вічності—переборниці смерті підказував увесь досвід пережитого життя, продовжений спогадами про минулі покоління. Вона рівняла все минуще, все те, що втяг у себе безодній вир існування. Але у Ведах ще не зійшовся обвід кола і безконечність ще не уявляється відвічною. Винятковий силою схвильованої думки той славнозвісний гімн молодших концентрів Ріґ-Веди, що звучить для нас, як природній її епілог, зривається в сумнів з трагічних зусиль розуму збагнути початок усього сущого.

«Тоді не було ні буття, ні небуття, не було повітряного простору, ні неба над ним. Що рухалося? Де? Під чим покрывом? Чи існувала вода і незглибна безодня?»

«Тоді не було смерті, ані безсмертя, не було ночі, день не був явлений. У первопочатковості без вітру дихало Те Єдине, і крім його не було нічого.»

«Тьму відвічно вкривала тьма, все було безвиразним океаном, порожнечу повивала порожнеча...»

¹ RV. VI. 9,7.

«Хто ж знає, хто тут повість, звідки він виник, звідки цей світ? Боги були по цей бік його. Хто знає, звідки вони самі пішли?»

«Ця світобудова—звідки вона? чи створений світ, чи ні? Той, хто у вишньому небі править цим світом, напевно, знає це. Чи може не знає цього і він?»¹

Розпач кінцевого запитання, увесь добір слів і самий тон цього гімну свідчать про цілковитий злам упевнених і живорадісних настроїв. Що боги? Їхнє буття—лише одна з гранок безконечности. Безконечність—і небо і повітря, вона батько і мати і дитина, вона—всі боги і всі племена, вона—те, що народилось і що має народитися².

Ще не скоро думка звикне до самодержавної самотности людини на землі і не скоро застигне на губах примирена милостива посмішка Будди, але в цих словах уже обмалювалось обличчя індійського мудреця, визначена наперед спокійна поза споглядача і путь відлюдникові-аскету назначено.

Ріг-Веда повною мірою відбиває шукання непомильної істини і зусилля душі зробитися вмістищем досконалого божества. Ці спроби перш за все визначаються в підновленні та ушляхетненні надто реальних і надто людських, а часто і брутальних властивостей, накиданих нещодавно натуралістичним богам традиції. Понад фізичним законом ідея святости, особливо виразно виявлена в образі Варуни, ставить закон моральний. Земну природу того чи того бога заступають надані йому містичні якості. Виникають абстрактні божества, символізуючи окремі сторони божественної суті. Обожуються такі поняття, як сила молитви, і на них переносяться атрибути, нарізно запозичені з мітів про Індру, Агні та інших давніх богів. Індра зливається з Варуною, Вішну, Пушаном. Варуна з Мітрою складають одну іпостась, Сома—з Рудрою, з Парджаньєю—Вітер. Агні, чия матеріальна природа, повторючись у блискавці і сонці, повинна була здаватися найуніверсальнішою, ототожнюється з усіма членами ведійського пантеону. І нарешті розбрат традиційних вірувань та культу і новітнього світогляду затушовується у визнанні за єдиного того, кого лише поети іменують різними іменами—Агні і Ямою і Матарішваном, Індрою, Мітрою і Варуною³.

Цю єдину суть, неприступну для розуміння, останній концентр Ріг-Веди, де відшарувалися пізніші гімни, звичайно славить під ім'ям Вішвакармана, творця всього живого. Хоч який безформний і розпливчастий його образ, а все ж він ще ввижається уяві в матеріальній обволоці. Руки та ноги Вішвакарманові, його очі й рот проймають весь світ. Двома своїми руками і двома крилами він звів, він здув до купи, він викував небо і землю. Він володар слів, і боги від його дістали свої імена. Цим створеним,

¹ RV. X, 129.

² RV. I, 6, 9.

³ RV. I, 164, 46.

«живим» богам він протиставиться, як безплотне первісне сім'я, що запліднило «лоно Нерожденного»—потужні води, звідки повстали і небо і боги і земля. Мові тих мислителів, що прозирнули його крізь тлінну видимість речей, ще бракує магічного слова, щоб звуки його і сенс віддали неосяжну природу первопочатку. І вони зуть його Праджапаті, владикою створіння, Золотим Зародком. Це останнє ім'я закріплює найвищу височінь, куди злинула філософія Вед, простуючи до збагнення світобудови. Ідея зародка, споконвічного осельника інертної речовини, приводить натурально до теорії ступневого розвитку матерії, хід якого Ріг-Веда схематизує в невиразних образах дочасного хаосу: Всього, куди, прийнявши в себе Зародок, ринуть Первісні Води, Огню, що народжується з них, і наостанку Того Єдиного, що повстав із зародка і чий подих створив богів. Та хто ж він сам? У Ріг-Веді це не раз повторене запитання лишилося без відповіді і жагучої спраги знати вона не вгамовувала. Так з іменням КА—«Хто?» його невпійманний образ передається для розумувань, для розгадування, любови та упокорених розмислів безмірним сподіванкам нових генерацій, інших часів.

Як і попередній період, нововедійська доба позбавлена точних хронологічних дат. Найважливіші в історії давньої Індії зовнішні події, аналогічні тим, що надали часам Ріг-Веди їх основного колориту,—посування на схід і колонізація нових земель,—спричинились до швидкого збільшення індійської державности і культурного розцвіту Індії. Опорний у її хронології момент, доба Будди, дає змогу розмежувати приблизно два згадані періоди кінцем другого або початком першого тисячоліття перед Р. Хр. Верховий басейн Ганга і Джамни,—от той край, де розгорнулася тропічна цивілізація індоевропейців. У Ріг-Веді ще не кругом відлуннали мотиви, що принесли їх арійці з своєї північної батьківщини. Тут же, в Мад'ядеші, зніжилася вільність почуттів і колишні вільнолюбні звичаї відмерли. Гори відступили на північ, у морево обрію. Розкішна природа зменшила повсякденні турботи. Спека обертала бадьору свіжість північанина у млосну знеможеність аборигенів півдня. Млява кров тубільців,—хоч і жили вони в поневірянні, а таки змішувались потроху з завойовниками,—паралізувала волю. Кінчалась довга смуга шукань, землю було знайдено, зорганізовувалось осіле життя. Виникали міські центри, зав'язувалась торгівля, вдосконалювались ремесла. Одностайний патріархальний побут, не виключивши із себе тої особистої свободи, яку давали привілеї таланту, набирав тривких форм станового строю. До нерівности літ, хисту і багатства долучалася де-далі переможніша за них залежність від касты, влада походження.

У ці роки всмоктування народнім господарством соків родючого ґрунту і розбухання молодого державного організму, коли під пожитовну жерцеві та воїнові кастову систему підводився міцний підмурок віри в переселення душ; коли мудрі розрахунки брахманства, що присвоїло собі посередництво між людиною і богом, підмінили вивітрілий у парному повітрі

тропиків ентузіязм «надхненних» поетів давніх давен; коли що-дня, ранком, опівдні і ввечері, в кожній хаті, живлячись розтопленим коров'ячим маслом, священний огонь підносив до неба неситі мелитви про стада та довголіття в нащадках,—в оці часи вщеплювання у свідомість народу почуття рокованости одноманітними літаніями та запоморочливим шаманським бубонінням кращі натури брахманізму, переконавшись у неможливості збагнути світобудову, якщо виходити із зовнішнього, з багатобразности явищ, починають з гідною подиву пильністю познавальну путь спочатку, вирушаючи від внутрішнього, від людського серця, від думки, що життєва основа людини,—Атман—Душа або Самість,—є той самий принцип, що надихає природу.

Брахманство, як каста, за віки попередні буддизмові, ще не зросло так на силах, щоб важити на неподільне керування духовим життям країни. Продовжуючи запал Ріг-Веди, напружені шукання істини, такі показові для доби Упанішад і закорінені безпосередньо в передніших віках Яджур-Веди і Брахман, захоплювали де-далі глибші шари суспільства. В пам'ятках цього часу слова вищої мудрости, що знеславляли обмежені концепції правовірного ритуалізму, дуже часто вкладаються в уста царям, жінкам, чия участь у релігійному житті Індії взагалі завжди була позбавлена діючої сили, навіть представниками занедбаної четвертої касты, яку брахманство відлучало від релігії «двічі народжених». Знання Вед, основи всіх індійських релігійно-філософських систем, не було на ту пору виключним привілеєм духівництва. До того ж сама релігія ще не вилася тоді в закінчені форми канону і її зміст не вичерпувався ритуалом. Хоч які дріб'язкові незгоди що-до тлумачення ведійської традиції ділили зберігачів останньої на безліч шкіл, часто ворожих одна одній, та все ж вони не тільки свідчать про відсутність у брахманських колах цілковитого однодумства, а й дозволяють уважати, що навіть від касты фахівців культу, якій сталість традиції була корисна, отже й доконче потрібна, ще не відлинув зовсім творчий дух.

Ці живі верстви брахманізму найяскравіше проявили себе у гнучкості звички, у виїмковій здібності принатурюватися. Використавши для обрядових потреб відбитий у Ріг-Веді захват, визнавши за боже відкриття схвильовані виявлення всенареднього духу в простосередних словах окремої сприйнятливої особи, брахманство і далі чутко вловлювало щирі голоси, яких невтомність і широкий успіх були запорукою їх життєвої сили. Коли розлад між змертвою стороною релігії—її обрядовістю і невдоволеними потребами містичної настроености, що шукала собі виходу у відцуранні світу, в пустинництві та аскезі, дійшов розмірів, загрозливих для рівноваги громадського ладу і перш за все небезпечних для гараздування самої духовної касты, брахманізм узаконив ці бунтарські пориви, приділив їм місце в ідеальному плані життя кожної людини і обеззброїв їхню стихійність, назнаменавши, як час для їх здійснення, два останні перегони на життєвому шляху,—дві смуги старощів,

а їм мали передувати, по роках учнівства під досвідченим керівництвом брахмана, довголітні світські та обрядові турботи домохазяїна і сім'янина. Вмілою рукою ввівши сектанські ухили в загальне релігійне річище країни, брахманізм на три-чотири віки відрочив відвертий розкол і став причетний до теорії Упанішад, по суті зовсім йому чужій і ворожій.

Правда, в учення Упанішад про Атмана, як про єдину реальність світу, вплетено поняття Брахмана, — спершу — молитви, що через проміжний ступінь абстрактнішого розуміння її, як святости божого слова, була підведена на рівень первопочатку і зробилася Логосом брахманізму. Проте в Упанішадах обидва ці поняття Атамана і Брахмана так щільно злилися, що їх уживають синонімічно, перенісши до того ж на Брахманті ознаки, що звязувалися давніш з уявленням про Атман. Непозбавлені де-яких схожих рис з попередніми теоріями, в цілому концепції Упанішад були євангелією новаторства.

Навіть стиль цих пам'яток, де викладено новий світогляд, виявляє палку захопленість душі, яка знайшла істину. В повільних діалогах на неї натякають, не розкриваючи їх цілком, бо вона невимовна, прості і зворушливі алегорії то бджоли, що збирає з ріжних рослин краплю меду (символ єдності), то грудки соли, яка, розчиняючись у воді, робить солоною кожну її часточку, то музичного струменту, разом з яким беруть і звуки, що ллються з його. Градація образів веде від малого і людського до всесвітнього. Гроза, сонце, радість земного щастя, — все те, що надихало ведійських співців, щезає з поля зору, поступаючись місцем місячному сяйву, лісовим тіням, байдужості до всього земного. На істину, знайдену в самотині, на знання, переповідуване на самоті, спускається покривало тайни.

Таємничо лунала відповідь: «То — ти» (*tat tvam asi*), що нею Упанішади закінчували шукання нерозгаданого в Ріг-Веді невідомого бога, і треба було перейти довгу путь самопізнання, щоб не так зрозуміти, як відчуту цю найвищу істину нововедійського пантеїзму, бо «її уста закриті золотою завісою»¹, бо вона реальна лише для того, хто всі істоти псбачив у собі і спостеріг себе в усіх істотах.

«Не ради себе самого любий дружині чоловік, а ради Атмана»; і жінка і діти, і батько і мати, всі істоти й боги і всесвіти не ради себе любі, а ради Атмана. «Тільки його треба бачити і чути і розуміти і пізнавати, бо хто побачив, почув, пізнав і зрозумів його, той зрозумів і всесвіт увесь»² і, осяйний, всеосяжний, з самого себе існуючий, поширився в усьому. Як залізні ножиці, брила глини чи мідна оздоба містять, у малині, всі властивості всякого заліза, всякої глини і всякої міді, так знання Атмана дає змогу чути те, чого не

¹ *Iça - Upanishad*, 17.

² *Bṛhadarāṇyaka-Upanishad* (Çatapatha-Bṛāhmana 14) II, 4.

вловлює слух, і пізнавати неспізнання¹. Як розчинена у воді грудка соли робить солоною всю воду, так проймає всесвіт ця велика, безмірна, з самого лише пізнання складена суть. По-за нею нема нічого, бо «де існує двоїстість, там один бачить одного... один чує одного, один одного пізнає. Де ж усе перетворилося на єдину існість, як би міг він там ще когось бачити... когось чути, ще когось пізнавати?.. Як би міг він пізнавати Пізнаючого?» То Атман бачить бачення, чує чування, пізнає пізнавання. Він є споконвічний і єдиний, так само як єдине і споконвічне те буття, де він розчинився. Він пробуває в землі, в огні, воді й етері, у вітрі, сонці, місяці і горах, у громі, блискавці, сторонах світу і всіх всесвітах, у диханні, збрі, слухові. Вони—Його тіло, він їми править, але вони не знають його, бо ж хіба можна пізнати Пізнаючого, того, ким пізнається весь цей світ? Усяка земна індивідуальність, усе обмежене часом та просторінню з його виходить і до нього повертається, наче іскра, злетівши над ковадлом, щоб погаснути у світовому горні, наче бризки хвилі, що поспішають назад до заспокійливого лона океану. Проте, будучи більшим за все найбільше, він живе в серці кожної людини і керує звідти її життєвими силами, бачучи і незримий, слухаючи і нечутний, мислячи і немисленний, пізнаючи і неприступний пізнанню. Збагнути тотожність цієї особистої душі з усезагальним Атманом нездольний розум, ані довголітня наука. Вона відкривається тільки тому, чю Самість Атман обрав собі «за свою власність», тому, хто запрагнув його серцем і помислом. Треба прокинутись, підвестися і вслухатись. Як по лезу бритви, важка путь до зрозуміння. «Він є!»—як можна інакше зрозуміти його?

Душа не знає своєї справжньої природи, і тому її засліплюють бажання, а здійснення їх вкидає її в безнастанний потік змінних тілесних форм—у вихор життя. Але для мудрого, для того, хто осягнув розумом потаємне і з'єднався з вищим Атманом, не існують ні радощі, ні скорботи. Він не народжується і не вмирає, він не приходить знову у світ і нікуди не виходить з його. Нерожденному, повсякчасому, вічному, йому не можна заподіяти смерти, навіть якщо знищено його тіло. Всі його бажання вщухли, він—на шляху до остаточного визволення. Подібно до того як вода стікає без сліду з лотосового листа, так і всі його вчинки, відколи він усвідомив тотожність своєї особи з усесвітнім Атманом, не зачіпають більш його душі. І смерть, визволивши від останніх прихильностей серця, дасть йому щастя зникнути назавжди, розчинившись у безобличній світовій душі, дасть йому, як згодом гучноголосно скаже Будда,—Нірвану.

Якщо корінь зла — у несвідомості, а до істини провадить тільки шлях самопізнання, то природнім було б припущення, що в системі Упанішад немає етики. Справді, що могла б чеснота додати до блаженства розуму, який відчув свою безсмертність? І чи ж треба було встановляти на землі,

¹ *Chândogya-Upanishad* VI, 1—2.

в перебіжному і примарному, закон обов'язків минушого супроти тотожньої йому вічності, а надто людини проти людини? Одначе, доктрина Упанішад не вичерпується самсю лише пристрасною метафізикою. Навіть як літературні пам'ятки, з зовнішнього боку, Упанішади є не що інше, як проповіді у формі розмов старця з учнем, чоловіка з жінкою, батька з сином, бога з дитиною. В цих діалогах повно умовлянь любити і жити по правді.

Ранній індійський аскетизм був м'який і щиросердний. Він відкидав крайнощі боротьби з бажаннями тіла, що, на думку пізніших санньясинів брахманізму, мала витончити почуття і прискорити смерть. Він не вимагав від адепта ні довгого посту та затримування дихання, ні висиджування у воді чи цілоденного вистоювання навшпиньках із зведеними руками, ні зосереджування погляду на одному пункті, ні інших відмін тої виснажної нерухомости тіла, що ніби дає, як почали вважати потім, спромогу доходити вищих ступенів розкриття розумової сили, дає екстаз, потрібний для зажиттєвого злиття з Брахманом. Не визначаючи точно, як повинно переходити споглядальне життя, він обстоював тільки потребу відцуратися світа, звичайно на схилі віку, і зректися життєвих вигід та прихильностей. В йому не було гордині чоловікобога. Його заповіді прості: «Кажі правду, виконуй свій обов'язок, студіюй Веди; ...нехай тобі богом буде мати, батько, учитель, гість»¹. У громі, «голосі божому», одна з найщиріших його легенд розпізнала владні перекоти початкового складу трьох дієслів: *dāmyata*, *datta*, *dayadhvam* — «будьте смиренні, будьте щедрі, будьте милосердні»². Так змінила лісова пустинь слух войовничого арійця.

Моральні питання вже тому повинні були зайняти чільне місце в умоглядній доктрині Упанішад, що її ускладнила теорія переселення душ, згодом—основна думка, спільна всім релігійним прямуванням та релігійно-філософським системам Індії. Як за кінцевий стан, приділений кожній індивідуальності, вважалося зникнення індивіда в усезагальній суті, а вихор життя, затаюючи нерозумну душу в безвідрадний пстік існування, відсував у безкрай здійснення цього принадного кінця, то чеснота мала допомогти розумові в його зусиллях осягнути природу душі і так припинити перевтілювання. Залежність долі душі від учинків, які вона направляє, та Карма, що про неї через кілька віків буддійські проповідники говоритимуть відверто на всіх перехрестках, як про єдину причину метемпсихози, в Упанішадах ще оповита таємницею і несказанна. «Коли після смерті людини голос її ввіходить в огонь, її дихання—у вітер, зір—у сонце, розум—у місяць, слух—у сторони світу, тіло—в землю, душа—в етер, натільне волосся—у трави, в дерева—волосся голови, а кров і сім'я—у воду,—то де ж ця людина?» питається учень.

¹ *Taittiriya-Upanishad* I, 11.

² *Bṛhadāraṇyaka - Up.* V, 2.

«Візьми мене за руку, Артаб'аго», відказує учитель: «ми обоє хочемо знати це, не слід говорити про це на людях».—«І вони ідуть удвох домсвлятися. І Діяльність була тим, про що вони розмовляли, Карман був те, що вони славили»¹. А все ж головні тези віри в метемпсихозу в Упанішадах уже виявлені цілком виразно: доля людська залежить від учинків людини—хто творив добро, той знову народжується як добрий, хто був злий—як злий.

Коли б не буддизм, той заклик до споглядання і відцурання світу, що пролунав у добу Упанішад, навряд чи схилитнув би народні глибини. Її моральний вплив не вийшов би за вузьке коло вибраних натур, а уможглядний її бік, добра вість, принесена для небагатьох, де-далі крізь глибшу імлу проступала б у зміні вірувань, як верховина минулого, що відійшла в надто далеку далеч,—щоб загубитись у Майї Веданти, в дуалізмі санк'ї чи скепсисі настиків. Буддизм і близька до його релігія джайнів, вийшовши обидві з того самого духового заколоту, що й теорія Атмана, прищепили мораль старецтва всій Індії і дали ідеям Упанішад усенародне значення. Легендарна пам'ять про основоположника великої релігії, його розрив з богом та кастою, трагічна владність його першої «благородної істини»: «жити—значить страждати», проповідь братерства, звернута на розмовному діалекті до всіх, хто з незнання славить Мару, бога «жаги існування», наївна повість та ревна пропаганда перетворили в життя і рознесли по всій країні ті думки, що достигали колись у лісовій глушині і були об'єктом самотніх розмислів чи інтимних розмов. Так само не скромна з зовнішнього боку традиційна обрядова релігія і не абстрактна аскеза брахманства, а буддизм з його гуманним ученням, простим, вишуканим ритуалом, з його щільно з'єднаним духовним орденом і пишними монастирями сприяв тому, що індійське середньовіччя і уявити собі не могло нормального життя без побожності, а ідеалом благочестя зробився подвиг анахорета. В історії ідей цей ідеал тим більше важить, що разом з буддизмом у першому тисячолітті по Р. Хр. він твердо осівся на всьому південному сході Азії.

Рівночасно з тим, як спадкоємці ведійських мислителів творили витончену філософську систему, масам по-давньому потрібні були простіші і наочніші форми пізнання, відповідні до стихійної, непотьмареної розмислами жаги життя. Дуже показове те, що перші греки, побувавши в Індії, знайшли тут поширений скрізь у гірських країнах буйний оргіастичний культ Шіви, якого ці європейські заходні ототожнили із своїм Діонісом. Шіва—дальший розвій Рудри, ведійського божества хуртовини. В пантеоні Річ-Веди Рудрі випало другорядне місце наділеного людською подобою руїничого ества грози. Але в пізнішій Ат'арва-Веді його закликають, як володаря світу, під іменнями Ішвари чи Магадеви, а гімн «Ста Рудрам» наймолодшої з Вед—Яджур-Веди показує, як зросло і

¹ *Bṛhadāraṇyaka-Up.* III, 2. 13—14.

зробилось всебічним його значення. В обох цих Ведах Рудра—протектор військових, розбійників, мисливців, купців, ремесників, старців. Йому приписують всюдисущість і передування духами лісів і полів, рік і джерел, хмар і повітря,—юрмами війська, за допомогою яких здійснює він свою владу. Дарма що всемогутній і вічний, він живе на землі—в лісах, на верхогір'ї, бере участь у січах, пильнує врожаю, отар і добробуту хатнього. І подібний він до людини.

У розвиткові образу Шіви відбилися ті самі риси народньої творчості, що виявились у створенні натуралістичного пантеону Ріг-Веди. Невідмерлий серед народу генотейзм сприяв перенесенню на Рудру споконвічних ознак спустошливого Огню, сонячних богів і проводиря Марутів (у Ріг-Веді Рудра був їх батьком) — Індри. А як уже з часів Ріг-Веди визначився в Індії нахил до однобожності, то висунення в перші лави небесної ієрархії бога-героя, учасника всіх подій у людському житті, було природне і неминуче. Завжди чутке до подихів доби, а в даному разі до того ж, мабуть, змагаючись з уже народженим буддизмом, брахманство узаконило властивості, надані гірською північно-західньою Індією своєму патрону, і поставило його понад решту богів. Через кілька століть, у Магаб'араті, з його вже найвищий бог. Участь ученого богослів'я у формуванні його образу позначилась як на звичайній конкретизації зовнішньої його подоби, так і на ототожненні його з відвічним усежерущим часом, одною з абстракцій Ат'арва-Веди. Недурно граматику вважали за його відкриття і драматург до нього вдавався з молитвою. а Цанеша, його син,—премудрий порадник і начальник над його почтом,—був опікуном мистецтв та письменства.

Але ці деталі не заступають того зрушення у світогляді післяведійської Індії, першим покажчиком якого був індуїзм. Небо знизилось, боги попростішали,—з цього і почався злам. Так, резиденцію Шівину—гору Кайласу, десть за межами Гімалая, хоч і не приділено до певної місцевості, та все ж це земна гора. В Шіви, мов у царя, пишний двір, військо з геніїв, скарбниця. Підвладні йому небожителі, наче царські міністри, поділяють з ним турботи промислу над світом, кожний відповідно до свого фаху. На вигляд він—то воїн, озброєний тризубцем, то мисливець з тетеном у руці, то анахорет, з довгим волоссям, заплетеним і звитим, мов слимак, на тім'ї. Він жонатий.

Ше більшу міру наближення бога до землі репрезентує друга система індуїзму—релігія Вішну, збудована на основі культу богочоловіка. Як і Шіва, сонячний Вішну, був один з другорядних натуралістичних богів Ріг-Веди. Ніщо в Ріг-Веді не провіщає його прийдешнього верховенства. Невідомі навіть і проміжні стадії повільного його звеличення, за тим винятком, що в Яджур-Веді Вішну часто ототожнюється з жертвою, осередком умоглядних теорій тієї доби. В епосі ж, що був для індійського середньовіччя таким же збірником знання, як для свого часу Ріг-Веда, у вішнуїтських шарах Магаб'арати, Вішну надано атрибутів вищої істоти

і теорію аватарів, земних його втілень, уже завершено. Крішна і Рама, головні автари Вішну,—то ті улюблені форми, що в них потаємне відкривається людям, втілюючись у людській подобі в останню світову добу, в залізному віці невір'я, гріха та загального занепаду, щоб відбудувати на землі зневажений закон, допомогти праведникові і покарити нечестивого.

Хоч у вішнуйтській мітелогії трапляються риси, які давали підстави вбачати в образах Крішни і Рами останній ступінь у розвиткові ведійського натуралістичного політеїзму, прсте ця мітелогія в такій мірі переобтяжена фабулами, поясненними з історії та псбуту епічної Індії, що й за ядро крішнаїзму і рамаїзму треба визнати місцеві культи обс-жених героїв. Головний довід на користь цього погляду дають свідчення славнозвісного грецького джерела від 3-го століття дохристової ери¹, що під той час на приганговій рівнині панував культ Геракла. Все відоме з епосу про Крішну—легендарного годованця пастуха і провідцю пастушких ватаг, чия участь у династійних битвах на боці пандудів дала останнім перемогу, про Крішну—богатиря, народнього улюбленця і zarazом бога,—все це переконує в тім, що еллінським ім'ям у подорожника-грека названо Крішну, героя Ядавів—племени, що жило на південь від Джамни. Колись—ватажок, що вславив свою батьківщину на бойовищах, де вирішувалась будучина індійського народу, Крішна повинен був з права зайняти перше місце в низці аватарів божества, скоро в Індії зародилась ідея месіянства.

Можливість цієї ідеї серед народу з великим історичним минулим не здається несподіваною навіть при тій умові, що зовнішня історія Індії аж по 3-ій вік перед Р. Хр.—то безупинна путь від перемоги до перемоги. Мрія про визволителя була перш за все потребою душі. Чекання бога, що має зійти на землю в людській подобі, щоб, визнавши за своє відкриття моральний закон, який установили на землі в його ім'я мудреці і провидці, стати на боці мудрих і добрих проти темного й злого і взагалі полегчити сувору долю індивідуального життя,—це чекання було реакцією на песимістичну доктрину перевтілень, а надто на крайнощі надані їй буддизмом. Згодом з'явилися і зовнішні умови, сприятливі зростанню надії на пришестя визволителя. Починаючи з останніх Віків дохристової ери чужоземні державці—насамперед греки, потім скити і туранці підкоряють собі північну Індію,—і почуття рокованости, загублености дрібного існування у просторищах вічности, що віддавна жилилися самобутньою мудрістю, збільшує тягар національного поневолення. Що ж до засновку цієї надії,—ідеалізації минулого, то вона в крові як окремих людей, так і цілих націй.

Є епохи, коли ідилічні уявлення про рай минулого набирають особливої сили, заносючи фантазію в краї відвічного привілля, довічного

¹ E. Schwanbeck. *Megasthenis Indica*. Bonnae 1846, стор. 43—4.

щастя. То переломові періоди великих культурних здобутків. На завороті її історичного шляху від сільського побуту до міської цивілізації Індію перших потужних монархій не минула доля ні зневоленого іудейства, що починало історію людства з блаженного життя в Едемі, яке мав відновити Месія, ні післягомерового еллінства з його вірою, що справедлива Астрея повернеться на землю і з нею—втрачений золотий вік. І в Індії вчення про чотири періоди повільного занепадання світу тісно сплелось з ідеєю втручання бога в життя загрузлого в гріхах людства. Ця думка, ставши основним догматом вішнуїзму, очевидно, була така популярна, що згодом її засвоїв і буддизм, як віру в спадкоємця Буддиного—Майтрейю, який має зійти на землю.

Звичайно, про причини ототожнення визволителя - Крішни з давнім сонячним богом можна тільки гадати. Безперечно, цей процес тягся довго і навряд чи дійшов кінця на батьківщині героя, в обмеженому сфисирі племінного культу. Навіть у Магаб'араті, не зважаючи на кількаразове перероблення її, суперечність первісних легенд про Крішну-героя і пізніших уявлень про його, як про іпостась божу, так і залишилася неполагоджена. Що з сонму старих натуралістичних персоніфікацій вибрано було за деміурга і для втілювань на землі бога Вішну, а не Варуну або Індру (надто земна природа Агні ніколи не забувалася), це, найпевніше, зумовив благодійний для світу характер зішестя бога на землю.

В цьому не могла не відбитися традиція Ріг-Веди, де сонячні міти завжди персоніфікували лише творчі властивості сонця—його світло, тепло і родючу силу.

Хоч би які були мотиви злиття билин Крішнового циклу з мітами про доброго, дружнього, «діяльного» Вішну,—це злиття дало вихід життєрадісним потокам національної енергії. Воно підточило філософію буддизму, що наvertsала до безвілля. По присмеркових віках безнадійного розумування в Індії знов тріумфують ясні настрої часів Ріг-Веди. Пасивність, ця свого роду духовна хворість, зживалася поволі. Проте під 7-ий вік, виконавши велику свою цивілізаторську місію і прилучивши до індійської ідеї не тільки весь Індостан та Цейлон, а й Зондські острови, Тибет, Сіям і Китай, буддизм утрачає свою владу над тією нацією, що виплодила його, з 12-го ж віку він уже не існує в Індостані, як впливова релігія, як світогляд.

Поворот до традицій міттворчости в різних верствах суспільства переломився по різному. Кастове духівництво такої впертої у своїх симпатіях країни, взявши під свою опіку реформаторські тенденції вішнуїзму, не зріклося колишнього кола вірувань, ані одержаного на спадщину обряду. Воно розцвітило образ Вішну наростлою за тисячеліття релігійною фантастикою, відзначивши цим з зовнішнього боку величність нового світодержця. Коли в «Божественній Поемі» (Bhagavadgītā), найдосконалішій релігійно-філософській пам'ятці доби і евангелії вішнуїзму, Крішна об'являє, на прохання бойового товариша, свою справжню

природу і стає перед ним на весь зріст, Арджуна бачить багатоголового, тисячерукого і тисячеокого велетня, в чисму тілі,—без кінця, без початку,—вміщені всі істоти, всі мудреці і герої минувшини і всі боги. І хоч та ж поема, поновляючи ще не зникле з пам'яті, ще свіже вчення Упанішад, доводить доктрину монізму до крайніх її меж твердженням про цілковиту ілюзорність скінченного світу, а все ж з неказанною Майєю цієї теорії—«безсюжетою грою творця» і єдиною реальністю—у вішнуїзмі навіть після того, як він пройшов крізь роз'ятрену свідомість містиків, уживаються в злагоді і людська плоть і земне ество месієне і матеріальний рай Індри. Цей перекид старих вірувань у новий творчий кругобіг не обмежився самою системою вішнуїзму. Еклектична думка брахманства, об'єднавши всі порізнені, та близькі між собою духом поривання Індії, врятувала від загибелі і архаїчний міт і Брахмана (Брама), зробивши останнього, вкупі з Шівою та Вішну, одною з іпостасей триєдиної трійці, і закріпила за Індією на всі наступні віки ідеал упокорености та віру в метемпсихозу. І тільки фанатичну непохитність моралі відцурання світу витіснила ідея обов'язку, що виправдала дійсність і не була ворожа діяльності.

Коли навіть оточення добре досвідчене в тонкощах абстрактного мислення, та класа, що постачала кращих теоретиків усім релігійним прямуванням Індостану, не виключаючи й атеїстичного буддизму, поділила з народом віру в богочоловіка, то яким же рідним і потрібним повинен був зробитися антропоморфізм для мас, для пастви! З ним усяка неясність зникала з життя. Він представив світ, як твір творця, дбайливого хазяїна, що піклується кожним існуванням. Він показав матеріальну первопричину всього приступного зорові, слухові, дотикові. То деміург, який носився відвіку над первісними водами на кільцях безконечної змії. З пупа його виростає лотос, з лотоса повстають решта богів. Зорі—волосся на голові божій, місяць—його діядема. В періоди дощів він спить, пливучи на лотосовому листі по світовому океану, і цей сон—то символ тих минулих і прообраз тих прийдешніх «Ночей Брахманових», кожна по 4.320.000.000 літ, що наставали і наставатимуть після пожеж спорохнявілого всесвіту, після всесвітніх усепоглинаючих потопів, і чисю вранішню зорею бував і буде вічно відновлюваний золотий вік відбудованого світу. Як Шіва,—пойнятий полум'ям тріумфуючий бог танцює в осяйному етері. З неба на божі плечі водоспадами ллються верхів'я Гангові, щоб свята ріка, минувши гори, розтікалася по плодючих земних рівнинах, мов золотий шнур, протягнутий поміж хвилиним і вічним.

Ці два світи не розмежовані: праведники за живоття, герої—після смерти сходять на небо, де їм наготовано нагороду. В царстві Ями, у Вайкунт'ї—раю Вішну, в гаю Нандані—навколо Індриноного палацу, те саме буяє життя, тільки безсмертне, та сама палає жага існування, але вгамовна. Там гречно боги, мов дорогого, почесного гостя, розпитуються

прибульця про його здоров'я і сам Індра, тронуючи на престолі слави перед очима всіх насельників неба, з грудьми в сандалових плямах, як у смертного, сплітає безстрашному смільчакові вінок із квітів мандари; там брелять бджоли, сп'янілі з паху райського дерева, співають зозулі-кокіли і воду у ставках переповнює рудява краска лотоса. Боги і собі мандрують по землі і живуть серед людей. Красуні з їх двірського почту, звабливі апсари, купаючись у земних ріках, спокушають суворих аскетів, чиї надмірні духові подвиги загрожують потьмарити святість небес. Добрі генії думують у кожній деревині, линуть у вітрі, пестять кожну квітку.

Що-разу, коли всесвіт перебуває в небезпеці, визволяти його і людей приходить сам творець. Як Кабан, виносить він на своїх іклах землю на поверхню з морської безодні, куди її зтяг золотоокий демон. Як Риба, він щасливо переправляє в дні потопу корабель побожного царя через океан, що поглинув усе живе. Як Рама, появивши дива нечуваної відваги за дванадцять років вигнання вдвох із небесною своєю дружиною в образі земної царівни Сіти, він бере гору над десятиголовим володарем Ланки і завойовує Індії Цейлон. І, нарешті, як Крішна, приборкач зрадливої династії, він так переймається подобою людською, що навіть боги та й ті не пізнають у йому свого царя: він живе в пастушій родині, блукає по лісистох берегах Джамни, бавлячись грою на сопілці, водить перед у розкішні місячні ночі в танках закоханих у його пастушок,—проводир і друг вірного йому щиросердного патріярхального клану.

Так у межах самої релігійної настроєності змирщувалось небо, зникав страх перед незбагненністю світобудови і зростала любов до землі. Тими самими скарбами форм, тонів і фарб обдаровувала ця земля і в добу Ріг-Веди і через тисячу літ. Але старовина відвернулася від повсякденного до примрійних причин і прообразів земних явищ. Вони були і перше: квітки барлерії, мов дівочий ніготь, рожеві на кінчику і фіялкові з обох країв¹; хмари—чорні, як мокра буйволяча шерсть, на мить повдягані в жовтий адамашок блискавки і винизані, наче мушлями, густими журавлиними ключами²; вагітні перешепти розбухлого чорнозему і животворчі пахощі індійської осені, що ввела розбурхані річні води в їх береги і звеліла рижовим стеблам похилитися під наливом спілих зерен³; уникливі очі нареченої, дитяча посмішка, радість труда. Та їх принизила думка, перетліла в огні шукань, з ними змагалася старість, забачивши потойбічне світло,—вона поминула мовчки шляхи свого земного життя, і пам'ять нащадків не зберегла для прийдешніх поколінь жаги сердець, що бились давно. Не пропадали і вдосконалювались, пере-

¹ Kālidāsa. *Vikramorvaśī*, вид. Fr. Bollensen'a. Petersburg 1846, стор. 34.

² *Mīchakatikā*, вид. Ad. Stenzler'a. Bonnae 1847. стор. 76.

³ Viçākhadatta. *Mudrārākshasa*, ed. of the Comittee of. Publ. Instr. Calcutta 1831, стор. 59—60.

повідувані з роду в рід, лиш теорема мислення, високо знесеного над життям і землею. Тому такими несподіваними, такими недоречними серед екстатичних пісень Ріг-Веди здаються нечисленні прості її вірші, цілком присвячені людині, її справам і пристрастям; тому ще боязкі в ній ті голоси, що пориваються оповідати про відмінність кар'єр та покликаних, про заняду гральних кісток, чи то про жіночу надію збутися за підмогою чарзілля розлучниці і повернути до себе чоловікове серце. Мало що більше приділено уваги людині і в Ат'арва-Веді, а люди післяведійської доби, як малює їх тогочасне письменство, то мрійники і фантасти. Хоч у духовній літературі побут відбився настільки, що за нею можна відтворити багато його подробиць, проте ні у Ведах, ні в брахманській теософії, а тим паче в буддійських пам'ятках, земному і людському не надано самостійної ваги: шаленство бажань—егоїстичних у Ведах і трансцендентних в Упанішадах та буддизмі—переступило межі приступного людині,—і гострість спостережливості спершу відточувало грозове чи сонячне небо, потім—полонянка тіла—душа.

Тільки в епосі, що протипоставив небесній ієрархії земні генеалогії, вперше з'являється беззисковне милування наочним околom і діла людські стають головним об'єктом думки. Правда, ні в Магаб'араті, ані в Рамайяні ми не знайдемо життєпису, вільного від віронавчальних прикрас. Усі вони однаково побожні, доброчесні і супокірні—ці герої, озброєні луками, повбирані в мареновочервоне вбрання, вкриті оленячими шкурами. І кожна героїня, ширококлуба, міндалюватоока, переможна своєю вродою над красою небожительок, молитовно складає руки, додержує посту, приборкує надсильними зарокami пишне тіло. Але вже лиця в смертних горять, наче зорі на небі, і кучерявляться кучері, дзвенять перлові намиста і золоті браслети, іскряться на сонці палаци і груди дихають штучним ароматом; вже в позаміські гаї простує закоханий, щоб мріяти на самоті, і пустинницькі ліси обертаються в притулки ксханья. Як збільшується словник на назви речей щоденного вжитку! Які найтонші відтінки в красі природи, тіла й уборів точно закріплює щедрота синонімів!

У цій матеріальності милування—коріння останньої метаморфози індійського світогляду, що припала на золоту еру класичної Індії—на період з 4-го по 9-й вік. В історії Індії відбулося багато важливих подій за той не менш, ніж п'ятсотлітній переїжок часу, що відмежовує добу епосу від часів найбільшого розцвіту Індії. Починається післяепсова епоха походом Александра Македонського в П'ятиріччя, з його найближчим наслідком—втягненням Індостану, правда, дуже повільним і млявим, у коло елліністичної цивілізації. Пізніш, з 2-го віку перед Р. Хр., на індійській культурі позначився сильніший вплив північного сходу і півночі. Хоч парф'янське та туранське панування в північній Індії тривало всього два чи три віки, проте воно міцно захопило Індостан не тільки тому, що варварські державці, як представники нижчої

цивілізації, охоче засвоювали індійську культуру, а й тому, що установи, принесені чужинцями, були споріднені з місцевими. Варвари, з їхньою необмеженою царською владою, з їх рабством і свавільством, прискорили загибель в Індії давнього героїзму, розцвіт султанства і блискучих дворів, зніженість та гаремні звичаї. Завойовники і кочовики, лицарі фортуни, вони та їхні ватаги, принісши з собою проповідь життя миттю, сприяли разом і порушенню релігії.

З цих під'яремних століть (на них пропадають і найбільші успіхи буддизму!) Індія вийшла зміцніла, досягши своїх природних кордонів, об'єднана у великі національні монархії. Політичне об'єднання спричинилось до швидкого зростання міст, а використання багатств колонізації, міжнародня торгівля і двірський церемоніал надали міському життю небувалої пишноти. Духова творчість виформувалась у сталій релігії, підтримуваній від монарха. Супротивні один одному культу змагалися до зовнішнього виявлення величності їх ідей. Удосконалювалось монументальне будівництво. Різьбарство, сполучаючи тубільне майстерство з античним мистецтвом, творило фантазмагорії декоративних ефектів. Розцвіло меценатство. Ласка двору і торговельна удача піднесли понад загальний рівень міської людности багача, куртизана і світську людину, чий день виповняли влови, театральні вистави, прохідки у парках чи прогулянки в міських околицях, музика, малярство, читання і самостійна поетична творчість, особливо ж любов—складне мистецтво перших поглядів, спокуси і поволі згасаючої пристрасти.

З часів царя Вікрамадїтї Чандрагупти II (5-ий вік) ця закінчена вже цивілізація має свою ідеологію, зафіксовану в особистій творчості всупереч безименному, анонімному або апокрифічному письменству попередніх віків. Найважливішим моментом у цій творчості був розпад синкретизму поезії, релігії та філософії. Досить побіжного огляду класичної індійської літератури, щоб упевнитись, яка галузь цієї тріади в ній переважає. Її духовну парость репрезентують самі лише пурани, метафізику—система Шанкари (Веданта), етику—дидактичні афоризми. Справжнім люстром доби була світська поезія—сукупність лірики,—виділеної в самостійний жанр чи повкраплюваної в діалог,—драми, мітологічної поеми, романа і казки-новели.

Що настигало в епосі—безроздумна радість життя і тріумф почуттів,—те в цій світській поезії панує самовладно. Багатющий словник, маючи для самого лотоса і його частин понад триста назв, і віршова техніка, така своєрідна і вишукана, що її не можна віддати засобами іншої мови, тільки на те й існують, щоб відбити красу світу, а надто жіночу красу. Жінка—от єдине божество цієї поезії, цього оточення. «Щиру правду кажу я, люди», запевняє Б'артрігарі, «безсторонну... Нема нічого чарівнішого за жінок і не існує іншої, окрім них, причини горя»¹.

¹ Bhartīhari. *Śringāraśataka* (Bhartriharis sententiae, ed. P. Bohlen. Berolini 1833. I, 54).

«Нащо тобі Вішну, Шіва, Брама та інші боги?» запитує Амару: «Хай боронить тебе повік лице тендітної дівчини, що нахиляється над тобою... під час любовних утіх, з безладно розмаяними кучерями, з колихливими сережками, із значком на чолі, півстертими краплями поту, з втомленими під кінець любощів очима!»¹ Виткані з місячного сяйва, вони палають одну лиш мить, ці дівчата, мов бахрома вечірніх хмар, і кожна з них така ніжна, що непритомніє, коли, жартуючи, подруга несподівано доторкнеться до неї найніжнішою квіткою шіріші. Довгастоокі обличчя в них— мов повний осінній місяць, а стан такий тоненький, що зворушення може його переломити. Коли та дівчина—скромна анахоретова донька, примушена ходити в грубому личаному вбранні, вона скидається на квітку, півсховану поживклим листком; якщо ж вона гетера, вона ясніє золотом, наче місячний серп, затінений хмаркою. Стан у неї переперізаний поясом, де міняться барвисті самоцвіти, на груди їй стікають дощові краплі з розквітлої гілки кадамби—її голов'яної оздобі². Всі багатства земні: розкішніші за храми палаци, перла й рубіни, золото, мускус і шовк щедра романтика почуття принесла в дар цьому досконалому божеству. Вищий за його тільки Кама, індійський Ерот. Проколюючи квітковими стрілами позначені серця, то він закинув жінку, мов удку, в море світу, щоб ловити чоловіків на приману губ³. Йому на честь будовано храми і туди збиралася молодь у його свята—більше розважатись, аніж молитися. Хлопчик із сагайдаком за плечима, з луком з цукрової трости в руці, сам—Любовний Захват (Madana) і дружина Пристрасти (Rati), не зважаючи на алегоричність своїх імен він один з усього брахманського пантеону задержався в цілості, як переконуючий і життєпотрібний пережиток антропоморфізму, у свідомості того світського суспільства, що розминулося з буддійською мораллю, а від брахманізму заховало лиш учене пишання мітологічними образами.

Нове джерело захвату—захоплення почуттям—змінювало вкрай і норми світосприймання. В синкретичній творчості минувшини, де переважали віра та умогляд і де метою шукань була абсолютна істина, шляхом пізнання був синтез. А та доба, що відчула смак божества в поцілункові, в струмені вдиханого повітря, в змисловій спокусі барви, звука і матерії, виправдала явище, визнала кожную мить за рівноцінну вічності і в в кожній краплині побачила мікрокосм. Аналіз став її методом, у нескінченно малій величині знайшла вона основу всякої реальності. В конкретній відміні мислення—художній творчості аналітичний метод пізнання провадив до пильного спостереження деталей, до мозаїчного роздрібнення зорового, слухового та дотикового образів, строфи, орнаменту, мініятюри. Багатогранність образів дали епітет та порівняння, а сим-

¹ O. Böhtlingk. *Indische Sprüche*. 2-te Aufl. Petersburg 1870—73. № 1035.

² Порівн. М. Калинович. *Природа и бытъ въ древнеиндійской драмѣ* (Відб. з «Университетскихъ Извѣстій»). Київъ 1916, стор. 7—10.

³ *Śringāraśataka* I, 84.

волізм надав йому підсвідомої багатозначності. Схему чстиривіршової строфи заткало мереживо такого, приміром, чіткого малюнка: «Хай попалить ваші гріхи огонь стріл Шівиних, той огонь, з яким діви Тріпури поводитися, мов з коханцем, що провинився що-йно: коли вони відштовхували його, він ловив їх за руки; хоч вони відбивалися сильно від його, він чіплявся проте за кінці їх одежі; коли він обхопив їм волосся, вони відкинули його від себе; коли він припав до їх ніг, збентежені дівчата не звернули на його уваги; коли ж він обійняв їх, вони відхитнулись від нього, із слізьми в блакитних, як лотос, очах»¹. А орнамент заструмував вічками мерехтливого павиного пір'я на палацових та храмових колонах, завис ґронами листя, пелюсток і сузір'їв з фронтонів, обвився низками перлин круг ший, кругом плесен, довкола ідолських тіяр, навкруг капітелей. І малярство, керуючись тим самим духом аналізу, вправило сюжет у здеталізоване тло спочутливої природи. Так у «Шакунталі» герой, розлучений із своєю коханою, замовляє її портрет. Портрет готовий, та цареві бажано, щоб на портреті було намальовано і беріг річки, що протікала повз ту лісову пустинь, де минули кращі дні його кохання, і парку пригорнутих один до одного лебедів на піщаній обміліні, у глибині ж — підгір'я Гімалайські, а на них щоб лежало кілька яків, і щоб під деревом, з віт якого звисає мокрий пустинницький одяг, примощено було газелю, що чухає собі ліве око в ріг самця².

Метод пізнання, застосований в образному мистецтві, був методом і абстрактного мислення, яке витворило точну науку класичної Індії, зокрема алгебру та астрономію. Його найбільший здобуток, а zarazом крайній ступінь абстрактності в усвідомленні матерії, досягнутий в Індії золотої доби,—то Вайшешіка, система філософа Канади, згідно з якою світ складається з атомів, з'єднаних у різні сполучення волею вищої істоти.

Розрив із споконвічною духовістю настроїв не пройшов для нового суспільства без сліду. Не хто інший, як той же Б'артрігарі, співець змислової любови, показав на прикладі свого життя, як важко було індійському денді змагатися з національною вдачею споглядача і подвижника. Б'артрігарі сім раз утікав до монастиря і стільки ж раз кидав його. В монастирі славетний поет, за словом його сучасника—китайського пілігріма-будиста І-Цзіна, що побував у 7-му віці на батьківщині Будди, наказував тримати наготові колісницю, щоб можна було, тільки заманеться, знов повернутись у світ. Лиш збентеженій душі потрібен був примирливий заповіт: «Чого ти кидаєшся, серце, гарма-дарма з одного краю до другого? Заспокойся на чомусь одному. Усе само собою влаштовується. Що має статися, станеться так, а не инакше. Не згадуй минулого і не думай про майбутнє. Кохайся в цьому світі в радощах,

¹ *Amaruṣāṭaka*, 2 (Indische Sprüche. № 2080).

² *Kālidāsa. Çakuntalā*, вид. К. Pischel'я. Kiel 1877, стор. 133—4.

що приходять несподівано і так само несподівано зникають»¹,—«щоб, перейшовши до краю свою життєву путь, подібно до актора, ввійти в господу Смерти, мов за завісу»². Та розплатою за гедонізм був пережиттям, і екстатична якість духу вивітрювалась у потьмарність похмілля: «Дано людям сто літ життя. Половина його спливає вночі, половина другої половини—то час дитинства і старощів, решта йде на службу, на слабості, на горе. Звідки ж веселість у смертних, коли життя скидається на бульбашку на морський хвилі?»³ Отож Б'артрїгарі, зберігаючи найголовніший, можливо, порив свого народу, кличе людей до чистої їжі з плодів, до приязні з антилопами, в самотину, в ліси, де ліжко—на камені при березі кожної річки⁴.

Цей сум далеких ремінісценцій розв'язано в ідилії. Злагода скромної лісової пустині уявлялася в рисах принадної новини, спогад про мудрий супокій природи,—от хто міг що-миті вготувати нову нірвану: актрисі, що, докінчивши танок, спинилася самотна біля розчиненого вікна подихати свіжим повітрям, дивлячись на далекий лебединий став⁵; розпеченому франтові, задурманеному міцними своїми пахощами, мов ясно-жовтими квітками чампака⁶; естетові, який забув про сон за-для чарівного співу, забув, що вже минає ніч, осяяна двома рогами низьконавислого місячного серпа, схожими на вистромлені над поверхнею ікла дикого слона, що впірнув у воду⁷; еротикові, стомленому тими літніми ночами, коли молодиці, у вогкім нічною вогкістю і щільно прилеглим до тіла серпанку, йдуть за місто купатися і довго стоять вродливі, мов золоті глеки, на пологому річному березі, склавши руки на високих грудях⁸. Довірливі газелі спокійно пасуться в монастирськїм гаю; молоді чагарі позадимлювала повсякчасна курява жертв; прихильна рука притулила до сусідніх стовбурів зігнуте під тягарем квіток віття ліян⁹,—ці лагідні образи незлостивости і любови показали всім пересиченим, усім розчарованим дорогу до лісової пустині—шлях до врятування, хоч нездійснений у житті, але вгамовуючий мрію.

8-м віком не кінчиться індійська культура. Проте з цього часу її творчі можливості явно всихають і спіраль духового її зросту спинається, викругливши світською поезією свій останній заворот. Кінці зійшлися, міцна околиця верства обхопила могутнє паростя двох тисячоліть, геть-геть відбігли від центру крайні кола. Залізна логіка подій підкреслює виснаження творчого духу розпадом національного організму, втра-

¹ *Vairāgyaśataka* (Bhartriharis sententiae III, 63).

² Там же, III, 51.

³ Там же, III, 50.

⁴ *Indische Sprüche*. № 7228.

⁵ Kālidāsa. *Mālavikāgnimitra*, вид. O. Tullberg'a. Bonn 1840, стор. 8.

⁶ *Mīcchakatikā*, стор. 72.

⁷ Там же, стор. 44.

⁸ Bhavabhūti. *Mālatīmādhava*, вид. Kailasa Chandra Dutt. Calcutta 1866, стор. 65.

⁹ *Śakuntalā*, стор. 7—9.

тою політичної незалежності, насильством чужоземного завойовника над самобутньою думкою, над віруваннями та звичаями подоланої країни, нарешті, змертвінням тої мови, що втілила в слові палку метафізику, схвильоване почуття і людяну мораль. Ще в 12-му віці бенгалець Джайя-дева відчує лірично-релігійний захват давніх давен і в пристрастних монологах пастуха Крішни і пастушки Рад'и, його коханої, сполучить містицизм «Божественної Поеми» з еротикою світської лірики, а Рама-нуджа та реформатори наступних віків відсвіжать ідеалізм Веданти. Але ці сполохи генія не витворять нових гранок мислення, не розгоряться в світло, неминуче для всього народу, не запалають довготривалим полум'ям, бо зжите до решти життя не вертається вдруге.

МАТЕРІЯЛИ ТА ЗАМІТКИ

I

ДО ІСТОРІЇ ТЕКСТУ «НАТАЛКИ ПОЛТАВКИ»

I. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

«Наталку Полтавку» І. П. Котляревський написав р. 1817 — 1818; р. 1819 її виставлено було на сцені Полтавського театру; та хоч уперше її надрукував І. І. Срезневський р. 1838 («Українській Сборникъ», I), все ж таки, як свідчить К. Сементовський, вона «въ сотняхъ списковъ ходила по Украинѣ» (Сѣв. Пчела», 1846, № 82). Зрозуміло, що не всі списки «Н. П.» можуть цікавити історика українського драматичного письменства та театру, а лише ті, що їх зроблено було *перед* друкованим виданням п'єси (напр. рукоп. «1820» р.—з філігранею 1839 р. видається нам дуже підозрілим); мають вагу й пізніші копії, але під умовою, що їх зроблено з автографу або з копії до нього близької. Яр. Айзеншток у своїй роботі «Студії над текстами І. Котляревського» (Зап. Іст.-Ф. Відд. УАН, X) наочно показав стосунок між автографом Котляревського та виданням Срезневського. Користуючись даними, що їх зібрав Яр. Айзеншток, спробуємо посунутись уперед хоч на один крок за поміччю ще одного рукопису «Наталки», який, здається нам, може ще детальніше висвітлити стосунок видання Срезневського до автографу Котляревського.

I

Рукопис нашої збірки у 4-ку (шифр Q. № 283) написаний на папері *vergé*, без водяних знаків, але виріб паперу вказує на друге-третє десятиліття ХІХ в. Текст п'єси уміщено на 107 лічбованих сторінках; письмо—скоропис; писали—дві особи; перша—з початку до половини стор. 64-ої, письмо досить тверде, ясне; далі письмо тонке, трохи недбаліше, рисунок літер—старосвітський. На чистій картці (*перед* заголовком) нагорі—підпис колишнього власника «С. Бабанинъ»,—письмо підпису помітно відрізняється від обох у рукопису; надолі тієї ж картки першою рукою, що писала текст, дата «1829 годъ». Це й є дата, коли написано було наш рукопис.

На титуловій картці читаємо:

ПОЛТАВКА.

Опера

въ двухъ дѣйствіяхъ

Ив. Ктлрвск.

На зворотній стороні титульної картки—такий спис дієвих осіб—без будь-яких детальніших пояснень:

Дѣйствующія лица.
 Возный Тетерваковскій.
 Выборный Макогоненко.
 Наталка.
 Терпилиха, мать ея.
 Петро.
 Никола.

Якщо ми порівняємо цей спис з тим, що його надруковано у вид. Срезневського та що читається в рукопису «1820» року (як у автографі—нам невідомо, бо Яр. Айзеншток обминув цю подробицю),—помітимо, що або переписувач проминув характеристики дієвих осіб, або їх не було в його оригіналі.

Коли на думку М. Марковського рукопис «1820» р. списано не з друкованого видання, але з автографу автора (але на папері з філігранею 1839 р.),—наш список, що його датовано 1829 роком, безсумнівно, походить безпосередньо з одної якоїсь близької до автографу копії. Це можна довести низкою порівнянь як тексту, так і ремарок до нього.

Почнемо з останніх, керуючись порядком Яр. Айзенштока (що подав 20 прикладів тому, як ремарки в автографі не збігаються з ремарками у виданні Срезневського, Зап. Іст.-Ф. Відд. X, 93—94), а далі—порівняємо варіанти в тексті п'єси, що їх можна спостерегти, порівнюючи автограф Котляревського, видання Срезневського та наш рукопис; зазначаємо дії та яви, стор. мого рукопису; на першому місці—цитуємо з його ремарки.

- 1) Дія I (с. 1). «Театръ представляеть село при рѣкѣ Ворсклѣ, чрезъ сцену улица Малороссійскихъ хатъ, къ рѣкѣ ведущая и въ ней хата Терпилихина»—*однаковісінько з автографом*, у якому бракує лише двох останніх літер, у мене підкреслених.
- 2) » Ява 1 (с. 1). «Наталка выходитъ съ вѣдрами на коромыслѣ, подойдя къ рѣкѣ, ставить ихъ на берегу, подходитъ на край сцены, въ задумчивости поеть»—*тотожсно з автографом*, але проминуто *и* перед «поеть».
- 3) » Ява 2 (с. 12). «Музыка начинаетъ играть прелюдію; Наталка задумывается, а Возный разсуждаетъ и смѣшные показываеъ на лицѣ мины»—крім перестановки останніх двох слів—*збігається з автографом*, помітно відрізняючись від видання Срезневського.
- 4) » Ява 3 (с. 12). «Выборный (поеть)»—*скорочено*: в автографі—«выборный, показавшись на сцену, поеть»; у вид. Срезневсько—«В. показывается на улицѣ, идетъ и поеть».
- 5) » Ява 3 (ст. 13). «Наталка беретъ ведры и уходитъ домой»—цю ремарку так само *скорочено з ремарки автографа*: «По мѣрѣ приближенія выборного къ оркестру, Наталка подходитъ къ вѣдрамъ беретъ ихъ и уходитъ домой» (у друк. виданні Срезневського: «Н. взяла свои ведра и пошла домой. Выборный подошелъ къ Возному»).
- 6) » Ява 3 (с. 30). «Выборный и Возный (поють)»—*стилістично не збігається* із автогр., ані з виданням Срезневського.
- 7) » Ява 3 (с. 31). «(По окончаніи уходятъ оба)». («Сцена пере-мѣняется и представляетъ внутренность хаты Терпилихи» відповідає текстові *автографу*, у якому, однак, *нема* «оба» і є «пѣнія» перед «уходятъ»; у вид. Срезневського цієї *ремарки немає*.

- 8) Дія I, ява 5 (с. 39). «При входѣ матери и выборнаго садится за работу»—*відрізняється від автографу* (де—«Примѣтя приближеніе къ двери, садится за работу») а також—від видання Срезневського (де—«Примѣтя что кто то приближается къ двери, садится за работу»), і подає вислів від них неза-
лежний.
- 9) Дія II, ява 2 (с. 58). «Петро (въ сторону): Яке се село?»—*тотожсно з автографом*; у виданні Срезневського в дужках—
«тихо».
- 10) » Ява 3 (с. 61). «Выборный (выходитъ отъ Терпильхи въ бѣломъ черезъ плечо рушникѣ) и Возный (съ перевязанною рукою платкомъ шолковымъ, прохаживается по сценѣ съ довольною миною. Микола и Петро стоятъ въ сторонѣ.) Выборный (громко въ дверь Терпильхи *кричить*)»—ця ремарка повторює дані автографа з трохи іншою словесною форму-
ловкою, відрізняючись від видання Срезневського (Айзен-
шток, 94).
- 11) » Ява 4 (с. 67). «Петро (въ сторону) На Наталци! (успокоясь) Но Наталка не одна на свити (къ Миколѣ)»—*тотожсно з автографом*; у виданні Срезневського цієї ремарки, що в дужках—*немає*.
- 12) » Ява 5 (с. 76). «Во время пѣнія Макогоненко выходитъ на сцену, слушааетъ и по окончаніи пододя къ Петру говоритъ» *тотожсно з автографом*, значно відбігає від видання Срез-
невського.
- 13) » Ява 6 (с. 78). «Выборный. На комедию! (Удивляется) Тижь бачивъ»—*відрізняється від автографу* (де—«знакъ удив-
ленія»); у виданні Срезневського цієї ремарки *немає*.
- 4) » Ява 9 (с. 90). Ремарки після слів Наталки «пиду лучше до дому»—*немає*; у автографі—«хочетъ уйти», в виданні Срезневського «идеть».
- 15) » Ява 9 (с. 91). «Другъ друга обнимаютъ и молчатъ»—*не по-
дїбно до автографу*, ближче до видання Срезневського, де читаємо: «Они обнимаютъ другъ друга».
- 16) » Ява 10 (с. 96). «Наталка. Дай же мини свою руку. (отдавши ему свою) Будь же *добримъ*...—у автографі інакше: («взяв-
ши руку»), а далі—«*бодримъ*», у виданні Срезневського ремарки *немає*; останнє слово—«*добримъ*».
- 17) » Ява 10 (с. 101). Терпильха (в сторону)... Возный (разсуж-
даетъ)»—*тотожсно з автографом*; у вид. Срезневського ремарки—«(тихо)» та «(задумывается)».
- 18) » Ява 10 (с. 103). «Возный (вышедъ впередъ на сцену). Роз-
мышлявъ я предовольно»—*тотожсно з автографом*.
- 19) » Ява 10 (с. 104) «Петро и Наталка (обнимаютъ мать)»—*тотожсно з вид. Срезневського*; у автографі багато ширше, але є і слова «обнимаютъ мать».
- 20) » Ява 10 (с. 105). «Наталка. Колы кого любишь, *то* ничего не забудешь. (поеть)»—ремарка *не збігається* ні з автогра-
фом, а ні з вид. Срезневського.

Таким чином—більша частина ремарок збігається з автографом, у двох випадках—збігається з виданням Срезневського, у чотирьох випадках—ремарки не залежать від цих обох джерел.

2

Звернім увагу на текст п'єси. Слідкуючи за даними з рукописного автографу, що їх зібрав Яр. Айзеншток, спинимось перш за все на сцені 3-ої яви II-ої дії. Вона в нашому рукопису читається у такому вигляді (с. 62—64):
 «В о з н ы й. Не обрѣтається ль въ городѣ новинокъ якихъ курьезныхъ?
 (Запитання Виборного: «Адже[жъ] ти бувъ на базарі, що тамъ чути»
 —*проминутю*).

М ы к о л а ¹. Не чувъ далеби ничого. Да ⁽¹⁾ въ городи ⁽²⁾ теперъ не до новинокъ,⁽³⁾—тамъ ⁽⁴⁾ стари дома ламають та улици застроюють новими хоромами ⁽⁵⁾ та крыши ⁽⁶⁾ красяць, та якисъ пишоходы ⁽⁷⁾ робляць щобъ, бачъ ⁽⁸⁾, удошъ ⁽⁹⁾ добре було ходыты ⁽¹⁰⁾, що аж дивытысь мило. |

В о з н ы й. Дивытысь мило, а слухати що мищанство ⁽¹¹⁾ и купечество говоре ⁽¹²⁾, чи мило, чи ни?

В ы б о р н ы й. А щожъ вони будуть говорить?⁽¹³⁾ Не теперъ тай не одъ ⁽¹⁴⁾ себе выдумалы таку перестройку города. Хтожъ виноватъ безпечнымъ людымъ, що не запасалыся ⁽¹⁵⁾ задалегидь ⁽¹⁶⁾ деревомъ, досками и дрянью ⁽¹⁷⁾, отъ того и тяжко. Вы думаєте весело и старшини ⁽¹⁸⁾ принуждаты ⁽¹⁹⁾ другихъ выполнять ⁽²⁰⁾ те що имъ велять; та щожъ робыть ⁽²¹⁾, нигде дытысь ⁽²²⁾ коли треба управлятысь.

В о з н ы й. Що правда, то правда; трохи крутенько загалили, та и тежъ треба сказати, що и ⁽²³⁾ всякій Государь ⁽²⁴⁾ для себе й ⁽²⁵⁾ стройть.

М ы к о л а. Инши ⁽²⁶⁾ хаты таки булы ⁽²⁷⁾, що якъ бы не ве|лили ⁽²⁸⁾ поразламувати ⁽²⁹⁾, тобъ одъ витру ⁽³⁰⁾ сами попадали и подавили бъ своихъ хозяинивъ ⁽³¹⁾; коли прислухатысь ⁽³²⁾ хто ⁽³³⁾ бильше ⁽³⁴⁾ гримае на сю перестройку, то одни ⁽³⁵⁾ богачи, тузы ⁽³⁵⁾; а середнього розбору ⁽³⁶⁾ мовча строятъ ⁽³⁷⁾. Да вжежъ ⁽³⁸⁾ и городъ буде, мовъ макъ цвите; ⁽³⁹⁾ якъ бы покойны Шведы, що загинулы пидъ Полтавою, повставали, то теперъ и не познали бы Полтавы.

Оскільки можна побачити з наведених у примітках варіантів з *автографу*—наш рукопис *де в чому* від його відрізняється, а саме опустом слів Виборного, та деякими змінами в окремих словах. Але обидва рукописи—*автограф та наш*—ще бильше й помітніше відрізняються від тексту у виданні Срезневського, де, як справедливо зазначив Яр. Айзеншток, «всенюку цю сцену, що являла, мабутъ, для глядача-полтавця злободенний інтерес,—зведено до одной тільки репліки Миколино «Не чувъ, далєбѣ, нічѣго. Та въ городѣ теперъ не до новинокъ ⁽⁴⁰⁾: тамъ такъ улицѣ застроюють новими домами, такъ крышки красяць, та якисъ пѣшеходы рѣбляць, щобъ въ грязь добре, бачъ, ходити було пѣшки, що ажъ дивытысь мило. Да ужежъ и городъ буде,—мовъ макъ цвѣтѣ» (с. 47).

Завважимо, що хоч у середині діялогу Срезневський (ніби то) викинув приблизно 17—18 рядків (нашого рукопису), всеж таки де в чому його видання збігається з автографом, відрізняючись від нашого тексту: *авт. та Срезн.*—«щобъ въ грязь добре, бачъ, ходити», а у нашому—може за пер-

¹ Варіанти—з автографу за цитатою Яр. Айзенштока, с. 81—82: ⁽¹⁾ та. ⁽²⁾ въ городѣ. ⁽³⁾ новинъ. ⁽⁴⁾ *додано* «такъ». ⁽⁵⁾ домами. ⁽⁶⁾ крышки. ⁽⁷⁾ пѣшеходы. ⁽⁸⁾ «бачъ»—після «добре» (як у Срезн.) ⁽⁹⁾ въ грязь. ⁽¹⁰⁾ ходити було *пѣшки*. ⁽¹¹⁾ мѣщанство. ⁽¹²⁾ говорить. ⁽¹³⁾ говорити? ⁽¹⁴⁾ отъ. ⁽¹⁵⁾ запаслися. ⁽¹⁶⁾ за здалегидь. ⁽¹⁷⁾ дрянью. ⁽¹⁸⁾ старшимъ. ⁽¹⁹⁾ принуждати. ⁽²⁰⁾ выполняти. ⁽²¹⁾ робить. ⁽²²⁾ дѣтысь. ⁽²³⁾ и *намае* ⁽²⁴⁾ господарь. ⁽²⁵⁾ жъ и. ⁽²⁶⁾ инчи. ⁽²⁷⁾ булы ⁽²⁸⁾ велѣли. ⁽²⁹⁾ поразламувати. ⁽³⁰⁾ вѣтру. ⁽³¹⁾ хозяинивъ. ⁽³²⁾ прислухатысь. ⁽³³⁾ кто. ⁽³⁴⁾ бильше. ^(35—35) *перестановка*: тузы и богачи. ⁽³⁶⁾ середнього розбору. ⁽³⁷⁾ строятъ. ⁽³⁸⁾ уже жъ. ⁽³⁹⁾ Далі Я. Айзеншток не подає тексту з автографу. ⁽⁴⁰⁾ Завважимо, що в цьому слові видання Срезневського збігається з нашим рукописом.

вісною редакцією—«у дощ добре було ходыты». Крім того—варіант «не до новинѣкъ» у Срезневського—очевидно не витвір видавця, бо—хоч у автографі «не до новинъ»—у нашому рукоп. 1829 р., згідно з Срезневським, «новинѣкъ». Тяжко припустити, щоб Срезневський сам р. 1838 вигадав таку поправку до автографу і потрапив як-раз—точнісінько до читання рук. 1829 року.

3

Тепер переходимо до самого тексту «Наталки», що менше підлягав випадковим змінам у залежності від вимог театру, ніж ремарки. Але і тут спостерігаємо те ж саме: частина окремих місць, окремих висловів іде за автографом, друга частина—збігається з виданням Срезневського. Наводимо випадки першої категорії (не намагаючись вичерпати *все*, що дає наш рукопис):

- Дія I, ява 1 (с. 3). «та крылья не маю», вид. Срезн. *крылѣць*.
 » Ява 2 (с. 11). «мужемъ пристойнымъ и угоднымъ», вид. Срезн. *угодливимъ*.
 » Ява 3 (с. 20), «ниде, тее то якъ його, правды дивать», вид. Срезн. *дѣти*.
 » Ява 3 (с. 25), «покинувъ свій промысель и мало по малу ростчивъ свое добро», у Срезн. підкресленого—немає.
 » Ява 4 (с. 36). «съкинця свиту *прилинувъ* бы до насъ»... у Срезн. *прилетнувъ* бы.
 » Ява 6 (с. 43). «Тільки, нигде прав[д]ы дивати, *трудненько теперъ убогій дивци замизжъ выйти* безъ приданого...» у Срезн. підкреслене *проминуто*.

Дія II, ява 2 (с. 62). «Выборный. *Здоровъ, Мыколо*...», у Срезнев. підкресленого *немає*.

- » Ява 7 (с. 80). «...пидъ музыку співають, сміютьця, плачуть, *лаютьця*, бьютця, стріляютьця, *колютця* и умырають»—у Срезн. *проминуто* «лаютьця» автографу та замість «колютця»—«*валятця*».
 » Ява 7 (с. 84). «то думать треба, що полкъ *не* ему принадлежавъ», у Срезн. та пізніших видавців *не* проминуто,
 » Ява 8 (с. 87). у пісні Петра «Та йшовъ козакъ зъ Дону»—останні рядки в нашому рукописові читаються так:

Не спасыби бѣ доли колы козакъ вѣ поли
 Колы винъ у поли, то винъ и на воли.
 Ой колыбѣ та доля выйшла до мене вѣ поле
 Тогда бѣ вона згадала, кого обыжала.

Ці рядки відповідають з деякими варіантами—автографові, але їх *бракує* у вид. Срезневського.

- » Ява 11 (с. 100) «...выпровадите видсиль сіого *голодрабця*»; у Срезн. голодранця.
 » Ява 11 (с. 101). *Терпильха. Зслызни, маро!*—у Срезн. немає.
 » Ява 11 (с. 102). «Наталко! я *через тебе* оставивъ Полтаву»—у Срезн. «я для тебе»...

Поруч з цими збігами з автографом ми подибуємо такі вислови, що *збігаються* з виданням Срезневського, напр.

- Дія I, ява 1 (с. 4). «мы теперь *ривня* съ тобою», у автографі—«*равны*».
 Ява 2 (с. 10). «...«Тее то якъ його, *роспоряжатъ*», у автогр.—роспоряжаться.

- Дія I Ява 3 (с. 15). «то тепер або *выпросити* треба, або купити», у автогр. «то тепер *себе виправити* треба, або купити».
- » Ява 3 (с. 17). Выборный... «яка *трудяца*, яка рукодильниця»— в автогр. «яка *трудовица*»...
- » Ява 3 (с. 20). «бо ты старый *дидуга*», в автогр. «*дтьдура*».
- » Ява 3 (с. 29). «Цапъ въ огородѣ капуста *псуе*», у автографі— «*жсуе*».

Подибуємо й такі місця в тексті п'єси, де сполучуються тісно елементи обох редакцій—автографа та видання Срезневського, становлячи де-що органічне, напр.

Д. I, ява 3 (с. 19), «и жинку буде *чим* (-автогр.), тее то якъ його... (про- минуто «и другого кого»—як у Срезн.) годувати и зьодягати».

Які висновки можемо ми зробити на підставі наших спостережень?

4

Аналізуючи варіанти автографу та видання Срезневського, Яр. Айзеншток кінчає свої міркування висновком, «що переробляв текст рукопису не хто інший, як видавець «Наталки Полтавки»—І. І. Срезневський» (с.95). М. М. Марковський навпаки (XIII—XIV, с. 45) твердить: «не всі ці зміни й поправки з певністю можна приписати самому Срезневському», і трохи нижче: «напевне сказати, що всі зміни в його (Срезн.) виданні належать Срезневському, ми не можемо» (там таки). Наш рукопис дає підставу приєднатись до думки більш обережного дослідувача; бо цілком неможливо припустити, що в нашому рукописові—є контамінація з автографу та вид. Срезневського: цьому суперечить дата написання нашого рукопису, що його писано майже 9 років перед виданням Срезневського. Таким чином ми повинні погодитись з тим, що наш рукопис ішов за традицією автографу, *але* де в чому мав зміни, з яких—частина не відбилася на виданні Срезневського (напр. ремарки 6, 8, 13, 16), частина ж увійшла до цього видання. Маючи ж на увазі, що останнє зроблено було з автографу Котляревського, ми можемо легко зрозуміти, що згадані зміни взяли у Срезневського не без відома Котляревського, а може за його згодою. Можемо зробити і ще один практичний висновок: у науковому, академічному виданні «Наталки Полтавки» не можна обмежитися тільки автографом; треба рахуватись з усіма, що дійшли до нашого часу, списками цієї п'єси, що їх зроблено до видання 1838 р.

Акад. Вол. Перетц.

II

ДВА ЛИСТИ Г. Ф. КВІТКИ ДО А. О. КРАЄВСЬКОГО.

В 30—40 рр. XIX ст. Грицько Основ'яненко листувався із багатьома російськими письменниками та журналістами. Досить згадати ймення Аксакова С. Т., Даля-Луганського В. І., Жуковського В. А., Плетньова П. О., Погодина М. П., щоб мати уявлення про широту письменникового листування. Змістом своїм Квітка кореспонденція дотикалася переважно видавничих та літературних справ, бо саме на ці роки припадає його найбільша літературна продукція. Наприкінці 30 рр. він налагоджує постійні зв'язки з петербурзькими літераторами, постачаючи до журналів та газет переклади своїх українських повістей, а також численні повісті, оповідання, п'єси

та статті російською мовою. Саме в ці роки дуже пожвавлюється журнальне життя в Петербурзі і Г. Квітка стає за співробітника найрізноманітніших видань, як «Современник», «Отечественныя Записки», «Пантеон», «Литературная Газета», «Маяк», то-що. Проживаючи в Харкові, він розпочинає широке листування, найбільше з видавцями тих журналів.

За одного з його кореспондентів був Андрій Краєвський, видавець «учено-літературного» журналу «Отечественныя Записки», що почав у новій редакції виходити з р. 1839 в Петербурзі. Як відомо, цей місячник правив за цитадель «западників» і пізніше перетворився на опору натуралізму 40 рр. Тут постійно виступав В. Белінський з своїми статтями та бібліографічними оглядами. Квітка небагато вмістив повістей у цьому журналі¹, але А. Краєвський завжди закликав його до співробітництва, а В. Белінський здебільшого прихильно ставився до його російських творів².

Листування Г. Квітки з А. Краєвським розпочинається 1839 р. і не припиняється аж до смерті Основ'яненка (1843 р.) З листів Г. Квітки до А. Краєвського відомо 15³. Менше збереглося листів А. Краєвського до Г. Квітки⁴. В листах до Краєвського Основ'яненко звіряється в своїй літературній праці (лист 21. X. 1839 р.), видавничих справах (3. IV. 1840 р.), службових (16. X. 1840 р.); цікавиться літературними новинами, напр. виходом альманаху Гребінчиного «Ластівка» (16. X. 1840 р.); повідомляє про літературні новини, напр. про альманах «Молодик» (17. X. 1842, 10. II. 1843 р.); турбується про матеріальну оплату своїх творів (28. II. 1840 р.) і висилання нових журналів (25. X. 1841 р., 17. X. 1842 р.), обіцяє надсилати повісті і статті до «Отеч. Записок» (3. IV. 1840, 28. XII. 1841 р.). Він співчуває заходом Краєвського що-до видавання журналу (3. IV. 1840 р.), втішає його та підбадьорює з нагоди грошової скрути та нападів критики О. Сенковського і М. Полевого; підмовляє вчинити серйозний тій критиці опір (21. X. 1839). Коли ж на сторінках «Отеч. Записок» з'являється рецензія В. Белінського на Гребінчин альманах «Ластівка», Квітка полемізує в справах української мови та літератури. Оскільки це зміст кількох листів Квітки, і саме тих, що їх текст подається нижче, трохи зупинимося на цій полеміці.

Белінський у своїй чималій статті визнає, що українська мова була мовою лише в минулому і збереглася в народній поезії минулих часів. З розподілом на стани від Петра I українська мова ступнево перетворюється на сільську говірку, бо «дворянство, по ходу исторической необходимости,

¹ «Пан Халявский» (ч. I), «Головатый (Материал для истории Малороссии)» і «1812 год в провинции» (1839, т. IV, стор. 5—73, 144—206; т. VI, відділ «Науки», стор. 1—29; 1843, т. XXVII, стор. 74).

² Прихильні рецензії на «Пана Халявского» (1840, т. XIII, грудень, відд. VI, стор. 39—40; 1841, т. XIV, січень, відд. V, стор. 32), на «Рассказ» з «Русской Бесѣды» т. II, 1841 (1842, т. XX, січень, відд. VI, стор. 3), на «Знахаря» з альманаху «Наши» (1842, т. XXV, грудень, стор. 41), на переклад «Салдатского портрета» з альманаху Н. Кукольника «Сказка за сказкой», Спб, т. III, 1842 (1843, т. XXVI, січень, відд. V, стор. 21), на «Основание Харьковова» з «Молодика ч. I» Хар., 1843 (1843, т. XXVIII, червень, відд. VI, стор. 33—35) то-що. Взагалі з 25 рецензій В. Белінського на Квітчині твори лише 5 були осудливі (головніші—на «Ластівку» Гребінки і «Жизнь и происхождения Столбикова»).

³ 14 листів (21. X. 1839 р.—13. VI. 1843 р.) надруковано в «Кіевской Старинѣ» за листопад і грудень 1893 р. (стор. 215—222, 376—384). Один лист (19. X. 1840 р. зберігається в Пушк. домі в Лнгр. серед листів Основ'яненка до П. Плетньова.

⁴ Чотири листи (6. X. 1839 р.—25. IX. 1840 р.) друковані в «Русской Старинѣ» за травень 1900 р. (стор. 293—295). Два листи подав Вс. Срезневський в «Кіевской Старинѣ» за травень 1894 р. стор. 350—353 (30. X. 1842 р. і 7. I. 1843 р.).

приняло русский язык и русско-европейские обычаи в образе жизни». Далі, виходячи з засад, що письменники пишуть для вищих шарів суспільства і мусять ідеалізувати життя в своїх творах, Белінський доводить, що українська література то річ зайва, бо «жизнь высшего общества Малороссии... переросла малороссийский язык», а щоб ідеалізувати життя селян, треба мати велетенський хист («Это дело какого-нибудь Гоголя...»). Такого хисту не бачить Белінський серед письменників українських і, подавши цитату з «Сердечної Оксани» Основ'яненка¹, пише: «Хороша литература, которая только и дышет что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума». В даному разі нас цікавить не так погляд Белінського, як те, що ця рецензія² спричинилася до гарячого захисту української мови та літератури з боку Квітки, який у листах висловлював думки дрібного панства, що в 20—30 рр. плекало українську літературу. Адже можна вважати, що Грицько Основ'яненко в ті часи був на чолі місцевого (харківського) літературного руху: в його господі постійно перебувають відомі українські літерати того часу, як Корсун Ол., Костомаров М., Гребінка Євг., Афанасьєв-Чужбинський, то-що; з його ініціативи мали виходити «Литературныя Прибавленія к «Отечественным Запискам», 1839 р. де укр. письменники могли б вміщувати свої твори³; в той же час Квітка клопочеться перед М. О. Максимовичем, що видавав у Києві альманахи «Кієвлянинъ»⁴, щоби там заснувати відділ для українських творів⁵. 1841 року про те ж він прохає А. Краєвського, як видавця «Отеч. Записок»⁶. Коли згадаємо ще на той час численні Харківські видання, активну участь Квітки в альманахах «Утренняя Звезда», «Ластівка», «Молодик»,—зрозумілий буде той захист існування української культури, що його подибуємо часто-густо в листах Квітки до багатьох журналістів, зокрема до Краєвського. Вже в листі до нього з 11. VII. 1841 р. Основ'яненко дивується з суперечностей у літературних поглядах Белінського⁷, а в наступних листах⁸ згадує про обурення харківчан проти «Отеч. Записок» і зазначає, що студенська

¹ В альманасу «Ластівка» була вміщена повість Г. Основ'яненка «Сердешна Оксана», присвячена дружині Анні Григоріївні (стор. 32—207) і два оповідання його: «Пархимове снідання» та «На пуцання як зав'язано» (стор. 251—278 та 289—292).

² «Отечественныя Записки» т. XVI, 1841 р., червень, відд. VI, стор. 32—34 (Те саме див: «Полн. собр. сочинений В. Бѣлинского под ред. Венгерова» т. VI, 1903, стор. 199—202).

³ Див. лист Гребінки до Квітки з 12. X. 1839 р.: «На ваше предложение об издании «Литературных Прибавлений» на малороссийском языке я говорил с журналистами, и согласил Кр*** издать четыре «Прибавления» в год при новом журнале, с 1839 г., «Отечественныя Записки» (Твори Г. Квітки т. I. Вид. «Криниці», Київ, 1918, стор. XXV (у додатку)).

⁴ Кієвлянинъ. Издаль Михайль Максимовичъ Кієвъ. Кн. 1 (1840 р.) і 2 (1841 р.).

⁵ Див. в листі Квітки до М. Максимовича з 3. X. 1839 р.: «Если наш план о прибавлениях к Отеч. Зап. не состоится по обстоятельствам, не от нас зависящим, то обдумайте: не можно ли в вашем Киевлянине уделить какого «закапелка», куда бы мы могли складывать свое «збижье». Много было бы благодарностей от жаждущих, читать свое родное» (Твори т. I, Київ, 1918, стор. XVII (у додатку)).

⁶ «Дайте ей (українській літературі В. Т.) законный приют в вашем журнале между обозрениями других литератур... Причтите и нашу литературу к басурманским и, не включая обозрения книг наших в расейские, сделайте особое отделение между немцами, французами и проч...» (Лист з 25. XII. 1841 р.).

⁷ «Пеняя зачем пишут по малороссийски и выставляют мужичков (это при разборе тоже Ластівки), в другом месте, при разборе сочинений Жоржа Занда, хвалит ее, что она не избирает достойный, а отыскивает человека и описывает его и проч. Все это прочитавши, мне, согласитесь нечего, было возражать» (Кієвск. Старина 1893, листопад, стор. 221).

⁸ 25. X. 1841 р. і 28. XII. 1841 р.

молодь має намір полемізувати з Белінським¹. Далі він доводить, що українці мають свою мову, звороти якої дуже своєрідні, неперекладні і т. и.

Як на свій час Квітка досить вдало спростував думки рецензента «Отеч. Записок», хоч і перебільшував інколи вагу своєї мови в порівнанні з російською. Як відомо, «Отеч. Записки» не змінили свого негативного ставлення до української літератури і укр. письменники знайшли підтримку лише з боку консервативного «Маяка» і «Москвитянина». Правда, осуджуючи «Гайдамаків» Шевченка², Белінський визнавав корисність української літератури типу «Листів до любезних земляків», але рецензуючи 2-гу книжку «Молодика»³ підкреслено замовчав українські твори вміщені там⁴. До речі завважимо, що більшість російських творів Квітки викликала прихильні оцінки Белінського. Невідомо як А. Краєвський особисто сприйняв Квітчину оборону, проте листування між ними не припинилося і взаємне добре ставлення не щезало (коли покладатися на листи). Так, Квітка в листі 25. IV. 1843 р. пише: «Не ослабѣвайте на подвигѣ—нужное для всѣхъ насъ, любящихъ истину и русское слово...», а за два місяці до смерті чекав з нетерпінням на оцінку «Молодика»⁵. Пояснити це можна тим, що інтереси Квітчині завжди подвоювалися між українськими симпатіями і співробітництвом по російських журналах, як російського белетриста. Ще треба занотувати дбайливе ставлення А. Краєвського до грошових і книжкових вимог Квітки і його бажання мати російські твори популярного на той час Основ'яненка на сторінках свого журналу.

Нижче подаємо два листи Квітки до Краєвського, де Основ'яненко реагує на рецензію Белінського. Ці бо два листи, писані 1841 року, цікаві з двох причин: 1) тут яскраво вимальовується постать Квітки, як поборника і захистника прав української культури; 2) з цензурних міркувань ці листи друкувалися в «Кіевской Старинѣ»⁶ у виїмках, про що й зазначав редактор у примітці. Отже тут подаємо повний текст листів, автографи яких збереглися в Рукописному Відділі Державної Публ. Б-ки в Лнгр.⁷ Пропущене видрукував потім В. В. Данилів (у статті «Кіевская Старина» по цензурним документам. Бібліолгічні Вісті 1925, кн. I—II стор. 65—66), але зр'явив те неточно і в іншому зв'язку, вирвавши заборонені уступи з контексту. Пропущене подаємо в квадратних дужках.

I

Милостивый Государь Андрей Александрович!

Вы обрадовали меня Вашимъ письмомъ⁸. Я полагаю, что Вы уже оставили,—если не забыли меня. Мнѣ бы это было прискорбно тѣмъ болѣе, что все то дѣло выходило

¹ Справді 1842 р. в «Маяку» (т. VI, стор. 118—141) з'являється стаття Конст. Калайденського «Еще вот как думают областяне», скерована проти критики В. Белінського на альманах «Ластівку».

² Отеч. Записки т. XXII, 1842 р., травень, відд. VI, стор. 13 (Те саме див.: Полн. собр. соч. В. Бѣлинского, т. VII, 1904, стор. 215).

³ Отеч. Записки 1844 г. (Те саме див. в Полн. собр. сочинений В. Бѣлинского, т. VIII, 1907, стор. 355).

⁴ Молодикъ на 1843 годъ. Украинскій литературный сборникъ, издаваемый И. Бецкимъ. Часть вторая. Харьковъ 1843 (на стор. 51—90 вміщено «Перекотиполе» Основ'яненка), а на стор. 104—107 його ж «Підбрехач»).

⁵ Лист Квітки до А. Краєвського з 13. VI. 1843 р. (Кіевск. Старина 1893, грудень, стор. 383—384).

⁶ Листи з 25. X. і 28. XII. 1841 р. (Кіевск. Старина 1893, грудень, стор. 376—377 і 378).

⁷ Письма къ А. Краевскому. Д—К. Стор. 520—521, 522—523.

⁸ Листа, що за його згадує Квітка і де Краєвський відповідав на попереднього листа Основ'яненкового з 11. VII. 1841 р.,—не збереглося. Можна встановити, що в йому А. Краєвський запевняв свого адресата в незмінно доброму до його ставленні.

изъ пустяковъ¹. Съ такою же прямою и откровенною скажу Вамъ и увѣрю въ томъ, что *никто* рѣшительно не стоитъ и не стоялъ между нами, чтобы поселить во мнѣ какіе либо толки и превратныя сужденія. Прочтя Отеч-хъ Зап-къ извѣстную книгу и выходки противъ меня,² я принялъ ихъ въ настоящемъ смыслѣ, коего и Вы не отринете, и при случаѣ сказалъ Вамъ³, что запало въ душѣ моей, удивлялся противорѣчіямъ⁴, въ той же книгѣ встрѣчавшимся, и не зналъ чему все это приписать. Потомъ, какъ уже высказавши все, я забылъ и оставилъ какъ минувшее—до случая—дѣло. Принимаю Ваши изъясненія и, соглашаясь съ ними, молчу, и Васъ прошу оставить все безъ вниманія, полагая что подобнаго между нами никогда болѣе не произойдетъ. Но долженъ Вамъ сказать, что при появленіи у нас той кн. От. Зап. здѣсь все взбунтовалось противъ Вашего журнала (не о мнѣ рѣчь, это частное, а вообще о духѣ журнала), черезъ нѣсколько дней измѣнившемъ сужденія свои на счетъ Малороссійской литературы⁵. Евгений Павловичъ⁶ бывъ здѣсь, самъ слышалъ нѣкоторыя слабыя выходки; были громче, разительнѣе. Жаль очень, что онъ не засталъ того пана, гдѣ пилъ вонючую воду, онъ бы услышалъ еще болѣе. Но и это дѣло кончено. [Трудно увѣрить десятиа миллионноу людей, на своемъ языкѣ горящихъ, пишущихъ, читающихъ съ наслажденіемъ, трудно людямъ не знающимъ того языка, увѣрить ихъ же, что они не имѣютъ его. За чѣмъ же издаются ихъ книги? Требууютъ второго, третьяго изданія?⁷ Все могущее писать, старается (разумѣется изъ нашихъ) писать по нашему? Надобно судить на мѣстѣ, увидѣтъ все что дѣлается здѣсь и тогда увѣрится въ своемъ или противномъ мнѣніи. И между чернію, для коей къ сожаленію, не стараются даже и наши писать что либо, много грамотныхъ, много чтецовъ и жадныхъ слушателей, *чтомог* разумѣющихъ. И вниманіе черни утѣшило бы издателя или сочинителя, но надобно бы противникамъ нашего языка послѣдить бы на мѣстѣ появленіе книжки на малорос. языкѣ. Повторю, отъ чего возобновляются изданія тѣхъ же книгъ? Языкъ имѣющій свою грамматику, свои правила, свои обороты въ рѣчи не подражаемые, неизъяснимые на другомъ; а его поэзія?... Пусть попробуютъ передать всю силу, все величіе, изящность на другомъ?—Тото же. Не знающій по нѣмецки, пришелъ въ лютеранскую церковь и когда всѣ плакали при проповѣди, онъ сказалъ: «Чудные мнѣ эти нѣмцы! Передъ ними что то говорятъ на какомъ то непонятномъ языкѣ, а они

¹ Натяк на ворожу рецензію В. Белінського на «Ластівку» (альманах Гребінки) в «Отеч. Записках» 1841 р., т. XVI, червень, стор. 32-34 (VI-го відділу).

² В «Ластівці», що її рецензував В. Белінський, була вміщена велика повість Основ'яненка «Сердешна Оксана» і оповідання його ж «Пархімове снідання» та «На пуцання як зав'язано».

³ Лист Квітки до А. Краєвського з 11. VII. 1841 р. («Кіевск. Старина» 1893, листопад, стор. 221).

⁴ «Пеняя зачем пишут по малороссійски и выставляют мужичков (это при разборе тоже Ластівки), в другом месте, при разборе сочинений Жоржа Занда хвалит ее, что она не избирает состояний, а отыскивает человека и описывает и проч. Все это прочитавши мне согласится нечего было возражать».

⁵ 1839 року в III томі «Отеч. Зап.» була вміщена стаття про «Саву Чалого» Ієремії Галки (стор. 43—63 відділу VI-го), дуже прихильна до української літератури стаття, де Україна називалася «обетованной землей», що на ній зросте російське мистецтво го-що. Того ж року була вміщена також дуже прихильна рецензія на «Листи до любезних земляків» Основ'яненка. Ці статті не належали Белінському; Венгеров не вніс їх до «Полн. собр. сочинений В. Бѣлинского». 1840 року в 10 томі «Отеч. Зап.» (стор. 24 відділу VI-го) знаходимо неприхильну рецензію на «Кобзаря» Шевченкового, а через рік ворожу на «Ластівку».

⁶ Гребінка, український письменник і приятель Квітки, 1837 р. написав прихильну рецензію на другу книжку «Малороссійскихъ повѣстей разсказываемыхъ Грыцькомъ Основ'яненкомъ», що вийшла в Москві 1837 р. (Сѣверная Пчела 1837 № 260). Листувався з Квіtkoю (збереглися три листи Гребінки до Квітки з 1838 р. див. Твори Г. Квітки т. I, долаток Київ. 1918, стор. XXIV—XXV) та часто гостював у його на Основі. Через його Квітка зносився з Петербургом.

⁷ Квітка тут має на увазі 2-е видання своєї опери «Сватання» що вийшла в Харькові 1840 р. (1-ше вид.—в Харькові 1836 р.) а також 2-ге видання своїх «Малороссійскихъ повѣстей»: вийшли 1841 р. в Харькові (1-ше видання—в Москві 1834—1837 pp.).

плачуть на взрыдъ. Чего тутъ плакать, когда и каретникъ-нѣмецъ также непонятно говорить». А сколько словъ Москали взяли и продолжаютъ брать изъ нашего языка въ свой, цѣлыя фразы введены прямо отъ насъ! Много бы, знающему дѣло можно сказать, но мы останавливаемся на томъ, что справедливое дѣло, и безъ защиты, возьметъ свое]. Чужбинскій (въ 10 кн. Москвитянина) началъ хорошо, но не дописалъ¹. Мы просили бы рецензентовъ оставить насъ въ покоѣ, а заниматься разборомъ своихъ. *Салдацкій патреть* намекалъ имъ о томъ, но они за незнаніемъ языка пропустили безъ вниманія.

Все въ сторону, Вашу руку—и опять по прежнему. Чего убѣдительно прошу. Благодарю Васъ за приступъ къ исполненію моихъ просьбъ. Посылки еще не получилъ, но она придетъ на дняхъ. Обыкновенно черезъ мѣсяць послѣ отправленія получается здѣсь. Теперь прошу объ исполненіи и послѣдней просьбы: по прилагаемой запискѣ подписать по адресу на полученіе французскихъ журналовъ и, если можно, съ первою почтою выслать билеты, чтобы подписавшаяся была обезпечена и не упустила бы срока для подписки. Если бы я зналъ, что не отягощу Васъ издержками сверхъ нашего счета, въ надеждѣ удовлетворить Васъ, то я просилъ бы и еще нѣкоторыхъ изданій, за что и поспѣшилъ бы расплатиться одною-другою статьею, но безъ Вашего объясненія не говорю ничего. [Опять къ малороссійской литературѣ. Она движется и будетъ жить. Журналы (не къ Вашему рѣчь) не сотрутъ ее съ лица земли²; одолѣетъ противниковъ и гонителей, въ продолженіе года выйдетъ кое-что. Вы можете содѣйствовать ей. Дайте ей законный пріютъ въ Вашемъ журналѣ, между обзорѣнями другихъ литературъ. Пусть патріотъ-Гребенка одинъ судить и рядить въ немъ. Хоть черезъ три мѣсяца выйдетъ статья, но Вы увидите что она принесетъ и какъ одушевлятся наши и, ей Богу, языкъ и литература русская выиграють... ну, выиграють. Причтите и нашу литературу къ басурманскимъ и, не включая обзорѣни книгъ нашихъ въ рассѣйскія, сдѣлайте особое отдѣленіе между нѣмцами, французами и проч.]³.

Н В. Не смотрите на языкъ, на изложеніе, на удачное или на ловкое сѣпленіе приключеній, но главное смотрите на цѣль и въ какой степени она достигнута. Объ этомъ прошу Васъ вспомните скоро-скоро. Овому талантъ, овому ничего. Какъ не рассказано, но для чего размазано, и отъ чего такъ рассказано, пожалуйста вникните; это рѣдко наблюдаютъ всѣ г.г. судьи. И Вамъ некогда. До будущей-бесѣды. Какъ былъ таковъ и всегда преданнѣйшій Григорій Квитка.

25 Октября 41 г. Основа.

Объ удержаніи имени Основьяненка скажу при случаѣ.⁴

¹ Рец. Афанасьева-Чужбинського на «Ластівку» вміщена в «Москвитянинѣ» за 1841 р. (часть 5-я, № 10, стор. 444—454). Рецензія дуже прихильна до творчості українських письменників взагалі і Основ'яненка зокрема.

² По ріжному відгукнулися численні журнали на Гребінчин альманах «Ластівку». Більшість вмістила негативні рецензії. Окрім Белінського в «Отеч. Зап.» засудили укр. слово: Л.Л. в «Северній Пчелі» (№ 143, стор. 571), О. Сенковський в «Библіотекѣ для Чтенія» (1841 г., Окт., стор. 43—44), Н. Полевой в «Русском Вѣстникѣ» 1841 р. (т. III, кн. 8, стор. 463—464) то що Певне, ці оцінки має на увазі Квітка, зазначаючи, що журнали не зітруть укр. літератури. З прихильних рецензій йому були відомі лише дві: з «Литературной Газеты» 1841 р., № 56, стор. 223—224 і з «Москвитянина» 1841, ч. V № 10, стор. 444—454.

³ Заснувати відділ укр. літератури в журналі «Отеч. Записки» не була друга спроба Квітки добитись легалізації укр. письменства. Перша була в 1839 р. видавати «Литературный Прибавленія» 4 рази на рік до того ж журналу (див. лист Гребінки до Квітки 12. X. 39 р. і Квітки до Максимовича 3. X. 39 р.).

⁴ Белінський в рецензії на «Ластівку» із здивованням констатував, що Основ'яненко це Квітка. Для нього це ніби була новина, і дізнався він про неї з присвяти повісті «Сердечна Оксана» Квітчиній дружині. Квітка в листі до Краєвського з 11. VII, 1841 р. пояснював, чому він уживав того псевдоніма, і підкреслював, що то не була тасмниця. В наступних листах до Краєвського він не дотримав обіцянки і не пояснив, чому залишив псевдонім на далі. Лише в листі з 1. I. 1843 р. просить підписувати тільки «Основьяненко»—«Грицка прочь».

II.

28 декабря, 41. Основа.

Милостивый Государь Андрей Александрович!

Отъ души благодарю Васъ за все безпокойство къ очищенію счетовъ нашихъ и черезъ то моя жена снабжена на цѣлый годъ свѣдѣніями о французской литературѣ. Въ долгу не остануся у Васъ, вышлю Вамъ—не знаю когда за отвлеченіями—и не знаю еще что. Вы желали бы чего изъ исторіи нашей; мы, слобожане, не составляемъ Малороссіи. Еще они, малороссіяне, судили, да рядили, какъ бы отстать отъ нечистыхъ ляховъ и къ кому бы *выгоднѣе* пристать, какъ предки наши не долго думавши, поднялись и пошли къ родному Батюшкѣ, Царю Русскому, сѣли по Украинѣ слободами (селеніями по границѣ) и давай отбиваться отъ татаръ и заслонять собою Россію. И этому едва 200 лѣтъ. Раздумщиковъ между нашими не было, слѣдовательно, все шло тихо и чинно. Только и дѣйствій, что поколотятъ татаръ и усмирятъ ихъ на сколько времени. Тутъ не разгуляешься воображеніемъ, не отыщешь характера особеннаго, всѣ были на одну стать, исторіи поживы никакой.¹ Случались только смуты отъ Татаръ, не найду ли тамъ чего стоящаго Отец. Записокъ— и скажу Вамъ, что объ этомъ хлопочу не лѣниво.² Лишь бы попалось что подъ руку, тотчасъ передамъ Вамъ.³ А въ случаѣ повѣсти пригодная слѣпится (у меня онѣ часто набѣгаютъ, потому что этотъ народъ прекуръезный съ своими понятіями, чувствами, какихъ право не найдешь въ гостинныхъ), доставлю Вамъ.

[О Малорос. языкъ не лязя спорить, не зная обоимъ сторонамъ его въ совершенствѣ. Еще красoty не выразимыя ни на какомъ языкѣ, обороты собственные, не заимствованные, невольныя принятые уже гонителями его (библ. д. Чт.)⁴ Каковъ бы ни былъ переводъ съ нашего на русскій, не сохранить, не передасть всего въ совершенствѣ. Обоимъ спорящимся надобно быть на мѣстѣ, здѣсь, и на опытѣ увѣриться, кѣмъ, какъ и съ какимъ энтузіазмомъ принимается все выходящее наше! (Я говорю о высшемъ кругѣ коренномъ, здѣшнемъ, не наѣзжемъ) повѣсти требуютъ нѣсколькихъ изданій, театральныя пьесы доставляютъ содержателямъ провинціальныхъ театровъ большую поддержку во всякое время. Кѣмъ же все это живетъ? Простой народъ, чернь, читаютъ еще не многіе. Мои листы къ землякамъ,⁵ именно для нихъ писанные, не ко всѣмъ дошли еще. Слѣд. читаютъ многіе, читаютъ не отъ нечего дѣлать... однимъ словомъ, если бы случай привелъ Васъ проѣхать черезъ всѣ наши губерніи (а мало ихъ?), не по губернскимъ городамъ, Вы бы тогда увѣрились, что можно и должно писать по нашему. О желаніи Вашемъ поспорить съ нами печатно, я передавалъ здѣшней, ученой молодежи. Это надобно видѣть, какъ все это сословіе (ихъ, студентовъ, большая часть изъ губерній знающихъ нашъ языкъ) закипитъ, забурлитъ, хватается

¹ Про историчні повѣсті і статті Квіткині див. статтю Д. Багалія в «Кіевской Старинѣ» 1893 р. за серпень.

² Квітка дійсно написав в 1842 р. повѣсть «Татарские набеги» (Автографи зберігаються в Пушк. Домі в Лнгр., в архіві Дашкова «4 автографа из повести 1842 г.»). Але вміщено її було в альманаху Н. Кукольника «Сказка за сказкой», Спб., т. IV, 1844, ст. 67—162.

³ Хворість Квітки, що спіткала його на початку 1842 р., не дала змоги хутко виконати обіцянку надіслати щось до Отец. Зап. Лише 1843 р. там з'являється його повѣсть «1812 год в провинции» (Отец. Зап., 1843, т. XXVII, березень, стор. 74).

⁴ «Библиотека для Чтенія» неприхильно поставилась ще до «Малор. повѣстей» Основ'яненка 1834 р. Видавець його глузував з Основ'яненка і за українські і за російські його твори. Часто-густо це була звичайна лайка, мало чим обґрунтована. Не зважаючи на те, що більшість журналів і газет ставилась більш-менш до Основ'яненка прихильно, рецензії «Б-ки для Чтенія» доводили його до хворости (рецензії на «Пана Халаявского», «Жизнь Столбикова» то що).

⁵ «Листы до любезныхъ землякивъ. Землякъ вашъ Основ'яненко. Въ Губернской типографіи (Ценз. дозв.: Спб. мая 11 дня 1839 г.) 1839 (21×13) 47 стор.

за перья писать противъ Отеч. Зап. Не знаю напишуть ли, но многіе собирались.¹ И знаете ли? Этотъ расколь, произведенный *русскими* журналами противъ нашего языка, не долго будетъ существовать. Дайте *нашимъ* юношамъ возмужать, *опериться*, т. е. познакомиться съ перомъ, они докажутъ и утвердятъ, что великоросс. языкъ, есть только нарѣчіе нѣсколькихъ губерній, дитя, и то не старшее, *нашего* языка, старшаго сына коренного славянскаго. И какъ примуться ребята щипать и вытаскивать изъ него все наше коренное, отнятое, тогда и самый ревностный поборникъ *языка* русскаго, умолкнетъ и сознается въ бывшемъ своемъ заблужденіи. Языка русскаго, настоящаго, нѣтъ въ гостинныхъ, въ книжкахъ (не въ книгахъ), нѣтъ и въ журналахъ русскихъ. Напишите статью безъ чужеземнаго слова, безъ иностранныхъ фигуръ и оборотовъ? Невозможно; а на нашемъ языкѣ все это можно, и чисто, и гладко, и не могущее въ совершенствѣ быть передано ни на какой языкъ. Того же.—Воля Ваша, а Маякъ² золото сылетъ намъ, не умѣемъ только подбирать. Самъ не доживу, а вспомните, что правду говорилъ Основьяненко].

Будьте здоровы въ новомъ годѣ и да исполняется все по желанію Вашему. Не переменяйте расположенія къ уважающему Васъ и преданному Григорію Квиткѣ.

[А другую рѣчь поговоря, если все писанное по малороссійски не заслуживаетъ вниманія, *никто не читаетъ его*, за чѣмъ же О. З.³ перебирають и разбирають? Этимъ онѣ не отвлекутъ нашихъ отъ чтенія и себя не выставятъ судьями неизвѣстнаго дѣла. —Какіе смѣшныя для меня Турки, бормочетъ себѣ какое-то слово «Аллахъ», котораго нѣтъ въ рускомъ и никто изъ читающихъ по русски не пойметъ, а онѣ вигавариваетъ его съ чувствомъ, глаза возводитъ вверхъ, руку прикладываетъ къ сердцу... какой смѣшной! Это—будучи, примѣромъ сказать. Такъ и дать и наше дѣло. Непонятенъ языкъ, рѣчь, бросьте ее безъ вниманія].

Подав Вадим Тарнавський.

III

ЗНАДОБИ ДО ЖИТТЯ М. О. МАКСИМОВИЧА.

Не що давно ми святкували столітню річницю з дня виходу в світ першої збірки українських пісень М. О. Максимовича. Багато ще темного для нас і не виясненого навіть у фактах його життя та діяльності. Ми ще й досі не маємо повного, не кажу вже—вичерпливого, життєпису його. І тепер, коли старе гніздо Максимовичів у с. Прохорівці під Золотоношею в наслідок титанічних революційних зсувів, майже знищено, особливо набирає ваги збереження й опублікування ріжних матеріалів, що так чи инакше стосуються життя М. О. Максимовича. Такі матеріяли подекуди й тепер

¹ 1842 р. в «Маяку» (т. VI, стор. 118—141) з'являється стаття Конст. Калайденського «Еще вотъ какъ думаюъ областяне», скерована проти критики Белінського на альманах «Ластівку». Перед тим в томі III за 1842 р. (стор. 65—73) була надрукована «Повѣсть Антипенка [О. Корсуна] Какъ думаютъ областяне», скерована проти рецензії О. Сенковського на «Пана Халаявского» в «Библиотекѣ для Чтения», 1840, за січень, стор. 7—12 відділу VI-го.

² «Маяк. Журналъ современнаго просвѣщенія, искусства и образованности, въ духѣ народности русской» почав виходити 1840 року в Петербурзі під редактуванням С. Бурачка і П. Корсакова. Цей журнал, не зважаючи на свою консервативність, прихильно ставився до української літератури і укр. письменники навіть друкувалися на його шпальтах. Онов'яненко тут репрезентований двома правописними листами (1840, ч. IV, стор. 4—6; 1843, т. X, стор. 34—37), перекладом оповідання «Перекотинполе» (1840, ч. VII, стор. 114—131), оповіданням «Малороссійская быль» [Купований розум], що друкувалося укр. і рос. мовами (1842 т. III кн. 5). До того С. Бурачок вміщував надміру прихильні рецензії на Квітчині твори (на «Листи до любезних земляків», на «Молодик» то що).

³ Знов таки натяк на рецензію Белінського на «Ластівку».

виринають із небуття за допомогою поодиноких громадян, що спочувають і всяково допомагають вивченню історії культурного розвитку нашого краю. Цінність же тих матеріалів, що їх подається нижче,—їх два: атестат та ювілейне привітання,—сама за себе промовляє.

«Аттестатъ» списано на 4 пронумерованих піваркушах гербової бумаги ціною за аркуш 1 карб. сріблом, датованих 1865 роком (водяні знаки) і прошитих жовтою з чорним ниткою на малій сургучній печатці Київського Університету. Атестат являє собою копію, замість загубленого оригіналу, що ще збільшує його вартість. Атестат має на лівому полі порядкове число оригіналу № 456, а на чолі—порядкове число цієї копії по вихідному регістратору—№ 6120. Напис «К о п і я», число «6120» на чолі, свідчення копії на правому нижньому куті кожного листка: «За Секретаря»—«Совѣта»—«Університета»—«Св. Владимира,»—«№ 255», а на звороті двічі підпис «Секретарь Правленія (підпис не розбірний)»—«Секретарь (не розбірно)» також число «23»,—зсе писано однією рукою одмінними чорнилам од чорнила тексту самого атестату. З тексту копії атестату видно, що його видано Максимовичу 23 лютого 1866 року з його прохання на заміну оригіналу тоді вже загубленого. Зміни в службовому стані М. О. Максимовича доведені в копії атестату до 1845 року,—і це натурально, бо по тому вже він не служив. Підписав копію атестата «Ректоръ Императорскаго Університета Св. Владимира, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ и Кавалер А. Матвѣвъ»,—той самий Матвеев, що згодом здобув собі такої сумної популярности (так звана «Матвеевська історія» 1878 р.).

Другий документ, не менш цікавий, це ювілейна Максимовичеві адреса від «Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ», коли 6 вересня 1871 року нашому вченому добігла 50-та річниця громадської та наукової діяльности. Акта, засвідченого притиском великої печатки Товариства та підписами Віце-Президента Т-ва князя А. Ширинського-Шахматова, Секретаря Т-ва О. Бодяньського, датовано 1871 роком 30 серпня, Москва. Розмір адреси $63\frac{1}{2} \times 47\frac{1}{2}$ см., твердий крейдяний картон.

Попереду, ніж перейти до самого тексту зазначених документів (до речі: вони обидва передані вже до Музею Українських Діячів при Академії Наук) почуваю за обов'язок скласти подяку тов. В. Гадзинському за зроблений через мене нашій Академії дорогий дарунок.

1.

АТТЕСТАТЪ

Данъ сей изъ Совѣта Императорскаго Університета Св. Владимира, бывшему Ординарному Профессору Русской словесности въ семь Університетѣ, Коллежскому Совѣтнику и Кавалеру М и х а л у Александрову сыну М а к с и м о в и ч у въ томъ, что онъ, какъ изъ формулярнаго о службѣ его списка видно, происходитъ изъ Дворянъ, имѣеть отъ роду 36 лѣтъ, исповѣданія православнаго; родового благопріобрѣтеннаго имѣнія ни за нимъ ни за родителями его не состоить; окончивъ курсъ наукъ въ Новгородсѣверской Гимназіи 1819 года, онъ вступилъ студентомъ 1819 года въ Сентябрѣ въ И м п е р а т о р с к і й Московскій Університетъ, гдѣ и слушалъ лекціи два года въ словесномъ, а два года въ физико-математическомъ отдѣленіяхъ, и за отличные успѣхи и примѣрное поведеніе, по испытанію, удостоенъ степени кандидата физико-математическихъ наукъ 1823 года Іюня 30; съ того времени, состоя при Московскомъ Університетѣ, исправлялъ разные по оному должности и порученія съ Іюля мѣсяца 1923 года; занимался разборкою и приведеніемъ въ порядокъ книгъ въ

Университетской бібліотець, для составленія систематическаго каталога оныхъ, съ 1823 г. Іюля по 1824 г. Іюня 3-го; въ 1824 и 1825 годахъ обозрѣвалъ всѣ уѣзды Московской губерніи относительно естественныхъ ея произведеній и особенно растений, по назначенію Университетскаго Совѣта, съ утвержденія Г. Попечителя въ 1824, Іюня 3 представилъ Университету первую коллекцію собранныхъ имъ по Московской Губерніи растений 1825 Марта 4 и коллекцію минераловъ 1825, Мая 20-го; представилъ Университету вторую коллекцію собранныхъ имъ по Московской Губерніи растений 1825 г., Августа 5-го; занимался разборкою и рассмотрѣніемъ Университетскихъ Гербаріевъ съ 1824 г. Августа 20 по 1826 г. Марта 31, продолжая между тѣмъ заниматься излѣдованіемъ Московской флоры; напечаталъ списокъ растений Московской флоры 1826 г. въ Іюль; представилъ Университету третье дополнительное собраніе растений Московской флоры 1826 г. Сентября 1; а Путевыя записки свои помѣщалъ въ издаваемомъ отъ Университета журналѣ «Новый Магазинъ», по предложенію Г. Попечителя, опредѣленъ къ завѣдыванію Ботаническимъ Садамъ въ помощь Профессору Ботаники Гофману 1826 г. февраля 25; а по смерти Гофмана, ему поручено полное завѣдываніе Университетскимъ Ботаническимъ Садамъ 1826 г. Марта 26; съ того же времени онъ завѣдывалъ Гербаріемъ; въ 1828 году онъ напечаталъ Списокъ растений Университетскаго Ботаническаго Сада; въ Университетѣ читалъ лекціи Естественной Исторіи и занимался показаніемъ и изъясненіемъ живыхъ растений для слушателей Ботаники съ 1826 Августа 17 по 1827 Іюня 20; преподавалъ лекціи Ботаники съ 1827 Августа по 20 Іюня 1834 года; въ Университетскомъ благородномъ пансіонѣ, что нынѣ Дворянскій Институтъ, преподавалъ Естественную Исторію съ 1826 февраля по Май мѣсяць 1833 года; въ земледѣльческой школѣ преподавалъ хозяйственную Ботанику и Садоводство съ 1825 г. Ноября, по 1829 г. Ноября; утвержденъ 1827 г. Ноября 28 въ степени Магистра физико-математическихъ наукъ, для полученія коей издалъ и публично защитилъ Разсужденіе о системахъ растительнаго Царства; по представленію Совѣта Г. Министромъ утвержденъ въ званіи Адъюнкта 1829 Октября 28; по предложенію Г. Попечителя былъ посылаемъ въ С. Петербургъ для исполненія разныхъ порученій Университета по Ботанической части 1829 г. въ Августѣ; избранъ въ дѣйствительные члены Императорскаго Московскаго Общества испытателей природы въ 1829 году; въ Университетскихъ собраніяхъ читалъ, по назначенію Совѣта, двѣ рѣчи: 1-ю «объ участіи Московскаго Университета въ просвѣщеніи Россіи», 1830 г. Генваря 12, и 2-ю «о русскомъ просвѣщеніи», 1832 Генваря 12; съ разрѣшенія Г. Попечителя былъ посылаемъ отъ Университета въ Кавказскую область для собранія растений съ Мая 1832 г. по Сентябрь того же года; за службу Всемилостивѣйше награжденъ подаркомъ 1833 г. февраля 24; въ 1833 году издалъ Книгу Наума «о Великомъ Божіемъ Мирѣ», за что получилъ Высочайшее благоволеніе 1833 г. Іюля 5; сверхъ того издалъ въ Москвѣ слѣдующія свои сочиненія: «Главныя основанія общей зоологіи» 1824 года въ Маѣ; «Органологію растений» 1828 въ Августѣ; «Систематику растений» 1831 въ Октябрѣ, «Малороссійскія пѣсни» 1827 в Іюль; «Размышленіе о природѣ» 1833 г. въ Маѣ; «Обозрѣніе Органологіи растений», «Украинскія народныя пѣсни и Голоса украинскіхъ пѣсень» 1834 въ Іюнь; избранъ въ дѣйствительные члены Общества Любителей Россійской словесности при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ въ 1833 году; по избранію Совѣта, Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія утвержденъ въ званіи Ординарнаго Профессора Ботаники 1833 г, Сентября 27; По представленію Г. Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа, Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія утвержденъ Ординарнымъ Професоромъ Русской Словесности и вмѣстѣ Деканомъ 1-го Отдѣленія философскаго факультета въ Университетѣ Св. Владиміра 1834 Марта 4; по прибытіи его въ Кіевъ, возложено на него Г. Попечителемъ Кіевскаго Учебнаго Округа исправленіе должности Ректора Университета Св. Владиміра 1834 Іюля 13; получилъ Высочайшее благоволеніе за участіе въ изданіи ученыхъ записокъ Московскаго Университета 1834 Сентября 6; по положенію комитета Г. г. Министровъ, Высочайше утвер-

ждень Ректоромъ Университета Св. Владимира 1834 Октября 16; на основаніи § 6 проекта Устава Университета Св. Владимира въ отсутствіи Г. Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа исправлялъ должность Попечителя съ 1834 Декабря 12 по 1834 Декабря 19; съ 1835 Апрѣля 18 по 1835 Мая 11 и съ 1835 Сентября 7 по 1835 Сентября 16; по удостоенію Комитета Г. г. Министровъ, В с е м и л о с т и в ѣ й ш е награжденъ 200 руб. ассиг. 1835 Апрѣля 16; по предложенію Г. Попечителя, занимался дополнительнымъ преподаваніемъ Русской словесности для казеннокоштныхъ студентовъ съ 1835 Апрѣля 15; назначенъ членомъ Комитета изысканія и сохраненія древностей въ г. Кіевѣ 1835 Ноября 13; избранъ въ члены Корреспонденты Россійскаго Общества любителей Садоводства и статистическаго Отдѣленія Совѣта Министерства внутреннихъ дѣлъ въ 1835 году; за дѣятельное участіе въ трудахъ журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія въ 1835 году, получилъ благодарность отъ Г. Министра Народнаго Просвѣщенія 1835 Ноября 6; отъ должности Ректора по прошенію его за болѣзнію уволенъ 1835 Декабря 11; по положенію Комитета Г. г. Министровъ, В ы с о ч а й ш е утвержденному 21 Апрѣля 1836 года, при увольненіи въ отпускъ на 4 мѣсяца къ Кавказскимъ водамъ для пользованія здоровьемъ, выдано ему въ пособіе изъ экономическихъ суммъ Университета Св. Владимира 2000 руб. ассигн., каковымъ отпускомъ воспользовался 1836 года Мая 13; за дѣятельное участіе въ трудахъ издаваемаго Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія журнала въ 1836 году получилъ благодарность Г. Министра Народнаго Просвѣщенія (журнала въ 1836 году получилъ благодарность Г. Министра Народнаго Просвѣщенія) 1836 Декабря 3; издалъ въ Кіевѣ свои сочиненія: 1-е «Откуда идетъ Русская земля», 2-е «Рѣчь сказанную надъ гробомъ Генераль-Фельдмаршала Князя фонъ-дербъ-Остенъ-Сакена», 3) «Пѣснь о полку Игоревѣ съ переводомъ на нынѣшній Русскій языкъ»; состоялъ членомъ испытательнаго Комитета для экзамена лицъ, желавшихъ поступить въ Университетъ Св. Владимира въ 1837 году, и за строгій и разборчивый пріемъ студентовъ и строгое и неослабное соблюденіе изданныхъ на сей предметъ правилъ, въ числѣ прочихъ членовъ объявлена ему Г. Попечителемъ Кіевскаго Учебнаго Округа благодарность 1837 Сентября 1; состоялъ членомъ Комитета, учрежденнаго при Университетѣ Св. Владимира по распоряженію Г. Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа, для составленія вопросовъ испытанія по всѣмъ учебнымъ предметамъ въ Гимназіяхъ и уѣздныхъ училищахъ Кіевскаго Округа въ 1837; по избранію Совѣта, Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія, утвержденъ Деканомъ 1 отдѣленія философскаго факультета на одинъ годъ 1837 Августа 12; въ торжественномъ собраніи Университета Св. Владимира 2-го Октября 1837 года произнесъ Рѣчь «объ участіи и значеніи Кіева въ общей жизни Россіи» 1837 Октября 2; за поднесеніе Его Высочеству Наслѣднику Цесаревичу своихъ сочиненій, удостоился получить отъ Его Высочества бриллантовый перстень 1837-го года Октября 8 дня; за отлично усердную службу и особенные труды, засвидѣтельствованные Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія, Всемилостивѣйше награжденъ орденомъ Св. Владимира 4 степени 1837 г. Ноября 16; избранъ въ дѣйствительные члены Одесскаго Общества Исторіи и древностей въ 1839 году; указомъ Правительствующаго Сената произведенъ въ Коллежскіе Совѣтники со старшинствомъ съ 27.Сентября 1836 года, 1839 юня 30; получилъ В ы с о ч а й ш е е благоволеніе за изданную имъ первую часть исторіи Русской словесности 1839 г. Ноября 26; за изданную имъ книгу подъ заглавіемъ «Кіевлянинъ» и поднесенную Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія Государю Императору, Всемилостивѣйше пожалованъ бриллантовымъ перстнемъ 1840 г. Апрѣля 28; за отлично усердную и ревностную службу засвидѣльствованную Начальствомъ, получилъ Высочайшее Его Императорскаго Величества благоволеніе 1840, Сентября 10; за XV-лѣтнюю безпорочную службу въ класныхъ чинахъ Всемилостивѣйше награжденъ знакомъ отличія безпорочной службы 1840, Августа 2 дня; по совершенно разстроеному здоровью, въ слѣдствіе прошенія его, уволенъ во все отъ службы при Университетѣ Св. Владимира, съ правомъ носить въ отставкѣ мундиръ, привоенный ординарнымъ Профессорамъ Университета, съ вы-

дачею единовременно годового оклада жалованья изъ Государственного Казначейства, и съ производствомъ въ пожизненную пенсію двухъ третей оклада жалованья Ординарнаго Профессора, т. е. по 762 руб. 45 к. сереб. въ годъ изъ Переяславскаго уѣзднаго казначейства; въ походахъ противъ непріятеля, въ штрафахъ, подъ судомъ и въ отставкѣ не быть; по формулярнымъ спискамъ аттестовался всегда къ продолженію службы способнымъ и повышенія чина достойнымъ; съ Высочайшаго разрѣшенія уволенъ былъ въ отпускъ на четыре мѣсяца съ 13 Мая по 13 число Сентября 1836 года и на срокъ явился; въ 1840 году былъ въ отпуску на 28 дней, явился 7 Сентября, будучи задержанъ болѣзнію; холостъ. Во увѣреніе чего и выданъ ему, Максимовичу, сей аттестатъ за надлежащею подписью и съ приложеніемъ казенной печати. Г. Кіевъ. Апрѣля 26 дня, 1841 года. № 456. Подлинное подписалъ Ректоръ Неволинъ—Скрѣпилъ Исправляющій должность. Секретаря Скорбонскій.

Послѣ выдачи этого аттестата, Г. Максимовичъ за выслугу лѣтъ произведенъ 3-го Іюля 1843 г. въ Статскіе Совѣтники, со старшинствомъ съ 27 Сентября 1840 года. По приглашенію Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа, Князя Давыдова, преподавалъ въ Университетѣ Св. Владиміра Русскую Словесность по урочно,—съ Сентября 1843 года, и отъ занятія сего уволенъ 12 Іюля 1845 года, съ объявленіемъ ему признательности Министерства Народнаго Просвѣщенія за труды по преподаванію. Съ 1843 года состоитъ дѣйствительнымъ членомъ В с о ч а й ш е учрежденной въ Кіевѣ Временной Коммисіи для разбора древнихъ актовъ.

Что вышеозначенная копія аттестата, съ сдѣланной на ней допиской, съ дѣлами Университета Св. Владиміра во всемъ вѣрна и выдана Г. Статскому Совѣтнику Максимовичу, согласно его прошенію, въ замѣнъ утеряннаго имъ подлиннаго аттестата, въ томъ надлежащею подписью и приложеніемъ казенной печати удостовѣряется. Г. Кіевъ. Февраля 23 дня, 1866 года № 255.

Ректоръ Императорскаго Университета Св. Владиміра, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ и Кавалеръ А. *Матвѣевъ*.

Секретарь Правленія (підпис нерозбірний) [Сургучна печатка Університету].

На 3-мъ листѣ сего аттестата, въ 6-й и 7-й строкахъ сверху, написаны по ошибкѣ слова: «журнала въ 1836 году получилъ благодарность Г. Министра Народнаго Просвѣщенія» чему вѣрять: Ректоръ А. *Матвѣевъ*.

Секретарь (підпис неразбірний, але той самий, що й вище на місці підпису Секретаря Правління).

2.

ИМПЕРАТОРСКОЕ ОБЩЕСТВО ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ РОССИЙСКИХЪ при МОСКОВСКОМЪ УНИВЕРСИТЕТѢ, Г-на Дѣйствительнаго Члена своего, МИХАИЛА АЛЕКСАНДРОВИЧА МАКСИМОВИЧА, имѣетъ честь радостно привѣтствовать съ счастливо совершившимся, въ 6-й день Сентября текущаго года, ПОЛУСТОЛѢТІЕМЪ его многополезной дѣятельности на поприщѣ отечественнаго просвѣщенія, прославленной основательными изслѣдованіями и разъясненіями судьбъ Русскаго народа, его произведеній письменныхъ, народнаго творчества и самаго слова, и вообще памятниковъ старины нашей, желая отъ всей полноты души, да столь плодотворное подвизаніе продолжится долго и долго, во славу и честь его и дорогаго отечества, всей Свѣторусской Земли. Москва, 1871 года, Августа 30 дня.

Вице-Президентъ (підпис) Князь А. *Ширинскій Шихматовъ*

Секретарь Общества Дѣйствительный Членъ (підпис) О. *Бодянский*.

Велика давлена печатка, на ній текст: «печать императорскаго общества исторіи и древнос. російс.» посередині—двохголовий орел.

Подав П. *Лозіевъ*.

IV

ЛИСТУВАННЯ М. О. МАКСИМОВИЧА ТА Н. М. ЯЗИКОВА

(Роки 1829—1846)

Листування М. О. Максимовича з відомим російським поетом Н. М. Язиковим обіймає час від 9-го жовтня 1829 р. до 13-го вересня р. 1846-го і складається з 17 листів Максимовича та 23 Язикова, що переховуються в «Язиковському Архіві» Пушкінського Дому Рос. Академії Наук у Ленінграді. Брак публікованих за Максимовича перводжерел робить це листування особливо цінним. Воно не тільки деталізує, доповнює, конкретизує ті уявління, що були в нас про Максимовича, але змальовує також оточення й коло ідей, в якому обертався Максимович у 30—40-х роках.

З ім'ям Максимовича пов'язано початки українського національного відродження, видання «Украинскихъ народныхъ пѣсень» та «Кієвлянина», співробітництво з Бодянським, Срезневським, Кулішем. Один з перших шелінгівців, Максимович уже в 20-х роках стояв у центрі літературного руху. Він був приятель Гоголя, Пушкіна, Язикова; в його альманахові «Денница» брали участь найкращі літературні сили.

З Язиковим Максимович познайомився в червні р. 1829, коли Язиков на переїзді з Дерпту зупинився був у Москві в родині Єлагиних-Киреевських. 9-го жовтня року 1829 починається їхнє листування, що тягнеться аж до самої смерті Язикова року 1846-го.

В двох перших листах Максимович звертається до Язикова, як видавець «Денницы», прохаючи поета надіслати для альманаха обіцяні вірші.

«Милостивый Государь Николай Михайловичъ. Обращаюсь къ Вамъ съ извѣстною просьбою, на которую я имѣю столь лестное обѣщаніе отъ Вашей щедрости и добраго расположенія. Время приступать къ печати; значительная часть предположенныхъ статей прозаическихъ собрана уже; Пушкинъ далъ мнѣ двѣ первыя сцены изъ Бориса, но стихотворная часть, красуясь такимъ началомъ, горюеть съ нетерпѣнія о достойномъ продолженіи; ибо, для совершенства ея, ей предназначенъ кругъ весьма ограниченный, она покажѣтъ существовать только надеждами на исполненіе обѣщаній, и прибѣгаетъ къ Вашей музѣ, которая утѣшила ее прежде другихъ такими пріятными видами. Прошу покорнѣйше и Васъ—щастливаго ея обладателя—поторопить ее немного, дабы мой календарь могъ выйти къ новому году. Многокрасочная радуга уже печатается, и мнѣ не выгодно будетъ опоздать; съ поэзіей же Вашей, Дельвига, Вяземскаго, Хомякова, можетъ быть Баратынскаго и проч. мнѣ нѣчего будетъ ее опасаться. (9 октября 1829, Москва)».

Але Язиков мовчав: поезій не слав і на листа не відповідав. Максимович у листопаді послав удруге листа, притьмом прохаючи не затримувати висилки.

«Почтениѣйшій Николай Михайловичъ. Въ сентябрѣ мѣсяцѣ я письменно повторилъ мою просьбу, на которую въ бытность Вашу въ Москвѣ получилъ отъ Васъ дорогое мнѣ обѣщаніе. Простите меня, что теперь снова докучаю Вамъ оною. Мой альманахъ уже печатается и ему не позже 20-го Декабря должно выйти въ свѣтъ. Проза вся уже почти получена; стиховъ же еще не достаточно, хотя вообще ихъ предположено имѣть не много; главный же недостатокъ тотъ, что ни отъ Васъ, ни отъ Баратынскаго еще ничего нѣтъ и если не получу, то чужою будетъ за Альманахъ?.. Ради Бога пришлите поскорѣе; и неужели Радугѣ, гдѣ болѣе 50 стихотвореній всякой всячини и самага Пимашки, и соиздателя его Золотого Рожка, и Загоскиныхъ и М. Дмитриевыхъ, суждено быть щастливою моею Денницей, которая ограничивается только *избраннѣйшими нашими поэтами*? Позвольте сказать откровенно: за что кидать было Вамъ

Пловца—такую прелестную вещь, въ массу всякой всячины¹. Когда получатъ онъ былъ, то всѣ имъ такъ плѣнились, что Елагины и я рѣшились единогласно просить Петерсона помедлить отдавать его Арапову, а у Васъ просить позволенія напечатать въ моемъ Альманахѣ, въ надеждѣ, что Вы по дружбѣ къ нимъ не разсердитесь за это самовольство, и что Пловцу Вашему лучше сидѣть въ одной лодкѣ съ Борисомъ и прочимъ, чѣмъ погрузиться въ хляби Араповскія. Сдѣлайте одолженіе рѣшите съ первой почтой: быть или небыть? Да если есть еще у Васъ лишнія стихотворенія, то хоть одно пришлите, только поскорѣе—ибо краткій, краткій дань мнѣ срокъ... 1829. 13 ноября. Москва).

Язиков відповів згодою передати до «Денницы» свго «Пловца» і в відповідь писав Максимовичеві²:

«Извините меня любезнѣйшій Михайль Александровичъ, что я такъ поздно отвѣчаю на письмо ваше. Пловца вы конечно уже получили отъ Александра Петровича: получите отъ него и пѣсню, только нельзя ли сію послѣднюю напечатать безъ имени автора. Жалѣю, что не могу доставить вамъ много и много. Видно здѣсь воздухъ не поэтической! Да будетъ альманахъ вашъ красотою Москвы православной!...»³

Року 1833-го Максимович знов звертався до Язикова з проханням про поезію для «Денницы». «Я, писав він 5 червня 1833, думаю и затѣваю Денницу къ Декабрю: Вы помните свои обѣщанія, за Вами 300 стиховъ, пришлите пожалуста сколько можете». Язиков не відмовився: «Готовьте Денницу: я сдержу свое слово, а вы старайтесь сдѣлать ее получше» (23—VIII—1833). 22-го серпня 1833 Максимович повторював свое прохання за вірші: «Пожалуста пришлите, да поскорѣе какъ можно, ибо только къ Вашимъ стихамъ прикупать стану стихи для Денницы: а пора уже». І одночасно додавав: «Нельзя ли и отъ Васъ попользоваться чѣмъ нибудь въ прозѣ, только сдѣлайте милость, если что соблаговолите прислать, пришлите по-четче». 13-го вересня 1833 Максимович нагадує: «Да присылайте пожалуста скорѣе и стиховъ Вашихъ: съ 1-го октября Денница поступитъ въ печать». 3-го жовтня Язиков вислав одну поезію: «Вотъ Вамъ покуда одно стихотвореніе для Денницы» (3—X—1833)

Одержавши вірші, Максимович одписував Язикову: «Вчера получилъ я письмо Ваше и стихи. По первому все будетъ исполнено; за вторыя благодарю Васъ: они Авдотью Петровну огорчили своимъ идеальнымъ рустизмомъ, а мнѣ жаль очень, что нельзя напечатать двухъ стиховъ противцензурныхъ: академической *свободы* (ужъ не *Природы* ли опять курсивомъ?) и какъ раба не угнетай? Проповѣдникъ свободы особливо академической есть контрабанда въ нашей литературѣ: особливо въ текущую минуту». «Пожалуста поскорѣе пришлите передѣлку этого стиха...; да ужъ поступитесь мнѣ и словомъ *ночныя*—это ужъ для меня собственно, ибо я помѣшался на цѣломудріи, какъ Вы на Гомеопатіи: будемъ иногда потворствовать другъ другу». В цьому-ж листі Максимович сповіщав Язикову: «Я утверждень ординарнымъ профессоромъ, Шевыревъ сдѣланъ адъюнктомъ» (11—X—1833. Москва).

Язиков відповів 28-го жовтня. «Въ стихахъ можно поставить *природы* вмѣсто свободы вотъ какъ—если вы сами не придумаете лучшей выправки—

¹ З приводу «Пловца» П. Киреевський написав до Язикова «восторженного» листа (Язик. Арх. Пушк. Дома)

² Цей недатований лист—перший, що ним починається листування Язикова з Максимовичем. У Язиковському Архіві його помилково означено № 6.

³ У «Денниці» 1830-го р. надруковано: «Наложница. Отрывокъ изъ поэмы», стр. 136—138; у «Денниці» р. 1831-го: «Разсвѣтъ», «А. И.» («Влюбленъ я, дѣва красота»), «Подражаніе псалму XIV».

Ты провозвѣстникъ и герой
Монхъ стиховъ и другъ природы!

вмѣсто: а какъ раба не угнетай, хотъ: и по возможности читай. Впрочемъ во всемъ этомъ да будетъ воля ваша, особливо же въ словѣ *ночныя*, которое вовсе предаю на съденіе вашему литературному цѣломудрію.

Як ми зазначили, Язиков познайомився з Максимовичем року 1829 і це знайомство їхнє тяглося до року 1846-го, тоб-то до року смерти Язикова. За цей час ставлення Язикова до Максимовича змінилося дуже різко. Коли на початку 30-х років, у перші роки їхнього знайомства, Язиков одзивається за Максимовича негативно й іронічно, то згодом, особливо в зв'язку з виданням «Книги Наума» та гомеопатичної «Терапії» Гартманової Максимович потрапляє в коло найближчих співробітників і друзів поета. Ще в ближчі стосунки стає Максимович до Язикова в 40-х роках. «Въ васъ, писав 6—IV—1845 Язиков Максимовичу, видимъ мы (тоб-то московські слов'янофіли) добляго и крѣпкаго поборника общему дѣлу и радуемся, и восхищаемся». Через Язикова і за допомогою Язикова, використовуючи близькі зв'язки поета з Хомяковим, бр. Киреевськими то-що, Максимович намагався в 40-х роках здійснити свій план щільного громадсько-публіцистичного співробітництва та певного ідеологічного «блоку» київських українофілів з московськими слов'янофілами на ґрунті спільних «слов'янських» симпатій.

Але року 1830—33-го ми бачимо зовсім іншу картину. Ось, приміром, що пише 28—I—1831 Язиков за критичний огляд російської літератури, що його для «Денницы» складав Максимович: «Обозрѣніе русскій словесности до 1830 года пишетъ самъ Максимовичъ. Уже мѣсяць, какъ онъ носится съ нимъ по знакомымъ домамъ, собирая кое-какія мнѣнія и изрѣченія о предметахъ, которыхъ самъ ничуть не понимаетъ, и изъ этого выходитъ такая сумятица, такая гиль, что не дай Богъ злomu татарину быть ея авторомъ»¹.

Закінчивши видання на 1831-й рік «Денницы», Максимович захоплюється думкою розпочати видання природниче-наукового часопису. «Максимовичъ, не разумѣющій ни одного языка кромѣ русскаго, собирается издавать журналъ по естественнымъ наукамъ; его отговариваютъ, но едвали успѣютъ: такъ велика охота мѣшаться не въ свое дѣло» (5—III—1831). Через місяць Язиков повідомляє, що «Максимовичъ отложилъ попеченіе сбъ издаванію журнала и хочеть заняться сочиненіемъ повѣстей» (28—IV—1831)².

В жовтні 1831 р. Язиков писав до свого брата Петра: «Максимовичъ дарить тебѣ, Петръ, свое новое сочиненіе. Это одинъ изъ самыхъ странныхъ людей въ нашемъ научномъ мірѣ: онъ не знаетъ ни одного иностраннаго языка, а въ его книгахъ встрѣчаются мысли новѣйшихъ философвъ: вотъ какъ это: онъ таскается по домамъ и заводитъ разговоры сбъ томъ, о чемъ пишетъ—и всякую новостъ включаетъ въ статьи свои. Кирѣевскіе ему очень полезны въ этомъ случаѣ, хотя теперъ они и осторожниѣ съ нимъ разговариваютъ, замѣтивъ, что онъ многого не понимаетъ и, перевирая, печатаетъ непонятное».

До цього листа варт додати нотатку з 1-го січня р. 1833, де Язиков згадує за промову, що її мав проголосити Максимович 12-го січня на акті в Московському університеті: «Онъ выкралъ въ нее мысли изъ статьи Ки-

¹ Русская Старина, 1903, кн. III, стор. 528. Пор. також: «18 марта 1831 г. Въ Денницѣ въ мною переложеномъ псалмѣ (XIV) напечатано вмѣсто «свободѣ»—«природѣ», галиматія, родившаяся изъ глупой трусости Максимовича» (тамо ж, см. 529).

² Рус. Стар., 1903, III, ст. 528—529.

рѣвскаго Десятнадцатый вѣкъ потому, что самъ подобныхъ имѣть не можетъ, не имѣя ни одного ключа къ Европѣ»¹.

Як поставитись до цих одзивів?

В особистому характері Максимовича було справді де-що, що робило Максимовича подібним до Погодина: та ж фантастичність, несподіваність захопленя і несталість. Природничі науки й історія², література³ й зоологія⁴, професура й видавнича діяльність⁵,—різноманітність Максимовичева вряжала широкою охопленням обривів. У цій розкиданості, що нагадує діяльність багатьох сучасників, та до того-ж розкиданості, що часто прагне цілком нездійснених завдань, є типове для 30-х років. Хіба така-ж розкиданість не була властива і Гоголеві, й В. Ф. Одоевському?

«Der Gedanke des allseitigen Menschen», ідея всебічної й універсальної людини, є, за Вальцелем, улюблена думка романтизму. Отже й Максимович, згідно з цим провідним принципом романтичної доктрини, прагнув охопити все й стати всебічним. Такий був Максимович, такі були Гоголь і Одоевський, Хомяков і К. Аксаков, люди романтичної доби, люди з «фавстівською душею».

Коли дилетантам Максимовичеві вправи могли здатися тільки дилетантизмом, то фахівці рахувалися з його думками, як з твердженнями, проголошеними досвідченим знавцем. «Эти быстрые, но короткіе,—писав р. 1901-го П. Голубовський, розглядаючи «Ист. труды М-ча»,—переходы отъ вопросов историко-литературныхъ къ историческимъ, отъ историческихъ къ археологическимъ и т. д. рисуютъ намъ М-ча какъ дилетанта и заставляютъ предполагать въ его трудахъ мало научности какъ со стороны фактической, такъ и методологической». Та це тільки на перший погляд! «Основываясь на разсмотрѣніи его статей по русской исторіи, мы должны сказать, что въ нихъ передъ нами выступаетъ... ученый, систематически изучавшій свой предметъ»⁶. Що-до вправ Максимовича з мови, то Максимович, спростовуючи думки Дубровського й Погодина, висловив погляди, котрі, як зазначив А. М. Лобода, «легли въ основу цѣлої послѣдующей школы»⁷.

Спільні етнографічні та народницькі інтереси утворюють той ґрунт, на якому з кінця року 1833-го починаються приятельські взаємини Язикова з Максимовичем. Так, у листі з 12 грудня року 1833-го Максимович просив Язикова: «Я думаю писать еще нѣсколько сказокъ народныхъ, между прочимъ *снѣгурку*... Пожалуста напишите мнѣ ее подробно, со словъ

¹ Не зважаючи на всю негативність даного одзива, ми повинні його цінити, як певну вказівку на ідеологічну залежність Максимовича в 30-х роках од Ів. Киреевського.

² За Максимовича, як «самого виднаго представителя федеративной теоріи» див. Коялович Історія р. самосознанія, СПб, 1884, ст. 457, П. Голубовскій, Історич. труды Максимовича (зб. «Памяти М. Максимовича», К. 1904): Н. Часовъ, М. А. Максимовичъ (Прочтено въ публ. засѣд. Люб. Рос. Слов. 23 м. 1874, посвященномъ памяти Максимовича), Р. Архив 1874, в. 12.

³ Як етнограф: Н. Трубицынъ, О нар. поэзіи, ст. 529, Степ. В. Савченко, Р. народная сказка, К. 1914, ст. 179, Ф. Я. Савченко, Україна, 1928. В. П. Науменко, Максимовичъ какъ этнографъ, К. Стар. 1904, кн. X та Зб. «Пам. М-ча», К. 1904.

⁴ П. Н. Сакулинъ. Кн. В. Ф. Одоевскій, М. 1913, ст. 136.

⁵ «Знавшіе Максимовича говорятъ, что онъ былъ лѣнивъ... Однако лѣнивый ученый пишетъ въ это время магистерское сочиненіе: «О системахъ растительнаго царства», издаєтъ Малороссійскія пѣсни, читаєтъ лекціи естественной исторіи, сотрудничаєтъ въ журналѣ «Новый магазинъ». Н. Часовъ, о. с., ст. 1058.

⁶ О. с., ст. 16.

⁷ Заслуги М. А. Максимовича въ области языка и словесности. Памяти М. Максимовича, К. 1904, ст. 7—13.

какого либо сказочника, да нѣтъ ли и еще какихъ по-Русѣ?—Завидую Вашей жизни, и я думаю Богъ приведетъ и меня на родину мою—въ Кіевъ». 22 грудня 1833 Язиков повідомляв Максимовича: «Снѣгурку отыскиваю и пришлю Вамъ списокъ».

В Москві Язикова вважали за авторитет у питаннях народнього життя й народньої поезії, етнографії, мови. Не мавши достатніх наукових пізнань, Язиков умів доповнити цю недостатність живою і ентузіастичною провикливістю. Народність була для Язикова, як і для Пушкіна, «актомъ психологическимъ, интимнымъ по преимуству, при которомъ соотвѣтствующіе эстетическіе вкусы и произведения являются едва ли не только слѣдствиемъ его». «У него (Язикова) была совсѣмъ непосредственная любовь къ народнымъ пѣснямъ и быту»¹

Звідціля зрозуміло, чому М. О. Максимович звернувся саме до Язикова, коли в нього виникла думка видати книжку для народа. 20 грудня 1832 р. він писав:

«Что съ Вами дѣлается, любезнѣйшій Николай Михайлович! Васъ здѣсь (в Москві) такъ многіе ждуть не дождутся; а Вы о томъ и въ усъ не дуете, и слова не промолвите. Или Вы на родной землѣ своей совсѣмъ вкоренились и возрастаете на ней какъ лоза виноградная? А васъ все нѣтъ: а надо! Всѣмъ надо видѣть Васъ, а мнѣ Васъ надо вдвое. Я бросилъ предпріятіе издавать журналъ... Я принялся за простонародную книгу о Мірѣ, и уже написалъ 10 главъ оной, я буду писать ее цѣлыя свѣтки, ибо хочется напечатать ее къ веснѣ. Но какъ ее печатать безъ Вашего просмотрѣнія и благословенія? Между тѣмъ пока Вы еще въ деревнѣ, то я попрошу Васъ подмѣтити разныя народныя мнѣнія и слова, до природы касающіяся. Такъ напримѣръ, какъ называются разныя Сзвѣздія?—По ихнему: три звѣзды или поясъ Оріона называется Коромысло; плеяды Стожаромъ или Грудкою, Венера Зарницею; но что такое Егорьевскій Крестъ, знаютъ ли они Медвѣдицу и проч. и проч.—Много у нихъ примѣтъ метеорологическихъ, но особенно было бы важно замѣтити ихъ мнѣнія и замѣчанія о вліяніи луны. Обратите вниманіе и на астрономическія замѣчанія, какъ напримѣръ,—съ Спиридона Солнворота солнце поворачиваетъ на лѣто, а зима на морозъ. Есть у нихъ разныя изрѣченія о пошвахъ (sic!), вѣтрахъ и прочемъ. Все сіе заслуживаетъ Ваше вниманія, и чрезвычайно важно для моей книги, въ общую пользу предпріятой. Пригласите и брата Вашего на помощь. При изложеніи мнѣ удаются многія фразы и слова, но нѣкоторыхъ не достааетъ: напр. земля, ледь—*твердые*, вода, вино—*жидкіе*, но какъ назвать воздухъ, паръ?... Слова: рѣдкій, тонкій—не совсѣмъ хороши. Какъ назвать по русски: горизонтальную линію; атмосферу (?),—параллельныя линіи, идущія какъ колевины по дорогѣ... Приложите пожалуйста Ваше вниманіе къ этимъ предметамъ и словамъ и дайте хоть краткую о томъ отповѣдь. А я все таки буду васъ ждать да поджидать, чтобы прочесть Вамъ свою книгу, которая у меня приписана крестьянину Науму

¹ Н. Трубицынъ. О народной поэзии... СПб. 1912, стор. 555. Цікаві спостереження Трубицина над ролюю й значінням Н. М. Язикова в історії збирання народніх пісень. «Пісень въ изданіи Безсонова съ подписью Языковыхъ, по моимъ наблюденіямъ—болѣе всѣхъ другихъ, подписанныхъ именемъ того или другого вкладчика... Большинство записей отличной сохранности былины или историческія пѣсни, причѣмъ нѣкоторыя обозначены только доставленными Языковыми. Встрѣчаль записи Языковыхъ и между сказками Афанасьева, и у Безсонова въ Калѣкахъ Перехожихъ» (ор. cit., стор. 535). В передмові до свого видання пісень р. 1848 П. В. Киреевскій особливо підкреслював «одушевленное сочувствіе» Н. М. Язикова. «Ему (Язикову), зазначає П. Киреевскій, принадлежитъ главная часть этого дѣла». «В 1831—32 гг. я, пише Киреевскій, снова принялся записывать пѣсни и голоса крестьянъ Московской губерніи: но еще бѣдно было мое собраніе... Въ это время и сдѣлалъ большой вкладъ поэтъ Язиковъ съ семьей».

которого Богъ умудрилъ разумомъ, а онъ свой разумъ проовѣтилъ наукою. И вотъ тутъ-то нужень глазъ Вашъ, какъ глазъ хозяина языка русскаго ¹...»

Н. М. Язиков відповів Максимовичеві 10 січня 1833, благословляючи його нову працю й висловлюючи жаль, що не може надіслати нічого «для умноженія матеріаловъ на то общественное зданіе, которому нашелся зодчій столь искусный». Але поет обіцяв «въ скоромъ времени сообщитъ кое что и о всемъ прочемъ, въ нашемъ письмѣ замѣчаемомъ; вхожу по сему предмету въ сношенія съ людьми болѣе меня въ томъ свѣдущими».

«Любезнѣйшій Николай Михайловичъ,—писав у відповідь М. О. Максимович,—Благодарю Васъ за доброе расположение къ моему труду и за принимаемое въ немъ участіе. По обстоятельствамъ, я рѣшился уже печатать первую часть, и хочу дать такое имя: Первая книга Наума или народная книга о великомъ Божіемъ мірѣ. Одобряете ли?.. Жаль мнѣ, что она выйдетъ безъ Вашей цензуры; по крайней мѣрѣ просмотрите хоть предисловіе и поспѣшите мнѣ прислать его съ замѣтками. Что замѣтите въ текстѣ, можно будетъ поправить во второмъ, а между тѣмъ пожалуста не оставляйте приписать матеріаловъ».

В другій частині свого листа Максимович повідомляв Язикова за останні московські літературні та університетські новини.

«Что дѣлается съ Вами—питаю Максимович.—Вы все кажется на Москву смотрите сентябремъ. У насъ совершаются чудеса въ рѣшетѣ, т. е. въ Университетѣ. Но изъ пріятнаго то, могу сказать, что Погодинъ избранъ въ ordinарные профессора исторіи, а между тѣмъ написалъ прозою трагедію историческую Бориса. Шевыревъ пишетъ разсужденіе, чтобъ быть адъюнктомъ для исторіи литературы. Надеждинъ читаетъ свои лекціи превосходно и первенствуетъ въ отдѣленіи. Мельгуновъ хотѣлъ было издавать журналъ, но раздумалъ и вмѣсто его, какъ вѣрно уже знаете, затѣялъ альманахъ². Хомяковъ печатаетъ Самозванца.—Я издаю стихи Теплова и свои Размышленія о Природѣ. Одинъ молодой человекъ Пассекъ издаєть съ университетской братіей также альманахъ, для котораго я прошу Васъ покорно выслать своихъ стиховъ хоть одну пьесу—если не найдеть на Васъ щедрость. Пожалуста не скупитесь» (12 лютого 1833).

Одержавши «Книгу Наума» Язиков захопився нею. «Продолжайте, продолжайте,—радив поет у листі з 10-го червня.—Чувствительнѣйше благодарю васъ, почтеннѣйшій и многолюбезнѣйшій Михайль Александровичъ, за два подарка ваши («Книга Наума» та «Размышленія о природѣ»). Слава Богу и честь и слава вамъ, что вы непрестанно воздѣлываете поле могущее гордиться трудами рукъ вашихъ. Книга Наума—меня привела въ во-

¹ Як видно з неопублікованого листування Язикова й Петра Киреевського, Н. М. Язиков був дуже ретельним збирачем і записувачем. 9-го липня р. 1832 Петро Киреевський писав Язикову: «Славное вы (брати Язикови) дѣло сдѣлали, что собрали такъ много пѣсенъ, а мнѣ это стыдно потому, что я до сихъ поръ еще не собралъ ни одной. Однако и я не отстану и скоро примусь за дѣло» В листі з 9 травня (1833?) П. Киреевський на запитання Язикова про варіанти писав: «Варіанти для насъ обоихъ необходимы; осенью же ты авось-либо наконецъ опять пріѣдешь къ намъ въ Москву и тогда мы уже съ богатѣмъ собраніемъ матеріаловъ, вмѣстѣ потолкуемъ, кому какъ и на какомъ основаніи приступать къ изданію». Отже, р. 1833 у Киреевського був навіть сумнів під чімъ ім'ямъ—його або ж Язикова—повинна вийти збірка. В іншому уривку 12—X—32 П. К-й, повідомляючи Язикова про перебування Пушкіна в Москві і про намір останнього «издавать» «Русскія пѣсни, которыхъ у него собрано довольно много», запитував Ник. Мих. «я думаю ему послать копію съ моего собранія, но для этого нужно напередъ твое соизволеніе» (Пор. Д. Н. Садовниковъ — «Отзывы современниковъ о Пушкинѣ». Ист. вѣст., 1883, кн. XI, 526). ?16-го листопаду П. К-й радив: «Если случится собирать стихи, то обрати особенное вниманіе на стихъ о голубиной книгѣ».

² Див. А. И. Кирпичниковъ. Между славянофилами и западниками. Н. А. Мельгуновъ. Ист. лит. очеркъ. Русская Старина, 1898, кн. XI, стор. 314.

сторгъ». Язиков казав про «священное и высокое предназначение» цієї книги, а в листі з 14 липня 1833, висловлюючи ще прихильнішу думку, говорив за необхідність дати «автору сей книги демидовскую награду». «Книга Наума есть подвигъ великій, дѣло чрезвычайно полезное. Вы вполне достигаете своей цѣли: читается и понимается легко: это я знаю по собственному опыту».

«Благодарю Васъ,—дякував Максимович Язикову за доброзичливу оцінку книги в листі 5-IV-33,—за таке листное мнѣніе Ваше объ Наумѣ, какого я и не ожидалъ даже».

Книжка Максимовича розходилася швидко; сам тільки-но Язиков виписав для себе 49 примірників («По письму Вашему, я послалъ уже 49 экземпляровъ съ прошедшею почтою»). Лист Максимовича 22-VIII-1833). Готуючи нове видання, Максимович у листі 12 грудня з 1833 просив Язикова: «Мой Наумъ въ исходѣ: непременно пришлите къ Новому Году замѣчаній и поправокъ въ слогъ первой книги ко второму ея изданію!»...

Окрім «Денниць» та «Книги Наума», багато місця в листуванні Максимовича з Язиковим віддано—гомеопатіі¹. 23 серпня 1833 Язиков, «ревностный почитатель гомеопатіи»², писав Максимовичеві:

«У меня до васъ есть просьба: не найдете ли Вы переводчика для книгъ: Therapies acuter Krankheitsformen nach homöopathischen Grundsätzen von Dr. Hartmann 2 части in 8, 780 стр., переводчика знающаго дѣло медицины, языка русскій и нѣмецкій, человекъ добросовѣстнаго, не закоренѣлаго Аллопата: ибо книга сія величайшей важности есть при настоящемъ стремленіи Европы къ воспріятію свѣта новаго ученія. Мы же въ ономъ убѣжденные истиною метода Гомеопатовъ и желая способствовать распространенію онаго въ любезномъ нашемъ отечествѣ предприемлемъ издать собственнымъ иждивеніемъ оное сочиненіе Гартмана, почему и прошу васъ уведомить меня немедленно, найдется ли досуужій и толковый юноша, который бы взялся за сей переводъ и за какую именно плату».

Максимович виконав прохання Язикова і знайшов перекладача.

«Любезнѣйший Ник. Мих.,—писав Максимович 13 вересня 1833,—нашелъ я Вамъ переводчика, какого Вы желали, кромѣ того только, что онъ не юноша, а мужъ въ обоихъ смыслахъ сего слова. Мой товарищъ бывній штабъ-лѣкарь *Графъ* Фед. Федор. беретъ перевести книгу Гартмана, которая у него есть. Беретъ перевести въ 6 мѣсяцевъ по 258 ассигн. съ нѣмецкаго печатнаго листа, что составитъ кажется 1200 р... Если отвѣтъ будетъ скоро, то переводъ къ апрѣлю поспѣетъ».

«Ваша гомеопатическая книга,—сповіщав Максимович Язикова 12—XII—1833,—переводится во второй четверти; на праздникахъ совершится половина ея: тогда, отваливъ нѣсколько вечеровъ сряду (для единодушія) на прочтеніе перевода, я доставлю его Вамъ, да рѣшите о продолженіи... Кирѣвскій писалъ уже къ Вамъ о томъ, что я обезопасилъ изданіе сего перевода верховнымъ позволеніемъ посредствомъ Вяземскаго, который между прочимъ дивится, что Вы такъ всеобъемлемо развлекаетесь».

¹ Язиков був один з піонерів моди на гомеопатію, що дуже була поширилася в московському суспільстві 30-х років і навіть захопила де-кого з слов'янофілів, як от Хомякова. Див. Н. Барсуковъ—Жизнь и труды Погодина, кн. IX, ст. 319—320, Сочиненія Хомякова, т. I та листи Хомякова (до А. О. Гильфердинга, А. М. Язикова та ин.). За свідощтвом Погодина, Хомяков, живши на селі, «лѣчилъ гомеопатіей всѣ болѣзни на нѣсколько верствъ въ окружности». Одного разу Хомяков захворів на плеврит і «едва не умеръ, предоставивъ теченіе болѣзни гомеопатическимъ пособіямъ, въ которыхъ самъ принималъ дѣятельное участіе... Онъ считалъ себя не въ правѣ измѣнить гомеопатической системѣ на самомъ себѣ, внушавъ постоянно вѣру въ нее другимъ». В. Завитневичъ—А. С. Хомяковъ, т. I, кн. I, Київ, 1902, стор. 260.

² Вираз Ів. Киресвського, див.: Полн. Собр. Соч. И. В. Кирѣвского, п. р. М. Гершензона, Москва, 1911, т. I, ст. 65.

и землемѣріємъ и гомеопатіей. Я хочу публиковать въ газетахъ, что Гартманъ переводится»¹.

Язиков уважав за зайве присилати до нього книжку на перегляд, але за потрібне оголосити в газетах. «Въ газетахъ объявить о переводѣ необходимо, только не говоря ни слова о братьяхъ Языковыхъ, ихъ же рукою оный движется» (22-ХІІ-1833)². У лютому 1884 книжку було майже перекладено і Максимович 16-го лютого повідомляв:

«Впрочемъ Ваша книга не бездѣйствовала; въ пятницу назначится ей цензоръ, и какъ я думаю позволеніе печатать въ корректуру. Ширяевъ беретъ печатать, съ тѣмъ, что по выручкѣ истраченныхъ на печать денегъ, барышъ Вашъ!.. Переводъ теперь совершается въ третьей четверти, довольно хорошъ... Присылайте ему еще четверть слѣдующей суммы для поощренія»³.

20 квітня 1834 р. Язиков дякував Максимовичу:

«Спасибо Вамъ за Гартманову терапію. Вамъ главнѣйше подобаеъ вся честь перевода оной: его усиленнаго совершенія и совершенства. Эта книга будетъ краеугольнымъ камнемъ животворнаго храма гомеопатіи, который воздвигнется въ Россіи—какъ всѣ узрятъ скоро, всѣ имѣющіе глаза! Я собираюсь въ Пензу—лечиться у знаменитаго въ нашей странѣ Приволжской, гомеопата Петерсона, ученика и какъ слышно, любимаго ученика—Ганеманова, это много, это все для меня, жаждущаго здравія и чающаго спасенія отъ гомеопатіи!!!»⁴

¹ Максимович, захопившись під впливом Язикова гомеопатичною методою, повідомляв 23 жовтня р. 1833 кн. В. Ф. Одоєвського про те, що Язиков «влюбілся» в гомеопатію і перекладає Гартманову теорію, і запитував князя про його погляд на гомеопатію (П. Н. Сакулинъ. Изъ исторіи р. идеализма, кн. В. Ф. Одоєвскій, т. I, ч. I, М. 1913, стор. 381). В «Русскомъ сборникѣ» Одоєвського мала з'явитись стаття «О гомеопатіи Фикельмана», въ «Современникѣ» 1838, т. 12 В. Даль надрукував—Объ омеопатіи (письмо кн. В. О. Одоєвскому), що викликало прихильну оцінку з боку В. Белінського, котрий схилився, видимо, до Ганеманового вчення (П. собр. соч., п. р. С. Венгерова, т. IV, 77). Сакулинъ, о. с., ст. 380.

² З осени р. 1833 починається листування Язикова з відомим поетом—партизаном Денисом Давидовим. З—Х—33 Д. Давидов писав Язикову: «Весьма вы меня обрадовали извѣстіемъ, что переводчикъ «Терапіи» Гартмана уже отысканъ и назначень. Ради Бога, не мѣшкайте пустить въ ходъ предпріятіе ваше, вы этимъ много добра сдѣласте». (Соч. Д. Д-ва, т. III, СПб, 1893, стор. 185). У цьому ж листі Давидов прохав: «Вы обѣщали прислать мнѣ переведенные вами листки Гартлауба; пожалуйста не забудьте» (Ibid. ст. 186). Окрім цих слів Д. Д-ва ніяких інших свідочств, що дали б підставу приписувати нашому поету переклад книги Гартлауба (К. Гартлаубъ. Краткое начертаніе гомеопатическаго лѣченія болѣзней. СПб. 1832) ми не маємо. Д. Давидовъ, гусар-поэт, з усім запалом своєї «волканической души» віддався меті зміцнити становище гомеопатіі, що її вважали інші «мечтой, бредомъ духовидцевъ». «Она живетъ, она дышетъ, она дѣйствуетъ и это много; это большой шагъ» (Соч., III, 189). Гомеопатіі торкається Язиков також і в листуванні (неопубл.) з поетесою А. А. Фукс. За А. Фукс див. Е. А. Бобровъ. «А. Пушкинъ въ Казани». Пушкинъ и его соврем., т. I, в. 2, ст. 46; Рус. Стар., 1899, травень, ст. 259.

³ В недатованому листі (в «Яз. архиві» за № 17) Максимович писав Язикову: «Вашей книги переводъ конченъ; слѣдуетъ пересмотрѣть; въ печать она уже поступила третьяго дня и кажется двинется скорымъ шагомъ».

⁴ Про лікування Язикова у Петерсона див. «Ст-нія Язикова», вид. 1858 р., ч. I, ст. VII; В. Я. Смирновъ—Жизнь и поэзія Н. М. Язикова. Пермь, 1900. ст. 127. В. И. Шенрокъ—Н. М. Я. Біограф. очеркъ В. Евр., 1897, кн. XII, ст. 607. В березні р. 1834 лікувався у Петерсона Ден. Давидов, який переконував Язикова: «Вы хорошо дѣлаете, что намерены ѣхать къ нему; онъ болѣе другихъ имѣетъ навыку» (Соч., III, 194) «Онъ ждетъ съ нетерпѣніемъ выхода Гартмана, безъ котораго онъ, по собственнымъ словамъ, какъ безъ головы» (197).

Навпаки, аж надто неприхильно до гомеопатичного лікування Язикова поставився Ів. В. Киреевскій. 4-го червня р. 1836 він писав Язикову: «Я глубоко убѣжденъ въ томъ, что въ болѣзни твоей виноватъ самъ ты, или, лучше сказать, твое пристрастіе къ гомеопатіи» (П. С. С., т. I, ст. 64). У цьому ж листі до Язикова Ів. Киреевскій розвинув дуже цікаву критику основ гомеопатичної системи, див. М. Гершензонъ, Историческія записки, ст. 16—17.

Чимало цікавого є в листуванні Максимовича та Язикова з 40-х років. Почувши, що Максимович написав якісь популярні етнографічні вправи, книжки для народу, Язиков, який завжди дуже прихильно ставився до ідеї «народницького просвітительства», в листі з 6 травня 1844 пропонує видати ці книжки, написані Максимовичем, на свій власний кошт.

«У меня до васъ просьба: вотъ какая: здѣсь носится слухъ, что вы давно уже написали нѣсколько книгъ въ родѣ книги Наума о вел. божіемъ мірѣ! То и не поручите ли вы ихъ мнѣ издать и барыши доставлять вамъ? Это было бы дѣло важное, общепользное, отечественное». «Я,—пише далі у тому-ж листі Язиков,—недавно читала *Сельское Чтеніе*: можно ли прочесть безъ отвращения эту подлость и гадость? Правда, что оно издается кн. Одоевскимъ и нѣмцами; но вѣдь наши князья ни къ черту не годятся съ тѣхъ поръ, какъ наши князья сдѣлались нѣмцами, а нѣмцы нашими князьями».

Максимович дуже зрадів, одержавши після чималої перерви цього листа. 15-го травня 1844 він відповів поетові. «Вчера я имѣлъ не удовольствіе, а радость получить письмо Ваше, любезнѣйшій Николай Михайловичъ!» За себе Максимович розповідав, жаліючись на свої хвороби і висловлюючи намір їхати з Київa «на дубу по Дніпру на мою Гору». «Тамъ надѣюсь отдохнуть и подправить нѣсколько мое возрождаемое здоровье, которое не хромлетъ уже на ноги, да все еще не хорошо нутромъ и слабо глазами». І в свою чергу запитував: «Что съ Вами дѣлается? Возродились ли Вы здравіемъ тѣла своего, тотъ же неизмѣнный въ духѣ?.. Помню ли я Васъ, спрашиваете: очень живо, и еще недавно вспоминалъ даже съ катедры, заключивъ Вами и Хомяковымъ мои лекціи о Русской Поэзии. Мню... (нерозіб.), что Вы какъ будто аукнулись ко мнѣ на мое о Васъ разглагольствіе». Що-до «Книги Наума», Максимович згоджувався на перевидання. «Вы такъ лестно о моемъ Науме отзываетесь,—писав Максимович,—и такъ обязательно вызываетесь издать его, что мнѣ ужъ и жалко его». М-ч пропонував: «На первый же разъ не хотите ли издать новымъ, третьимъ изданіемъ 1-ую книгу... Какъ Вамъ угодно, такъ и сдѣлайте съ первою книгою, если найдете, что ее надо издать вновь». Наприкінці листа Максимович висловлював бажання поїхати до Москви і запрохував Язикова до Київa.

«Если бъ помогъ мнѣ Богъ какъ-нибудь опять въ Москву попасть, авось опять охотнѣе принялся бы за перо; а здѣсь куда какая къ этому апатія родилась: ничто не вовлекаетъ тебя въ середу литературной дѣятельности. Пора бы ужъ мнѣ проститься съ Кіевомъ, также какъ Вамъ давно-давно слѣдовало бы сказать ему здравствуй! Эй пріѣзжайте, во имя Богатыря Муромца сюда Васъ зову, какъ такі Язикову не побывать здѣсь! а какъ бы обрадовались Вамъ здѣсь наши университетскіе педагоги, которыхъ такъ много изъ Дерпта. Оедоровъ у насъ ректоромъ. 15 мая 1844. Кіевъ».

Це саме бажання поїхати до Москви висловлював Максимович у листі з 14 листопаду 1844 р. «Съ Сентября я уже въ Кіевѣ, окутанъ и окованъ здѣшними занятіями по рукамъ и ногамъ; а мыслью, желаніемъ и мечтою вовсе не здѣсь... Прескучное положеніе». І додає: «Ужасно хочется быть въ Москвѣ». Поїздка до Москви, пише Максимович, «составляетъ мое лучшее стремленіе и желаніе» (24-IV-1845) ¹.

Язиков повідомляв Максимовича за московські новини й спільних московських знайомих.

«Петръ Васильевичъ (Киреевскій) благополучно началъ 14-ый годъ сидѣть сложа руки надъ своимъ знаменитымъ собраніемъ русскихъ пѣсень. Погодинъ

¹ «Жаль,—писав у відповідь 26 — V—1845 Язиков,—что вы пріѣдете въ Москву лѣтомъ: это время самое не литературное: всѣ наши разѣзжаются по деревнямъ».

переломилъ себѣ ногу и лежить уже три недѣли—ему слава Богу лучше. Каролина Карловна Павлова пишесть прекрасные стихи, Н. Ф. Павловъ кажется вовсе пересталь писать—и пр. и пр.» (17—VI—1844). «И. В. Кирѣвскій вамъ кланяется, онъ было собирався взять на себя редакцію Москвитянина, да кажется, это дѣло разошлось. Не сошлись въ условіяхъ съ Погодинымъ» (14—IX—1844)¹ «И. В. Кирѣвскій взялся издавать Москвитянина—самъ онъ сильно работаетъ для этой благой цѣли, и по его примѣру проснулись и оживились и освѣжились многія дѣятельности, давно спавшія, дремавшія и поблекшія!. Мы всѣ пишемъ—и я пишу». «П. В. Кирѣвскій сидитъ надъ своимъ сокровищемъ и дѣла не дѣлаеть, любуясь имъ какъ старикъ прекрасною своею любовницею. П. В. уже перестали и спрашивать: что ваши пѣсни? а ему и горя мале! О tempora, o mores! На дняхъ будетъ онъ въ Москвѣ. Тогда я покажу ему ваше письмо и попрошу разрѣшенія на ваши вопросы». «Шевыревъ открыль курсъ публичныхъ лекцій объ исторіи русской литературы. Читаетъ прекрасно и лекціи превосходнѣйшія: онъ не нравятся западникамъ, будучи напитаны духомъ православія, а не ихъ поганскимъ». «Погодинъ лишился жены—и находится въ какомъ то жалкомъ ребяческомъ состояніи души, въ оцѣпененіи и отчаяніи. Жаль его!!» (16—XII—1844).

Листи Максимовича до Язикова поч. 40-х років, коли Максимович видавав свого «Кіевлянина», а слов'янофіли на чолі з Ів. Киреевським намагались узяти в свої руки видання Погодинського «Москвитянина», надзвичайно важливі для з'ясування ідеологічних джерел, зв'язків та уподібань раннього українофільства. Ці листи, особливо коли взяти на увагу обмеженість наших відомостей за початок 40-х рр. дають досить даних, щоб висвітлити те ідеологічне середовище, що на нього орієнтувався Максимович, видаючи свого «Кіевлянина»².

Язиков 20-IV-34 писав: «Запорожскую Старину я прочель съ удовольствіемъ, жаль только, что почтеннѣйшій ея издатель, какъ ужъ не хитерь! Он тоже что Маркевичъ—нашъ общій пріятель, не правда ли? Посоветуйте ему издать одни тексты: онъ васъ послушаетъ, какъ видно изъ его предисловія».

Одержавши «Симбирскій Сборникъ», виданий Язиковими³ 18, червня, 1845 Максимович писав: «Честъ и слава семьѣ Вашей за Сборникъ Симбирскій, и великая вамъ отъ меня дяка за экземпляръ»...Окремо дякував Максимович за Вячка і додавав: «Чѣмъ больше статей воспроизводитъ нашъ древне-Русскій, Кіевскій міръ, тѣмъ больше добра и красоты для Руси». «Въ подобіе, якъ підкреслює Максимович—Сборнику Вашему, наша Комиссія издала томъ здѣшнихъ актовъ и Вамъ пришлетъ экземпляръ». Для Максимовича, як і взагалі для початкового українськфільства, дуже характерне оце висування ідеї «Київа», оце ототожнення «київськогс» з «давне-руським», коли

¹ Пор. лист Язикова до Гоголя 14—XI—1844, Русская Старина, 1896, кн. XII, ст. 623. «Было много сѣздовъ и переговоровъ, но все окончилось пшикомъ» (о. с. ст. 624).

² У листі з 22-го серпня р. 1833 Максимович давав Язикову таку інформацію за українську літературу: «Вотъ вамъ имена Украинскихъ поэтовъ XVII в: Климовскій, Мазепа, Калнищъ и Головатый. В XIX ст. извѣстны пѣснями только Писаревскій и Котляревскій; Гулакъ пишесть въ другомъ родѣ (за тѣмъ уже слѣдуютъ новобранцы Боровиковскій, Шпигоцкій, Гребенка et cetera). Началомъ поэзіи Южно-русской я почитаю Пѣснь о полку Игоревѣ, которая ничего общаго не имѣеть съ сѣверною Русью». В іншому листі Максимович радив Язикову передплатити «Запорожскую Старину» Срезневського: «выпишите непременно».

³ Посилаючи 26 травня р. 1845-го Максимовичу «Симбирскій Сборникъ», Язиков писав: «Благодарю, и благодарю, и благодарю васъ, и за мозаичные камешки, и за кіевское варенье, и за новое изданіе книги Наума, и за новый вашъ трудъ для русскаго народа. Посылаю вамъ Симбирскій Сборникъ, изданный племянникомъ моимъ Д. А. Валуевымъ».

«українофільство» стверджене, як «київофільство», обґрунтовується як теорія, що спирається на проголошення чистих незакаламучених «татарством» (=тиранією московського царства,—тема властива для поезії 20-х років, між іншим і для Язикова, для Рилєєва та інш.) народніх джерел давнє-руського життя¹.

Турботи, що їх висловлює Максимович з приводу видання «Москвитянина», деталізують бажання українофілів «уподібнити» свою ідеологічну програму програми Кирєєвського, Хомякова, Язикова, Чижова та інших. «Но что это съ Москвитянином?—запитує Максимович Язикова в тому-ж листі з 18-VI-1845.—Неужли онъ падеть? Брони Боже отъ этого паденія. Какъ таки Православному Московскому люду не подержать благого дѣла,—начать, надѣлать славы и не зажечь моря... Я просто буду золь на всѣхъ Васъ, Господа, если не будетъ Москвитянина. Я тогда (курсив наш) Кієвлянинъ мой обращу въ журналъ, хоть тоненькій».²⁻³.

Отже, з наведеного листа бачимо, Максимович сподівався, що «Кієвлянинъ» зможе замінити «Москвитянина», що в «Кієвлянинъ» буде висловлено те, що Ів. Кирєєвський та Хомяков не договорили в московському часопису⁴. Взагалі, на думку Максимовича, завдання «Кієвлянина» дати дальший розвиток у київських обставинах і на київському ґрунті провідним принципам «слав'яно-христ'янського стремленія». 13-го серпня року 1846, повернувшись з Михайлової гори до Київa, Максимович писав до Язикова. «Проживъ этотъ годъ на своей Горѣ, я съ недѣлю уже томлюсь отъ знойной духоты въ Кієвѣ—опять въ Кієвѣ! Почему же я не въ Москвѣ?» «Я,—пише далі М-ч—приступаю къ изданію своихъ филологическихъ изслѣдованій, своихъ Украинскихъ народныхъ пѣсенъ и опять Кієвлянина. Послѣдній хочу непременно продолжать, и даже въ распространенномъ видѣ, т. е. нѣсколько книжекъ въ годъ». Ось яка має бути програма цього видання: по-перше, тут мають з'явитись вірші Язикова. «Какъ бы я радъ былъ, если бъ Вы ихъ огласили музыкою своихъ стиховъ, такъ торжественно зазвучавшею опять, особливо въ Сампсонѣ Вашемъ и на памятникъ Карамзину⁵. Во имя Кієва прошу Васъ объ этомъ, и помолюсь Ильѣ Муромцу, чтобы вдохновилъ Васъ на то новою силою и благимъ желаніемъ». По-

¹ Отже Язиков, що в 20-х роках розвивав у своїх віршах типову для того часу тематику «вільних» Київa та Новгородa, в протиставленні цих «вільних» городів невілнництву «тиранічної» татаризованої «царської Москви», своєю особою виявляє певний зв'язок між Максимовичем, як українофілом 30-х рр. та визвольчою «декабристською» поезією 20-х рр. (Пор. хоча-б «Воен. новгор. пѣсню 1770 г.» Язикова, де він закликає до боротьби з «темними ратами Андрея» за «свободу наслѣдного і права», В. И. М а с л о в ъ—Рылѣевъ, К. 1912, стор. 200). Для українофілів, для поетів, що в 20-х роках захоплювались визвольчою ідеєю, для слов'янофілів (пор. поезії Тютчева і Хомякова)—Київ—«ідея», «первообраз» Руси. Пор. у листі Максимовича до Язикова 24—IV—1845: «Какъ таки Вамъ (Яз-ву) не побывать въ Кієвѣ, въ этомъ(й) (идеѣ, закр.) первообразѣ Руси».

² Пор. у листі Куліша до Погодіна: «Михаиль Александровичъ Кієвлянина не издаеть, а угрожаеть цѣлымъ журналомъ, но это кажется, онъ дѣлаеть только для своего утѣшенія. О періодическомъ изданіи въ Кієвѣ еще рано думать» (?—II—1843).

³ У відповідь на цей лист Максимовича з 18-VI-1845 Язиков 29-VI-1845 писав: «Москвитянинъ продолжается: вы конечно получили уже № 4-й. Не мы виноваты, что И. В. Кирѣевскій слабъ здоровьемъ и что не иначе можетъ писать, какъ отчаянно напрягая свои силы. Погодинъ, впрочемъ, не признаеть свой журналъ падшимъ».

⁴ Порів. у листі Куліша до Погодіна: «Я отъ всей души желаю, чтобы этотъ журналъ (Москвитянинъ) процвѣталъ во вѣки. Я на Москву смотрю съ отрадними упованіями, а Петербургъ мнѣ не по сердцу» (13-IV-1846).

⁵ «Сампсонъ» та «На памятникъ Карамзина»—поезії Язикова, що їх надруковано в «Московскомъ Сборникѣ» р. 1846.

друге, Максимович хтів би бачити тут, як програмові, статті ватажків московського слов'янофільства. «*Какъ бы хорошо и любо Кіевлянину—доказать то, что не высказалъ еще И. Кирѣевскій о новомъ у насъ славянохристіанскомъ стремленіи въ литературу*», чего не досказавъ П. Кирѣевскій въ своемъ письмѣ Погодину¹. Какъ бы я радъ былъ *статью Хомякова объ нашей исторіи, объ нашей великой прошлой жизни*. «Прсите ихъ сбъ участіи въ моемъ Кіевлянинѣ». «Порадѣйте прошу Васъ объ этомъ, и подѣйствуйте на братаю Православную, да и сами то не поскупитесь, не полѣнитесь. Надо и Кіеву сказать отъ себя что-нибудь современному поколѣнію, надо въ здѣшнемъ краѣ возвыситъ голосъ и пошевелитъ мысль и просвѣтитъ ее не тѣмъ, чѣмъ движется и освѣщается она обыкновенно отъ пароходныхъ и газовыхъ машинъ нынѣшней Петербуржской журналистики, здѣсь свирѣпствующей»². В Р. С. Максимович засважував. «Мнѣ бы очень полезны были Разказы народные или сочиненные... помогите мнѣ и въ этомъ, ибо этимъ какъ червячкомъ на удъ ловится читатель, холодный какъ рыба ко всему остальному. Сѣверная Русь словоохотливѣе нашей и мастерватѣе в разказахъ. За смертью Квитки и отъѣздомъ Кулѣша, я не имѣю еще никого на примѣтѣ». Ще певніші думки за видання часопису висловлює Максимович у листі до Язикова з 13-го вересня 1846 (Переяслав)³. У цьому листі він пише:

¹ «Ваши замѣчания,—писав Язиков Максимовичу 6 квітня р. 1845,—сильно подѣйствовали на Погодина и тѣмъ сильнѣе, что онъ уже крѣпко разсердился на замѣчания П. Кирѣевского на его же статью, напечатанную въ 1 №. Онъ кипитъ гнѣвомъ, кипитъ и бѣситъ; онъ изумленъ, раздраженъ, пораженъ! Отвѣчаетъ своимъ сопротивникамъ торопко, жарко и говоритъ слабо. Побѣда и одолѣніе не на его сторонѣ. Жаль, что распорядительная часть Москвитянина идетъ очень плохо... №№ являются далеко послѣ срока, царствуетъ какая-то безалаберность...» Пор. лист до Гоголя 10-III-46. Р. Стар., 1896, XII, ст. 633.

² Аналогічну негативну оцінку петербурзької журналістики ми знаходимо в Кулішевому листуванні того часу. Пор. лист Куліша до М. В. Юзефовича 25-XII-1845 (Кіев. Стар. 1899, кн. II, ст. 206), лист до Погодіна 15-X 1845 та в листах до І. І. Срезневського 10-I-1846, 7-III-1846. Див. також нашу статтю «Матеріяли до історії співробітництва Куліша в «Современникъ» Некрасова», Зап. Іст.-Філ. Від. У. А. Н., кн. XI. Треба гадати, що Кулішеві симпатії до Москвитянина та негативне ставлення до петербурзької ліберальної журналістики виробилося не без впливу Максимовича.

³ У Київі рр. 1845—1846 серед українофілів, очевидячки, дуже інтенсивно обмірковувалася думка про видання часопису. З цього боку заслуговує на увагу лист Куліша до І. І. Срезневського з 13-го лютого р. 1845-го.

«Покорно благодарю Васъ за готовность Вашу,—писав Куліш Срезневському—содѣйствовать моему предпріятію. Ваши труды будутъ моему журналу краеугольнымъ камнемъ. Только Вы меня не совсемъ поняли. Чѣмъ большую область знанія мы захватимъ своимъ журналомъ, тѣмъ труднѣе будетъ намъ достигнуть своей цѣли. Если мы не будемъ «изъ него исключать ничего русскаго, будь оно хоть сибирское», какъ Вы пишете, то согласитесь, не будетъ ли это другой Москвитянинъ? Ограничимся лучше одной южною Русью; тогда нашъ журналъ будетъ имѣть свое значеніе въ славянскомъ мирѣ. Чтобы заглавіе не возбуждало никакихъ подозрѣній, мы рѣшились избрать самое простое: *Кіевскій Сборникъ*. Выходитъ онъ будетъ только 4 раза в годъ. «Литераторы уже извѣстные въ нашемъ литературномъ базарѣ» мало намъ помогутъ своими трудами, а имена ихъ намъ совсемъ не нужны» (Лист до І. І. Срезневського 13-II-1845, Київ. З копії I-го т. «Листів Куліша», виготованих до друку Комісією по виданню пам'яток укр. письменства У. А. Н., за копією І. Айзенштока). 1-IX-1845, повідомляючи про свій візід на службу до Рівного, Куліш писав Срезневському: «Итакъ дѣло о журналѣ должно остаться, пока что, въ неопредѣленномъ положеніи». Важко сказати, в якому відношенні знаходиться Кулішів журнальний проект до Максимовичевого, чи мова йде за один часопис, чи за різні... Але, як бачимо, Кулішева журнальна програма локалізованіш, національніш, звуженіш. Вона місцева. Максимович робить ставку на лідерів московського слов'янофільства, Куліш же орієнтується, переважно, на місцеві сили. Проте, не зважаючи на це розходження в подробицях, в основному, подібно до Максимовича, Куліш підкреслює «слов'янське» завдання майбутнього київського видання.

«Я хочу издавать Киевскій Журналъ. Я намѣренъ въ первый годъ ограничиться 4-ю книжками, и назвать думая Киевскимъ Собесѣдникомъ. Повторяю просьбу мою о Вашемъ поэтическомъ участіи въ немъ, и о ходатайствѣ Вашемъ того же у Хомякова». «Направьте,—просив Максимович,—въ Киевъ нѣкоторыхъ Москвитянъ съ нами единомышленныхъ»¹.

На цей лист Максимовича з 13-IX-1846 Язиков відповів 5-го жовтня 1846. Поезій, за які просив Максимович для «Кіевскаго Собесѣдника», у хворого Язикова не було. «Задали вы мнѣ задачу, мой любезнѣйшій Мих. Ал.! Стиховъ у меня теперь ни стиха нѣтъ, а участвовать въ вашемъ Собесѣдникѣ мнѣ хочется какъ нельзя больше! Какъ тутъ быть?» Поет обіцяв звернутись у цій справі до Кар. Павловой: «Постараюсь достать стиховъ К. К. Павловой—но едвали она дастъ мнѣ: я у ней въ опалѣ». Щодо П. Киреевського, то за нього Язиков повідомляв: «П. В. Кирѣвскій сидить въ своей Кирѣвской Слободкѣ, вѣроятно оканчивая статью противъ Погодина; но когда онъ ее кончить?»...

Це останній лист, що на ньому переривається листування Язикова та Максимовича: у грудні того-ж таки року 1846-го Язиков помер.

Етнографізм, народництво, видання книжок для народа, захоплення з гомеопатії, з містизованої медичної теорії, щільно повязаної з натур-філософськими системами того часу, ідея нації, «слов'янизм», «кіївська теорія»,—ось головні тематичні риси листування між Язиковим та Максимовичем 1829—1846 р.р. Приятелювання поета 20-х років, поета «Пушкинської плеяди» та українського історика й натур-філософа, що викладав свої наукові природничі праці за принципами Окенової натур-філософії, має свій певний сенс і свою внутрішню логіку.

Це ще в 20-х роках поети того часу римували слова «свобода» й «природа», проголошували в своїх віршах «любовь къ родной странѣ», «безсмертну къ родинѣ любовь», прикладали до слова «старина» епітет «священная», сподівались, що «достояние отцевъ, воскреснетъ прежняя свобода», «рабъ проснется къ жизни новой»²,—це все ви знайдете у Язикова, у Рилеева, у Пушкина, у Хомякова... У цих поетичних формулах накреслюються вже ті головні ідеї народницького історизму з його культом батьків і батьківщини, природи й природнього, вільної старовини й чистої своєнародности, що їх остаточно й наново розвинуть ті самі «люди 20-х років» у роках 40-их. Листування Язикова й Максимовича ми й цінуємо, як листування «людей 20-х рр.», що показує, як у конкретних життєвих обставинах і особистих зносинах ці «поетичні» ідеї 20-х рр. оформились протягом

¹ З 13-го вересня р. 1846-го Максимович писав до Язикова: «Я просилъ было Васъ, чтобъ П. Кирѣвскій сообщилъ мнѣ конецъ своей статьи о древней Руси; но изъ письма Попова увидѣлъ, что она предназначена для Моск. Сборника. Потому не прося этой статьи, отъ П. В., хотѣлось бы имѣть отъ него что-либо другое, напр. о народныхъ Великорусскихъ стихахъ. Нѣтъ ли у Васъ или у него народной сказки, еще неизданной и поинтереснѣе? У меня для Южной Русской Старины, имѣющей быть главнымъ предметомъ Собесѣдника, много есть матеріалу. Но для обстановки ея Изящ. Словесн., критикою и современностью еще маловато имѣется въ виду извнѣ, а потому помогите пожалуста вашимъ содѣйствіемъ; направьте въ Киевъ нѣкоторыхъ Москвитянъ съ нами единомышленныхъ. Чѣмъ болѣе единомушія, тѣмъ болѣе находимъ необходимымъ основать этотъ журналъ». «Я пишу къ нему (Погодину) письмо объ его изслѣдованіяхъ для 1-го номера Собесѣдника моего, въ опроверженіе скандинавства Руси».

² Цитуємо уривки з Рилеевського «Наливайка» та «Войнаровского». Див. про «українофільство» Рилеева докладніше в книзі В. И. М а с л о в а—Литерат. дѣятельность К. Рылѣева, К. 1912, розділ V, ст. 251—322.

двох десятиліть у певні ідеологічні напрямки—київського «українсьфильства» та москворосського «слов'янофильства», що здійснити їхнє організаційно-ідеологічне об'єднання, за допомогою особистих зв'язків Язикова, так уперто весь час намагався Максимович.

Віктор Петров.

V

ДО ІСТОРІЇ „МАЛОРОССИЙСКИХ РАССКАЗОВ“ П. КУЛИША.

В передмові до першого тому творів Кулиша редактор їх І. Каманін писав: «Некоторые произведения П. А. Кулиша появлялись в свет то отдельными главами, входя потом в несколько измененном виде в полное произведение, то иногда печатались в двух редакціях: в первой, более короткой, и второй—дополненной и измененной. В таких случаях, во избежание громоздкости издания, мы берем в основание позднейшую и более полную редакцию, а в примечаниях отмечаем разницу ее с первой и более краткой»¹. Проте, в п'ятому томі, де зібрано прозу молодого Кулиша («Малороссийские рассказы», «Огненный змей», «Михайло Чарнышенко») оповідання «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» передруковано з «Кіевлянина»². Каманіну—та й не тільки йому: іншим дослідникам і бібліографам теж—не відома була, очевидно, друга редакція цього оповідання; вона була вміщена в «Литературной Газете» А. Краєвського під заголовком: «Приключение с казаком Бурдюгом на зеленой неделе»³ і має проти першої значні відміни.

Які-ж саме головні відміни цієї другої редакції?

Перш за все треба відзначити, що вона має багато доповнень проти першої. Кінець редакції «Кіевлянина» тут трохи виправлений:

«Кіевлянинъ»

— «Да ужь, видно, не кто другой, как сатана сыграл со мною эту штуку» отвечал Бурдюг; осторожно спустился в лодку, и переехал на берег.—

Говорите жь после этого, что лукавий неволен водить за нос крещеного человека! А все это ведь от того, что люди не чтут праздников Божских и живут не по-христиански! (стор. 228).

«Литературная Газета»

— Вот как видишь: сатанинское наводнение! ствѣчал Бурдюг.

И спустившись в лодку переехал на берег. Говорите жь после этого, что чорт не волен водить за нос всякого крещеного человека! (стор. 608).

Остання (в нас тут підкреслена) фраза першої редакції в «Литературной Газете» випущена. Моралізаційному висновкові належить бути в кінці оповідання, і дійсно в зміненому та поширеному вигляді він перенесений на кінець другої редакції: «Так вот что значит работать в праздник! За каких-нибудь пять копеек лукавый располстил все семейство» і т. д. (стор. 613). Сторінки же 608—613 зайнято пригодами введеної в оповідання

¹ «Сочинения и письма П. А. Кулиша» под ред. И. Каманина, изд. А. М. Кулишъ томъ I, Кіевъ, 1908, «Отъ редакціи», стор. V.

² Порівн. «Кіевлянинъ», книга первая на 1840 г. Кіев, 1840, стор. 215—228 і «Сочинения и письма П. А. Кулиша», т. V. Кіев, 1910. Стор. 8—16.

³ «Литературная Газета», 1840, № 26 від 30 березня, стор. 598—613.

нової особи,—старшого Бурдюгового сина, Сидора. Починаються вони так: «Не прошло жь и молодому Бурдюгу без штуки». Пригоди ці приточені чисто механічно, і щоб трохи тісніше звязати їх з основним текстом, Куліш і туди ввів молодого Бурдюга. Так от—у другій редакції Бурдюг «взявши с собою старшего сына¹, поехал в свой хутор» (стор. 603); на тій же сторінці знаходимо, замість «маленький сын» (див. «Кієвлянинъ», стор. 220): «меньшой сын его»; оповідаючи жінці про те, що з ним трапилось, Бурдюг всюди говорить у множині: «Едем» говорить: «мы в хутор; уже минули и острую могилу и кривенковы ночвы, выезжаем уже в свой лес...» (стор. 604) і т. д.

Композиція оповідання тільки трохи ускладнилася, але взагалі не змінилась від вводу Сидора. Описавши те, що трапилось з Бурдюгом і його жінкою після страшного Бурдюгового оповідання, Куліш рівнобіжно долучає третю сюжетову лінію—лінію сина, яка, що правда, занадто розрослася проти перших двох. Кінцеві абзаци підкреслюють їх рівнобіжність:

«На другой день Сидор нарочно распрашивал своих товарищей и те сказали в один голос, что видели только, как он бежал по улице; они кричали ему—«куда ты бежишь?» Но он только махнул рукою и побежал за коворот как сумасшедший.

Также и кум, на вопрос Бурдюга, ответил, что и в глаза его не видел» (стор. 612—613).

Проте, по суті ці пригоди Сидора мають скоріш комічний, ніж трагічний характер. «Этот, выскочивши за ворота, слышит, что в конце улицы играет музыка» (стор. 608). Хлопці та дівчата гуляють і танцюють там. Вертаючися з гулянки та роздумуючи про те, що з ним трапилось, Сидір із здивуванням помічає, що опинився коло сусіднього села. Тоді він поклав собі—виспатись на найближчому току. Побачив на соломі постелене простирало й дві подушки, ліг і одразу заснув.

— Петро! Петро! ты здесь? прошептал женский голос.

— Здесь,—отвечал Сидор также шопотом, мигом смекнувши, в чем дело: парень был уже наметанный в любовных шашнях (стор. 610).

Повечерявши всим, що принесла дівчина, він вислухав її втішне лепетання.

Тут она обняла Сидора и с ужасом отскочила.

— Кто ты такой? спросила она, испугавшись и вместе с досадою (стор. 611).

Вилаявшись та пообіцявши, що брати йому відплатять, дівчина втекла. Сидір заснув знову, але ось прийшов той, за для кого була послана постіль. Це був Сидорів приятель Петро, волосний писар. Вони посміялися вдвох з Парасі (так звали дівчину), і Петро запропонував Сидорові виспатись в його хаті. Тільки що Сидір приліг, у хату приходить Парася «с новым графином водки и колбасою, садится на постели и рассказывает, что с нею случилось на гумне. Сидор кусал себе губы, чтоб не смеяться; однакож не выдержал, громко захохотал, и Парася с криком выбежала из сеней» (стор. 612).

Таким чином, Сидір не опинився ні на гілках на вишні, як його мати, ні на стовпі, оточенім водою, як сам Бурдюг. Але ці Сидорові пригоди, сами собою комічні, переключаються в інший план дальшим після них уривком, який ми вже наводили вище: «На другой день Сидор нарочно распрашивал своих товарищей, был ли он на гульне»... і т. д. Що правда, вже

¹ Курсив усюди мій. І. Я.

перша фраза: «Не прошло-жь и молодому Бурдюгу без штуки» (стор. 608) та й ціла концепція оповідання вказують на те, що ці комічні пригоди приточені не дурно. Але ж опис їх такий розпросторений (порівнюючи з іншими частинами оповідання), що читач устигає спустити з уваги ту сентенцію, коло якої вони зібрані й ілюстрацією до якої мов би служить ціла фабульна канва: «та работа, которая сделана в праздник, никогда в прок нейдет» (стор. 602). Тому переключення в інший план хоч внутрішню й підготовлене, але читач знаходить його вже після всього опису; чудасійні пригоди виявляються в кінці, як диявольська мана.

Такий засіб літературний — подавати комічне і з'ясувати його на фантастичному ґрунті не оригінальний у Куліша; в 30-х роках він був досить звичайний і ходовий.

З погляду стилістичного уривок, доданий до другої редакції—однотиповий з цілим оповіданням. Безперечний вплив Гоголя особливо яскраво позначився на описові танцю та на картинах природи. Ось кілька уривків:

Не можете себе вообразить, какое привлекательное зрелище представляет сельская пляска. Шум, говор, смех, оглушительный гром бубнов, яркие цвета нарядов и эта неподдельная веселость, оживляющая лица гуляющих, и эти вольные танцы, внушенные самой природой,—с первого раза поражают ваши чувства: вы молча смотрите на пеструю панораму и ваша память напрасно силится припомнить, не видали ли вы когда-нибудь чего подобного..... Чудный танец! и нет ему подобного в мире..... Гармонически льются его звуки; лихая молодежь как-то невольно несется в присядку, как будто сверхъестественная сила движет их членами, так что и те, которые, натанцовавшись в волю, отошли уже в сторону, чтоб отдохнуть и отереть на лице пот, и те не утерпят, чтоб не притопнуть ногою такта, а руки сами упираются в боки.

И все это покрывала ночь, чудесная и восхитительная, какую только можете вообразить себе. Она как будто загляделась, как будто заслушалась, остановилась и не шла далее; она раскинула лазурный свой намет, убрала его сверкающими звездами, зажгла волшебную лампаду—месяц. И дивно прекрасен был небесный свод, засеянный бесчисленными звездами; таинственна земля, покрытая прозрачным полумраком, и воздух—чистый как дыханье ангелов, и лунный свѣт—лучи от взоров херувимов!...

Сторінки оповідання, що йдуть раніш опису Сидорових пригод, теж не передруковані в «Літературній Газеті» з «Кієвлянина» без будь-яких змін. Я зазначив уже мимохідь дрібні зміни, що були пороблені в зв'язку з уводом постаті Сидора. Але порівнюючи дві редакції, бачимо, що Куліш, опрацьовуючи другу редакцію, поробив величезну кількість як зовсім дрібних, так і більших поправок та доповнень. Я не маю наміру простежити крок за кроком це перероблювання,—відзначу тільки деякі окремі моменти.

Друга редакція оповідання, друквана в «Літературній Газеті», призначалася для російського читача,—це визначило одну лінію поправок і доповнень. Так от: до де-яких окремих слів (дукати, коворот), до згаданих в оповіданні ігр, звичаїв, свят (звичай ходити в гості з хлібиною, журавель, чеберячка, ручкова і ин.) подано підтекстові, інший раз досить докладні, примітки. Часом, хоч не часто, примітки введено в основний текст. Після першої фрази оповідання: «Настала (в «Кієвлянині»)» («пришла») зеленая неделя» внесені такі слова: «Это в Малороссии—праздник весны» (стор. 598).

Досить багато українських слів поперекладано. В «Кієвлянині» читаємо: «хлопанье длинного *батоба* и известные клики *чередника*»

(стор. 219), в «Литературной Газете»: «хлопанье длинной плети и известные восклицания *пастуха*» (603), замість «жинка» (221), стоїть «жена» (603), замість «на заході» (223)—«на заході» (605), замість «повечеряет» (225)—«удастся и поужинать» (606), навіть «хлопцы» (220) змінено на «мальчуганы» (603), «козак» на «казак» (див. заголовок). Українські форми часом позамінявані російськими: замість «плечми» (226)—«плечами» (607), замість «Много меду» (220)—«много меда» (603) і т. д.

Зрозуміла річ, що для російського читача замінено «целую громаду козаків» (222) на «целый полк солдат» (604), а згадку про рідне Кулішеві містечко Вороніж зовсім викинуто: замість «воронежский козак Бурдюг» (218), стоїть—«дин мой земляк, казак Бурдюг» (602) і ин. На згадку за Вороніж, російський читач, очевидно, подумав би не про містечко Глухівського повіту, а про губернське місто. Замість давати примітку, як звичайно, Куліш зовсім викинув згадку про Вороніж. На стор. 220 «Кієвлянина»—«благодарный пар борщу», а на стор. 603 «Литературной Газеты» пояснено, за який саме борщ тут мова: «благодарный пар малороссийского борща (которого, сказать мимоходом, только у нас на Украине и можно поест со вкусом)» Нарешті, в одному місці образ «Земля нарядилась как пригожая панночка» (215) здався, очевидно, Кулішеві занадто українським, і він замінив його такою мертвою фразою: «Природа совершенно уже развернула прелестные свои формы» (598)¹.

Не маючи наміру вичерпати всі зміни такого типу, я ще зазначу, що подібуються, хоч, правда, дуже вже небагато, і приклади протилежного значення: замість «стропил» (216), у «Литературной Газете»—«крюквы» (600). Але таких замін, знов кажу, дуже мало: я знайшов усього дві чи три.

Часто подібуюмо переставлення слів у реченні; напр., в «Кієвлянині»—«*Было это на четвертый день праздника*», а в «Литературной Газете»—«*Это было на четвертый день праздника*». Не завжди, розуміється можна достатньою мірою з'ясувати собі такі переставлення, але в багатьох випадках їх пороблено, щоб додати мові мелодійности та плавности. «В другой стороне—купы садов, повиснувши тяжелыми ветвями, греют на месяце свои круглые вершины; а там за развалившеюся мельницею... і т. д. (216); в «Литературной Газете»: «греют на месяце *круглые свои вершины*» (600). Сенс такого переставлення стає найбільше зрозумілим у зв'язку з загальним тут нахилом Кулішевим до згущування романтичного пейзажу.

В першій редакції читаємо: «А месяц серебрит холодную воду и наводит на нее тусклую синеву» (217), у другій: «А месяц серебрит, а месяц наводит тусклую синеву на холодную поверхность пруда» (601). Крім заміни—«поверхность пруда», замість «воду»,—тут особливе має значення повторювання слова «месяц», яке створює емоційну напруженість мови.

Наведу ще два приклади, з яких видно той самий нахил у Куліша: і згущення романтичного пейзажу, і збільшення емоційної напруженості речення.

«Кієвлянинъ»

В такие чудные ночи звонкие песни не умолкают у нас по всем улицам. Им вторит отголосок на пруде... (217).

«Литературная Газета».

И в это время, когда вся природа засыпает, заунывные и веселые песни дрожат и выются в струях ночного воздуха. Им вторит.... (601)

¹ Можливо, розуміється, що в Куліша були тут і інші міркування.

Тогда дворы и улицы те же, да не те: все как будто видишь во сне или на картине. Здесь—вся половина церкви... (216)

Тогда опять все живо, все прекрасно. Но это уже другая жизнь; голос природы говорит иначе сердцу; душа будто что-то напоминает, будто какой-то сон неясно отражается в зеркале памяти, и весь состав человека чудно перемениется.

Месяц стоит неподвижно под куполом неба; от него льются лучи во все стороны. Здесь—вся половина церкви... (600).

Наведу ще кілька найбільш цікавих поправок та доповнень, що заведені в другу редакцію, хоч і не вдаватимуся в аналіз їх стилістичної функції.

«Кієвлянинъ».

Далеко-далеко потянулася эта сизая полоса: то пруд—наше сельское море. Над прудом густо разрослись огромные, седые вербы; они тесно обступили его, глядя в его воду, повиваются утром его туманами, умываются вечером его росой и топят в нем свои дремливые ветви (217).

Они кружатся, они мешаются, как хоровод ночных духов, и будто летят, будто плывут по воздуху. Так напролет проходит ночь... (217).

«Литературная Газета».

Далеко, далеко потянулася эта сизая полоса. На самом конце ее, где уже небо сошлось с землею, темным столбиком виднеется на горизонте церковь. То пруд—сельское море. Над прудом густо разрослись огромные вербы: они как в рамках держат эту водную равнину в своем кругу,—тесно обступили ее, глядя в ее зеркало, повиваются ее туманами, умываются ее росой и топят в ней отяжелевшие свои ветви. (600).

Они кружатся, они мешаются, как хоровод ночных духов, и будто летят, будто плывут по воздуху. Звуки музыки слышны яснее и яснее, по мере приближения, и только прорываются сквозь них удалые восклицания, а говор покрывается шумом и звоном бубнов... Так напролет проходит ночь. (601).

На самім початку оповідання є досить цікавий випадок ґрунтовної переробки тексту:

Зеленеющие сады облились благовонным молоком; поля и огороды красуются цветами и полный хор птиц не умолкает целый Божий день в воздухе, напитанном благоуханием цветов. (215)

Деревья пополнили и облились молоком; цветы красуются в поле и в огородах; цветет жаворонок, слышен в облаках крик журавля, и нежная чайка стонет в болоте; тысячи соловьев заливаются в густоте листьев и отпевают регулярно вечернюю зарю. (598).

Свідомо чи несвідомо це робив Куліш—сказати трудно, але він по-викидав з початку другої редакції ті слова, що передають запахи (благовонным, благоуханием), і мов би замість їх розвинув і конкретизував фразу: «Хор птиц не умолкает целый Божий день»; з'явилися чотири слова, які передають звуки, що чути від птахів: «крик», «стонет», «заливаються», «отпевают»; та й збірне розуміння «хор» диференціювалось на окремі види птахів: «жаворонок», «журавль», «чайка», «соловей». Цей останній спосіб, розуміється, краще змальовує різноголосся звуків, що заливаються в певну одність, а це різноголосся Куліш і хотів передати.

Не слід, проте, думати, що поправки все були на краще,—давали відрізнити сполучення слів, епітети і ин. . оч переробка чимала, але її зроблено, мабуть, на-швидку¹.

¹ Наведу один тільки дрібний приклад, що свідчить про це: в однім місці (стор. 608 «Лит. Газетъ») слово «кухоль» замінено «чаркою», в другому лишилося без заміни.

Цензурні дати «Кієвлянина» (12 лютого 1840 р.) і «Лит. Газеты» (29 березня 1840 р.) свідчать про те, що редакція «Лит. Газеты» пізніша. До того ж висновку приводить і порівняння текстів: надзвичайно трудно, майже неможливо уявити собі, щоб Куліш проробив роботу навпаки,—від редакції «Литер. Газеты» до редакції «Кієвлянина». Нарешті, слід зважити й факт близости Куліша з Максимовичем у ті роки і неналагодженість зв'язків з столичними літератами («Приключение с казаком Бурдюгом», скільки знаємо,—перший твір, що був друкований у Росії); мабуть, що Куліш перш за все дав був свої перші спроби, для ознайомлення Максимовичеві, який і взяв їх для «Кієвлянина», що видання його саме тоді готувалося, а вже потім, з доповненнями, Куліш одіслав оповідання в «Литературную Газету».

Таким чином, за остаточну редакцію оповідання, яка має увійти до повного зібрання Кулішевих творів, треба визнати, на мою думку, редакцію «Литературной Газеты».

Де-який сумнів можуть викликати ті зміни, що їх був поробив Куліш, зважаючи на російського читача. Чи приймати їх до канонічного тексту, а чи їх слід повідкидати? Питання це досить складне, але, я гадаю, трудно зважитися на те, щоб їх відкинути. Взагалі питання, в якій мірі уявлення про читача важить у творчості письменника, таке ще неясне, що навряд чи можна ним керуватися не в історично-літературній або стилістичній праці, а тоді, коли визначається текст, до чого потрібна велика точність,—та як що в нашому розпорядженні немає прямих вказівок самого автора.

Коли ще сяк-так можна погодитися на те, щоб викинути з канонічного тексту підтекстові примітки, то основний текст, гадаю, повинно точно передрукувати з «Литературной Газеты».

І. Ямпольський.

VI

ДО ІСТОРІЇ ДРУГОГО ВИДАННЯ „ДОСВІТОК“.

Як відомо, перше видання «Досвіток» П. Куліша вийшло року 1862 в м. Петербурзі. Вагче точно визначити рік другого видання. Звернімося, насамперед, до бібліографічних джерел. Уже М. Комаров у своєму «Бібліографічному покажчику нової української літератури»¹ на стор. 427 під № 128Н) зазначив: «2 вид. Коштомъ Іогансона К. 1878 р. ц. 80 к. 256 ст. 16 ч. 3000 пр.» А. Балака у своєму «Бібліографічному покажчику» (альманах «Дубове листе». Київ 1903) під № 228 теж зазначив: «Досвіткы. Думы и поэмы П. Кулиша. 2-е выдання. Коштомъ Іогансона. Кієвъ. Ц. 80 коп. 258 бок. 16⁰. (3000 прымиръныкывъ)». І нарешті Д. Дорошенко у «Покажчику літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки» («Науковий Збірник Українського Університету в Празі» ч. I. Прага. 1925, стор. 142—238) на стор. 190, під № 455, зазначив: «Куліш П. «Досвіткы. Думы и поэмы П. Кулиша. Издание 2-е дополненное, Кієвскаго книгопродавца Ф. А. Іогансона. Кієвъ. 1878. Тип. Е. Н. Милевскаго ст. 256 16⁰». Далі подано зміст збірки. Отже всі бібліографи в один голос нотують видання 1878 роком. Цікаво тут же відзначити, що це видання заперечу-

¹ Цитую не з відбитки, а з видання, що з'явилося в альманасу М. Старицького «Рада» на 1883 рік. Київ.

вали зовсім. Року 1908 вийшов перший том «Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша подъ редакціей И. Каманина». У примітках на стор. 129 редактор видання писав: «Издатели литературнаго сборника «Дубове листе», посвященнаго памяти П. А. Кулиша сообщаютъ въ концѣ книги списокъ сочиненій покойнаго писателя и подъ 1878 г. указываютъ на 2-е издание «Досвітокъ», сдѣланное будто-бы кievскимъ книгопродавцемъ Ф. Югансономъ. Но, по провѣркѣ нами, въ магазинѣ этого послѣдняго такого изданія не оказалось. Имѣя въ виду, что Харьковское издание 1899 года названо 2-мъ, мы позволяемъ себѣ думать, что издатели вышеупомянутаго сборника впали въ ошибку» (стр. 129). І. Каманін не підійшов до своєї праці, як історик літератури, й через те написав таку дивовижну річ. Тим-то в рецензії на це видання у газеті «Рада» за 1908 рік, № 217, М. Ж. цілком справедливо писав: «В кінці книги подано примітки редактора. Вони дуже бідні і часом зовсім неадекватні. Серед них надібали ми на таку дивовижу: д. Каманін не вірить чомусь в існування кievського видання «Досвітків» 1878-го року і свій здогад мотивує тим, що, мовляв, у книгарні Югансона він тієї книжки не знайшов(!). Через те, гадає він, автори бібліографічного покажчика творів Кулиша (в альманаху «Дубове листя»), називаючи це видання, «впали в ошибку». Одначе в даному разі «помилився» сам д. Каманін, бо видання 1878 року таки справді існує, і його можна бачити хоча б у бібліотеці Кievської «Просвіти». Тут справа цілком зрозуміла. Видання в тих роках безперечно було, а що Каманін не знайшов його в крамниці, ще нічого не доводить; тільки не зрозуміло, з яких причин харківське видання 1899 року, справді третє, названо «другим». Адже Куліш сам писав «заздалегідне слівце» до 2-го Кievського видання, сам готував до друку Харківське видання. В чім тут річ, вирішувати не беремося».

Редактор львівського видання «Творів» П. Куліша («Просвіти»), Ю. Романчук, до другого видання поставився досить некритично. У примітках до І-го тому на стор. 470 він зазначає: «Изданіе 2-е дополненное (Югансона) Кievъ (1878)», але на дальшій 471 сторінці уже пише: «В другім виданню (з 1876 р.) пише Куліш в «заздалегіднім слівці...». У примітці до ІІІ тому на стор. 558 знов згадує «Д». (вид. Югансона, Кiev 1878)».

Складаючи повну бібліографію творів П. Куліша та писань про його, я звернувся до самих видань. Коли я запитував по всіх бібліотеках про видання 1878-го року, мені відповідали, що такого видання нема. Відділ «Україніса» Всенародньої Бібліотеки надіслав мені три примірники другого видання «Досвіток». Подаю опис їх. Титульна сторінка: «Досвітки. Думи и поеми П. Куліша. Изданіе 2-е дополненное Кievскаго Книгопродавца Ф. А. Югансона. Продається въ книжной торговлѣ Ф. А. Югансона на Крещатикѣ въ д. Нейгля, на Пѣдолѣ по Александровской улицѣ д. Антонова въ Кievѣ. Тип. К. Н. Милевскаго на Крещатикѣ, д. Биска». На звороті титульної сторінки: «Дозволено цензурою. Кievъ, 30-го марта 1876 г.». На сторінці 3-ій—4-ій «Заздалегідне слівце до другого типу», підписане: «П. Куліш. 10 марта 1876 г.» Всіх сторінок 256.

В одному виданні збереглась обгортка з фронтисписом в одну фарбу. Змальовано там на тлі українського орнаменту селянина й селянку в українському убранні, а в середині в колі гурт (6) селян слухають читання з книжки. Текст такий: «Досвітки. П. Куліша. Изданіе Кievскаго книгопродавца Ф. А. Югансона». На звороті каталог книжок. 2 примірники такого видання я ще знайшов у бібліотеці колишній Я. Промислова, що її придбала Нац. Б-ка, в бібліотеці С. О. Єфремова та Грінченковій (Комісія для складання словника укр. живої мови).

Тепер можна перейти до висновків. Гадати, що було два видання: 1876-го і 1878-го року, немає ніяких підстав. Коли оминути Каманіна і вважати одну згадку про вид. 1876-го року у Романчука за помилку, всі бібліографи нотують видання 1878-го року й ніхто не згадує 1876-го. В бібліотеках же усі видання записані під 1876 роком¹. Так само й я схилиюся більше до думки, що видання це треба вважати виданим 1876-го року. І ось з яких причин. У згаданому вже альманаху «Рада» на звороті обгортки є така оповістка: «Объявление. Въ книжномъ магазинѣ Луки Васильевича Ильницкаго въ Кіевѣ, Крещатикѣ, домѣ Дворянскаго Собранія, между прочими продаются слѣдующія малорусскія книги:—«Кулишъ П. Досвітки. Думы и поэмы. К. 1876 г. ц. 80 к.». В альманасі «Луна» («Український альманахъ на 1881 р. частына перша. Выдання Л. В. Ильницкаго. Кіевъ 1881») так само я знайшов оповістку такого самого змісту. Російський бібліограф Л. В. Мезієрь («Русская словесность съ XI-го по XIX столѣтія включительно, часть II, «Русская словесность XVIII и XIX ст. С.-Петербургъ 1902») на стор. 170 під № 9914 зазначає «Досвітки» 2-ое до-полн. изд. Югансона. Кіевъ. 1876 г. ц. 80 к.

Отже підстав, щоб уважати 1876 рік за рік другого видання «Досвіток» є не менше. Як же з'ясувати тоді 1878 рік в бібліографіях українських? Насамперед нема серйозних підстав надто довіряти М. Комарову, надто багато в нього коректурних помилок («Чорна Рада» в нього напр. вийшла 1859-го року). Комаров міг помилитися, а його помилку занотували бібліографи (в бібліографії А. Балики помилок теж надзвичайно рясно). Що видання могло затриматися на два роки і вийти замість 1876-го, 1878-го року припустити ніяк не можна. Як цензурний дозвіл був на руках, видання затримувалося тоді, коли не було грошей (видання того самого Куліша, Грінченка). «Досвітки» ж видав досить заможний книгар. Нарешті в каталозі на звороті обгортки «Досвіток» позначено всі книжки з датами ранішими й тільки одна з датою 1876; невже, Югансон не зазначив би в йому ні одного видання 1877-1878 рр., коли б дійсно книжка вийшла 1878-го року².

В той чи інший спосіб цю справу треба вирішити, бо фігурування цих двох дат спричиняється до великої плутанини. Посилаючись на видання 1878-го року, ви його ні в одній бібліотеці не знайдете і навпаки, шукаючи в бібліографіях видання 1876-го року, тільки натраплятимете на вид. 1878-го року. Справді ж це одно видання 1876-го року³.

Євг. Кирилюк.

¹ Переглядаючи картковий каталог. «Україна» Всенародної Б-ки, я знайшов на одній з карток «Досвіток» дату 1878 р. записану за Дорошенком; бо цензура на дату не береться в бібліографів на увагу. Книжка могла вийти пізніше.

² До цього треба ще додати найголовніше—що цензурний дозвіл, згідно з «Уставом о цензурѣ и печати», мав силу *тільки на один рік*. Коли книжка протягом року не виходила, треба було цензурний дозвіл поновляти. Отже книжка з дозволом 1876 р. жадним чином *не могла* вийти 1878 р., а коли б вона справді того року вийшла, то і цензурний дозвіл на ній був би інший. *Ред.*

³ Остаточно цю справу розв'язали б листи Куліша. Але в них згадки про це видання я не знаходив. Абсолютно неможлива річ перевірити рік видання по архіву друкарні, бо за 50 років друкарня ця десятки разів переходила з рук до рук.

VII

„МАЛЬОВАНІЙ СТОВБ“ байка Л. ГЛІБОВА.

(Згадка).

По всіх виданнях творів Леоніда Глібова байка «Мальований стовб» друкується тільки з датою «р. 1894», але без жадних пояснень та коментарів. І читає, прочитавши цю художню байку, а особливо кінець її:

На цей раз вибачайте, люде,
 Це басчка не вам...
 Нехай вона на спомин буде
 Мальованим стовбам—

мимоволі зупинитися перед запитанням: на кого саме тут натякає автор, але так ніколи цього питання і не вирішить без певних пояснень.

А проте за-для розв'язання цього питання, як я знаю, єсть писаний матеріял, і ось саме який.

Пам'ятаю, на весні 1893 року, ще за життя Л. Глібова, мені трапилося бути у О. Я. Кониського в одній справі, коли він ще жив у власному будинкові (другий поверх) на Бібіковському (тепер бульвар Т. Шевченка) проти Безаківської вулиці. Саме тоді О. Я. при мені одержав з пошти від Леоніда Глібова листа, якого при мені всього й прочитав. У цьому листі Л. Глібов засилав йому для друку в Галичині цю байку—«Мальований стовб», з посвятою цієї байки «П. Кулішеві».

Саме тоді П. О. Куліш, центральна постать українського письменства 60—80 років XIX-го віку, порвавши усякий зв'язок з українським громадянством, жив одинаком на своєму хуторі (на Борзенщині), мало не всіма покинутий і забутий. Оце-ж саме сумне і дивне явище, як писав у своєму листі до О. Кониського Л. Глібов, і надхнуло його написати цю байку, присвятивши її П. Кулішеві. Як відомо, цю байку надруковано у галицькому часописі «Правда» за 1894 рік (ч. 59), але вже без посвяти її Кулішеві.

Чи О. Я. Кониський одрадив Л. Глібову друкувати цю байку з посвятою П. Кулішеві, чи може сам автор потім цього не захтів робити, щоб не ображати живого ще П. Куліша, —цього я не знаю. Але саме через це дуже бажано, щоб листування паперів ще за життя Кониського до Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові) швидче було надруковано. Воно б документально ствердило самий факт посвяти від Л. Глібова байки «Мальований стовб» П. Кулішеві.

О. Тулуб.

VIII

АНАТОЛЬ СВИДНИЦЬКИЙ У МИРГОРОДІ.

(Із згадок його учнів).

1.

Усі пам'ятають, що початок 60-х років—то була епоха так званих «великих реформ», що потужно перекинули шкереберть увесь тодішній громадський лад, складений на протязі віків під впливом тяжкого кріпацтва.

Початок цієї епохи, беручи докладніше, виходить ще з кінця 50-х років. Вже з того часу йшла безупинна підготовча робота по всяких комісіях, особливо в справі знесення кріпацтва, згодом—коло вироблення уставу про земське та міське урядування, про загальну військову повинність та інше. Атмосферу виповнювали тоді сподівання й надії на краще життя, на кращий новий лад. Уряд, боючись революції знизу, мусів зважитись на реформу розкріпачення селянства. На цей час ясного сподівання і по Україні війнуло теплом, скрізь почалася нова національно-просвітня праця, що її тодішні привідці українські на чільне становили місце.

Саме в цей час по всій Україні засновуються недільні школи, закладається журнал «Основа», виникають «громади». Цілий гурт видатних учених (М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський та багато инш.) протягом 60—70-х років дав тоді силу цінних наукових праць до розроблення питань історичних, економічних, етнографічних та инш., що стосувалися України.

Душею такої науково-просвітної діяльності в Миргороді був тоді (року 1861) Анатоль Патрикєвич Свидницький. Він був син священника з Поділля, виховувався у Київському університеті, але, через нестатки, не міг його кінчити і став за вчителя російської мови у Миргородській повітовій школі. Я, вчившись тоді в цій школі, добре пам'ятаю цього симпатичного, молодого ще тоді навчителя, що вбиравсь по-студенському, поки спромігся на гроші, щоб справити собі мундир.

Мешкав Анатоль Патрикєвич недалеко будинку повітової школи, на теперішній Шевченківській вулиці, в домі, що належить тепер козакові Коробці. Цікаве те, що в цьому само будинкові, навіть у тих само світлицях р. 1845 жив деякий час і Т. Г. Шевченко, приїздивши до свого приятеля—діда Павла Шершевицького. Коли потім випадково довідався про це Свидницький, то на лекціях у повітовій школі дуже захоплено розповідав нам, школярам, про те, як то воно щасливо для нього збіглося, що він оселився там, де й Шевченко. З'явившись до Миргороду, цей щиро відданий рідному краю патріот одразу взявся до культурно-просвітної діяльності. Першого-ж року свого тут перебування (р. 1861) влаштував він недільну школу, що містилася в будинку повітської школи (тепер націоналізований дім Стеблінського на Гоголівській вул.—на Пісках). Викладав він сам у цій школі, а за помішників йому були ми—два учні з останньої, третьої, класи—я та А. Т. Богавський, тепер відомий лікар-хірург у Кременчуку. Свидницький попередю познайомив нас із методою навчання письма згуківим способом. На відповідального наглядача за недільною школою призначено було від уряду шкільного законсвчителя—священника о. Андрія Зубковського, великого поборника справи поширення письменности серед сільської й хуторської селянської людности; згодом йому пощастило позаводити школи грамоти мало не в кожному селі та навіть хуторі. До того-ж за навчителів по цих школах були всі, кому тільки була охота робити це за спасибі. За таких учителів були тут відставні салдати, письменні селяни, поміщицькі дочки. Уряд потім позакривав такі школи, а вчителів і вчительок псчали притягати до судової відповідальности «за самовільне навчання селян письма»,—хоча й як боронив їх отсей священник, що зажив був великої поваги серед людности за свою просвітню діяльність поміж селянством. Свидницький вельми приятелював з ним і звав його «сонцем між попами». Як виникло земство, свящ. Зубковський став членом шкільної Ради і секретарем її та багато сприяв постачанню шкіл підручниками коштом земства. Кілька разів дякувала йому за це й міська дума, і земські збори, при чому йому піднесли були наперсн

хрести, оздоблені дорогим камінням,—від міста й від земства з написом: «за заботы о народном образовании». Один з цих хрестів тепер є в Полтавському Державному Музеї¹.

Викладали в отій недільній школі українською мовою, хоча це уряд і забороняв. Підручники й книжки для читання українською мовою по-тай переховував один старий дворянин—І. С. Власенко. В недільній школі знайомив учнів Свидницький і з деякими творами українських авторів, читаючи їм або вірші Шевченкові, або-ж нариси Квітки, Стороженка та ин. Таке читання особливо цікавило відвідувачів школи, що їх завжди було повно. Сюди приходили, не зважаючи на люту зиму й хуртовину, верстов за чотири від міста, навіть сивоголові діди послухати читання й розносили добру славу про недільну школу, та й про вчителя у ній—Свидницького. Анатоль Патрикєвич тут таки давав читати, а охочим і продавав по 1—3 коп. невеличкі брошурки з творами українських авторів, особливо з Шевченковими,—так звані «метелики».

Здається, не було на той час хати, де-б не мали тоді Шевченкових творів—«Катерини», «Наймички», «Тополі» та инш. Багато Шевченкових віршів оберталося тоді на пісні і співала їх українська молодь по «вулицях» і «вечерницях», зовсім викинувши з свого репертуару всякі салдацькі пісні з соромицькими іноді приспівками. Взагалі то був час особливого пробудження та піднесення національної самосвідомости і потягу серед селянства до навчання письма й до освіти взагалі.

На жаль, незабаром понищив уряд недільні школи по всенькій Україні, і почався знов безпросвітній режим і знуцання влади, що за всяку ціну заходила ся заводити безглузде «обрусение». Почалися нагінки на українську мову, на українське письмо, на українську пісню. Царські урядники, діючи в атмосфері цілковитої безкарности, душили всяку надію на відродження України до життя ясного, людського. За таких тяжких обставин мусів Свидницький покинути Миргород (у другій половині 1862 року) і навіть змінити характер своєї праці. Він служив потім у міністерстві фінансів, а згодом в архіві при Київському університеті.

Хоча й недовго пробув Свидницький у Миргороді, він полишив тут по собі й другий до віку незабутній культурно-просвітній слід. Він поклав початок у Миргороді й «Громадській Бібліотеці», що встоялась аж до цього часу, більш як 60 літ, наперекір усім утискам, що їх зазнала від старого режиму. Арештування друкованого каталогу бібліотеки та постійне конфіскування поодиноких книжок і старих журналів, вирізування статтів із новіших журналів—усе це широко практикували гасильники культури і просвіти, яким мало було і без того вже лютої тогочасної цензури. Кошти на влаштування бібліотеки здобував Свидницький, впорядкаючи дешеві платні літературні й вокально-музичні вечірки, куди публіки збиралося велика сила (платили там по 30 коп.). Вечорі ці відбувалися в будинку повітової школи (дім Стеблинського), також у домі Печерського (Гоголівська вул.) та в доктора Кривулі (пізніше дім земської управи).

Разом з Свидницьким багато для того ж таки працювали й допомогали йому колишній міський лікар у Миргороді Никандер Семенович Кашинський та стряпчий Дядик. Використовуючи знайомість свою з багатьма поміщиками-пацієнтами, Кашинський нахилив їх до жертв на користь бібліотеки книжками та грішми. Особливо багато книжок подарував

¹ Священник о. Андрій Зубковський, згодом протоієрей і настоятель Миргородського собору, помер р. 1885, некролога його вміщено в «Полт. Епарх. Вѣдом». з того-ж року, № 7.

бібліотеці дідич П. Е. Родзянко (з села Шарківщини). На літературних вечірках Свидницький та поміщик Аккерман читали українською мовою, а інші російською. Кашинський, пригадую, читав вірші Некрасова, Шиллерових «Розбійників» та інше. У цих прилюдних читаннях брали участь і ми, учні 3-ої класи повітової школи, читаючи вірші Пушкіна та Некрасова. На прохання Кашинського, декабрист Матвій Ів. Муравйов-Апостол, повернувшись із Сибіру р. 1856, впорядив 1864 р. і в. м. Хомутці (за 15 верстов од Миргорода) вокально-музичну вечірку на користь Миргородської Громадської бібліотеки. Жив тоді він у Москві, але інколи наїздив до свого родового маєтку. Згадану вечірку докладно описано у «Воспоминаниях» відомого народовольця М. Ю. Ашербренера,—тоді молодого офіцера, переведеного на службу до Миргороду за політичну «неблагонадійність» (див. журнал «Былое», 1907 р., № 5).

Громадську («Общественную») бібліотеку в Миргороді р. 1861 зустріли з великим спочуттям, одразу-ж з'явилися й передплатники. Вироблено було статута бібліотеки, що надавав право порядкувати нею самим передплатникам і вони що-року обирали дирекцію бібліотеки та ревізійну комісію. Збори передплатників були річні та надзвичайні. Одно слово, у Миргороді почався тоді зародок громадськості, а за центр її стала бібліотека.

Дуже тішило те, що письменне селянство дало найбільше число передплатників і серед міської людности, і з села. Свидницькому вельми тяжко було притягти до читання книжок із бібліотеки тільки дрібних урядовців з усяких державних установ. Вони більш розважалися тоді участю в «кулачних боях» та в п'ятиці. Ще в 1845 році Т. Г. Шевченко, живучи якийсь час у Миргороді в свого приятеля, поміщика Павла Шершевицького¹, писав до свого знайомого, А. Г. Родзянка, з Миргороду, що Миргородські урядовці, відбувши денну службу по судах земському й повітовому, йдуть гуртом верстов за десять на «вольную» (себ то на вільний продаж горілки)², і випивши по восьмушці, вертаються по домах обідати³. Мабуть прихильність до горілки в миргородських урядовців дуже вже була велика, коли за-для «восьмушки» що-дня їм доводилося проходити туди й назад по 20 верстов... Що правда, не в «восьмушці» тут була справа, бо горілку пачкарським способом проносили урядовці й додому, наділяючи її, звичайно, і начальству. Одно слово, це були спортсмени, подібні до сибірських «спиртоносів», і читати їм книжки було ніколи...

Все це Свидницького й смутило вельми, й сердило дуже і от у запалі гніву та безнадійности написав він, пригадую, вірша, присвяченого цим «паничам». Починався цей вірш так (навожу з пам'яті):

Миргородські паничі
Не сплять ні в день, ні в ночі,
До панянок джэнджуряться,
Нема штанів—не журяться,
Цілий день горілку п'ють,
При місяці воші б'ють (і т. д.)⁴.

¹ Син цього Шершевицького, лікар Микола Павлович Шершевицький, належав у 70-х роках до революційного гуртка в Києві й від цього пішла думка влаштувати тут робітничу артіль за-для революційної пропаганди. Здійснено це було за допомогою робітника Розумова, що відкрив слюсарню майстерню на Мало-Васильківській вул. З Розумова був робітник інтелігентний і попереду він викладав математику в Миргородській повітій школі.

² Тоді були ще т.зв. «одкупи» й горілку продавали тільки за кілька верстов од міста.

³ Статтю про побут Т. Г. Шевченка р. 1845 в Миргороді автор цих згадок умістив у газеті «Червоне село» (р. 1924, № 1.).

⁴ Текст цього вірша разом з іншими надрукував В. Станиславський у «Науковім Збірнику» на 1926 р. під заголовком: «Ненадрукувані твори А. П. Свидницького», (стор. 164—167). *Ред.*

Така присвята, безперечно, дуже образила миргородських паничів, але ні за Свидницького, ні після його не знадила їх до читання книжок і до самоосвіти взагалі.

Не мало праці поклав, живучи в Миргороді, Свидницький і на літературному полі. Написав він «Великдень у Подолян» (надруковано у журналі «Основа») та повість із життя подільського духовенства «Люборацькі». Цю повість-хроніку написано українською мовою 1861 року і переписували її в Миргороді учні з повітової школи П. Е. Пищимуха та Т. А. Гиренко, але друком на Україні з'явилася вона, як каже акад. С. Єфремов, аж через 40 літ (р. 1901) після того, як її Свидницький написав.

Миргородська міська Дума, хоч і пізно (більш як через 50 літ після смерті Свидницького), але таки згадала корисну просвітню діяльність Анатолія Патрикєвича на користь міста, і на одному з своїх засіданнів вшанувала його пам'ять, перейменувавши вулицю «Дворянську» на вулицю А. П. Свидницького¹).

Справа, що розпочав був її Свидницький, не заглохла й тоді, коли він залишив Миргород. Як поїхав Свидницький, порядкувати в громадській бібліотеці став д-р Никандер Семенович Кашинський, який узяв її до свого помешкання і сам почав вилавати книжки читачам. Миргородці—студенти з київського університету (два брати Зубковські та двоє братів Ксьонзенки) на початку 70-х років допомогли Кашинському заново виробити статута бібліотеки, а згодом скласти й докладного каталога її,—в каталогові цьому відзначено було й найцінніші та найцікавіші статті з давніх періодичних журналів. Проте видрукованого з дозволу місцевого справника (Ярошевського) каталога цього конфіскували з наказу Петербурзького цензурного комітету, бо виявилось, що в ньому відзначено було журнальні статті Чернишевського, Драгоманова та ин., яких самі ймення були тоді під забороною. Довелося знов переробляти та передруковувати каталога.

Як помер Кашинський (28-го травня р. 1884), бібліотека, не маючи свого приміщення, цілі десятки літ тинялася по всяких помешканнях, тулячись то в двох, а то і в одній кімнаті. Тільки кілька літ тому бібліотечній дирекції² пощастило розпочати будівництво власної кам'яниці на землі подарованій від міської думи, яка весь час, відколи існувала бібліотека, підтримувала її невеличкою грошевою субсидією. Повітове земство на будівництво бібліотечного будинку дало 1000 карб., а поміщик Б. Лукіянович подарував скільки треба було на це цегли, Губерніяльне земство приділило черепиці на покрівлю³. Вибудували дім у швайцарському стилі в кращій і здоровішій частині міста, де містяться всякі школи. На жаль, минуло вже мало не 15 літ, а будівлю цю ніяк ще не скінчать «через брак коштів». Спочатку дирекція спромоглася якось пристосувати тут до бібліотеки три кімнати, а решту довший час посідала земська столярна майстерня і держали їх вельми неохайно.

¹) Запропонував це зробити в міській думі автор цих згадок, бувши на той час міським гласним і міським головою. Прийняла дума цю пропозицію одноголосно.

² До складу бібліотечної дирекції тоді належали: Н. І. Єлагин, І. А. Зубковський, І. І. Рубцов, І. К. Шот, О. Ф. Єлагина та Фрейдин. План будинку склав інженер Єлагин Н. І.

³ Були й ще грошеві жертви: від родини Виноградова, Т-ва Взаємного Кредиту, Ощадно-позичкового т-ва. Платні від передплатників було тоді карб. 400 на рік. Крім того на користь бібліотеки частенько впоряжались лотереї, вистави, вокальні вечірки.

Отже, для створеної більш як 60 літ тому просвітньої установи миргородці й досі не створили таких умов, за яких вона найбільш користи могла-б приносити людності.

Тільки р. 1920 (з ініціативи комісара повітової народньої освіти І. Г. Бойка) заходилися були реорганізувати бібліотеку, а також і ремонтувати будинок, щоб краще розташувати у йому немале майно бібліотечне, та щоб дати читачам найбільш усяких вигод.

З цього погляду колишній керownik бібліотеки А. П. Васоркин (тепер небіжчик) дуже багато зробив, але ще більш того діла на далі, бо, як це кажемо, будинок бібліотечний зовсім ще невикінчений: верхнього поверху все ще й досі не заклипили і стоїть він без підлоги, а саму садибу тільки в 1923 році (від Гімназичної ул.) обгороджено колючим дротом та й то його миргородські хулігани раз-у-раз обривають. Немає в бібліотеці й друкованого каталогу. Бібліотека, що існує вже 65 літ і збагатилася на книжки за революційні роки, надто цього потребує. Місцеві установи (комунгосп, виконком та інші установи й спілки) повинні були-б матеріально допомогти їй не тільки в цьому, але й в справі опорядження цілого будинку¹.

Крім того, бібліотека, що зветься тепер «Центральною», повинна-б зватися ім'ям свого творця. Вона повинна стати—«Бібліотекою імени *Анатоля Свидницького*».

І. А. Зубковський.

2.

Подаю лише коротенькі відомості про А. П. Свидницького, що вдержались у моїй пам'яті на протязі 65-ти років.

Прибув А. П. в Миргород на початку учбового 1860—1861 року. Виглядав він молодим парубком (літ 25—26), зодягнений був він у студентський сюртук з високим коміром із синього сукна. До учнів був він дуже ласкавий, викладав російську мову. Зимом він ходив у сіряку (кобеняк), котрий носив на опашки. Деяких учнів 3-ьої класи, серед їх мене і Зубковського, запрошував до себе на квартиру в гості. Нас це дуже здивувало, бо ми не звикли тоді до такого поводження; ми страшенно хвилювались, як ішли до нього перший раз. Жив він у якоїсь удови, в одній великій кімнаті з глиняною долівкою. Прийняв він нас дуже ласкаво, привітався з нами, кожному стиснув руку і просив сідати коло столу. Ми сіли і все таки несміливо поглядали кругом, не знаючи, чого він од нас хоче. Небавом хазяйка внесла в хату самовара, в'язку бубликів і порізану тараню; А. П. пропонував нам випити по шклянці чаю і ми трохи заспокоїлись. Почались балачки, більше всього він сам балакав: розказав про *недільні школи* для дорослих, щоб учити їх грамоти, щоб просвітити темний народ,— що таку школу грамоти він хоче завести і в Миргороді. По великих містах, як Київ, Харків та інші, створились гуртки письменних людей із молоді, щоб учити неграмотних дорослих людей по всій Україні, складати підручники, збирати кошти на удержання цих шкіл. Ми довідалися тут, що

¹ Треба їй ще й друкованих коротких щорічних звідомлень, що видавали їх раніш, як була ще обирана з-поміж передплатників «дирекція». А. Н. Васоркин, що був за бібліотекаря, не маючи за що видавати такі звідомлення, містив по газетах коротенькі замітки про бібліотеку. Але, як не стало Васоркина, не друкується вже більш ніяких відомостей про бібліотеку, а вони надзвичайно багато важать для публіки, підтримуючи серед неї цікавість до цієї дуже давньої установи.

й він пише літературні твори та деякі підручники (географію, арифметику й т. ін.). А як у Миргороді мало людей охочих помагати йому в школі, то він запрошував декотрих із нас допомагати йому. Я й Зубковський погодились. Я взявся учити арифметики. На прощання він запропонував приходити до нього частіш. Отак вийшло, що ми, дванадцятилітні підлітки, взялись допомагати А. П. Свидницькому.

Наука в недільній школі провадилась українською мовою, звуковим методом. Щоб збирати на удержання школи кошти, уряджувано літературні вечірки: згадую першу вечірку, що відбулася в залі поштової станції, де Свидницький прочитав дуже гарно «Сіру кобилу» Іродчука; читались твори Шевченка з «Жобзаря» («Тополя», «Перебендя», «Думи мої, думи»), учень 3-ої класи прочитав «Полтаву» Пушкіна. Народу була повна зала, зібрали чимало грошей. Миргородські громадяни дуже були схвильовані і літературною вечіркою, і недільною школою. Недільну школу теж заливала велика сила народу. До школи приходили не тільки мешканці м. Миргорода, а й сила народу бувало з ближчих сіл та хуторів. Для характеристики викладання в недільній школі наведу один епізод, що залишивсь у моїй пам'яті. Одної неділі я, як викладач, трохи спізнився був до школи. У дворі й по найближчих кімнатах повна тиша,—це мене дуже здивувало! Одчинив я двері до 2-ої класи і побачив таку картину. В класі сила народу, сидять, стоять і, навіть, лежать хто де попав. Тиша така, що й муха пролетить, то було чути; Свидницький сидить за столом і чудовим голосом викладає історію України. Трохи згодом почалася лекція читання і письма по звуковому методу українською мовою. Слова складаються з окремих букв і одночасово читаються слова (баба, дід, тато, мама, сопілка й т. ін.) і записуються на грифельній дошці, в 3—4 неділі учні вже знають слова, читають і записують друкованими буквами. Захопленню учнів не було меж! Як би навчання по недільних школах провадилося і далі на Україні, то тепер у нас зовсім не було-б мабуть неписьменних. На жаль, в-осени 1861 року школу зачинено, а Свидницький поступив на службу в акциз на Чернігівщині. Згодом, будши вже студентом Київського університету, я стрів у Києві Свидницького—він служив тоді при Центральному Архіві. Він нарікав на своє злиденне становище: я не раз бачив, як він заходив або виходив з трактира, де, видимо, шукав собі втіхи від невеселого життя.

А. Богаєвський.

ІХ

З СПОГАДІВ ПРО ІВ. ФРАНКА ТА З ЙОГО ЛИСТУВАННЯ.

Свої коротенькі, уривчасті й дуже-дуже неповні згадки про Франка почну трохи здалека.

Року 1902-го, влітку, перебралися до Києва Грінченки. Маленький літературно-видавничий гурток з молоді, що вже кілька років працював у Києві, прибравши назву собі—«Вік», одразу ввійшов у тісні зв'язки з новоприбулими, і в особі небіжчика Бориса Дмитровича знайшов собі не тільки раз-у-раз уважного порадника, але й авторитетну підпору на всякі, як на той час, утопічні плани, що часто виникали й снувалися в наших молодих і недосвідчених головах. Мабуть у господі Грінченків і виник один з таких планів—написати колективну історію новітнього українського письменства в окремих нарисах про визначніших його представників.

Нариси мали писатися російською мовою, бо українською тоді цензура, oprіч белетристики, нічого не пускала. Трибуною мала бути «Кіевская Старина». Склали план, визначили авторів, розібрали письменників і взялись до роботи. Звичайно, історії письменства у нас не вийшло, але кілька нарисів не тільки було написано, але й надруковано протягом 1903 р. на сторінках «Кіевской Старини»: Б. Грінченка—про Кримського як белетриста й поета, В. Леонтовича—про Грицька Григоренка, В. Черепина (псевдонім)—про Д. Марковича, Є. Квасницького—про Бордуляка, мої—про Грабовського та Франка; пам'ятаю, що були ще готові у В. Доманицького—про Гулака-Артемівського й О. Кобилянську, але буваючи вже тоді в Києві тільки наїздами, хворий Доманицький не встиг тих праць своїх остаточно обробити. Інші лишилися не написані, бо події 1904—1905 р. р. незабаром одвернули увагу нашу в інший бік. Для мене особисто ця робота прислужилась тим, що вперше поставила перед мене питання—хто такий Франко та як до його взятися і з якого боку зайти?

Мені з цією темою прийшлося куди важче, ніж моїм товаришам у роботі. У них матеріял був і не дуже великий, і весь, можна сказати, прикупі. Коли ж я копнув Франка, то відразу побачив, що з нашим, який на Україні можна було знайти тоді, матеріялом—занадто сміливо було до тієї теми братись. Що тоді, на початку 900-х років, могли ми тут мати з Франкових творів? Мав я «В поті чола», що купив ще хлопцем у Ів. С. Нечуя-Левицького (випадком у його було кілька примірників цієї книги), міг дістати збірки—не всі—поезій, читав те, що друкувалося в «Зорі», дещо з того, що до нас просмикувалося як нелегальщина, в «Народі», «Хліборобі», «Житті і Слові»; читав, нарешті, регулярно все, що з'являлось тоді в «Л.-Н. Вістнику», який виходив з 1898 р. Дещо випускали й ми, студенти, літографовано,—так, пам'ятаю, поширили ми були в половині 90-х років нелегально Франкову статтю «З кінцем року»... Література про Франка була тоді, можна сказати, ніяка: неодмінний Огоновський, кілька рецензій та невеличких заміток по українських виданнях і одним-одним критична стаття Є. Дегена в російському журналі «Новое Слово»—от і все, що міг я тоді знайти. Ще статичного, скажу так, Франка з того матеріялу можна було сяк-так собі уявити, але його динаміку, шлях і етапи розвитку його творчості—звідки він узявся й як прийшов на ті вершини, на яких ми його бачили вже десятиліття—тут для мене все було темне і неясне. І от почав я мріяти, що добре було б звідати тую сторону обітовану, якою нам тоді здавалася Галичина, щоб там, на місці, до самого щирця добратися, перечитати все, що написав Франко, і вже весь матеріял опосівши, взятися до такої відповідальної роботи. Що там зможу я і самого письменника спіткати—якось про це я мало тоді думав, хоча вже тоді й листувався з ним. Одне, що особа *такого* письменника здавалася мені небуденною і просто недосяжною, а друге—ще далі одсовував її в затінок той друкований матеріял, що принадно всміхавсь мені з-за кордону, з того невиданого і заразом такого в думках ніби близького і рідного Львова. Близький же він був і рідний, бо ж на кожній, що приходила звідти, книжці стояло: «У Львові. З друкарні Т-ва ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського»... І навіть отой невідомий реально Беднарський був нам ніби якоюсь дорогою людиною і декому ввижався чи не головною у всенській літературній продукції *там* персоною...

Звичайно, мої мрії так мріями б і лишилися, як би один випадок не поміг.

Тоді була вже на Україні таємна національна Організація. Не маючи ні спеціальної назви, ні виразного політичного обличчя, все ж встигла вона обснувати собою всю Україну, об'єднати в собі, на ґрунті національних

домаганнів, усі свідомі елементи, що признавалися до українства. Як-раз 1902 р. на одному з з'їздів цієї Організації виникла думка поновити колишній громадський звичай—посилати до Галичини молодих людей ніби на науку—щоб там, на вільнішій українській землі, вони заправлялись і загартовувались в українстві,—так, у 80-х роках на громадські кошти їздив до Галичини В. Самійленко і ще де-хто. З ініціативи, як що не помиляюся, Є. Х. Чикаленка, знов стала на чергу ця справа; він також дав на неї й гроші, 200 крб. на рік,—кожного року мала їхати нова людина. Поживши там і набравшись вражіннів, такий громадський висланець повинен був потім об'їздити громади на Україні та в живому слові, на підставі безпосередньої знайомости, інформувати наших людей про життя і стосунки на українському, як любили тоді говорити, П'ємонті.

Вибір того разу випав на мене. На початку 1903 р. я одержав оті 200 карб.—капітал, якого доти я не мав разом ніколи—покінчав на-швидку всякі справи, здобув закордонного пашпорта і в кінці лютого, одного чудового ранку, вже переїздив кордон—з силою всяких конспіративних дорученнів та з серцем, що співало в мені і билось так, що, здавалося, от-от вискочить з грудей. У Бродях я вперше на віку міг читати українські урядові написи, складені—до речі сказавши—препоганою офіційною мовою («галя ревізійна», «на підлогу возів не плювати», «не вихилитися» і т. и.), міг у кіоску оглядати й їсти очима всякі заборонені в Росії видання, одкладаючи ласування ними на потім. Почував себе так, мов вирвався з тісної душної клітки на широкий, вільний, хоч і незнаний та навіть і страшний світ... Пересівши за кілька годин до австрійського «шнел-цугу», швидко помчав Галицьким Поділлям, жадібно розглядаючись навкруги—і десь коло 3-ої по полудні вже під'їздив до тодішньої мети для своєї подорожі.

Львів... Знав я найкраще з усього Львова, що там є вулиця Чарнецького, де міститься Наукове Товариство ім. Шевченка,—і сказав «фіяк-рові», щоб віз до якого-небудь готелю на тій вулиці, що концентрувала тоді для мене в собі цілий Львів. Примостився в готелі, напивсь «гербати» з якоїсь великої чарки. Що робити далі? Був у мене на цілісенький Львів одним-один знайомий особисто галичанин—художник Іван Труш, що бував перед тим у Києві. Гайда до Труша—«ведіть, показуйте». Було над вечір. «Що ж, може вступимо до Товариства?»—пропонує мій чичероне.—«Добре, вступимо»,—впадаючи в тон, одказую. Труш мешкав у кам'яниці Товариства, отже це було по дорозі. Вступили, застали кількох службовців Товариства, перекинулись кількома словами і, щоб не заважати в роботі, вийшли на вулицю: Труш мав показати мені Львів. Вийшли з брами. «А ось і пан доктор ідуть до Товариства»,—раптом каже до мене Труш. Не обзвичаєний з галицьким модусом—титулувати одно одного всякими пишними титулами, я не порозумів був, про якого «лікаря» мова. І не встиг я ще дорозумітись, як порівнялись ми з якимсь чоловіком і Труш промовив, вітаючись: «пан доктор Франко... пан Єфремов з України»...

Франко!.. Аж ось коли зрозумів я, який то був доктор... Франко!.. Перед мене стояла, привітно всміхаючись, маленька, навіть занадто маленька постать... рудоваті з сивиною вуса, густий зарост на лицях і глибокі сірі розумні очі... Так такий то Франко! Я уявляв його собі зовсім иншим—високим, ставним, з широкими дужими плечима. І оцей маленький чоловічок у довгому, до п'ят пальті, такий ординарний з вигляду—мав бути мій велит Франко?!..

Ми вернулися з ним до Товариства, він на-швидку покінчав там свої справи з коректою, рукописами, то-що, і гуртом пішли ми до кафе «Ме-

трополь»—«утаємничувати, як сміючись мовив Франко, приїзжого українця у львівське життя».

Два місяці прожив я тоді у Львові, працюючи над творами Франка—першої половини дня. Друга половина, власне частина цієї половини, йшла у мене на працю над його особою. Що-дня, коло 4-ої години, йшов я до Товариства, а звідти гуртом—звичайно Франко, Гнатюк, Трущ, іноді й ще хтось випадковий—ішли ми до «Метрополю» у центрі міста і там 1½—2 год. спочивали од щоденної праці: за шклянкою «гербати» чи «мелянжу» або «чоколяди» читали газети з усього світу, обмінювалися думками з приводу світових новин, обмірковували питання літературні й політичні, дебатовали на всякі теми і злоби дня, а то й просто провадили веселу товариську бесіду. Спершу мені цей спосіб одпочинку в публічному місці, на людях, здався був чудним, незвичним. Але незабаром я побачив, що він має в собі багато позитивного. Вічно занятим, працюючим людям немає часу ходити по гостях; зустрічатися за самою працею теж не давало ні втіхи, ні способу до того, щоб зав'язувати товариські стосунки. На нейтральному ж місці, в кав'ярні, звідки ви могли кожної хвилини, не турбуючи нікого, піти за своїми справами, це виходило просто й невимушено. До того ж газети, журнали, розмови, новини, зустріч з ким хочете, бо ж відомо, що той а той що-дня о такій і такій годині буває о-там-о, в певній якійсь кав'ярні. Ви йшли туди і знаходили, кого треба. І так поміж одпочинком одбувалися й ділові зустрічі, потрібні побачення, вершилися всякі справи, писалися часом статті, тут же таки й ухвалювалися в гурті і т. и. Мені, людині з сторони, де люде ховалися по своїх закутках, спершу було, кажу, чудно і незвично жити на людях, отим кав'ярняним публічним життям. Але хутко я з тим оговтався і зробився таким самим завзятим і незрадливим одвідувачем у певні години Метрополю, як і питомі львів'яни. Притягало мене туди добре згуртоване товариство, а з-межи його перший, звичайно, Франко.

Просто, рівно, справді по-товариському поведився він з людьми. І що частіше я його бачив, то вище оцей маленький чоловічок зростав перед мене. Всяка справа, яку тільки зачіпав хто при йому, мала в йому компетентного знавця. Це був справжній енциклопедист вдачаю, людина, що їй ніщолюдське не чуже, що про все мала свою думку, часто оригінальну, глибоку тією непозиченою глибинню, яка показувала, що там, за цим високим чолом, вічно йде своя робота. Політика, економіка, письмо—і тут же поруч оповідання про якусь цікаву пригоду в горах, або анекдот з віденського життя, або щось про рибальські здобутки десь на Стрию чи Черемоші («оттакого-о,—показує захоплено цілу руку,—щупака був витяг!»); тихий, короткий сміх і здивовано-дитяче «ей-де!», коли чув щось неймовірне,—і знов поважна розмова про «Bibel und Babel» (біблія та Вавілон), що саме тоді займали увагу культурного світу, і знов якийсь дотеп, гостре слівце з тихим сміхом. І нічогісенько, не вважаючи на титул, докторального. Просто, рівно, справді по-товариському. З ним хорше міг почувати себе кожен, бо цей серцезнавця якось угадував ваші інтереси і вмів себе до них достроїти. Бачив я його на Шевченківській вечірці в Стрию оточеного селянами: для кожного він знайшов у себе потрібне слово. І бачив його зараз же по тому в знайомій родині—як довго і весело щось розказував дітям, а вони тісеньким гуртком обсіли його і почували себе з ним цілком вільно, як з своїм, рівним собі. Бачив знов же його зустріч з М. В. Лисенком: експансивний музика обняв його з словами: «Франко—це святий!»—«Н-но, хіба турецький!»—з тихим сміхом одповів у лад йому Франко, на вічні свої злидні натякаючи. Серед завжди

трохи манерних і з нахилом до пози галичан Франко вирізнявся отією повною відсутністю всякої пози і фрази, як і відрізнявся од загалу своїм костюмом—вишиваною сорочкою серед пишних комірців і краваток, стареньким приношеним убранням, смушковою шапчиною серед церемонних циліндрів... Тим то до його й тягло так усіх приїзжих з України, і він нам здавався своїм. З ним було легко, нецеремонно, хороше.

Цей енциклопедист, що знав багато і знав по-справжньому, ніколи не висловлювався категорично, щоб прибити розмовника своїм авторитетом; догматичних ноток просто бракувало в його голосі. Скільки разів чув я, як на слова: «най пан доктор скажуть»—чулося протягло-нерішуче: «або я знаю», і вже потім тільки, серед розмови, виявлялося, що він таки знає. Не любив Франко і панувати в розмові, використовуючи свою очевидну перевагу. Умів не тільки говорити, але вмів—і це головніше, бо трапляється так рідко—умів і слухати. Серед загальної розмови іноді змовкав і, здавалося, весь поринав у себе, в глиб якихсь йому тільки одному доступних відчужаннів. Я часто з-під газети спостережав його під такі моменти і мені кожного разу приходив на думку Франків портрет малого Мирона: «невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається,—думка починає рушатися»... І тут я бачив: сірі очі дивляться десь по-за людей, на чолі легенькі зморшки, а рука машинально намацує якусь непокірну волосинку на щоці... раптовий рух головою, і волосинка лишається в пучках, а очі так само дивляться в далечинь, по-за ті стіни, по-за мури великого міста, і думка витає... Мене раз-у-раз кортіло довідатись, де витає тоді його думка: чи там рояться якогось нового твору плани і встають-снуються образи творчої уяви; чи якась наукова проблема саме формується у виразисті силогізми; чи може згадка про отого самого шупака завела його на лоно природи, яку він так любив і розумів, і це справді відпочинок од трудового дня; а чи нова якась турбота мостить собі гніздо, чи престо «в душі глибока павза»?... Збігають хвилини... потім рвачкий рух, немов чоловік прокидається й скидає з себе щось нав'яне та вертається до дійсності, притишене зітхання, коротке—«так-так» і поклик до кельнера: «платити!» Це означало—час одпочинку скінчено, поновляється трудовий день: треба вертатися до себе, на вул. Понинського, і братись до нескінченної роботи.

Працездатність мав Франко феноменальну, чисто селянську, сказав би навіть—мужицьку, як і отой мужицький рух, що ним вертався він од своїх мрій до дійсності, як і ота звичка—ходити вдома босим і розхристаним. Працездатність і працювистість тим дивніші, що умови його приватного життя були, скажу не зменшуючи, просто жахливі. На них не спинятимусь, бо про це може за-рано ще й говорити... Одно треба одзначити, що працювати так, як працював Франко, не маючи свого кутка не то в хаті, а навіть на своєму писальному столі—це таке саме чудо, як обробляти поле на Везувії або справляти бенькет на кораблі в хуртовину. І так тяглося не місяці, не роки, а десятиліття, і найкращі твори Франкові написані всі серед таких обставин, що у кожної іншої людини давно опали б руки і принишкла б усяка охота до праці. Я частенько заходив до Франка, бо книжки на роботу про його міг дістати здебільшого тільки в його бібліотеці,—і кожного разу вертався приголомшений і прибитий його хатніми обставинами. А він—він наче не помічав того, наче дививсь отими невидючими очима по-за людей, як у хвилини задуми. Він навіть запрохував мене, як і багатьох приїзжих, до себе жити. Я не зважився, хоч яке це було б для мене щастя і яка була спокуса—і сам Франко, і його велика бібліотека, повна уніків з перших часів галицького відродження! Не

зважився — на якийсь місяць. А він же терпів те каторжне життя десятиліттями. І, здається, ніхто й слова скарги не чув од його... Просто, рівно, спокійно, без поз і фраз, ніс тягар свого життя, все перемагаючи своїм безконечним мужицьким терпцем, нездоланною упертістю й завзятістю в праці.

Ще зо два епізоди, що виринаю їх із сховку моєї пам'яті.

— А я оце перечитав допіру в коректі ваше оповідання, — якось каже Франко на наших посиденьках у Метрополі, — нічого, піде.

— Як то в коректі? — аж жажнувся я. — Хіба ж таки ви дали до друку, не читавши? Адже ж могла б така бути дурниця, що потім тільки ахнули б.

— Та ні: якось я вмю вгадувати. Просто не було часу перечитати, а друкарня вимагала матеріялу. А втім пожертвував би тоді коректою, та й по всьому, — заспокоїв він.

Франко-редактор, що рідко коли пускав без редакторських уваг найменші дрібниці, іноді, як припікало перевантаження нагальною роботою, мусів спускатися на свою інтуїцію. І вона здебільшого не зраджувала його. Зрідка хіба траплялись такі оказії, як з одним оповіданням Кониського, надрукованим у «Літ.-Н. Вістнику» за чужим підписом і після того, як воно появилося вже було в IV-му томі його творів. «Наша вина, — писав Франко до мене, — справді в тім, що ми друкуючи не переглянули відповідного тома оповідань Кониського».

— Може маєте охоту поїхати зо мною до Стрия? — запитав раз Франко. — Мене запрошено зробити відчит на Шевченківській вечірці. От вам добра нагода побачити нашу провінцію, та ще таку, як Стрий!

Я залюбки на це пристав і другого дня ми рушили залізницею на Стрий. Дорогою Франко мені розказував про місце, якими ми переїздили, а Галичину ж він знав, як свої п'ять пальців.

— А на яку тему пан доктор читатимуть? — між иншим запитав я.

— Про Шевченкове «Послання»...

Це мене і здивувало, і трохи навіть було збентежило. Саме перед тим я перечитав одну з давніх статтів Франкових, ще з періоду журналу «Світ», а в тій статті молодий критик з молодечею задирливістю розправився з «Посланням», віднайшов у йому всякі гріхи смертні й засудив як твір мало не реакційний. Що ж він скаже тепер? — увесь час було на думці, але спитався якось я не зважився і нетерпляче дожидав самого відчиту. Слухаю — і дивуюся: тонкий аналіз громадського значіння Шевченкового твору з дотепними екскурсами в сферу поетики, і ні тіни колишньої загонистости. Зовсім инше, навіть навпаки... По відчиті кажу Франкові про своє вражіння, як про гарну після тієї давньої статті несподіванку.

— А, то пуста річ, — якось сором'язливо перебив він мені мову. — Молоді ми тоді, вважайте, були дуже, зелені, чужими все очима на річі дивилися. Драгоманов не любив «Послання» — ну, то за ним вже і ми всі. Я умисне оце вибрав таку тему, щоб той давній свій блуд публічно виправити.

Франко не соромився своїх «блудів», часто навіть перебільшував їх, як і взагалі гостро та критично ставився до своїх праць. Ось що напр. одповів він мені про свій курс історії українського письменства, коли я писав йому, що треба яко мога швидче його видати:

...Як буде з моїм курсом історії укр. літератури, я й сам не знаю. Я дуже добре чую, як мало я підготований за-для такої роботи, як мало маю супокую і можности концентрації. Ще найбільше тягне мене стара література, до Котляревського, та отсе пр. Вовк із Парижа привіз мені запросини прочитати там зимою сього року Курс історії нової укр. літератури, значить, доведеться починати роботу з кінця. За зазначення помилок у російським нарисі буду

дуже вдячний; сей нарис писаний мов з огня хапаний, майже весь—імпровізація, без жерел і справок, бо просто не було коли поритися в бібліотеці, а ще до того переривала роботу боротьба за статут у Н. Тов. ім. Шевч. та італійська подорож. Дещо поправок я вже й сам поробив. Розуміється, той нарис, який робитиму тепер, буде зовсім инакше збудований, та все таки поправки і уваги пригодяться».

Не забуваймо, що це говорить признаний тоді вже авторитет, член багатьох наукових корпорацій. І не тільки говорить, а дійсно так і почуває, бо ж не раз траплялось, що він капітально переробляв свої праці, і не тільки що-до матеріялу, а й що-до самих висновків, поглядів.

Особливо у пам'ятку мені один вечір, на одинці з Франком перебутий. Це було за другого приїзду мого до Львова, під час Лисенкового ювілею. Ювілейні свята у Львові скінчились, ювілят поїхав на провінцію, а я другого дня мав вертатися просто до Києва. З Франком було тоді у мене декілька чисто ділових справ і ми сиділи тільки вдвох у популярній і в літературних кругах кав'ярні Нафтули. «Нафтула має добрий мід: ось попробуєм—веселіш піде розмова»,—запропонував Франко і якісь веселі искорки застрибали в сірих очах. «Мід» справді був добрий, «давався пити» і ділові розмови ми хутко скінчили. Та пляшка ще не була скінчена, йти не хотілось. Франко, видимо, спочивав. Мені—звичайно перед од'їздом—було якось тоскно: коли побачимось та чи й побачимось?.. Розмова сама собою якось настроїлася на елегійний тон, набрала інтимного характеру. Франко тим разом чимало говорив про себе, про свої настрої, про літературні свої симпатії. У мене крутилось на язичі одне питання, та я не став його зачіпати. Річ у тому, що тоді вже була надрукована в «Кіевской Старині» моя праця про Франка («П'явець боротьби и контрастовъ») і я знав, що взагалі Франко поставився до неї прихильно, ба навіть запропонував був мені, дізнавшись, що цензура її пошарпала, надрукувати цілу в Галичині. Але було в ній одне місце, яке мені самому здавалось ризикованим,—це те, де мова про споріднення Франкового таланту з «жорстоким талантом» Достоевського. І Франко того вечора сам звернув на це. «Дивно, як ви вгадали... адже я ніколи про це не писав. Достоевського я люблю найбільше може з усіх письменників. Москалі сами не знають, який скарб посідають в особі цього геніяльного серцезнавця, не розуміють і не цінять його, як слід»... І полилась блискуча імпровізація про Достоевського, гаряча, піднесена, ентузіастична, з мого погляду в багатьох точках сумнівна, але я не змагався, бо вгадував тут не так строгу логичну концепцію, як вилив певного настрою. Чимало говорив на цю тему Франко, потом коротка павза, звичайне «так-так» і поклик до кельнера: «платити!» Ми встали. Власне тут я завважив, що вставалося не так легко.

— Ов, а то що вам?

— Та щось у мене,—кажу,—з ногами непевне...

— А то мід,—посміхаючись одказав Франко.—Я вам умисне не говорив, що він дається пити, зате у ноги цупко вступає. Отаку саму штуку зробив я і з Доманицьким (так під веселу руч звав Франко небіжчика Василя Доманицького),—от би ви побачили тоді його!..

І знов веселі искорки, щось ніби школярське, застрибали в сірих очах, що допіру ще були повиті елегійною задумою від згадок про улюбленого письменника. Стрівся я з Франком геть пізніше—напередодні його недуги, ще незримої для сторонніх людей, та вже ніколи не бачив у його в очах тих блискучих искорок.

Про останні свої побачення з ним—напередодні недуги і в недугі, коли від давнього Франка лишилась хіба тінь сама—не буду говорити.

Перед мене яскравіш стоїть образ його таким, яким я зазнав його уперше. Не запевнятому навіть, що образ цей правдивий: просто таким він одбився у моїй пам'яті і таким донесла вона його і крізь пізніші нашарування часу, подій і вражіннів. Франко належить до тих людей, що не тратять, не програють, на зм'ялюються, як підійти до них ближче, а ще виростають на справді велитенську постать. Знайомість з людиною не тільки не розбивала чарівливого вражіння, що справляв письменник, а ще те вражіння підсилювала, збивала в один монолітний образ, бо письменник і людина в йому не ворогували, не розходились, не йшли різно. Великий письменник, невтомний працівник, каменярь поступу непохитний був разом і просто хорошою, сердечною, товариською людиною,—і це до пошани перед діячем додавало ще втіхи особистого єднання. Це був—скажу так—гора-чоловік, що вивершувавсь незмірно над усім навкруги, але того сам не помічав і ще менш давав свою перевагу відчутти кому іншому. І тому легко було заходити з Франком у товариські зносини, легко говорити, а часом той мовчати, не почувавши умовної ніяковости. Умовності зникали перед його такою ясною й промінястою постаттю, і єднання з великим давало втіху, яку оцінити цілком можна тільки на великій відстані.

Подаю на останку жмуток листів Франка, писаних до мене, починаючи з 1901 року. Вони самі за себе говорять, і тому в коментарії обмежусь тільки найкоротшими увагами.

16. IX. 901.

1

Високоповажаний Добродію!

На Ваш лист мило мені відповісти, що рукопис Люборадських—звісно, не автограф, а копія—є у мене. Я зберіг його від затрати і призначив для бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка. Я пересилаю Вам його на вказану Вами адресу (рекоме́нд. бандер.) з просьбою—звернути рукопис по використанню до Наук. Тов. ім. Шевченка¹.

Книжки Вістника, вислані на адрес тов. Нестора, звернено назад, тим Ви й не одержали їх².

Прошу по зможі не забувати проте про бідний Вістник. Ваша стаття про Норвегію піде мабуть аж з новим роком. Здоровлю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

2

Вельми Шановний Добродію!

Не писав Вам, бо згожуюсь вповні на все, чого бажаєте, а вла сие на заступлення незрозумілих Вам галицизмів словами зрозумілими для укр. громади. Ось і зараз посилаю Вам цидулку з поясненнями того, що Ви повиписували. Цікаво б знати, відки видавець Віка бере текст «Чуми»? Коли з «Зорі» 1889 р., то звертаю його увагу, що се текст *не мій*, а Василя Щурата: се його переклад із Київської Стар. Коли треба, я готов прислати свій (досі не виданий текст), бо щурацький аж кишить москалізмами. [Закреслено: А може там у Вас схоче дехто перекласти Чуму просто з К. Стар.]³.

¹ Рукопис цей використано у виданні «Люборацьких» 1901 р.—див. у передмові.

² Мова про одну з моїх спроб—регулярно одержувати «Л.-Н. Вістник», тоді заборонений російською цензурою.

³ Текст «Чуми» справді був узятий спершу із «Зорі»; на моє прохання Франко вислав свій текст (друкований, але ще тоді не випущений) і ним замінено той «щурацький» текст у «Вікові».

А що до статті, якої Ви дожидаєте, то упереджаю Вас, що великих надій Ви на неї не повинні покладати. Я в життю сам такий непорядний і непрактичний чоловік, що совісно мені радити іншим таке, чого б сам не міг зробити.

Здоровлю Вас щиро.

Ів. Франко.

28. X. 901.

3

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам докінчення моєї повістки¹⁾. Вибачайте за невиразне письмо—сліпуючи одним оком годі було краще. Як перепишуть, то може можна буде прислати мені оригінал, може мені треба буде десь надрукувати його.

Щиро бажаю Вам усього найкращого.

Ваш Ів. Франко.

22(?). IV. 903.

4

Високоповажаний Добродію!

Ждемо-ждемо К. Стар. та й годі її діждатися. Що се таке? Невже яка нечиста сила?

Сердечне спасибі Вам за книжки. Гроші пришло при нагоді, а може матимете у Львові яку орудку, за яку треба буде заплатити, то можна би вирівнати.

Дуже жаль, що мій Юра не пішов до збірки Котляревського. Будьте ласкаві не забути, по переписанню прислати мені мій рукопис.

Коли Вам се не робить ріжниці, будьте ласкаві з Вашого екземплярика моїх оповідань переслати Панталаху д. Липі для їх альманаха. Я Вам пришлю новий екземпляр. Дуже бажав би переслати дещо для альманаха дд. Грінченка й Чернявського, та не знаю що. Думав було написати їм Мелеагра, та нема хвилі вільного часу. Чи не взяли би «В тюремнім шпиталі»? Коли ні, то я готов дати їм із третього томика (друк уже скінчився) Отця гумориста або Гірчичне зерно—що їм буде до вподоби. Томик вишло на днях на Ваші руки, а Ви вже там поміркуюте. Взагалі повторюю, що казав Вам устно: робіть із моїх оповідань ужиток, який признасте відповідним. Та ще одна річ. До мене дійшла чутка, що один із петербурзьких книгарів, мб. д. Пантелеев, хотів би надрукувати збірку моїх новель по-московськи. Не маю нічого против того, та все таки не маю ніякого інтересу в тім, щоб повторилося те, що було з В поті чола: книжку надрукували, а мені навіть [одне слово не розібрано] не сказали. Чи не добре би було, як би я передав своє право власности на мої твори кому-будь із Вас, а Ви б умовлялися з усякими видавцями та перекладачами. Мені було б пожадано, щоб за переклади та видання своїх писань одержати хоч що-будь, може би хоч на старі літа міг позбутися корректорського хліба. Поміркуюте про се й напишіть.

Ваш Ів. Франко.

8. VI. 903.

5

Високоповажаний Добродію!

Не знаю, відки взяв д. Дом[аницький] звістку, що Ваша стаття не буде друкована сього року. Я д. Дом. не бачив, бо не був тоді у Львові, та й нікому не говорив, що думаю відложити її до нового року. Навпаки, я відразу, прочитавши руко-

¹⁾ «Як Юра Шикманюк брив Черемош»,—див. наступний лист.

лис, міркував надрукувати його ще цього року. Для кн. XI було запізно, бо вона була вже заповнена, а в кн. XII стаття іде—вже зложена вся без ніякої зміни¹.

Як думаєте, чи не можна би статтю про мене в повнім виді² надрукувати у нас, чи то в Вістнику, чи в Спілці? Коли б Вам се було до ладу, то пришліть хоч і в російським оригіналі. А раз стаття написана і Ви задали собі над нею праці, то шкода, щоб вона пропадала.

Про праці для К. Стар. я думаю, та мене тепер заголомшили з відчитами: просять читати в Перемишлі, Самборі, Коломиї, Тернополі і, розуміється, у Львові. То мушу кінчити серію відчитів про Данта і ще десь що зробити. Надто мушу зладити для одного берлінського журналу статтю про «моїх знайомих Жидів», писати далі Климента і дещо для Слав. Сборника Петерб. Академії—крім многих інших дрібних праць; як бачите, роботи досить, що ніколи й дихнути. Та скоро лише троха упораюся, зараз засяду до статті про Кобринську та до повісти, яку хотів би дати в К. Стар.

У нас у Тов. Шевч. заноситься на нову кризу, та може то ще якось перебудемо. Як Ваше здоровля? Щиро вітаю Вас і всіх Київських знайомих.

Ваш Ів. Франко.

10. XI. 1903.

6

Дорогий Товаришу!

Зголоситься там до Вас сими днями д. Вільгельм Фельдман, редактор журналу «Крутука» в Кракові і автор дуже інтересної історії найновішої польської літератури (нове вид. у 4 томах). Про напрям його журналу Ви може знаєте дещо з ЛНВ[істника]. Д. Фельдман кілька разів мав нагоду наразитися верховодам галицької публічної опінії своїми сміливими виступами в обороні Русинів. Для того будьте ласкаві не відмовте йому інформацій, яких він проситиме. Я адресую його до книгарні К. Стар., а через неї до Вас та до В. Дом [аницького]³.

Здоровлю Вас сердечно. Ваш Ів. Фр.

22. I. 905.

7⁴

Львів, дня 26. I. 1905.

Дорогий Товаришу! Ваша звістка про друк моїх бориславських оповідань цікавить мене: що Ви дали до того томика⁵? Чи лише те, що було в збірці «Полуйка», чи й ще що? Не давайте Воа Constrictor, бо я переробляю його зовсім на ново. Коли треба, то дайте Міліонера, що був у К. Стар., а потім у Зорі. Що чувати зі збіркою віршів Самійленка? Ми чули, що там цензура почеркала сильно. У нас є охота видати їх в комплеті. Чи не могли б ми одержати від Вас тих віршів, які не вийдуть у Ваше видання, а не були ще друковані в Галичині? У мене є також збірочка автографів С-ка, зладжених ним для друку ще пред виданням його збірки в Києві.⁶

Здоровлю Вас сердечно.

Ваш Ів. Франко.

¹ Мова про мою полемичну статтю «Правда і наука sui generis»,—«Л.-Н. Вістник», 1903, кн. XII.

² Статтю про Франка—«П'євец борьбы и контрастов» у «Київській Старині» дуже понівечила цензура і заборонила окремі одбитки.

³ В. Фельдман справді тоді був у мене, збираючи відомості про національний рух на Україні.

⁴ Писано на бланку Наукового Товариства ім. Шевченка. На звороті і далі—лист од Вол. Гнатюка, що починається так: «Аби Ви знали, які ми ошадні, пишемо Вам на однім клаптику паперу».

⁵ Мова про том третій «Збирника творивъ Ивана Франка», що вийшов у Києві р. 1905. «Міліонер» («Яць Зелепуга») увійшов до того видання.

⁶ Цензура збірку віршів В. Самійленка для «Віку» заборонила. Матеріал я переслав Франкові і його використано для видання «Укр.-руської Видавничої Спілки».

Дорогий Товаришу!

Ваш лист і статтю одержав. Що до видання, то я, розуміється, не маю нічого против Вашого пляну, хоча бажалось би було підлатати трохи «Наверненого грішника». Ну, та в тім нехай іде. Я тепер у Спільці друкую збірку «На лоні природи»—річі, які досі не були друковані окремо, а почасти нові. Може б Ви передрукували сей томик? У ньому міститься 13 оповідань, об'єм буде 15—16 аркушів друку.

Що до Вашої статті, то на жаль початок її не може вийти до III кн., бо вона вже заповнена і переповнена; м[іж]и[ншим] я даю простору, мало не двоаркушеву статтю про Павлика, що буде, боюся, для многих великою несподіванкою. Та діла такі, що треба раз сказати про нього своє слово.

Як би Ви прислали кінець своєї статті протягом 4—5 тижнів, то ми дали б її всю в одній квітневій книжці і таким робом наші читачі мали би цілість таки швидше, ніж російські¹.

Що до самого змісту статті, дозвольте зробити Вам деякі уваги. Поперед усього вступ аж до слів—Хто такий Бонавентура—зовсім не в'яжеться з дальшим і річево зовсім невірний. Задача новочасної науки не в тім лежить, щоб винаходити формули і схеми, а власне, щоб вникати в суть і в деталі всякого факту. Теза, якій Ви присвятили свій вступ, буцім то в началі була пісня, потім епос, а потім драма, се теза букварна, добра для дітей, але наукою давно закинена. У греків бачимо зразу епос, потім лірику, потім драму, але хто би тут хотів ставити якусь розвою драбину, зробив би дурницю, бо ані лірика не розвилася з епопеї, ані драма з лірики. В середніх віках драма розвивається паралельно з епосом, а лірика на самім кінці—і знов генетичної нитки між ними нема; се три окремі розвоєві ряди, які треба слідити кожний окремо. Шекспірова драма не була попереджена розвоєм лірики, індійська драма розвилася по найвисшій розвою епіки і т. д. Підтягати се все під якусь одну схему не можна; се поступування не то що не наукове, а просто антинаукове. Тому раджу Вам і в К. Ст. викинути сей вступ і просив би дозволу пропустити його в ЛНВ[істнику].

А друге: що Вам за охота лазити по смітнику нашої літератури і підбирати та віяти всяке сміття, яке власне при помочи Вашої критики житиме довше, ніж би жило без неї? Хто сьогодні згадує про вірші Шибітька, драми Цисса і інші базгранини давніх графоманів не увіковічені критикою? Спеціально ж для Галичан статті про такі книжки мало інтересні вже хоч би тому, що таких книжок у нас не купують і не читають, таких драм на сцену не ставлять, а читаючи про них критику, хоч би й як талановито написану, почуваш хіба нудоту й жаль. Чи не краще б Вам повертати свої сили на аналізованя кращих укр. письменників, на критиковання книжок, яких зміст і ідеї окрилювали би й саму Вашу критику.

Прийміть сі слова не як докір, а як щиру пораду чоловіка, що дуже поважає Ваш талант.

19. II. [1905].

Ваш Ів. Франко.

Високоповажаний Добродію!

Отак ми з Вашим Бонавентурою опинилися на леді: не лише, що не прислали нам кінця, а ще й вилаяли наших письменників. Нехай і так, що Хоткевичу дісталось

¹ Мова про статтю «Бонавентура в українській літературі» («Л.-Н. Вістник», 1905, кн. (таки!) III). Я запропонував Франкові подавати разом матеріал до «Кіевской Старинь» (по-російському) до «Л.-Н. Вістника» (по-українському). Названа стаття мала бути першою спробою такої комбінації—як виявилось потім, невдатної, бо з текстом вже другої половини статті для Вістника я запізнився і хоч затримав друкування й російського тексту в «К. Старині» на місяць, все ж український мав би вийти після російського. Це знеохотило мене провадити таку спробу далі й викликало справедливі нарікання Франка,—див. наступний лист.

по правді, але Коваленка троха пересолили: драмка його не шедевр, певно, та з другого боку й не таке сміття, як Ви кажете. А вже бідної Аріядни Сакунівни Ви вчепилися зовсім без потреби. По-перше—вона Вам нічим не заважала, бонаписала повість, а не драму, по-друге—вона не дійсна людина, а псевдонім, а по-третє—вона псевдонім самого Кониського, бо він же сам і прислав нам ще за свого життя цю повість, тільки писану рукою своєї секретарки¹.

Спасибі Вам за присилку і за редакцію третього томика моїх оповідань. Мое туже видання, розпочате Хойнацьким, зовсім пропало; надруковано досі 5 томиків, але Ставропігія арештувала їх за довги Хойнацького і не пускає в продаж.

У мене до Вас просьба: коли мені, як Ви писали, за сей третій томик буде належатися 100 руб., то будьте ласкаві з тих грошей 50 руб. відложити у себе і держати їх для моїх рахунків. Я хочу засісти сього року за писання історії укр. літератури і мені треба буде деяких книжок. Поперед усього будьте ласкаві взяти собі з них те, що я винен Вам отсе вже кілька літ за книжки куплені для мене—там того 3 чи 3½ руб. А по-друге прошу Вас як мога й зараз вислати в Антикварную Книжну торгівлю Е. Ивановой С.-Петербургъ, Литейный пр. 64,—10 руб. 7 коп. на покриття могого рахунка.

Сими днями надіюся вкінчити свою поему «Мойсей». Д. Коцюбинський, будши тут проїздом і мавши нагоду пізнати першу половину її, піддав мені думку заслати її в К. Стар. Я, знаючи, як скептично дивляться українці на галицькі вірші, не дуже похочую, бо то ж треба б переписувати (цілість обійме, числячи по 8 строф на сторону друку, коло трох аркушів). Ось я й запитую Вашої думки: слати Вам чи не слати Мойсея? Не вважаючи на стару тему, в поемі порушено багато дуже новочасних думок, та й надіюся, що й з цензурного погляду вона буде невинна.

Прошу не забувати про збірку Самійленкових віршів. Ми маємо в пляні видати її у нас у комплекті, отже просимо по зужиткованню прислати нам рукопис почерканий цензурую, або бодай реестру тих пьес, які входять туди, бо у нас також є деякі рукописа Сам[ійленкові], то щоб порівняти, що є у нас, а чого нема.

Остаюся з правдивим поважанням Ваш Ів. Франко.

Львів, д. 31. V. 905.

10

Львів. 13. VI. 905.

Дорогий Товаришу!

Ну, дуже Ви чуткі на тони, коли з тону мого листу дочулися, що я гніваюся на Вас. Вибачайте, се не мій звичай і не мої літа, щоб гніватися за дрібниці, які не доторкають ані мене особисто, ані принципіально, і коли б Ви були задалегідь прислали нам другу часть Бонавентури, то ми були б без ніяких церемоній помістили його, хіба з пропуском нотки про Сакунівну. Що до неї, то наша вина справді в тім, що ми друкуючи не переглянули відповідного тома оповідань Кониського.

Спасибі Вам за сповнення моєї орудки. Як би могли дістати мені Владімірова Введеніє в ист. русской літератури і його Кіевскую літературу та Халанського Былины Киевскаго цикла, то дуже був би Вам вдячний. Як буде з моїм курсом історії

¹ У моїй статті було ось що про цей мало зрозумілий інцидент:... «повесть Сакунівни буквально переписана из IV тома произведений Конисского—сохранено даже заглавие, проставлена та же дата! Все это уже настолько грубо и совершенно бесцельно проделано, что на счет мотивов подобного поступка можно только теряться в догадках, если не предположить, что покойный Конисский сделался жертвой увлечения какого-то безнадежного Бонавентуры-графомана, уже совершенно не ведавшего, что творит» («Кіевская Старина», 1905, кн. IV, стр. 105). Власне, пояснення Франка не розвіяло моїх сумнівів, бо Кониський міг прислати повість найпізніше 1900 р. (30 листопаду сього року він помер)—отже питання, чому редакція 5 років продержала її не друкуючи?

укр. літератури, я й сам не знаю. Я дуже добре чую, як мало я підготований за-для такої роботи, як мало маю супокою і можности концентрації. Ще найбільше тягне мене стара література, до Котляревського, та отже пр. Вовк із Парижа привіз мені за-просини прочитати там зимою сього року Курс історії нової укр. літератури, значить, доведеться починати роботу з кінця. За зазначення помилок у російським нарисі¹ буду дуже вдячний; сей нарис писаний, мов з огня хапаний, майже весь—імпровізація, без жерел і справок, бо просто не було коли поритися в бібліотеці, а ще до того переривала роботу боротьба за статут у Н. Тов. ім. Шевч. та італійська по-дорож. Дещо поправок я вже й сам поробив. Розуміється, той нарис, який робитиму тепер, буде зовсім инакше збудований, та все таки поправки і уваги пригодяться.

Дякую за інформації що до Мойсея. З них бачу, що нема чого й сікати з ним до Вашого журналу, бо цензура не пустить. Дав тепер одну главу до ЛНВ[істника], а цілість опублікую хіба в Спільці. Може б потім можна дещо з моєї епіки перевести в бібліотеці Віка? Ну, та се ще далекі історії.

Та неже таки Вас з Вашим здоровлям можуть погонити до війська? Хіба ж у Вас нема лікарського огляду? Зрештою тепер повіяло скрізь мирним духом, то може й Ви проскочите поміж дощ.

Щиро стискаю Вашу руку.

Ваш Іван Франко.

11²

Долучую від себе поклін і бажання як найкращих успіхів. Та й ще ось які діла. Два роки тому я передав Вам своє оповідання Юра Шикманюк для якоїсь укр. збірки. Досі не знаю, що з тою збіркою сталося. А що у нас тепер посуха на белетристику, то я зважився пустити свого Юру в друк, ЛНВістн. Значить, коли ще можна, зробіть так, щоб його не друкувати у Вас. Ще прохання до Вашої видавничої Спільки²), щоб не друкувала моїх оповідань без порозуміння зі мною, згідно з тутешньою Вид. Спількою. Може б Вам була пожадана збірка моїх статей із історії літератури? Як би Ви захотіли їх друкувати—тутешня Спілька не рефлектує на них,—то я міг би по Вашому чи своєму пляну зредагувати такий томик—аркушів на 15—20.

І ще одна просьба: у Вас там є ще троха моїх грошей. Мені треба б дуже Влади-мірова Введеніє въ ист. др. русск. лит[ературы] (я вже просив у Вас пошукати мені сеї книги) та Пѣтухова Матеріяли для ист. русск. лит[ературы]. Та може би можна дістати Златоуста Малинки, що був друкований колись при Труда[x] Київск. Дух. Академії.

Вибачте, що докучаю, але ні до кого звернутися. Здорові держіться!

Ів. Франко.

12

Дорогий Друже!

Само собою розуміється, що я не маю нічого против того, щоб Ви робили в моїх оповіданнях які хочете язикові зміни, коли вже вважаєте мою мазанину придатною для лектури Ваших селян. Даю Вам і наперед таку повновласть.

¹ Мова про нарис «Южно-русская литература», надрукований у 81 півтомі Енциклопедичного Словника Брокгауза та Ефрона.

² Листа писано на одному аркуші з Вол. Гнатюком, після Гнатюкового листа. Дати нема, але Гнатюків лист датовано: Львів, 18. XII. 1905.

³ Видавництво «Вік», що випустило до того три томи Творів Франка.

Як Ваше здоров'я? Чую, що вибираєтеся кудись за границю. Приємно було б у переїзді бачити Вас у Львові, ну, та се вже залежить від Вашої маршрути. Цікавий побачити Ваші нові праці в Літ. Наук. Вістнику. Ваш оригінал Бонавентури знищений—передрукуйте з ЛНВ[істника].

Здоровлю Вас сердечно.

17. IV. 907.

Ваш Ів. Франко.

13¹

[Вересень 1914].

Хоча в мене ювілейний фонд 27.000 Корон; із яких я доси міг брати 200 кор. місячно на вдержане, то про те тепер наслідком війни мені грозить *просто голодна смерть*, бо діреція страхового товариства «Дністер», у якім зложені мої гроші, заявила мені, що від першого вже не одержу нічого. Тому прошу Вас похлопотати, аби мені вислано в як найкоротшім часі хоч 100 рублів. Є в Науковім Товаристві деякі мої праці в рукописах (одна була друквана в Україні), є якісь гроші в моєї дочки. Коли в нас полекшає, я зверну все ти [sic!—те] грішми, чи працями. [Закреслено: Жінку й] дочку будьге ласкаві придержіть як найдовше.

14

Від д. К. Паньківсько[го] одержав я 100 рублів д. 21 жовтня 1914.

Др. Іван Франко.

Це був останній рядок, що мав я од Франка...

Акад. Сергій Єфремов.

Х

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ Д. МАРКОВИЧА

Про Д. Марковича останніми часами нічого не писалося і творів його не видавали. На книжковому торзі тепер Марковичевих творів не знайти, бо, як не рахувати В-во «Рух», що випустило 1926 р. невеличку книжечку його оповідань «У найми», то дві книги його творів вийшли виданням «Дзвону» ще 1919 року.

Тимчасом в історії розвитку українського письменства цей талановитий, хоч і не багатий на твори, белетрист посідає не аби-яке місце і це вимагає від літературної критики вивчення його життя та творчости.

На жаль, про життя та літературно-громадську діяльність Д. Марковича досі ми маємо мало відомостей, а ті відомості, що є в нас, часто не перевірені й необґрунтовані. Ми, наприклад, не знаємо, де вмер Маркович, бо ж хибно в хрестоматії М. Плевако² подано, що Д. Маркович умер на Волині, коли він насправді вмер і похований у Вінниці на Поділлі;

¹ З самого початку окупації російським військом Львова приходили звідки звістки від офіцерів-українців, що «Франко голодує»; потім пришла і ця цидулка без адреси, писана на картці з каталога (на звороті: «Гомерова Іліяда Рапсодія В. Ст. 70. Ц. 35 сот. Ч. 30, II») тим характерним ломаним письмом, на яке міг здобутися хворий Франко. Зібрано було в Києві 100 крб., які й одіслав К. Паньківському, а від його Франко одержав їх 21 жовтня 1914 р. (див. далі розписку). Потім зносини з Львовом знов на довго, власне до смерті Франка, урвалися цілком.

² М. Плевако. Хрестоматія нової укр. літератури від початку 80 років XIX ст. до останніх часів. Харків, 1925. стор. 108. Т. Черкаський і собі припустився цієї помилки,—див. передмову до кн. «У найми» В-во «Рух» 1926 р.

дуже скупі маємо відомості про дитячі роки письменника, та не доведено документами й фактами питання про переслідування його з боку царської влади й т. и.

Небавом по смерті Д. Марковича багато його рукописного документного матеріалу було вивезено до Києва¹, проте Кабінетові виучування Поділля Вінницької Філії Всенар. Б-ки при УАН пощастило зібрати дещо з паперів письменника, опублікування яких, сподіваємося, хоч трохи освітлить деякі з моментів життя та творчости автора «По степах та хуторах».

Усі біографи Д. Марковича визначають дату його народження 26 жовтня 1848 року², тимчасом копія метричного свідоцтва, видана з Полтавської Духовної Консисторії 1853 р. (переховується в Кабінеті виучування Поділля) подає дату—24 жовтня 1848 р. Дату цього документа треба вважати за безумовну та безперечну навіть і тоді, коли й сам Д. Маркович її змінює, пишучи 1918 р. у своїй автобіографії «Життя одної людини», (див. у додатку), що народився він 25 жовтня 1848 р. Безперечно й це помилка, з'ясування якої подає нам дальший текст рукопису, де наводиться 26 жовтня, як день Дмитра Солунського, ім'ям якого було названо письменника. Мабуть батьки Д. Марковича, відзначаючи 26 жовтня—день іменин свого сина, до цього саме дня підтягували й пристосовували і день його народження. З цієї родинної традиції міг і сам Д. Маркович засвоїти помилково день свого народження.

Аж надто короткі відомості про батьків та дитячі роки Д. Марковича на підставі рукопису самого письменника «Життя одної людини» (датованого 25 вересня 1918 р. м. Вінниця), що зараз зберігається у Відділі Стародруків та Рукописів Вінницької Філії Всенар. Б-ки при УАН можна поповнити такими даними.

Батько Д. Марковича, Василь Васильович Маркович, був син багатого землевласника в с. Кульжинцях коло Яготина на Полтавщині. Вчився він у Петербурзі в І-му Кадетському Корпусі, «де добре співав і мало вчився, де його сікли різками що суботи» (див. далі «Життя одної людини»). За співчуття кадетів до декабристського руху 1825 р. його зо всім випускним класом відправлено було за Миколи І на Кавказ, де саме тоді приборкували вільнолюбних черкесів. Коли Олександр II повернув усіх додому, то батько письменників попав у Царське село до «Зразкового полку». Тут В. Маркович одружився з дочкою професора Зах. європейських мов у Олександрівському Ліцеї Франца де-Оліва—Антуанетою. Еспанець з походження, де-Оліва одружений був з німкенею Єлисаветою фон Бер з Риги³.

Надзвичайно вихована й освічена людина, талановитий музика, де-Оліва сам керував освітою й вихованням своєї дочки, навчаючи її мов,

¹ Одержання рукописів Д. Марковича—25 арк. 28 різних творів стверджують два листи від Комітету для заснування Всенар. Б-ки України при УАН з 15 та 22. IV. 1921 р., що зберігаються у Вінницькій філії.

² Див. В. Черепин—Д. В. Маркович. К. Ст. 1903. III, стор. 439. С. Волох—Переднє слово до видання Д. Маркович «По степах та хуторах», В-во «Вік», 1908 р.—М. Кушнір—Д. В. Маркович (З приводу ювілею). Книгарь ч. 15, 1918 р.

³ Про німецько-єспанське походження матери Д. Марковича згадує М. Кушнір. Див. його «Д. В. Маркович» Книгарь, 1918 р., ч. 15, а також сам Д. Маркович «Замітки и воспоминання обь А. В. Марковичъ». «Кіевская Старина», 1893, IV, стор. 53.

історії, філософії, музики, то-що. Як висококультурний європеець, він з призи́рством ставився до російського державно-політичного ладу, що підтримував кріпацтво, глузував з некультурности та дикунства російських звичаїв, дармоїдного, гулящого життя поміщиків і все це передав він своїй дочці—матері письменника.

Батько Д. Марковича був людиною веселої, палкої вдачі, гуморист і гарний промовця. За його гострий язик, сміливі виступи—промови проти кріпацтва на дворянських бенкетах (за одну з таких промов-спічів на балу в діда Мочеровського, що викликала в якійсь присутньої пані репліку: «Ох, Вас. Вас. хоче собі шию зломити!»—Маркович згадує в «Житті одної людини») пані не полюбили його, але боялися, бо був великий майстер висміювати всіх і роздавати знайомим влучні прикладки й характерні прізвиська. Незадоволений з державно-політичного ладу, висміював російські інституції: суддів називав «хапугами», поліцію—установою, що її ніхто не поважає, бо вона «бере тільки хабарі і не дає ні вільно жити, ні вільно дихати». Ганьблячи все російське, Вас. Вас. захоплювався всім англійським; з його був великий англоман: все англійське—і література, і конституція—було на його думку чудове. Він зачитувався перекладами з англійського письменства (Дікенс і Теккерей були настольні в його книги), кохався в англійській конституції, захоплювався англійським спортом. Визнавав, що є в світі тільки одна нація—англійці, в якій треба вчитися. Коли підчас Севастопольської кампанії серед полонених турків, французів, італійців з'явився в Глухові один англієць—морський офіцер, то він запрошує його до себе в гостину і впоряджає йому добру учту.

В розмовах із цим англійцем про англійський парламент, про необхідність скасувати в Росії кріпацтво, про минуле України батько письменників одводить свою душу.

Зрікшися кар'єри в «Зразковому полку», батько обирає скромну посаду лісничого, в якій його найбільше приваблювали незалежність від начальства, близькість до природи та можливість полювати. Де саме він почав служити за лісничого, про це немає відомостей; з наших документів можна тільки встановити, що В. Маркович частенько міняв місце своєї служби. В копії метричного свідоцтва про народження сина Дмитра 1848 р. він фігурує як «Переяславського уезда лесничий, подпоручик», себ-то служить на Переяславщині; а спогади письменника, що обіймають 5—6 років його дитинства («Життя одної людини») зв'язані з такими трьома селами, які були напевно й місцями батькової служби: с. Сорокошичі на Остерщині, с. Локотки на Глухівщині та с. Нова Гребля біля м. Глухова. Такі часті переїзди дозволяють нам додати до наведеної вище характеристики письменникового батька ще одну рису—непосидючість. Не тримаючись довго одного місця служби, батько Д. Марковича не засиджувався взагалі й дома. Пристрасть до полювання, службові роз'їзди та гостювання по сусідніх панах—усе це спричинялося до того, згадує письменник, що «батько не міг всидіти вдома і все їздив».

Мати Д. Марковича, згідно з його спогадами, була с воєю вдачею повна протилежність батькові. «Мама була витримлива, вихована, делікатна, горда». Вийшовши заміж, вона всю свою душу віддає вихованню та освіті дітей, які посипались що-року. «Вона знала тільки дітей та свій рояль. Скільки я її пам'ятаю, то тільки за шитвом: все бувало шиє і шиє на дітей, латає панчохи в'яже, або штопає, або старшу сестру вчить мов і роялю». Пз-європейському освічена й високогуманна, вона жахалася всякої некультурности й протестувала проти найменшої грубости та насильства.

«Це дикі нрави», «це стид», «це сором»—так вона атестувала кожний вияв навколишньої грубости та поміщицької сваволі.

Побравшись з молодого Антуанетою де Оліва, Вас. Вас. поїхав до батька свого, а письменникового діда, в масток—до Кульжинець. Молода європейка зразу попадає тут в оточення дикої сваволі, панської пихи, марнотратного багатства, розкошів. «Дід жив по-панськи, на всю губу»—згадує Д. Маркович. У величезному будинку багато кімнат і челяди-кріпаків сила: поварів було з 10, льокаїв, козачків, хлопців із 30, а що вже покоївки, дівчат, то й не злічити; власна оркестра з 60 душ. Гостей в домі не переводилося і щоденно обідало найменше душ 40.

І от серед таких обставин гучного, дармоїдного життя скоро по приїзді молодих вибухає сцена самодурства й деспотизму старого пана, що вважає себе за власника не тільки кріпаків, але й своїх дітей.

Син жартома привітався («а здоров, куме, здоров, старий знайомий») до смаженого гусака поданого до столу підчас одного з бенкетів. Батько вгледів у цьому образі своїй особі і так розгнівався на сина, що розігнав усіх гостей і наказав вивести його геть із села. Нічого не помогало заступництво за сина гостей, сусідніх поміщиків, і тільки посередництво пов. маршалка Сулими, за яким спеціально посилали, ліквідувало «цей скандал на всю губерню», що за гусака посварився батько з сином. Батько письменників на вколішках мусів був просити пробачення і аж тоді дід помилював і то з умовою, щоб син ніколи з ним за одним столом не обідав.

Звичайно, що після цього конфлікту молодий В. Маркович не залишився в Кульжинцях допомогати батьковій господарювати, хоч саме для цього спершу й кликав його був старий.

В Кульжинцях ми знову зустрічаємося з письменниковим батьком, аж коли вмер старий Маркович—дід письменника (1852 чи 1853 р.). Крім Кульжинець (Полтавщина), в Марковича були ще маєтки на Чернігівщині (грунти й хуторі), на Вороніжчині на Хопрі—кінські заводи. Отож ліквідувати батькове господарство й з'їхалися Марковичеві сини, серед яких був і батько письменників. З 18 дідових синів жило собі щось 8—10. Хто саме приїхав по спадщину, з рукопису встановити точно не можна, бо з наведеного нпжче списка видно, що не всі з перерахованих братів мали змогу приїхати.

Автор згадує таких братів батькових:

1. Дядько Олександр—генерал і приятель Олександра I,—був сліпий і жив у Петербурзі, 2) Іван—теж генерал—був за якогось начальника у Військовій Академії, 3) Модест—офіцер в одставці, про якого Д. Маркович згадує, описуючи в Кульжинцях «скандал з гусаком», 4) Венедикт—гусар—сидів у Динабурзькій фортеці, ув'язнений до живоття Миколаєм I за те, що побив по морді командира полку, якогось німчину, який оббрехав його, 5) Опанас—був на засланні в справі Кирило-Методівського братства, 6) Аполон—був божевільний. Про решту батькових братів Д. Маркович пише, що нічого не знає.

Брати з'їхавшись посварилися і роз'їхалися, не дійшовши до згоди, кому доручити господарювати й сплачувати борги. Масток і все геть чисто продали за безцінь, опека поплатила борги, і після того братам дісталось по 12 чи 18 тис. карб.

З цього нарису виступає перед нами цілком виразна постать письменникового батька, людини палкої, невдоволеної з сучасного йому навколишнього життя, непосидючої, незалежної, що прагне іншого і державного і соціального ладу. Коли прочитати після цього в М. Кушніра (Книгарь 1918 р., ч. 15) що «в 1865 р. батька Марковича було отруєно під

час слідства, яке він проводив по мільйоновому казнокрадству»¹ то так і пригадуються слова тієї пані на йменинах у Мочеровського після спіча В. Марковича за скасування кріпацтва: «Ох, Василь Васильович хоче собі шию зломити» («Життя...»). Він і зламав шию тільки не підчас протесту проти кріпацтва, а підчас протесту проти казнокрадства.

Перші дитячі спогади Д. Марковича зв'язані з Сорокошичами Остерського пов. Дніпрова повінь 1850 р., коли затопило було все село, так що доводилось і в кімнатах у Марковичів по дошках ходити; подорож з матір'ю в ліс на могилу старшого брата Михайла в 1851 р.; драма в родині крамаря Смоловика, якому дружина підчас сварки рогачем вибрала око; стайня, коні, до яких малий Маркович почував такий інтерес, що посидівши на коні в півгодини, вилікувався від усяких примх та хворостей—це все найдавніші спогади з дитинства письменникового.

Більше збереглося в письменника вражіннь від перебування в с. Нова-Гребля біля Глухова. Тут він пригадує гостину в якихось панів Ключкових чи Ключків, коли йому було 4—5 років. Потрапивши випадково до буфетної кімнати, він забачив, як господар, лагодячи чай гостям, похапцем витерла шклянку хвостом пуделя, який їй під руки нагодився. Коли хлопчина, наївно не вбачаючи в цьому нічого, крім смішного, з реготом убіг до залі й голосно розповів про випадок усім гостям, то зчинив цим великий скандал панству Ключкових і завдав чимало неприємностей своєю «нетаковністю» батькам, що мусіли через сина посваритися з господарями. Це була, як пише автор, перша його нетактовність, яких він потім припускав у своєму життю чимало, це була йому перша незрозуміла наука, що не все можна розказувати прилюдно. «Так і не дитячий мій розум ніколи не вмів добре розібрати, коли треба мовчати, чи брехати, або з тактовності правду замовчувати» («Життя...»).

З свого перебування в с. Новій-Греблі Д. Маркович пригадує також одну гулянку, що її влаштував поміщик з с. Некрасова за 5—6 верстов од Глухова Мочеровський на іменини своєї дочки Ольги. У своїх спогадах про це автор докладно описує з'їзд і зустріч гостей, страви, напої, саму учту, то-що.

Як живий перед нами сам господар Тимофій Петрович Мочеровський, з його улюбленою і постійною звичкою говорити до гостей: «Побей мене бог, рад, рад дорогим гостям. Побей мене бог, прошу, прошу». Він підводить усіх до столу, де багато різних напоїв, а на тарілках стояв цілий стовп «паюсної ікри, кав'яру, ікра сіра, зовсім свіжа, балик янтаровий, білорибця, оселедці, навіть тараня, фаршмаки 5 гатунків, а далі солоні й оцетові маринади з грибів і білих, і рижиків, і опеньок, і ціла гора пиріжків з м'ясом, з капустою, з грибами свіжими» («Життя...»).

Серед гостей постійні персонажі кріпацько-поміщицької епохи, добре знайомі ще з Гоголя невмірущі постаті: справник Ясновський, що цілує ручки паніям; пани Шмигунови з Глухова—брати: один довгоусий гусарський ротмістер в одставці, з довгою люлькою, яку запалює йому козачок, другий урядовець з дворянської опеки; почтмейстер, до якого всі кинулися дізнаватися про новини; судові й поштові паничі в узеньких штанах з штрипками; нарешті в кареті приїздить у шапці з червоним окомом та сигарою в губах повітовий маршалок В. І. Туманський², якого зустрічають хлібом і сіллю.

¹ Про наглу смерть батька згадує сам Д. Маркович. Див. «Зам. и воспом. обь А. В. Марковичъ» К. Ст. 1893. IV, стор. 72, а також «З давнього минулого» Л. Н. В. 1901 р., т. 15, стор. 259.

² Володимир Ів. Туманський (1809 — 1889), Глухівський повітовий маршалок з 1851 по 1866 р., рідний брат поета Вас. Ів. Туманського. *Ред.*

Але малого Дмитрика мало що тут цікавить, особливо, як, зустрівши маршалка, всі з ганку рушили до покоїв за стіл. Поки там повітове дворянство їло, пило, гуляло, він потяг на стаєнний двір до товариства фурманів, фореєторів, коней. Тут уже знають його і гукають: «А, наш панич прибігли». З обстанова ситого життя, з веселими п'яними розмовами, з столами, що ломляться від напоїв та страв, Дмитрик попадає в оточення голодних, зморених, розтрушених від їзди верхи козачків - фореєторів та фурманів.

Справників фореєтор Іванко аж зомлів з голоду та від недавнього катування з наказу управителя і Дмитрик кілька разів бігає до покоїв, щоб непомітно від усіх стягнути з столу пирожків для хлопців. Тут у стайні він несподівано дізнається, як немилосердно Мочеровські скривдили сільських баб, що мусіли знести на сьогоднішній бенкет більше сотні курчат, 40 индиків то-що. Тут нещасні кріпаки один перед одного розповідають йому про кривди від своїх панів та управителів, докладно описують сцени катування різками та інші знущання. Вони ждуть, не діждуться волі, щоб скінчилася їхня каторга і просять панича переказувати їм усе, що говоритимуть пани про волю. Коли хтось із фурманів висловив недовір'я що-до паничевої прихильності до брата-мужика, то це до сліз обурює Дмитрика й примушує його тут же на стайні дати таку «Ганнібалову» присягу: «Ні, ніколи, присягаюся, що я весь вік, усе життя своє ніколи не вдарю, не позволю бити й буду другом і братом мужикові, пам'ятайте» («Життя...»).

Усі ці розмови на стайні справляють на нервового і вразливого хлопчика велике враження. Коли йому мама пропонує за столом ніжку курчати, то він відмовляється, бо «курчата пограбовані», а повертаючись удосвіта додому, він не може спокійно сидіти на бричці від болю в спині, наче б то його, а не Івасика маршалків управитель вибив різками. «Огак завжди,—закінчує автор опис бенкету,—я любив більше бути серед прислуги, біля робітників, що будували що, чи дрова пиляли, чи в саду робили, і не любив бути серед чванливих панів, бо вони або сиділи надуті, як миші на крупу, або, як підоп'ють, то всі зразу говорять, галасують, дико й дуже голосно регочуть, стоїть гам, гармідер і не розбереш, чи то приятелі, чи вони сваряться і лаються. А панії щось шепочуться, лають покоївок, господинь, льокаїв, або висміюють панночок і інших паній. Краще було на стайні» («Життя...»).

Поданими вище фактами й обмежується рукопис «Життя одної людини», що на жаль несподіванно обривається, охопивши-но перші 5—6 років дитинства авторового. Але й цей рукописний уривок подає цінний матеріал для майбутніх дослідників життя й творчости Д. Марковича. Вплив батька, нестриманого й непосидючого, з його англomanією та нотками протесту проти сучасного йому державно-громадського устрою, образ матери, освіченої й гуманної, яку глибоко вражав кожен прояв навколишнього дикунства й насильства, нарешті оця школа на стайні і безпосереднє спостереження найганебніших явищ поміщицько-кріпацького ладу—усе це та й багато іншого треба зважити, з'ясовуючи розвиток та формування світогляду Д. Марковича.

Автобіографічні записки Д. В. Марковича, під назвою «Життя одної людини», подаємо нижче.

Життя одної людини¹.

Родився я у м. Полтаві у 1848 році жовтня 25, а 26 св. Дмитрия Солунського і тому дано мені ім'я Дмитро. Себ-то «взятий від землі». Тому, мабуть, я так люблю землю, з нею весь свій довгий вік рахувався й конкретно і абстрактно і тільки думками злітав до неба. Мій батько і мати—се антитеза по вихованню, характеру й всьому Батько Василь Васильович, син багатого землевласника, Пирятинського повіту Полтавської губернії, з села Кульжинців, коло Яготина, ріс на панській волі, чи сваволі, в розкошах; задержуючі центри його мозку не були досить розвинені. Вчився він у I Кадетському Корпусі у Петербурзі, де добре співав і мало вчився, де його сікли різкими що суботи; де Микола I при дітях засівав хлопців на смерть. Се виховання вселило в душі батька страшенну ненависть до царів і деспотизму. За бунт 1825 року, до якого було співчуття кадетів I корпусу, батька і весь випускний клас Микола I велів пересікти; їм дали по 500 різок і в той же день проїзвели у офіцери й відправили на Кавказ, де саме йшла війна з черкесами. Природа дивна, гори, сонце зробили велике вражіння на нього, а люде вільні, що так геройски захищали свою волю, хоробрі, добрі по натурі, чесні, красиві—батько їх гаряче полюбив і до смерти любив розказувати про їх звичаї, про красу и силу їх, про красу грізну, величну кавказької природи, а я з малих літ любив ті оповідання, любив той дикий, вільнолюбивий люд і привчався ненавидіти насильників і насильство, а батько здався мені героєм, а коли я його питав: «що ти багато вбив черкесів?»—він відповідав—«ні, ні одного, я був недовго фронтовиком, а далі ад'ютантом главнокомандуючого»,—і мені, дитині, здавалося, що се добре, що батько не вбивав людей. Олександр II повернув усіх до дому і батько попав у Царське село в «Образцовий полк», де навчали офіцерів і кращих салдатів. Тоді саме, ще за Олександра I у Царському Селі був лицей, що пізніше називався «Александровський лицей». Се була школа великопанська, юридична хлопяча школа. До сього лицю був запрошений з Відня мій дід по матері Франц де-Оліва.

Еспанець по походженню і європеець по вихованню, він приїхав професором чужеземних мов і літератури німецької, французької та англійської. Се була надзвичайно вихована, освічена людина і до того талановитий музикант. Він був жонатий з німкенсю Єлизаветою фон Бер з Риги. Мати мою Антуанету Францевну і другу їх дочку Єлизавету старий де-Оліва сам вчив музиці на роялі, мовам, філософії, історії всього світа, крім Росії, бо на його думку, Росія не мала ніякої історії. Як чужоземець і висококультурна людина, він відносився з великим призиством до російських інституцій, які підтримували кріпацтво, і до власників кріпаків, поміщиків; сміявся з некультурности та дикунства звичаїв російських і все це передав своїй дочці, а моїй мамі. Батько мій був палкий, надзвичайно остроумний, веселий, прекрасний промовець і великий прихильник англійських звичаїв: він був англоман. Зачитувався англійськими романами і життєписами, англійською історією; все, що англійське—все було чудове. Парлямент англійський, державний стрій—найкращий. На столі його перші книжки були—Діккенс і Теккерей. «Замогильні записки Піквікського Клубу» була настольна книжка. В батька святих не було, не було і авторитетів і, яка-б не була людина, батько завжди в неї находив що-небудь комічне, смішне, давав свої типичні прізвища і таке його до смерти носив власник його. За гострий язик, за сміливі виступи, різкі промови проти кріпацтва його пани не любили, але боялися—бо зараз висміє,—се була його сила. Нездержаний, смілий, веселий, на мить сердитий, як той порох, скипить і зараз одійде—він був протилежність моєї мамі. Побралися вони по щирому коханню—їй було п'ятнадцять з половиною років—ему 25 чи 27.

¹ Рукопис має дату: 25 вересня 1918 року, м. Вінниця.

Розказували мені мама і батько, що коли вони побралися, за згодою діда, то він кликав батька на село в свій маєток до Кульжинець, щоби батько поміг йому, вже старому, халяйнувати. Кликав, щоб і тесть і теща їхали. Зібралися й поїхали. Дід жив попанськи на всю губу; величезний одноповерховий дім мав масу кімнат, прислуги трималося нечисленно, поварів було з 10 и коло їх хлопців, учнів з 30, дівчат та жінок на кухні було сила. І не дивно, бо у діда завше гостювали цілі орди знайомих і незнайомих панів, підпанків, проїзжих панів. Що-дня за обід сідало не менше 40 душ. Дід дуже добре прийняв мою маму, робив подарунки і все шуткував: «Як се таке мале приведе мені внука... Який же то внук буде?!» Мама була дуже молода, неповних 16 літ, і дуже малого зросту. Де-Оліва, батько мамин, дивувався життю, як він казав—дикунському, панів, не розумів, пощо стільки дівчат, покойовок, хлопців, козачків и льокаїв, але мовчки... Але тут на першій же порі виник конфлікт діда з батьком моім. Дід любив їсти смажену гуску, для нього навмисно виготовували гусей, и що-дня подавали здоровенного гусака чи гуску. Всі се добре знали. І от якось подають, несуть на величезній блюді здоровенного смаженого гусака. «А здоров, куме! здоров, старий знайомий!»—вигукнув батько до гусака і льокаї и всі гості зареготали. Дід почервонів, піднявся і на весь голос закричав: «Сміяться над звичаєм батька, над батьком! Вон з-за столу, геть з хати, геть з оселі, щоб духу твого не було!» Батько зблід, піднявся і вийшов, мати в сльози, її мати теж, дід по матері теж обурився і пішов з хати. Дід Василь Іванович розійшовся, а тут дядько Модест, що ненавидів батька, став шептати й настренчувати діда. Дід кричав: «непокірність! Я його такого - сякого прийняв з жінкою і з родиною її, а він оддячив—перед людьми висміває мене! Вон, вон! ей, прикажіть, щоб рештовали коні: пан Василь виїзжає геть з села!» Мати бідна до нього, стала просити пробачення, говорити, що се його така весела вдача, що він з батька не мав наміру сміятися, але де тобі! Старий зовсім сказився—приказав, щоб зараз же всі виїхали. «Мені тебе, Тоню, жалко, що ти вийшла заміж за такого негідника, ти зоставайся,—а щоб він їхав геть, проси і твоїх батька й матір зоставатися»,—говорив він. Мати просила, молила, казала, що вона, як жінка, не може покинути чоловіка. Тоді дід схаменувся і розрішив перебути всім три дні, але щоб батько не смів йому показуватися на очі і з ним за стіл сідати. Тут втрутилися де-хто з гостей, дворян-сусідів; поїхали за повітовим маршалком. На другий день Сулима—повітовий предводитель дворянства—приїхав, упросював діда помиритися, говорив що се скандал на всю губернію, що з старого дворяне будуть сміятися, що за гусака посварився з сином. Отже остатне мало вплив на діда. Покликав батька, той мусів новколюшки ставати, цілувати руки—і дід помилював, але щоб батько з ним ніколи не обідав. Стався мир, ні до яких справ дід батька не допускав і закликаючи його, щоб став йому на поміч і поміг би правити маєтком, тепер од сього зрієся.

Дід де-Оліва скоро покинув Кульжинці. Він, як європеєць, не міг жити з самодуром, не міг бачити й знущання над рабами. А всеж де-що він встиг зробити, допомогти.

Дід мав свій оркестр, інструменти були гарні, нові, 60 душ музики було, але грали препогано. Дід де-Оліва був великий музикант і він з дозволу діда-власника взявся підучити оркестр. Став диригувати і за тиждень оркестр став краще грати. Капельмайстера не було; був якийсь чех, навчав їх і покинув, поки що диригував оркестром один з музикантів. Дід де-Оліва пізніше випрохав, настояв, щоб дід-дідиц музиканта Івана Золотаренка звільнив із кріпацтва й послав до Відня вчитися. Сей Іван тримав першу скрипку і часто грав з мамою дуети. Грав, кажуть, чудово.

Про сього Золотаренка я згадаю пізніше, я його стрів випадково, коли мені вже було 20 год і я був студентом університету в Одесі.

Мама була здержана, вихована, делікатна, горда. Посипались діти—що-року, що-року. І тоді, як батько не міг всидіти вдома і все їздить по гостях,—мама знала тільки дітей та свій роаяль. Скільки я її пам'ятаю, то тільки за шитвом,—все бувало

ше на дітей, латає, панчохи в'яже, або штопає їх, або старшу сестру вчить мовам і роаялю.

Себе я став знати і пам'ятати дуже рано. Я згадую дві картини. Довгий дімок, двір невеликий, станя—все залите водою, і в дворі і в кімнатах вода; в кімнатах положені дошки і по них ходили. Се такий розлив Дніпра, коли все село Сорокошичі Остерського повіту було залите водою. Се було в 1850 році,—мені, значить, було неповних 2 роки. Друге пам'ятаю—бір величезний, широкий пісчаний шлях, ми в'їхали в нього й стали. Всі вийшли з повоза, одійшли трошки в ліс, а мама стала навколуюшки, гірко плакала й молилася коло могилки з дерев'яним хрестом. Там було поховано мого старшого брата Михайла. Се було біля Сорокошич. Ми поїхали далі,—се було, як мама казала, в 1851 році.

З життя в Сорокошичах пригадую якусь драму—крамар Смоловик бив свою жінку, а вона рогацем йому вивернула око. Я бачив його закривавленого і чув розмови: мама жалкувала за жінку, казала, що се дикі нрави, що се дикунство свою жінку бити і не оправдувала її за те, що вона вивернула око; а батько говорив: «собаці—собаца смерть, Смоловик доволі помучив її, так йому й треба». І мені здавалося, що се правда, а з другого боку надзвичайно жалко було сліпого на одно око Смоловика.

Пам'ятаю чудового гнідного коня, навіть пам'ятаю його приемний пах конячий,—се був мамин верховець.

Коні і станя для мене були раєм: бувало, розказували, я слабкий, чи так капризи нападали і я почну ревити і реву доти, поки не однесуть до стані і не посадять на коня,—зараз затихну і все перестає боліти. Посидю з 1½ години—і все добре стає. Так на весь [вік] зосталось, що я кохався в конях; навіть в 68 літ я ще скакав верхи по полях і нині—всі 70, а я не можу бачити рівнодушно доброго коня.

В 1852 чи 53 вмер мій дід Василь Маркович. Зосталися величезні маєтки: в Полтавщині Кульжинці, в Чернігівщині ґрунти й хутори, в Вороніжчині на Хопрі—кінські заводи, зосталися й величезні борги. Братів у батька з 18-тих зосталося все ж 8 чи 10. Розказували, що з'їхалися брати і зразу посварилися. Було так: дядько Олександр—генерал і приятель царя Олександра I, був сліпий і жив у Петербурзі; Іван—теж генерал, там же був якимсь начальником військової академії; Модест—офіцер в одставці; Венедикт-гусар—сидів у дінабурзькій фортеці, заточений повік Миколаєм за те, що побив по морді командира полку, який його оббрехав, якогось німчину; Опанас був на засланні по справі Кирило-Методівського братства; Аполон—був божевільний; де другі були—не знаю.

Зоставалися вільними Модест і батько—вирішили, щоб батько всім завідував, розплував справи, сплатив борги й зберіг маєтки. Але повстав Модест; батько з ним вчився в корпусі і його не любив, зразу спалахнув, вилаяв Модеста за недовір'я, од усього зрікся й поїхав додому—маєток і все геть чисто продали за безцінь, поплавила опека борги і братам зосталося по 12 чи 18 тисяч рублів на асигнації. Всі збідніли.

І батько став на службу, його призначили казенним лісничим. Се йому подобалося: жити в селі, без начальства, мати мисливську команду, самому пропадати в лісах і по болотах на полюванні, близько до природи і з нею вкупі. І мене малого він тягав з собою: їздили ми по селлах, по казенних лісах, по панах, де ночували, гостювали; ходив з ним з 7 років із рушницею на полювання.

В розмовах батько учив мене ростинам, птицям,—він був добрий орнітолог, розказував про корів, життя кожної птиці й звірів—серед птиць, серед лісів, води й болота, не по книжках.

Хутко переїхали ми в Глухівський повіт в село Локотки, де жили у пустопорожньому величезному домі якогось пана,—там батько наймає всю оселю. Нічого особливого те життя не дало мені, не пам'ятаю.

Переїхали ми жити в село Нова Гребля, біля міста Глухова. Чудовий дім, величезний сад, річка за садом і сосновий бір. Місцевість і все там вабило жити.

З Нової Греблі часто їздили в гості по панах і от тут я вперше пізнав що таке тактовність.

Були ми в гостях у панів Клочкових чи у Клочків: се були пані, пан і їх син-студент, якого вони рахували за бога,—так безмірно любили. Гостей наїхало душ зо 100. Невеличкий дімок не вміщав усіх, тому й у саду й у дворі і їли й пили, и прохожувались і навіть під бузком паничі з баришнями цілувалися, а я сновигав проміж усіх і доглядав і дрович панича і панночку: «А я бачив, як ви під бузком он там ці...»—«Мовчи, мовчи, Митю, я тобі конфетку принесу»,—каже панич;—«щить, Митю, мовчи, я з тобою польку тнцюватиму...»—і я мовчав. Побіг в креденс чи бухвет. Там йшов клопіт. Наливали чай, розносили, приносили шклянки й філіжанки; їх тут мили, знову наливали чаєм. Бідна господиня, вся червона од жару, мокра, кидалася, гукала на покоївок и льокаїв, сердилась, хлопцям - козачкам давала шльопанців, а дівчатам тумаків в спину. Мені дуже подобалося там бути,—весело, людно. От вскочила сама пані і гримас на хозяйку: «Що ти ворона, чи що! Там чаю просять, а ти тут, дура деревляна, не вмєш наливати й одсилати. Зараз мені, хутко, а то завтра з господині підеш на товарячий двір корів доїти!» Господиня зблідла, а пані попливла до гостей. В сей мент в хату вбіг здоровий, кудлатий, гарний пудель—собака; [хозяйка держала] стакан, щоби витерти, очима шукала рушника, не знайшла і з злістю вхопила собаку за хвіст і хвостом хутко витерла середину стакана, а пса штовхнула ногою—він заскавчав і побіг.

Мені се здалося таким смішним, що я реготав, як навіжений. Побіг у гостинну до мами, що сиділа серед паній и закричав: «Мамочко! от сміховина!—і регочу на весь рот,—господиня ухопила за хвіст пуделя чорного і хвостом витерла стакан! ха, ха, ха!»
— Що? що?—питали пані і я ще й ще розказував, весело сміючись, доки не почув в ухо гадючого сичання пані Клочко: «Все врєшь, гадкий мальчишка»,—я замовк.

Мати почервоніла й голосно сказала: «Се він все вигадує», і на мене суворо подивилася, а я: «ні, ні, се правда, сам бачив, не вигадую». Тут мене схопила хозяйка дому пані Клочкова і хутко вивела в другу кімнату: «Врунишка, дрянной мальчишка! Сейчас поди и скажи, что ты все выдумал»,—але я викрутився з її [рук] і стрибнув у сад додивляться панночок і паничів.

Ми незабаром поїхали додому, мати дорогою плакала і говорила, що се сором, що я не розумію, що не все можна розказувати прилюдно, що пані Клочкова обидилася і що я зробив скандал, що [я] нетактовний і тому мене ніколи не візьмуть в гості. З міліюна нетактовностей в моєму житті се була перша. Мама ще говорила, що дякуючи мені, вона посварилася з панею Клочковою і що бідній господині через мене буде біда. «На коровню пошле її, сказав я, я се чув там».—«Може на коровню, а може й висічуть різками»,—додала мама. Тут уже я став плакати, що через мене бідній жінці буде біда. Плакав я й не знав, що вийшло, бо я сказав правду, а за правду битимуть жінку.

Так і не-дитячий мій розум ніколи не вмів добре розібрати, коли треба мовчати чи брехати, або з тактовности правду «замовчувати».

Балі й гулянки йшли, панство їло, пило, гуляло і не чуло, що війна почалася. Гулянки й обіди були гомеричні. Добре пам'ятаю одну таку гульню. Се було в селі Некрасові, верстов 5—6 од Глухова. Там панували три поміщики: Тимофій Петрович Мочеровський, Антін Петрович Мочеровський і ще якийсь—забув его прізвище, але про се панство колись писала Пелагея Яковлівна¹) в «Кієвській Старині».

Перший був самий багатіший, Антін служив суддею і що-дня їздив до Глухова, що-дня до нас заїздив. На Ольгу 11 липня—йменини дочки Т. Мочеровського; се була вже панна на виданню, дебела, здорова дівка літ 20, того й говорили батьки її, тітки, що їй 16-й рік. Ми приїхали зранку і тому я міг бачити весь з'їзд. Стоячи на ганку, видно було шлях з міста, обсаженний липинами.

¹ Мабуть автор розумів етнографа П. Я. Литвинову. *Ред.*

І от здалека почувся якийсь грюк і тремтіння й появилася «гитарка», такі дрожки, що можна або верхи сидіти, або боком, і під'їхав поштмейстер із Глухова з двома доньками в білих платтях. Хазяїн Мочеровський стояв на ганку і всіх вітав—поки йшли до господи, а панночки бігли у флігель, де їх стрічали панночки, хазяйські дочки. Незабаром почувся дзвінок і бубенці і по алеї летіла як несамоविта тройка в тарантасі; середній кінь перебірає ногами риссю, а пристяжні скакали у всю міць, аж лягали. Вскочивши до ганку, тройка зразу стала і з тарантасу виплигнув справник і поважно вийшла справничиха і її сестра-панна. Тимофій Петрович кричав: «Побей мене бог! Рад, рад дорогим гостям!» Цілувався з справником, цілував ручки паніям. Зараз же здалека, видно було, їхала коляска четвернею встяж з форейтором, на козлах сидів хлопець - козачок з великим кисетом в руці, а в середині бритий, товстопикий пан і поруч з ним худий, блідий, з вусами надзвичайної довжини: він держав у руці люльку з довженим чубуком—се братиШмигунови з Глухова—дворяне, бритий-якийсь чин по опеці, а довговусий—ротмістр гусарський в одставці. Козачок зараз запалив йому люльку і він задимів,—він, кажуть, і спав з люлькою в зубах.

В залі всі обступили поштмейстера й розпитували про новини. Він читав газети і деякі листи і щось таємно, потиху розказував, у слухачів-панів лица були стривожені: «погані чутки», шепотіли вони.

А по шляху знов їхали тарантаси, наточанки, брички і все привозили гостей. Показалися дві поштових тройки, там сиділо по десятеро паничів, се були судейські і поштові з міста, всі одягнені в сурдутах, в узеньких штанях з штрипками. Паничі побігли в сад, де вже зібрався квітник баришень. А в середині Тимофій Петрович закликав мужчин до закуски; а величезний стіл в ідальнім покою—весь заставлений карафами й бутельками з горілками. Тут були, як хазяїн називав—старка, горілка столітня, настойки—Антонова, генеральська, козака, червона, шлункова, гірка, любисткова й інші. На тарілках стояв цілий стоп паюсної икри, кав'яру, икра сіра зовсім свіжа, балики янтарові, білорибця, оселедці, навіть тараня, фаршмаки 5-ти гатунків, а далі солоні й оцетові маринади з грибів і білих і рижиків і опеньок, і ціла гора пірижків—з м'ясом, з капустою, з грибами свіжими.

Всі підходили, пили, з принукою й без принуки, по дві-три чарки, закусували знову пили й їли.

— Побей мене бог, прошу, прошу з дороги, ще до обіда маємо час, а перша закуска—се перша чарка.

Повиносили закуски на тарілочках до гостинної паніям, тільки одна пані підійшла до столу, випила 3 чарки горілки, закусила грибками й пішла до жіночого гурту.

— От ся може випити,—говорили про неї,—се справжній казак, недурно вона каже, що стародавнього козацького роду.

Пили з добру годину і все їли й їли,—здавалося, що вже все з'їли, але знову з креденса приносили й знову їли. Годин в 3 чи 4 вбіг хлопець - козачок і гукнув: «Уже їдуть!» Мочеровський вискочив на ганок і за ним всі гості. Анастасія Петровна, сестра хазяїна,—він був вдовець,—схопила хліб на підносі з сіллю, обвитий рушником і стала на ганку поруч з братом. Я звичайно проліз межі рук і ніг, стояв напереді і дивився, хто се їде.

На шляху показалася карета, шестерня каштанків, всі білі морди, чудові, з форейтором, везли карету хутко і зразу стали, з колісочки, що позаду карети, виплигнув льокай, одчинив дверці і звідти виліз пан у шапці з червоним околлом—дворянській. Я вже по конях знав, що се повітовий предводитель дворянства—В. Ів. Туманський, бритий, з очима, як у кролика червоними, з сигарою в зубах. Він важно виліз, зняв шапку, вклонився дуже важно. Мочеровський вже божився: «Побей мене бог, рад безконечно дорогому гостю», й обхопив його в обійми. Анастасія Петровна подала йому хліб-сіль, він ввічливо цілував руку, хліб передав якомусь довготелесому пану—свому секретареві. «Приветствую господ дворян»,—сказав він і став подавати всім присутнім руку. Всі стояли без шапок, на витяжку й раболіпно, низько кланялися:—

«прошу, прошу, дорогой гость!»—і всі посунули в гостину. Туманський обійшов всіх дам, всім цілував ручку. Піймав іменинницю Ольгу, обхопив її й розцілував у обидві щоки. «Это так, это хорошо!»—гукали всі. Ольга почервоніла, але всі посунули в ідальний pokій і Туманський випив чарку, а за ним всі знов почали пити, закусувати. Жерли й пили ще добру годину, потім у другій ідальні всі сіли за стіл. На головному місці Туманський і далі по чинах і рангах.

Мені Тимофій Петрович одкраяв здоровий шматок икри, поклав на білий хліб і подав: «Я знаю, ти любиш икру», казав він. Як тільки посідали за стіл, я набрав повну кайтарочку, що висіла через плече в мене, пиріжків і з хлібом та икрою майнув через двір, через майдан, по другу сторону майдану, на стаєнний двір до моїх приятелів—кучерів, коней і форејторів.

— А, наш панич прибігли!—загукали хлопці.—Ну що ж, обідають пани?

— Ні, тільки що посідали, а то все снідали.

— А що ж було на снідання? питали мене і я став розказувати все, що там давали і що пили.

— От так! І що-ж то все з'їдять?

— А мабуть з'їдять,—а у нас вже животи підвело. Хто вдома встиг з'їсти шматок хліба, то й добре, а то хлопчачи зовсім звелися,—казав кучер справника Ясновського.—Он дивиться, один аж качається.

І справді—форејтор Туманського лежав на соломі й качався.

— Чого ти?—питаю його.

— Та в мене живіт болить і їсти хочу. Бо я тільки води ковтнув зрания, розтрусилу.—Живіт у нього був туго зав'язаний широким жіночим червоним поясом.—Се себе так перев'язую, бо кінч так трясє, що всі бебехи одіб'ються, а ми бігли сьгодні 50 верстов, і коли поїсти на дорогу, то ще гірше; як пустиш живіт, то лекше. Я просив, щоб підсідельного взяти в підручні, а їхати верхи на підручному, та пан не дозволяє, бо підсідельний високий, а той менший трошки,—каже, що не красиво. А сей чорт так трусить, гепає тяжко, та ще по твердій дорозі нічого, а піском треба везти—тягне, сіпає і ноги йому в піску в'язнуть, він тут так вириває ноги з піску й гуцає, що аж у грудях коле.

Я пропонував бідному хлопцеві пиріжків і він став їсти.

— Паничу, а не знаєте, чи покличуть нас на обід, ви може б вашій мамі сказали, а вони натякнули, ваша мама добра, ми їх знаємо.

— Добре, кажу, я побіжу трошки згодом.

— А знаєте, паничу, що курчат баби з села знесли більше сотні, индиків забито, кажуть, з 40 штук і куди то вони вобгають, які то черева здорові.

— Як, кажу, з села курчата?

— А так, у панів усе з села, се не так, як у вас, бо у вас немає маєтку і кріпосних, а тут все деруть з бабів, з села. Баба розведе кур та гусей, а пани одберуть. Ви подивіться, які хатки бідні, як бідно народ живе: що-дня панщина, та ще як не подобається робота—і б'ють, різками деруть.

— А он, кажу, по ту сторону става гарні, білі хатки з садками, там же добре живуть?

— А так, добре, бо се мужики другого пана, се того, що там по ту сторону живе. Той пан сам з містечка Короба, що коло Батурина, там всі займаються кабанями, всі кабанники і він, той пан, кабанник, годує й годованих б'є, сало везе до Короба, а з м'яса робить шинки и теж кудись одправляє. Мужикам тільки й роботи в нього, що годувати кабанів і возить зимою; поміщик тільки ще гречку сіє і трохи жита для своєї їжі,—не продають. І самі мужики тому ж навчилися, своїх кабанів мають і теж годують гречкою і з панськими кабанями в гурті десь продають. Се багатирі, се самі багатші з мужиків. А по других панах живуть ще бідніше, над людьми знущаються, б'ють їх, а не стільки пани, як отті підпанки, прикащики та управителі.

— Невже ж всі пани такі погані, ледачі?—питаю.

— Ні, не всі,—розказував мені приятель, справників кучер, ні, не всі.—От мій пан добрий, а кращий на весь повіт і на всю губернію пан Маркович, що в Сваркові. Там людей ніхто ніколи не карає, панщина один день на тиждень, хати всі нові, є школа, лікарня—от як поїдете коли туди, обідіть село—сами побачити, там селяне-кріпаки краще живуть, востократ краще за козаків і Сварков як місто, нема й казенного такого села.

— Ну, як його не слухать, як же він тобі не б'є, не лає?

— Ні, не кажи,—я сам бачив, що одного разу він розгнівався. Се було так. Старий Маркович що дня їздить верхом, йому приводять його коня. Він виїде, візьме білу хустку, проведе по коневі і хустка мусить бути чиста. Одного разу провів, а хустка чорна—кінь нечищений. Пан подивився на кучера грізно й каже: «Одведи коня до стані, я не поїду, ти чи не вмєш, чи не хочеш добре з кіньми поводитися. Я тебе вчив, я тебе прохав чистити коні, ти мабуть не вмєш, а тому з сьогодня облиш станю і йди до волів, будеш воловником». Він в ноги, прохати, але пан нічого не сказав, пішов до кімнати, а виїздний кучер, самий перший з кучерів, пішов на воловню і став воловником. Всі, всі геть його лаяли й трохи не били—всі, і кучері, і воловники, і поварі, як він смів прогнівити такого пана. Люблять его люди так, що як би він приказав всім до одного йти в москалі, чи в козаки—всі до одного підуть і куди б він їх не повів, всюди підуть, умруть за його. От ви сами поїдете коли до Сваркова—побачите. Всі до нього йдуть, хто хоче, він всякого приймає, розмовляє, навчає, допомагає, а коли кому яке горе—втішає. Се справді якийсь святий. Оті наш добрий, але як розсердиться, то візьме нагая, в нього така нагайка єсть, і як почне лупити, то вся шкура злізе, весь опухнеш!

— А ну, ну, Семене, розкажи, як він лупив німця управляючого,—заговорили остатні кучері.

— А так було: торік в-осени чую голос—запрягай! Коли вже так репетує, то в 10 хвилин запряжи і подавай. Запріг я хутко, виходить він з своїм нагаєм: заїхали за дохтуром і хвершалом і полетіли до Янполя, поміщика Неплюєва. За дві години прилетіли туди і просто до цукроварні. Стоїть вже тут натовп людей, кричать, плачуть, Вийшло, що управитель німець довго тримає на роботі людей, не дає змін, люди поморились так, що одна жінка ледве йшла—похитнулася і впала в казан, де варився цукор: витягнули тільки кістки—все мясо геть злізло. Обдивився наш пан сходні: дошки слизькі і немає перил. Люди кричать, що як би не такі заморені люди, ніхто-б ніколи не впав і не було б такого нещастя.

— Ей!—крикнув пан,—майстрів сюди, дошок, нові сходи, перила роби!

Зараз збіглися майстрі, за ¼ години все збудовано.

Аж тут головний управитель німець біжить.

— Що ви здесь распоряжаєтесь? Одно баловство мужикам!—кричить.

— А ти так! Я тобі покажу. Народ замордував!

Вискочив пан з тарантасу, вхопив німця за карк і почав його лупити нагайкою по спині. Що вдарить, то лоскутки од сюртука, а далі од жилетки, а далі од сорочки летять. Німець кричить: Я на тебя жалуваться буду царю!—А, на мене до царя? ні, не дождеш, на смерть заб'ю. Гей, казак,—а з нами їздив справничий козак,—поверни німця.

Казак вхопив його голову собі між ноги, здавив і таким чином німець став раком, а наш пан тоді почав его лупити по спині і по заду,—од штанів тільки шматки висіли, вже й кров пішла з заду.

— Ну йди—жалійся!—сказав наш і пустив, але німець не пішов, а впав навколюшки і став прохати пробачення.

Покликав наш пан старшого прикажчика: «Ти з мужиків?»—«Так тошно»,—каже.—«Та як! і свого ж брата кривдиш? Не заступався, а ще бив людей! Ей, люди добрі,—крикнув справник до народу,—а ну розтягніть его!»

Зараз вибігло душ з 20, ухопили прикажчика, зняли з него штани, розтягли на землі, а пан дав нагая козакові і велить—50 гарячих сип йому. Ну, сипали, виби ли

А люди—Отсе так! Се добре, отсе буде пам'ятка, тепер годі людей мордувати! Скликав всіх прикажчиків і заявив—от так до смерти буду бити, як хто з вас буде нечемно з людьми обходитися.

Вся кумпанія кучерів раділа і казала, що се добре.

А хлопчина форејтор Туманського, що слабував на живіт, додав: «От як би пан справник одчухрав нашого ляха-управителя, то я-б йому ноги за те цілував».

— Що ти на него такий немилосердний?

— Та се я тому, що одного разу запрягли ми коней, я ліз сідати на коня, але не з лівої руки, як полагається бо з лівого був підручним Мишак, він кусається, ніяк не пролізу повз нього, а зайшов з правого боку, став лізти на коня, а тут саме управитель-лях вийшов: «Що то єсть? З якого боку лізеш?» Я хотів сказати, що Мишак кусається, але він ухопив за карк, зтяг до стані і став мене сікти різками, вибив, а потім велів сідати. Поліз я коло Мишака, той мене за плече добре вкусив. Поїхали ми до палацу, їду я і що стукну задом, а там так боляче, що я став плакати. Стали біля ганку, а тут і плече покусане болить і зад болить, я сидю на коні й плачу.

Вийшли пані й пан. Пані питає: «Ти чого, Іване, плачеш?»—а я кажу: болить, кінь укусив за плече й управитель тільки що висік мене різками, то тут болить дуже,—й показав, де болить.

— Фі, какая мерзость, біть мальчика! сказала,—я не поеду,—і пішла до хати. Пан теж приказав одпрягати коні й пішов у покої. Ми од'їхали. Управитель-лях питає: «що, що там?» Марко Іванович, кучер, розказав.—А так ти так? Злазь!—Я зліз з коня, а він ухопив за карк, зтяг до стані й знову одчухрав мене різками.

Розказує Іванець і плаче і мені його так жалко стало, я сів біля його, обняв його й давай цілувати, а Іванець ще гірше плаче.

— І коли вже та воля буде, коли вже скінчиться наша каторга!—говорив обурений Семен і другі.

Я почув, що музика грає, значить—п'ють шампанське і скоро кінець обіду, і дременув до палацу. Прибіг до мами ввесь зхвильований.

— Ти чого се такий?—питає мамуня. Я сказав, що дома розкажу.

— Хочеш ніжку курчати?

— Ні, не хочу,—і я пошепки сказав:—не хочу, бо се од бідних бабів пограбовані курчата.

А музика грала, я мамі потиху розказав, що кучерам і досі не давали їсти, і вона пішла, щось пошепки говорила з Анастасією Петровною.

Перестала музика і я почув крики: «Василь Васильович, спич, спич! Просимо!»

Батько рахувався за красномовця і я почув, як батько голосно говорив:

«Панове дворяне! В сей скрутний час, коли з нас ще і ще вимагається давати на війну,—ми мусимо зібратися, обміркувати й подати цареві адресу, що ми все готові дати, але щоб зкинути се позорне ярмо—рабство, невільничество; тоді і французи, і англійці, й італійці до нас краще віднесуться. За визволення, за з'їзд і за нашого маршалка, урра!»—І гримнуло ура, музика заграла.

А якась пані, сидючи коло мами, проговорила: «Ох, Василь Васильович хоче собі шню зломити!» Мати зблідла. Ще довго їли й пили, пили без кінця. Музики були вивезені з Шостенського порохового заводу, там було все казенне, військове, і музика теж. Диригував старий чех Пижбик, якого батько звав—старий демб (дуб).

Вже вечоріло, стали лямпі масляні запалювати, воскові свічки несли льокаї; аж ось загуркотили стільці, всі встали з-за столу. Тут музика вдарила полонеза і перший вийшов маршалок. Туманський вів хазяйку, сам хазяїн запросив маму, батько вхопив якусь гарненьку панночку і от пара за паром всі пішли через другий дамський ідальний покій у велику залу і знову назад і в залу. Тут дами посідали, вдарила музика вальса і молодь понеслася парами, а я, захопивши, скільки зміг, солодкого печення, дременув знову до своїх приятелів. Нікого не було; я побіг до людської кухні і тут побачив, що всі за столом сидять, у голові Семен; я вбіг, оддав печення Івасеві і втік.

Але пізніше, як добре смерклося, я знову був у стайні й знову слухав і слухав про панів, про їх здирства, про лиху долю мужицьку, і коли Семен сказав: «Скоро, скоро вже воля»,—кучер Туманського глянув на мене й сказав: «Годі тобі!» Але Семен сказав: «Нічого, се наш панич»—«Да вони як малі, то наші, а виросте, то теж буде парити нашого брата».

Се мене страшенно обурило і я голосно з плачем у горлі сказав: «Ні, ніколи, присягаюся, що я весь вік, во все життя моє ніколи нікого не вдарю, не позволю бити й буду другом і братом мужиків. Пам'ятайте!» И мені легше стало з того, що висказав чисто й одверто.

Семен повів мене в стайню і показував нового жеребця - коренника.—Се звір, се зле падло, але рисак, яких немає, а пристяжні теж нові, вони степняки, легенькі, можуть 50 верстов скакати. Я сього звіря боявся не пускав мене в стайню, а тепер як дитина.

— Як же се ти зробив?

— А от як, Увійшов я до стайні, кажу йому: «прийми», а він мене ногою і зубами хотів ухопити, тоді я почепив йому петлю на шию, припнув дуже до ясел, взяв справничого нагая, увійшов у стайню, крикнув: гей!—і давай лупити, що єсть сили, по боку, по одному місці, і що вдарю, то й крикну. Бив доти, поки спухло, а тепер от послушайте:—Гей!—гукнув, жеребець весь затрусився й одійшов на бік,—бачили? а тепер от що,—він вийняв шматок хліба з сіллю й подав коневі.

— Ви, паничу, що дізнаєтесь про волю, зараз перекажіть мені, бо від нас таяться, а ви що-дня буваєте у Глухові у нас, або ми у вас. А тепер спитайте дозволу, я запряжу тройку й провезу вас до Колі, по ту сторону, дам вам віжки поправити. Ух! як провезу!

Семен се й був митець, він кохав коней, кохався в їзді, в зброї. І я любив троечну запряжку, і досі для мене сама краща, сама веселіша, сама гучна їзда—се російською тройкою, —се щось чарівне, захоплююче, се та ж циганська пісня, се молоде, сильне, вільне життя; в сій їзді є щось поетичне, дике й тому вільне.

За кілька хвилин я був вже біля пані справничкової. Вона мене дуже любила, се була добра - предобра пані.

— Чого ти ластишся? Ну, кажи, кажи,—говорила вона, проводячи своєю білою ручкою по головці моїй.

— Тетечка, милая, хорошая, нехай Семен запряже вашу тройку і я поїду до Колі на другий край села,—просив я її.

— Ну добре, але й я поїду.—Вона пішла до свого чоловіка і він дозволив. За 1/2 години я вже сидів біля Семена на козлах. Дзвінків під дугою було три—головний напів срібний і два менчих. Малі голосами підібрані в терцію і квінту і тому дзвінки співали мелодійно й красиво.

Ясновський випишував дзвінки з Валдаю, де йому одливали по його приказу. Такіх дзвінків я ніколи й нігде не чув. Ми їхали, Семен дав мені віжки і я щасливий управляв кіньми, але за п'ять хвилин вже не міг вдержати і Семен забрав віжки—ми неслися, коренний ішов, красиво піднявши голову, трептом, широко шагаючи, а орчикові—пристяжні скакали во всю силу. Дух захватувало, так летіли.—«Тихше, тихше, Семене, в селі так не можна,—гукала пані,—видеш на шлях, там, пустиш—І Семен підбрав віжки, сказав коням: «го, го, голя» і вони пішли тихше.

На шляху знов полетіли. Се була чарівна проїздка. Вже вечоріло, як ми вернулися.

Музика грала, молодь танцювала, пани сиділи на ганках, палили довгі люльки, пили вино, каву з лікерами й розмовляли.

О півночі почався роз'їзд гостей, але перед тим була ще легенька вечеря—цілий стіл закусок, горілок, вина й холодні курчата смажені, индики, ціле здоровенне поросся,—і знову пили й пили, їли без кінця.

Перед од'їздом я ще встиг збігати на стаєнний двір і попрощатись з Іванком і всіма кучерами. Іванко вже себе добре почував, найвся добре і встиг виспатись.

Отак завше я любив більше бути серед так званої прислуги, біля робітників, що будували що, чи дрова пиляли, чи в саду робили і не любив бути серед чванливих панів, бо вони, або сиділи надуті, як миші на крупу, або як підп'ють, то всі зразу говорять, галасують, дико і дуже голосно регочуть, стоїть гам, гармидер, і не розбереш, чи то приятелі, чи вони сваряться й лаються. А панії щось шепчуться, лають покоївок, господинь, льокаїв, або обсміюють панночок і других паній. Краще було на стайні.

Дорогою мама питає мене: Що се ти все скачеш і не сидиш тихо? Я їй одповів, що се тому, що в мене ззаду болить: як я сяду і бричка трухне, мені здається, що я на коні, що я форейтор Іванко і що мене управитель висік. Я мамі розказав, як того бідного висікли і як він плакав. Мама на се сказала: «Се дикі нрави, се стид і сором, але не треба бути таким нервовим, тебе ж не били? Чому ж тобі болить? То не може бути, то ти вигадуєш».

Але мені боліло по правді, бо я не міг забути Іванка і його сліз.

Отак вчився я жити серед простих людей і од них навчився ненавидіти насильство й бійку, вони ж розвивали в моєму серці жаль до страждань. А мама ще більше те підтримувала.

У нас вдома розмова йшла на російській мові. Мама зо мною говорила на французській, а з старшою сестрою по-німецьки, а батько й пани по-російски, але з народом по-українськи; батько з де-якими приятелями по-українськи, а більше була принята серед панів мова російська. Батько добре співав пісень українських і нас дітей навчав, а мама акомпонувала на роялі.

У великого дідича Кочубея в селі Ярославці був навчитель музики чех Маринич, він часто бував у нас, грав з мамою дуети, а головне—записував українські пісні з голосу батька, чи кого з селян, і клав на ноти й виробляв акомпанімент до рояля. Так він розказав: «Ой не гаразд, запорожці» і батько нас, дітей, становив в ряд, а самого малого садовив на рояль, де свічки стоять, і вчив співати під акомпанімент. Сам він співав тенором, але з нами, дітьми, держав або втору, або басову партію.

Батько завжди читав—і на обід не дозвуться: читає, і більше переклади з англійського. Він кохався в англійській конституції, він був англоман, їв як англійці, стоячи, був спортсмен і мисливець і конькобіжець, і верхи їздив чудово. Він говорив, що є в світі тільки одна нація—се англійці, в яких треба всему вчитися, і приводив масу зразків їх сміливости, їх торговельного розуму, їх парламенту, їх надзвичайного порядку і волі—волі всякого громадянина, і тут же висміював все російське: й суддів, яких називав хапугами, поліцію, яку ніхто не слухає, не поважає, а вона тільки бере хабарі й тіснить і не дає ні вільно жити, ні вільно навіть дихати. Війну Севастопольську він називав царською авантюрою і був певен, що Росію поб'ють в щент. «Як би, казав, тільки французи були, то ще хто його знає, а коли вже англійці, то Севастополю капут, дійдуть вони й сюди до нас».

У нас стали появлятися якісь нові особи—французи в кепках, полонені. Мама їх угощала, гостювали, вели розмову; ласкаво стрічав і батько, але говорив:—«е, пуста нація, паршивці: нічого не вміли зробити з своєї революції! Пуста нація!»

Полонені були турки, французи й італійці. Англійці ми бачили тільки одного в Глухові. Казав доктор-поляк, друг батьків Ігнат Іванович Неводнічельський, що й сього англійця захопили дуже раненого. Батько звичайно запросив його до нас на обід. Прохорові—повару приказано було зробити ростбиф і він подав трохи не $\frac{1}{4}$ вола наполовину засмаженого, кроваве м'ясо, але батько їв, а англієць аж причмокував; були три пудінги, ель був, портер. Морський офіцер англієць дуже хвалив ель, а про портер сказав, що він з атраментом, що такого портеру в Англії не п'ють, а Цок виробляє це пійло тільки для Росії. Батькові се не сподобалося, але коли після коньяку й після обіду пішли у сад і стріляли й англієць хвалив, тискав руку батькові, називав його джентельменом,—батько дарував йому за портер. Перекладав розмови якийсь новоявлений поляк, він говорив по-англійськи добре.

До пізньої ночі гостював англієць і все згадував, як чудово батько стріляв стрижів й ластівок на льоту кулею. Говорив, що він зачарований степами, якими з Севастополя його везли і що скоро буде мир, але од царя Миколи вимагають, щоб рабство, невільничество-кріпосництво, було скасовано. Коли батько казав, що в їх теж рабство в Америці,—англієць казав, що се тимчасово, що й там його скасують, що в Росії мусить бути парламент, і батько радів, згоджувався з ним, а товмач-поляк додав, щоб і Польща була незалежна. Я до всього прислухався, а потім мама допомогала мені і роз'ясняла, чого я не розумів, про парламент, а батько казав, що на Україні народ завжди правив сам собою. Він потроху знайомив мене з козацтвом, з запорожськими лицарями...¹

Подав Микола Хращевський.

ХІ

НЕВІДОМИЙ ТВІР ЛЕСІ УКРАЇНКИ—„ПІЗНО“.

В 90-х роках минулого століття серед Київської студентської молоді склався гурток «Літературна Громада», що збирався в родини відомих українських письменників та діячів, як Микола Лисенко, Михайло Старицький, Олена Пчілка. До «Літературної Громади», окрім студентів, належали: Леся Українка, Людмила Старицька, Одарка Романова, з студентів-же Михайло Косач (псевд. Михайло Обачний), Максим Славинський та інші. Бував на цих зборах також і відомий уже тоді молодий поет Володимир Самійленко, поки не переїхав до Чернігова.

На зборах «Літературної Громади» читалися нові твори Лесі Українки, Л. Старицької та інших, переклади з різних мов, вироблювалися плани майбутніх праць і т. и. В вільні часи іноді гралися так званим «конкурсом», що складався з того, що замовлялася для всіх присутніх яка-небудь тема, на яку всі повинні були на протязі 1/2 години, або й більше, тут-же зараз написати прозою або віршами свій твір, після чого твір читався і робився той або інший присуд.

Серед паперів небіжчика І. М. Стешенка, що переховуються при УАН, є невеличкий прозовий твір Лесі Українки, написаний на такому конкурсі, під час зборів у них-же в родині приблизно 1894—95 р., досі ніде не друкований. От цей твір, писаний рукою Лесі Українки на 2 чвертках білого паперу чорним атраментом, без поправок і закреслень:

П і з н о.

Дзигар ударив раз і замовк... Сумно одбивався сей гук в серці жінки, що сиділа за столом над розкритою книжкою. Вона вже давно сидить над книжкою, але не читає, погляд її дивиться в просторінь, на змарнілому обличчі смуток і покірне ждання, чорне убрання і гладко причесане волосся чорне з чималою сивизною надають жінці чернечий вигляд. Коли б хто порівняв її тепер з тим великим портретом, що висить тут-же в салоні на стіні, то навряд чи догадався-б, що ота пишна красуня в бальовій сукні з погордливим усміхом на коральових устах, з буйними кучерями над мarmorовим чолом і ся пов'яла, зжурена жінка—одна й та сама особа. Сама жінка давно вже привикла дивитись на той портрет об'єктивно, мов на картину або портрет незнайомої особи. Тільки все-ж не могла вона привикнути до того тону, з яким її чоловік говорить перед гостями: «як-би ви думали, чий се портрет?» і, натішившись ваганням гостей, вимовляв: «се моя жінка! ха-ха!» Сей короткий сміх просто вражав у край серце його жінки.

¹ На цьому рукопис Д. Марковича вривається.

І згадує вона, як було її перший чоловік говорив ті самі слова: «здумайте собі. се моя жінка!» але то говорилось так, що кожний бачив, як безмірно вище стояв оригінал від портрета в думці того, хто вимовляв ті слова. Бідний той перший чоловік, як він її любив,—ні, він ледве смів любити її, він молився на неї. Вона тепер часто спогадує той погляд, з яким він стежив за нею, коли вона було летить в танці, сіючи очима і діамантами. Тільки тепер вона розуміє ту старанно ховану тугу, що часом все-ж таки пробивалась в тих глибоких очах. Бідний чоловік! *C'est une bonne pâte!* от найбільша хвала, якої він вдостоювався від своєї блискучої дружини. Вона позволяла йому любити себе і вважала се за велику ласку. Коли він умер, вона була ще гарна,—*une femme de trente ans*,—настільки гарна, що могла зчарувати молодого доцента, свого теперешнього чоловіка.

О, сей уже не був *bonne pâte!* Врешті жінка йому не давала ніякого прізвища, вона не розуміла його натури, спочатку він любив її—вона була ще гарна—і тоді немов хотів добрати усіх способів, щоб вона не була гарною, йому хотілось, щоб вона укупі з ним сиділа над політичною економією, робила переклади для нього, вона ніколи не могла зрозуміти, на віщо йому се, коли найшлось-би багато далеко кращих перекладачів, аби він захотів. Балів і танців він не любив, але він не заважав їй ходити на них, тільки було з великим юмором розказував, як його жінка «блистаєть!» Ох, той юмор, сей чоловік ради юмору і рідної матері не пожалував-би. Сей чоловік не стежив за нею сумними очима, поки вона танцювала до білого світу, ні, він просто сидів дома за книжкою або у товариша за розмовою і стрівав її словами: «а! ти вже вернулась? Хіба вже пізно?»—«Моя жінка вільна розпоряджувати своїм часом, як хоче»,—говорив він було, і широко прикладав се правило до самого себе. Жінка що раз раніше верталася з балів, а потім зовсім перестала їздити на них. Потроху вона перейняла чорне убрання і гладке чесання волосся від чоловікової сестри, молоді панночки, про яку було чоловік каже, що вона ідеал жінки, але ся зміна помогла тільки тому, що пан перестав пізнавати свою жінку в тому великому портреті, що висів на стіні. Чоловік її мав чималий вплив межи молоддю. Нераз було каже, вертаючись пізно до дому: «пізенько! ну, нічого, треба ж просвіщати молоде покоління, дарма, що аж горло болить, стільки я його дер сьогодні,—чей же красномовність не марне пропаде!»

Пані професорка (чоловік її вже став справжнім професором) надумала урядити у себе журфікси для молоді... Але то вийшли справжні «журфікси» і довго служили темою для дотепів пана професора: «се було в ті часи, коли моя пані була Аспазією». Се значило, коли були журфікси. Нема що й казати, що се тривало не довго. Одного разу жінка попросила чоловіка сказати, які книжки треба читати для того, щоб бути відомостей по політ. економії,—він засміявся і одповів: перше всього треба які-небудь книжки читати, окрім романів Рура... а врешті прочитай Капітал Маркса по-німецьки, коли хочеш... Такі і подібні фрази перекидались в думці бідної жінки в той час, як сиділа вона над розкритою книжкою, при тому як живе ставало перед нею обличчя її чоловіка з тонким усміхом на устах, і з безжалісним юмором в искристих карих очах... Дзигар пробив уже й два і три, а чоловік не вертався. Врешті, коли стрілка от-от мала торкнутись до чотирьох, зазвенів дзвоник і жінка хутко побігла одчиняти двері, не ждучи слуги.

— Боже як пізно,—сказала вона чоловікові з ніжним докором,—ну, як таки можна так нищити своє здоров'я...—і довго вона говорила йому на сю тему. Чоловік дослухав, потім позіхнув і сказав: «все оце дуже чуло сказано, але не до речі, а от саме перше слово було до діла,—справді вже пізно—*ergo*, я йду спати, добраніч!» і, гречно вклонившись, пан професор подався у свій кабінет.

Подає Ол. Тулуб.

XII

НЕДРУКОВАНИЙ ТВІР ЛЕСІ УКРАЇНКИ „ПРОЩАННЯ“.

Діялог «Прощання»—твір анонімний. В рукопису немає ні підпису, ні дати, не зазначено також і місця, де цей твір написано. Проте деякі факти дозволяють нам припустити, що названий твір належить творчості Лесі Українки. Правдивість нашого твердження можемо обґрунтувати такими спостереженнями: 1) Це безперечно автограф Лесі Українки— всі характерні особливості письма Лесиною можемо констатувати в рукописові «Прощання». 2) Ортографія рукопису також харак;терна для Лесі Українки:—а) правопис займенників *се, ся, сього, сьому* б) правопис чужоземних слів—*дiректор, експансiвна*; с) вживання замість апострофа—*п'ять, пам'ятаеш, в'язати, з'явисько*; д) правопис окремих слів—*завжди, чi, лехко*. Що ці особливості дійсно становлять характерну ознаку ортографії Лесі Українки, можемо легко пересвідчитися, проаналізувавши напр. ортографію низки автентичних рукописів Лесі Українки 80-х рр.—1) «Poésie»—рукописний альбом Лесі Українки, 2) «Місто смутку»—неопублікований автограф Лесі Українки, 3) Чернетки «Блакитної троянди»¹. 3) В «Прощанні» маємо також і характерні для Лесі Українки діалектичні форми—*тiлько, хтiла*², *сеi, тоi*. 4) До властивих для Лесі Українки лексичних засобів можемо віднести й уживання артикля—*oti* свої речі», *ti* свої вади». 5) Із інших характерних слів можна зазначити такі: *однак*³, *либонь*⁴ то що. 6) Синтакса невідомого діялогу також відповідає синтаксичним особливостям мови Лесі Українки—наприкл. вираз—*мене болiло*⁵. 7) Деякі стилістичні особливості «Прощання» також стверджують належність цього твору творчості Лесі Українки. Такий напр. образ «*пут і кайданив*» шлюбу. Так саме й Мілевський у «Блакитній Троянді» висловлюється: «Шлюб—це кайдани... а коханний не любить кайданив» (VII 24). Аналогічний образ маємо й у «Розмові»—«Ярмо шлюбних обов'язків» (VI, 260). 8) Нарешті й самою темою своєю «Прощання» тісно зв'язане насамперед із «Блакитною Трояндою», а також із «Розмовою». «Прощання»—варіація на тему нещасного кохання. Сюжетна схема трьох названих творів та сама—*дiвчина не може зазнати особистого щастя*. Мотивація тільки різна: в «Блакитній Троянді»— на перешкоді особистому щастю дiвчини стоїть спадково здобута тяжка хвороба, в «Розмові»—своєрідні умови життя артистки, в «Прощанні»—різниця поміж віком дiвчини й юнака.

Деякі здогади можна висловити також і про час написання діялогу, Гадаємо, що написано його десь при кінці 90 рр., власне не раніше другої половини 90 рр. Підстави до такої гіпотези такі: 1) характер письма, і папір (№ 5 кн. Паскевича), і чорнило однакові в рукопису «Прощання» і в чернетках «Блакитної Троянди» (1896) та в автографі «Місто смутку» (дата 1896); 2) всі ці матеріали знайдено вкупі в Гадяцькому мізеї ім. М. П. Драгоманова; 3) спорідненість тем і настроїв «Прощання» з «Блакитною Трояндою» та ліричними творами 90 рр. Всі ці дані дозволяють нам встановити приблизну дату написання «Прощання».

¹ Всі ці матеріали переходять в Гадяцькому музеї ім. М. П. Драгоманова. Незабаром будуть опубліковані.

² Пор. 93 стор. VI т. творів Л.У. 1924р. Див. також М. Драй-Хмара. Леся Українка ст. 78.

³ Пор. Твори Лесі Українки, вид. 1924. VI т. ст. 28, а також рукопис «Місто смутку».

⁴ Пор. VI т. 255, 257 і ин.

⁵ Аналогічний вираз маємо «мене голова болить» (Твори VI, 82)

Текст новознайденого твору Лесі Українки подаємо, додержуючись усіх особливостей оригіналу. Рукопис безперечно чернетка, що не призначалась до друку,—про це свідчить чимало поправок, скорочений напис окремих слів і виразів, закреслення, вставки, то-що. Увесь цей шлях роботи подаємо в нашій копії, при чому в квадратних дужках—[]—реставруємо повний текст.

Прощання.

В хаті мол[одого] хлопця. Дівчина в гостях, його мила, не коханка, не заручена,—мила.

На столі великий портрет, прикраш[ений] квітками, портрет гарної, молоді дівчини—не тої, що в гостях.

Ніжна сцена.

Х. Ти все таки смутна, ой, яка ти смутна.

Д. Я? ні! Дивись, справді, ні.

Х. Ти усміх[аєшся], але все ж бачу, що ти смутна.

Д. Тобі здається. Чого ж би я мала бути смутна?

Х. Не знаю. Тільки мені здається, що ти от-от почнеш говорити оті свої речі, що я так не люблю слухати.

Д. (безгямно) Які речі?

Х. Ти знаєш... ну, що ніби ти мусиш¹ збайдужіти мені колись...

Д. (спокійно). Ні, я не буду сього казати, ти ж мені се заборонив на завжді.

Х. Тільки через те, що я заборонив?

Д. (ховає лице у нього на грудях). Я не буду сього казати, ніколи не буду.

Х. Ти в мене віриш?

Д. Я вірю тобі.

(Стук в двері, пара розходитьсь.)

(Принносять листа.)

Хл. (читає)

Д. (ходить по хаті, спиняється перед портретом й довго дивиться на нього).

Хл. (ховає листа з усміхом, і див[иться] в простір задуманий).

Д. Скажи, де в тебе мій портрет?

Х. (пок[азує] на шухляду в столі). Тут.

Д. Ти його ніколи не становиш на столі?

Х. Ні..

Д. Чому? Він оправлений.

Х. Не ставлю через те, що боюсь профанації. Там є твій напис. Ти пам'ятаєш, що ти мені написала?

Д. Так.

Х. (ц[ілує] її руку) Не кожні очі гідні читати той напис. Як би мій найліпший друг дозволив собі якийсь жарт про тебе, я б його скинув зо сходів.

Д. А ти не можеш ручити за твоїх друзів?

Х. Н-не за всіх... Тобі се дивно, що я можу звати друзями людей, за яких я не можу ручити? але ж...

Д. Мені нічого не дивно.—Можна спитати, від кого то лист?

Х. (показує на порт[рет]). Від неї.

Д. А хто вона така?

Х. Моя тов[аришка] з дитячих літ.

Д². Се я бачу, тут ³ написано: «другові дит[ячих] літ на добрий спомин». Але хто вона взагалі, не тільки для тебе?

¹ Виправлено з: «я мушу». Далі закреслено: «хутко».

² Далі закреслено; «Правда» ³ Виправлено з «он».

Х. Взагалі?... ну, недавно укінчена гімназистка, дочка¹ директора гімназії в N, де я учився... а більш... та се і все її «громадське становисько».

Д. Вона цікава дівчина?

Х. Як тобі сказати? Я, власне, мало її знаю, ми літ п'ять не бачились², тоді як ми розстались³, вона була підлітком «невдячного віку», а тепер оце літом, зустрівся я з нею⁴, ледве пізнав: доросла панна.

Д. І гарна до того!

Х. Тобі її врода подобається?

Д. (див[иться] пильно на порт[рет]). Вона дуже гарна... Вона багато молодша від тебе?

Х. На п'ять літ.

Д. Як раз настільки, наскільки я від тебе старша.

Х. Чого ти се сказала?

Д. Хіба ж се неправда?

Х. Так що, як правда?

Д. Нічого. Правда, тай годі, чому ж про се не можна говорити?

Х. А нашо ж конечно говорити?

Д. Так можна сказати про всяку розмову.

Х. Ні, не про всяку. От про ту, що в нас була вчора, сього не можна сказати.

Д. Я не пам'ятаю, про що ми вчора говорили.

Х. Про⁵ заручини. І я знов скажу...

Д. Ні, годі, годі, не кажи нічого, не треба... Нащо ти тепер так часто говориш про се? Адже сам колись казав, що ти проти усяких пут і кайданів.

Х. Се ж не кайдани.

Д. Все одно,—нашо ж я маю тебе в'язати?

Х. Тільки мене? а себе?

Д. Я й так твоя.

Х. А я хіба ні?

Д. Я сього не кажу... Слухай... що я хотіла казати?.. Твоя мама дуже пестила тебе малим?

Х. Дуже.

Д. Ти був щасливою дитиною?

Х. О, так, дуже.

Д. Однак ти ріс одинаком, все таки се смутно, яюсь самотно.

Х. У мене завжди було товариство дитяче.

Д. (на порт[рет]). Вона⁶ належала до того тов[ариства]?⁷

Х. Так, тільки трохи пізніше, я був у гімн[азії], як ми пізнались. Вона була тоді таким смішним, завжди кудлатим дівчатком,—«куколка з льону» дражнили ми її..

Д. А вона плакала.

Х. Не завжди, потім звикла. А тепер, як то завжди буває, їй навіть присьмно спогадувать ті Kinderspiele, навіть от у сьому листі підписалась «колишня куколка з льону».

Д. Але ж тепер вона неподібна до куколки з льону?

Х. Ну... тепер вона доросла панна!

Д. Однак ти все зо сміхом про неї, чі так всім друзям дитячих літ від тебе така шана?

¹ Далі закреслено: «учи».

² Далі закреслено: «я розсталися».

³ Три слова ці надписано зверху.

⁴ Далі закреслено: «дивлюсь, доросла панна»

⁵ Далі закреслено «наші»

⁶ Випр. з «І вона».

⁷ Випр. з «нього».

Х. (споважнів) Ні, властиве, я її зовсім шаную, се так собі жарти на спогад Kinderspiele. Вона дівчина добра,—наскільки я міг завважити, бо вона така соромлива¹, правдива міміза, до неї страшно доторкнутись, щоб не вразити.

Д. Ти взагалі боїся вражати.

Х. Боюся? ні, тільки не люблю сього робити тому, хто на се не заслужив.

Д. А хто заслужив?...

Х. ...Хай сам на себе жалує.

Д. Я завжди тільки на себе жалую.

Х. Чого ти зараз все приміряєш до себе? Се, знаєш², негарна звичайка.

Д. Звичайка егоїстів?

Х. Се ти сказала, а не я.

Д. Та вже ж, що я сказала... Врешті поганих звичайок у мене багато, ти се, ти се признав³ сам.

Х. Я признав⁴ коли?

Д. В різні хвилини, не то, щоб усе заразом

Х. Ти якось дивно настроєна сьогодні. Чіпляєся до слів...

Д. До якого ж я слова вчепилась? Скоріш до факта, ніж до слова.

Х. Я давно завважив, що ти не можеш знести навіть найдалшого натяку на твої вади.

Д. Може се значить, що я їх надто глибоко і боляче почуваю, ті свої вади.

Х. З сього вихід був би простий.

Д. А власне?

Х. Поправитись від них.

Д. Справді, се дуже просто.

Х. Хіба ж ні?

Д. Я хіба сказала, що ні?

Х. Ти не сказала, але...

Д. Але що? (дивиться йому в очі).

Х. Ну, от знов сей погляд, сей погляд.

Д. (Закрив[ає] очі).

Х. Чого ти закрила очі? тобі не добре?

Д. Ні, так, тобі ж не подобався мій погляд.

Х. Як тобі не сором? (ц[ілує] її в закр[иті] очі, вона усміх[ається] тремтячими устами). Не то що не подоб[ається], а тільки ти наче душу наскрізь пробиваєш тим поглядом, до самого дна.

Д. А се неприємно.

Х. Се томить. Не можна ж вічно на сповіді бути? Чому ти не відносишся просто до того, що тобі життя дає? Нащо ти мучиш себе тим пригляданням та допитуванням?

Д. Хіба ж я про що допитуюсь?

Х. Не словами допитуєшся, а поглядами і... всім. Ні, справді, ти даремне мучиш себе.

Д. Коли я тільки себе мучу, то се ще не біда. Чи може я мучу⁵ не тільки себе?

Х. (мовчить)

Д. (хотіла⁶ щось сказати, але втрималась). Дай мені свою руку.

(Х. дає, вона притул[яється] до руки і тихим, рівним, монотонним голосом говорить). Ти дуже добрий, ти стільки терпиш від мене.

¹ Далі закреслено: «неекспансивна».

² Далі закреслено: «погана».

³ виправлено з: «признаєш».

⁴ виправлено з: «признаю».

⁵ Чотири слова виправлено з: «Х. Ти мучиш».

⁶ виправлено з: «хоче».

Х. Ну, годі, годі...

Д. Ні, ні, нічого. Я хочу сказати, що я не буду мучити тебе, а в нагороду за минуле я тобі обіцяю, що я не буду допитуватись ні про що. Коли побачу, що ти вже перестав мене любити...

Х. От знов!...

Д. (утримує його руку). Ні, ні, я не про те... я тоді обіцяю тобі не допитуватись ні про що, я се побачу сама¹ і мовчки піду собі геть.

Х. Що ти маєш на думці?

Д. Нічого, тільки те, що кажу.

Х. Ну, нащо ж ти се кажеш?

Д. На всякий случай... (Змін[ює] т[он])². Так було говорить моя мама, даючи мені парасоля на гулянку. Ти пам'ятаєш того великого чорного парасоля, як ми бувало під ним у двох від дощу ховались? Я не хутко навчилась ховатись під парасолю. Малюю, бувало, завжді змокну, як хлющ, хоч би там не знати який парасоль був у руках. То й тепер, тільки дякуючи тобі, я могла³ рятуватись від зливи.

Х. Се дивно: дивлячись на тебе, не сказав би, що ти така безпорадна.

Д. О, я часом буваю дуже безпорадна, зовсім безпорадна. Мені тоді здається, що нема нікого в цілім світі, хто б поратував мене.

Х. Се либонь тобі здавалось давно, тоді, як ти ще не знала мене?

Д. Так, часом здавалось...

Х. Скажи... ти... ти раніш знала кохання?

Д. Ти сам тільки що казав, що не можна бути вічно на сповіді.

Х. Ну, я не буду питать, коли тобі се прикро... А знаєш, бувають часом такі душі, сказав би—прозорі, що їх і сповідати не треба, їх і так видно наскрізь. І, наскільки я завважив, у таких людей з прозорими душами бувають не ясні, сірі чи блакитні очі, а темні, карі або чорні. Правда, цікаве з'явивсько?

Д. Та чи так воно справді?

Х. По моїх спостереженнях—так.

Д. А які очі у сеї дівчини? (порт[рет])

Х. У неї карі і власне підходять під мою теорію, вона нічого не може скрити.

Д. А ти ж казав, вона така мімоза.

Х. То ж власне! Зараз видно, що її доторкає до живого і через що власне. У неї все якось дуже просто і широ виходить, до її подій зовсім не треба ніяких слів пояснення.

Д. І вона завжді була така?

Х. Завжді, скільки я знаю. Пам'я[таю], в нашому дит[ячому] товаристві вона було кожна сварку, чи незгоду так швидко і легко розплутає, що нам було аж смішно стане, чого се ми завелися. Раз—вона ще зовсім була мала, а я був підлітком—я розсердився на неї за те, що вона сміялася з мене, коли я з дерева ввірвався (то було таки смішно, признаю тепер, хоч тоді мене дуже боліло), і я не озивався до неї три дні. Вона все похожала коло мене і соромливо всміхалась, а потім, нарешті, підійшла просто, обняла мене і так шпарко⁴ промовила⁵: «мир миром, пироги з сиром, вар[є-нички] в маслі, ми друж[єньки] красні, поцілуймося»

Д. І ви поціл[увалися]?

Х. А вже ж.

Д. І сварці був кінець?

Х. Ми зараз же побігли на гойдалку в найліпшій згоді.

Д. Я думаю, тільки між дітьми можлива така простота.

¹ Вставлено—надписано зверху.

² Надписано зверху.

³ Далі закреслено: «уминути».

⁴ Написано замість закресленого: «весело».

⁵ Далі закреслено «Ну годі вже!»

Х. «Аще не будете, аки дѣти»...

Д. Знаю, знаю... А як ти думаєш, є така людина, що ніколи не була зовсім дитиною?

Х. Може, тільки то велике нещастя.

Д. Далеко краще бути дитиною до віку.

Х. Так, де в чому.

Д. Напр[иклад]?

Х. Та нащо там ті приклади.

Д. Так, правда, не треба прикладів, аналізу, нічого не треба!

Х. Ти знов якась така...

Д. Ні, ні, зовсім я не «якась така». Ти ж мене любиш тепер, чого ж мені ще?

Х. (обійм[ає]) «Мир миром?...»

Д. (з мукою на обл[иччі], весел[им] гол[осом]). Ми з тобою не сварились (випро-
стується в його обіймах і віддаляється трохи). Здається, хтось стукає.

Х. (раптово насторож[ившись]) Ні, то до сусіда.

Д. Але мені вже додому пора.

Х. Чого так раптом?

Д. Раптом, чі поволі, а треба ж колись іти.

Х. Чого там драматично¹: «Треба ж колись іти»...

Д. Бо² треба... Ну, бувай здоров.

Х. Чом не «до побачення»?

Д. То по чужому, а³ так більше по народньому виходить, отже і в пісні: «бувай
здоров, несужений друже»...

Х. До чого се?

Д. Ах, ти все сьогодні до чого, та до чого! Ні до чого, просто—бувай здоров.

Х. Ні, до побачення [обійм[ає] її]. Я завтра до тебе прийду.

Д. Приходь.

Х. І, сподіваюсь, нарешті вмовлю тебе, що краще нам⁴ заручитись.

Д. Ні, ні, ні, ти про се не говори, не говори, я не хочу. Не треба, не треба, не
треба. (Раптові жести) (В дверях:)⁵ Прощай! (зникає)

Х.⁶ Та слухай бо.. (махає рукою, нахмур[юється], далі підходить і поправл[яє]
квітки на портр[еті]).

Подав *Петро Одарченко*.

ХІІІ

ФЕЛЬСТОННИЙ ВІРШ В. САМІЙЛЕНКА.

В 1889 році М. Комаров заходився був коло видання в Одесі альма-
наху «Розмова». Одеська цензура пропустила його, але Головне Управління
в справах друку—заборонило⁷. Серед авторів, що подали свої твори до
цього збірника, ми знаходимо також і В. Самійленка.

В. Самійленко подав до «Розмови» два вірші: 1) Другу частину «Еле-
гії» («Ті, що нікого не люблять, бо серце глухе в їх, холодне») під заголовком
«Космополітам», написану елегійним дистихом, і 2) «Фармакологія»—фель-
стонний вірш.

¹ Три слова ці вставлено зверху.

² Виправлено з «Так».

³ Надписано зверху.

⁴ Вставлено.

⁵ Далі закреслено: «Бувай»

⁶ Далі закреслено: «Не прощай».

⁷ Од. Окрарх. Малорос. рукоп. № 155.

Останній вірш досі не був опублікований, бо, переглянувши всі видання творів В. Самійленка¹, а також і бібліографічний покажчик до тих його творів, що не входили в окремі видання (див. останнє видання творів В. Самійленка за редакцією О. К. Дорошкевича, «Книгоспілка», 1926), ми зазначеного вірша ніде не знайшли.

Перший вірш, як порівняти з досі опублікованими текстами, має деякі відміни:

В рукопису альманаху «Розмова»—	У виданні «Книгоспілки» читаємо:
читаємо:	
I рядок — в їх	в них
II » — наче-б то	буцім
IV » — Тільки ж	Тільки
VI » — а) Де-ж пак, б) з їх	а) Де-ж той, б) з них
VII » — Котрий обробить нехай...	Хай тільки кожний обробить
IX » — нехай за-для	нехай хоч для
X » — земні ²	землі

Фельетонний вірш «Фармакологія» носить суто злободенний характер: поет направляє стрілу своєї сатири проти реакційних виявів російської дійсності.

Писання ультра-монархічного «Гражданина» князя Мещерського разом з аналогічними промовами та перемовами тодішніх адвокатів та дипломатів, поет кваліфікує як—*Aqua destillata*.

В період 80-х років на кон російської літератури, поруч із Короленком, Чеховим, Гаршином і др., починають виступати все більше й більше і письменники реакціонери, що своїми ура-патріотичними творами буквально закидають масового читача. В. Самійленко всю цю казенно-луб'яну літературу називає—*Opii tinctura*.

Так саме влучні ярлички дібрав поет і для тодішніх вчених неуків (*Oleum ricini*) і для підленьких ліберальних панків-здирищиків (*Iresacianha*).

Досконалість віршу особливо з боку строфічної будови, з надзвичайно влучними латинськими короткими кінцівками, дозволяє «Фармакологію» прилучити до краших у Самійленковсму фельетонно-віршовому надбанні. Цікавий вірш ще й з того боку, що написано його у 80 рр. (1889?), в час зростання й зміцнення Самійленкового поетичного таланту.

Подаємо текст віршу (правопис сучасний):

Фармакологія.

Я не вчився медицини
І хвороб лічить не знаю,
Тільки ж де-які лікарства
І без підпису вгадаю.

Всі писання «Гражданина»,
Всі промови адвоката,
Дипломатів перемови—
Aqua destillata.

¹ 1. Зь поезій Володимира Самійленка. Ч. I. К. 1890; 2. «Україні». Збірник поезій (1885—1906). З передмовою Ів. Франка. Л. 1906; 3. «Україні». Збірник поезій 1885—1906 р. Під редакцією М. Мочульського. З передмовою Ів. Франка. К. 1909; 4. «Україні». Збірник поезій 1884—1917 р. З передмовою Ів. Франка. Сміла 1918. 5. Вибрані твори. За редакцією Ол. Дорошкевича. Видання «Книгоспілки». К. 1926.

² Так саме—«земні» і у виданні 1890. Зь поезій В. Самійленка.

Дисертація товстюща
У двох томах, по латині,
Де замість знання цитати—
Oleum ricini.

Наші повісті й поеми,
Красна вся література
Єсть не що друге, як тільки—
Opii tinctura.

Ліберальні розмови
Недоученого пана:
В голос—правда, нишком—здиство—
Iresacuan(h)a.

Стріли ж гострої сатири,
Хоч бувають і вразливі,—
Для звичаїв злих найкращі
Sales purgativi.

Подав В. Герасименко.

XIV.

ІЗ СПОГАДІВ ПРО ПАВЛА ГРАБА ТА ЙОГО ДОБУ.

Не сумуйте, що купа на купі
Всі поляжем за діло святе;
На зітлілому нашому трупі
Невмируще братерство зросте!

П. Граб.

1.

Підпільний Харків Грабових часів.

З Павлом Арсеновичем Грабовським—потім поетом П. Грабом—я познайомився наприкінці 1885 року, коли він, як виключений з Харківської духовної семінарії через політичну «неблагонадійність» семінарист, після двохрічного свого заслання на батьківщину в Ахтирському повіті, знову приїхав до Харкова. Тут він, живучи з лекцій, а також співробітництва в двох місцевих газетах, дожидав гіркої своєї нової долі—призову на військову службу. Що-до своїх політичних переконань П. А. був народником, і, повернувшись до Харкова, прилучився до Харківського гуртка народників, що ним керували в той час С. П. Балабуха, Лідія Павл. Лойко та Н. А. Мерхальов.

Один із ранніх віршів Грабових, назвою «Народовцеві», присвячений саме цьому рухові:

Хай панують кати,—
Не цурайся мети,
Не тужи!
Щоб дійшов люд знаття,
Прав здобувся,—життя
Положи!

Харків, де доля звела мене, студента університету, з майбутнім українським поетом, був у той час одним з небагатьох великих міст, де, не зважаючи на найчорнішу смугу лютої реакції часів Толстого й Побідонсцева, збереглись все ж революційні сили, і «підпільна Росія», що її перед тим було погромлено, знову почала відживати.

Так, тут пощастило організувати невелику, але досить міцну силами групу народників, що мала власну друкарню. Викриття цієї друкарні, що скоїлось саме перед тим поворотом П. А. до Харкова, дальші арешти й висилки активніших членів народницької групи, — І. Манузарова (потім Шлісельбурзця), Іордана, Круп'янського, С. Яковлева та инш.—все це не стало народникам на перешкоді, щоб знову підвестись на ноги і поповнитись новими членами. Попліч з народниками працювала також група народовольців, що її того часу репрезентували: Антонов (потім Шлісельбуржець), Телічев, Лисянський, Бражніков, Макаревський та инші. Відповідно до умов того часу робітничу класу ще не було втягнуто в революційну роботу. Працювала майже виключно інтелігенція і то серед інтелігенції та учнів—студентів, семинаристів, у Деркачівській сільсько-господарській школі, серед учнів фельдшерської школи на Сабуровій дачі. Власне активних робітників у обох революційних групах було не багато—чоловіка з 20 у кожній. Але головне лихо полягало не в цьому, а в тому—і це особливо розуміли й відчували народники,—що народу, себто робітників і селян, на яких базувалась програма народників, цього елемента в революційному підпіллі майже не було. Сміховина тепер сказати, але це факт: на Харків у народницькій групі було лише троє робітників—один із залізничних майстерень (тов. Вася), та два робітники кравці (тов. Соломон і Ваня); народовольці в групі мали чотирьох робітників, та й то один з них, на прізвище Шкроба, як виявилось потім, був шпигом, і за це скарано його смертю. Про ідейних робітників поміж самим селянством нема чого й казати—їх зовсім у народників не було.

Я вважав за потрібне спинитися на цьому факті не так для історії революційного руху в Харкові, як на те, щоб змалювати психологічні умови, що в них доводилось працювати революціонераві згаданого часу. При умові відокремлення від мас, без їх безпосередньої участі й допомоги, лише міцна віра в соціалістичну правду, як в ідеал і щастя людей, могла підтримувати енергію в тогочасних політичних борців і кликати їх на нові й нові жертви. Кінець-кінцем усе це були цілковиті ідеалісти, борці за свій ідеал і мрії, а не за щось реальне, безпосередньо досяжне.

Бо хто ж з борців того часу міг гадати й вірити, що він побачить свою мрію здійсненою, побачить себе в країні влади Робітників і Селян та їхніх Рад?

Не нам кайдани розірвати,

Неволю зо світу знести!—

так формулував Граб це спільне майже всім борцям переконання.

Говорю про все це ще й тому, що з наведеного освітлення стануть ясні й зрозумілі й не здадуться прибільшеними ті надзвичайно сумні настрої, що їми пройняті громадянські пісні Граба.

І в минулому—могили,

І попереду—хрести;

Як то вельми треба сили

Світлу віру донести!

або

Що кайдани та напасти?
Годі потурать...
За братів нам доля впасти,
За сестер вмирать!

Додайте до цих основних жалібних мотивів віру в «невмируще братерство» народів у далекому майбутньому, як говорить в епіграфі до цих спогадів, і ви зрозумієте, що Павло Граб не міг за тих часів складати інших пісень і що іншої долі, як «впасти за братів», він за об'єктивних умов того часу для себе не міг передбачати.

Таке, коротенько кажучи, було становище революційних сил і руху в Харкові, що до них прилучився П. А. Грабовський. Що-до українського руху, то він, скільки мені відомо, існував за тих часів у найбезвинніших формах. Про те, що українське питання є, Харкову нагадували лише ненависна російському урядові трупка Марка Кропивницького та панахида в роковини смерті Т. Г. Шевченка, що її конспіративно що-року одправлявано в Мироносицькій церкві. На панахиді цій, як це було заведено, присутня була виключно молодь, чоловіка з 30, не більше, що збиралась на заклик студента університету М. В. Левицького—відомого потім «артільного батька». Українська мова в періодичній пресі була під забороною. Як нова й надзвичайно радісна подія—то було дозволене цензурою видання першої книжечки віршів В. Чайченка (Б. Д. Грінченка). Молоді особливо подобався тутечки вірш, присвячений пам'яті змерлого друга, де в чотирьох рядках

Дунав ти чесно,
За правду ти бився,
Щастя хотів ти безщасному
Кожному дать...

тепло й щиро бренив видимо громадянський мотив.

Але час ще не ставив на чергу дня навіть у народницькій групі питання про потребу перейти до української мови бодай за-для успішнішої пропаганди серед селянства.

Очевидячки всі мовчки, визнавали, що головне завдання того часу—виключно організаційне та що національне пригноблення то лиш один із виявів деспотизму і загальної безправности. Коли буде скасовано це основне лихо, національне питання, гадали, мусить роз'язатись само собою.

Чи с'як чи інак, треба зазначити, що навіть такі близькі до народницької групи українці, як Євг. Харл. Чикаленко й М. В. Левицький не порушували питання про потребу народницьких нелегальних виданнів українською мовою.

І тільки П. Граб якось раз, розмовляючи зо мною, коли мова зайшла про наступну роботу на селі, зауважив між иншим: «От би добре було, якби прокламації до селян та складати по-українськи. От би раді були!» І великі, завжди сумні очі його заблищали цього разу лукавим вогником.

№ 2.

Граб на військовій службі, а далі в тюрмі.

Місяців зо два після нашого знайомства Граб примушений був одягтись у форму простого рядового салдата, записавшись, щоб скоротити військову службу, вільнопризовником. На зовнішній погляд салдат з нього

вийшов неважний. Невеликий на зріст, тріхи згорблений, а головне з занадто інтелігентними й м'якими рисами лиця, він менш за все скидався на суворого вояку царських часів. Але зовсім не личило простому салдатові того часу мати такі очі, які були в Павла Арсеновича: великі й глибокі, з журливо-прекрасним виразом, вони не провіщали нічого доброго ані новому царському салдатові, ані його начальству. Так воно справді й вийшло.

У гарно скомпонованій Грабовій біографії Гр. Сьогобочнього, на превелику нашу досаду, проминуто один епізод з Грабсн, що майже безпосередньо скоївся після того, як письменник прибув до місця своєї служби, в м. Валки. Епізод цей, що скінчився трагічно для Граба і неприємно для його начальства, надзвичайно характерний, бо ясно викриває всю палкість та пристрастність революційної, вічно суперечливої вдачі Грабової. Риса ця в Грабовому характері була основною рисою і в його житті: вона призвела Граба кінець-кінцем до доживотного поселення в Сибіру, до смерті на чужій стороні.

У цих Валках трапилось так, що одного разу під час муштри ротний командир намірився покарати салдата за погане маршування способом явно знущальницьким та катувальним: салдатові накладено повнісінький ранець каміння і примушено маршувати перед ротсю.—«Я й не витримав,—оповідав мені потім Павло Арсенович,—вийшов, як був, з рушницею з фронту, підбіг до командира та й ну його величати перед ротою: «ви не маєте права з нас знущатись! ви не мусите з муштри рбити кару!» Мене заарештовано; мали надумці судити, бо фронт—це в них святе місце, його залишати не можна, а я залишив».

Кінець-кінцем, як нижнього чина, небезпечного для військової дисципліни, Граба було заслано за його провину на службу до Ташкенту.

Цим епізодом власне й закінчилась військова кар'єра Грабова. Ідучи до Ташкенту, дістався він лише до Оренбургу, бо його, з телеграфного наказу Харківського жандарського управління, там заарештовано і відправлено назад до Харкова.

Як обвинуваченого в належності до народницької партії, Граба було посаджено в Харківську тюрму.

Валківська історія з Грабом, вкупі з його дальшим арештом уже в політичній справі, зробила, як виявилось потім, певне вражіння в Харківській військовій окрузі. Ніби навмисне, майже одночасно з Грабом, заарештували жандарі, здається в Чугуєві, другого вільнопризовника, колишнього учня Харківської фельдшерської школи А. С. Вуса, походженням з Валок, як обвинуваченого в приналежності до Полтавського гуртка народників. Влада стурбувалась. В Харківській військовій окрузі було видано секретного наказу про обережніше приймання до війська вільнопризовників із зазначенням у ньому злщинної політичної діяльності вільнопризовників П. Грабовського та О. Вуса¹. У Харківській тюрмі Граб, на диво собі, знайшов майже всю народницьку групу, заарештовану перед тим. Хто не був у цій тюрмі, той сидів—серед їх і я—у будинкові арештанських рот на Холодній горі.

Відбувалось усе це 1886 року, після того, як народницька група спробувала була використати для своєї мети 25 річницю «19 лютого», тоб-то день визволення селян. За-для цього народники видрукували прокламації «До руської інтелігенції» і «До селян», а також брошуру про внутрішнє

¹ Докладного змісту наказу не пригадую, але що-до загального місту його ручусь. Наказа цього я бачив згодом в одному з нелегальних видань.

становище Росії. На день 19 лютого було переведено студентський страйк і вуличну демонстрацію, що її, правда, ліквідувала поліція. Прокламації до селян у можливій кількості, почасти поштою, почасти по базарах, було розповсюджено заздалегідь.

Розкрити всю цю справу й арештувати народників жандармам псцатило лише наприкінці квітня 1886 року.

Граба знову довелось мені побачити тепер аж у жовтні того таки року, коли після закінчення жандармського допиту в моїй справі, мене перевезено було з арештанських рот і посаджено в політичний коридор тюрми. Тут, укупі з іншими товаришами, сидів і Граб.

На волі мої зустрічі з Павлом Арсеновичем були або випадкові або ділові і не виходили по-за межі звичайних товариських взаємин. Тому я був приємно здивований, коли під час нашої тепер зустрічі, в тюрмі вже, П. А., завжди такий стриманий, скромний і навіть соромливий, виявив зразу велику й щиру радість. Очі йому сяяли надзвичайною теплотою.

— Чудно,—подумав я тоді,—це мені б годилось так радіти після п'ятимісячної самоти в арештанських ротах, а не Павлові Арсеновичу. А вийшло навпаки...

І гордовите почуття власного самозадоволення, викликане тим, що саме через мене зрадив товариш, заворушилось у мені.

Незабаром, коли наші взаємини стали дружніми, виявилась і тайна теплої зустрічі, що так була здивувала мене.

Знову ж тут виявилась нова для мене риса Грабова, дуже характерна. Вона ж саме й примушує мене написати ці до певної міри інтимні рядки. «Ну, знаєте, я й помилився, як побачив вас уперше!—сердечно признався мені одного разу Граб.—Я, як побачив вас тоді на нашому зібранні, так і сказав собі: «ну, цей біленький та в блакитній сорочці, цей на каторгу не піде. І на що він нам такий здався!» Коли чую тут, що вас аж у самісінькі арештанські роти заперли! Тепер і соромно мені... за себе...»

І він тепло й люб'язно тис мені руку, ніби, запроторивши себе в тюрму, я зробив йому цим вчинком величезну послугу.

Після такого признання я зрозумів, з ким маю діло: політична боротьба для Граба, боротьба за «невмируще братерство» була органічною частиною його самого, провідною зорею його життя.

Режим у тюрмі не був надто суворий. Сиділи не нудьгуючи. Камери нашого коридору поволі заповнювались новими особами, тепер уже народовольцями. Сиділи ми всі по окремих камерах, але на прогуляння водили по де-кілька чоловіка відразу. Харчували нас дуже добре з окремих коштів, із спеціальної кухні.

Ми всі абонувались за державний рахунок у міській бібліотеці, одержуючи кожен дві книжки. Читали ми дуже багато. Улюбленим тоді письменником для Граба був Достоевський. Вечорами, коли було тюрма нишкне, в політичному коридорі починались розмови: усі ми ставали, кожен у свого дверного вічка і через нього розмовляли й слухали. Декламували через очко вірші, а іноді читали який небудь товстий журнал, що нелегально проходив сюди. Пригадую—«Слепого музиканта» В. Г. Короленка, надрукованого тоді в «Русской Мысли», ми вперше прочитали саме таким способом.

Роля чергового вартового, як вони розуміли сами, полягала ввечері в тому, щоб своєчасно попереджати наш коридор про наближення начальства, коли йому траплялось зазирнути до нас.

При мені такому ладові судилося однак проіснувати недовго. Грім ударив несподівано.

Почалося з того, що одного осіннього вечора несподівано для тюремної сторожі і самого доглядача Дзюби в політичний коридор пройшов жандармський полковник Цугаловський. Просидівши в коридорі годин зо дві і послухавши нас, полковник обурився.—«Це не тюрма, а справжній клуб якобинців!»—раптом почули ми його гучний, обурений голос.

Наслідком було, що старого доглядача скинуто, а на його місце призначено якогось Логвинова, білобрового, без ознак рослинности на обличчі, мурла, задержувато-грубіянського й нахабного. Усе в його гидотній постаті говорило: «будете мене знати!»

Тип цей ніби поривався до бою з нами. Було скасовано книжкові абонементи, припинено сумісні прогуляння, обмежено побачення з родичами та знайомими. Почались дрібні причепки, постійні сутички. Скарги наші прокуророві судової палати Закревському, що ставився до політичних раніше, траплялось, досить прихильно, тепер чомусь успіху не мали¹. Атмосфера в тюрмі хутко гусла, і ось після нових двох-трьох сутичок з Логвиновим наше загальне незадоволення й напруженість вибухнули голодним бунтом.

Поставлено було запитання: хто кого?

Кожен заліг у своїй камері й вичікував.

Так минуло вісім нудно-тяжких днів. Дев'ятого дня вночі несподівано виявилось, що ворог домізувався до хитрого на той час способу: головних, на його думку, бунтовників усіх вісім, було відокремлено і відправлено геть за Харків, до так званої зразкової тюрми в м. Ізюм.

Серед цих восьми був, розуміється, й Граб.

Виснажених голоднечею протестантів, провізши залізницею, везли ще верстов з сорок кіньми, бо в той час залізниця ще не доходила до самого Ізюму. Діставшись до Ізюму, Граб, укупі з іншими товаришами, голодував ще де-кілька днів, аж поки було одержано від Харківських товаришів спеціальне повідомлення, що там голодування припинено.

Голодував Граб разом 11 днів. На щастя, це довге голодування не відбилось помітно на його здоров'ї—сухоти, що через них сконав він, розвинулись напевне в Сибіру. З вивезених до Ізюму товаришів, що голодували, невдовзі захворів і помер лише один—колишній студент-медик IV-го курсу тов. С. С. Брайловський, що помер через бистроплинні сухоти. Скоїлось усе це в грудні 1886 року.

3.

Життя в Ізюмській тюрмі.

Мене перевезено до Ізюмської тюрми тижнів зо-два після закінчення голодування.

Усе тут було нове й цікаве.

Багато світа й повітря; невеликі, але чисті окремі камери, розташовані по всіх трьох поверхах просто на внутрішній галерії, освітлювались величезним, на всі три поверхи, вікном. З галерії верхнього поверху, де всіх нас було розміщено, можна було бачити через це вікно чарівний краєвид на р. Днінець з пісками, що жовтіли по той бік, і темно-блакитним лісом, що простягся геть у далечинь.

Карних розміщено було в іншому будинкові; а цей будинок тепер призначено нам, і ми, дев'ятеро чоловіка, оселились там.

¹ Закревського цього, потім сенатора, було незабаром розжалувано з сенаторів—він зазнав неласки за свій лібералізм.

Харківське начальство вирішило поводитись з політичними на новому місці як найсуворіше. За-для цього заздалегідь з Печенізької Центральної Каторжної тюрми відряджено було до Ізюму шість найпевніших вартівників. Вовкуваті й неприступні, озброєні револьвером і шаблею, ходили вони коло наших камер, ні з ким не розмовляючи та уникаючи відповідати на запитання. Раз-у-раз, особливо вночі, прибігав перевіряти їх справник, ще більше переконуючи їх цим що-до серйозності покладеного на них завдання.

Проте, помалу-малу, варта наша стала відчувати ненормальність свого становища. Замість лютої каторжної маси перед нами були якісь раніш незнані злочинці, що звать їх соціялістами—люди сумирні й такі, на око, нешкодливі.

Кінець-кінцем можна було спостерігати такі сцени. Стоїть на вечірній варті молодий вартовий Перцов і нудьгуючи мугикає тихенько пісню. Потім обережно відчиняється кватирочка, через яку подавали нам їжу, і чується його шепотіння: «а ну, сюди на хвилинку!» І далі прохання: «от ніяк не втну вашої пісні. Самі слова знаю, а на голос, хоч як почну так не виходить...» Я починаю наспівувати тихенько «мою» пісню «Та нема гірш нікому», а Перцов підспівує за мною і махає в лад шаблєю.

Другому вартівничому Філімонову, що потім заступив Перцова, потрібно було, коли справник перевірів був його вартування, з'ясувати м'ясопусну проблему цього року. Йому треба було дізнатись, коли ж саме припадає цього року масниця, бо на масниці обіцяє приїхати до нього з Печенігів дружина, і чому в календарі масниця зветься м'ясопустом? Філімонов підходить до суміжної камери, де сидить найписьменніша, на його думку, людина—П. Граб.

Ніби запитуючи, котра година, Філімонов відмикає кватирку в Грабову камеру. Далі я чую, як він, здобувши відповідь, вагаючись, запитує про м'ясопуст. Нарешті, коли й це питання вичерпане, я чую, як цей вартівничий тихенько запитує Граба з головного питання: «ну, скажіть, будьте ласкаві, що оце ви за люди?»

Довго точиться їх розмова, бо Граб мав здатність говорити щиро, тепло і з захопленням. Кінець-кінцем і Філімонов, і Перцов незабаром носять нам, нишком од начальства, «с превеликим удовольствием», листи од нас на пошту й usługують нам різними дрібницями.

Був і такий вартівник, старий Андрійв, що потребував правдивого освітлення пророчих снів, які завжди посідали його. Він звичайно ранками приходив до мене, приносив мені на чай окропу, увіходив у камеру і просив розтлумачити черговий сон¹.

Не довго додержував своєї ролі й доглядач тюрми Марченко. Він був завзятий рибалка,—виявилось ж, що поміж нами були рибалки, що знали, як ловити рибу доріжкою, блешнею й нахльостом під кущами. Наслідком цього було те, що доглядач цілісінькими годинами сидів у Мерхальова, аж поки по нього приходила особисто сама його дружина. Але йдучи й вона, ніби ненавмисне, зазірала в камеру Лідії Павловни Лойкової й просила в неї, як у фершалки, поради од зубів. Часті приводи потім почав знаходити й сам Ізюмський прокурор Ж., щоб відвідати нас. Цей любив пофілософствувати, поговорити про Дюрінга, соціялізм та інші високі речі.

І в наслідок усього цього вже не більше, як через місяць, усі наші камери залишались відчиненими зранку до 11-ти годин вечора; родичів

¹ Тип цього службиста змалював я в оповіданні «Ошибка» («Рус. Вѣд». 1906 року).

і знайомих ми приймали простісінько у себе в камерах; доглядач, під керівництвом Миколи Андрієвича Голосова, в'язав собі сітку й мріяв піти, як прийде весна, половити «з Мик. Андрієвичем» риби в Донці,—звісно таємно від справника («паскудний він чоловік—все йому недогода...»).

Не добре було те, що бракувало підхожих книжок для читання. Тому так-сяк перебивалися переважно старими журналами, що їх надсилав звичайно прокурор. Багато співали, особливо вечорами. Великсю насолодою тоді було слухати покійного народовольця А. Я. Енгеля, що мав чудовий баритон.

Узимку ми розминали себе, розчищаючи на дворі сніг, що нам на втіху рясно навалив тої зими. Коли ж прийшла весна, з захопленням грали «в городки». Справник їх був заборонив, побачивши якось доглядача в негідній його посади ролі: програвши Голосову партію, він мусів на спині везти свого переможця. Але незабаром, після втручання прокурора, гру знову дозволено, при безумовному відстороненні однак доглядача й вартівників.

Навесні надто болюче стала почуватися й зворотна сторона нашого життя. Забажалось волі... Перед очима ясно-болізно вставало попереднє силоміць перерване життя, що здавалось тепер таким повним, захопливим, таким гарним. Воно вже не вернеться. У дальшому заслання на Сибір. До нього треба готуватися потроху, бо от-от прийде з Пітеру про це «высочайшее повеление». Почали грати нерви. Вони не витримують, реагуючи на всляку дрібницю.

— Ось і шпаки вже летять, — говорить на прогулянні один товариш до другого, показуючи на табунок, що летить.

— Чому, гадаєте ви, шпаки! Це звичайнісінькі серпорізи.

— Розуміється, шпаки! у серпорізів льст инший.

— Ні, серпорізи!

— Ні, шпаки!

Далі більше, і по-між приятелями зчиняється найогидливіша сцена.

Частіше почали ховатись кожен у свою камеру. Особливо тяжко було Павлові Арсеновичу. Крім загального нашого кепського настрою в цей час, йому довелось тут зазнати ще й особистої драми.

Що ні хвилинку скутий журбою
Серденьком лину я за тобою—

так починаються написані Грабом в Ізюмській тюрмі вірші на початку 1887 року, названі «До...» Вони ясно говорять про характер тодішніх переживань поета¹.

Так, загалом кажучи, жили ми в Ізюмській тюрмі. Забув зазначити ще тут таку важку й одночасно приємну дрібницю. За весь час свого ув'язнення ми й разу не згадали ані про горілку, ані про карти, хоча можливості до того були необмежені. Взагалі жили ми ригористично; зокрема Граб зовсім не пив і не палив.

Перелічую наостанку прізвища тих, що сиділи з Грабом в Ізюмі, товаришів. Крім мене й Граба, там сиділи: А. Я. Енгель, С. Брайловський, Ісаак Коган, М. А. Голосов, Лідія Павл. Лойко (родом Квашніна-Самарина), С. П. Балабуха й Н. А. Мерхальов.

Спис цей політичних в'язнів мало що не поповнився був наприкінці ще трьома прізвищами—прізвищами... наших трьох вартівничих. Вийшло так, що вартівничі Перцов, Філімонов та один старий, досвідчений слу-

¹ Вірші ці надруковано в збірникові його «Пролісок».

жака, на прізвище Волков; так зопсувалися за час нової своєї служби при нас, що почали якось у трахтирі зовсім недвозначно поводитися й кричали: «хай живе соціалізм!», «за здоров'я наших соціалістів!» А після цього, коли вночі з'явився справник перевіряти вартових і накинувся з лайкою на Волкова, знайшовши наші камери незамкненими—Волков зробив це навмисне, як виклик—то ми почули раптом таку його репліку: «а, ну лишень спробуй ще тутечки кричати—у мене на тебе револьвер є!» І Волков побіг за справником, що тікав з переляку.

Другого дня Волкова заарештовано й під доглядом справника од-
проваджено до Харкова. Філімонов і Перцов дождгли собі дспиту.

Доглядач тюрми Марченко ходив пригнічений усим цим, а надто—перспективою, що й на нього чекала.

— Неодмінно буде ревізія!—казав він.—Біда мені буде—в мене 50 нових халатів нема. Посадять за розтрату.

Такий був кінцевий акорд нашої ізюміяди.

У червні 1887 року нас відправлено з Ізюму до Харкова, а потім у Москву для дальшої подорожі—на Сибір...

4.

Перші Грабові твори.

Тепер, коли я почав пригадувати, що можна б сказати про іншого Граба зазначеної доби, про Граба—мистця й поета, мені мимоволі пригадується такий випадок.

Уже повернувшись з Сибіру, мав я втіху познайомитись з Мих. Коцюбинським, що тоді тільки-но починав писати, і прочитати його оповідання «Для загального добра», що-йно надруковане. Барвисте, насичене образами, музичне мовою оповідання це зробило на мене таке саме вражіння, як свого часу Короленкове «Лес шумит».

Прочитав і, признаюсь, од щирого серця відчув жаль і до російського читача, що в нього навіть і гадки не було про цей чудовий твір, і до самого письменника, що тяг службову ляму в Чернігові.

І от, незабарєм зустрінувшись з Коцюбинським, я цілком щиро сказав йому: «ой, як жалко, що ви не написали свого чудового оповідання російською мовою! Другого дня тоді ви прокинулися б великою літературною силою. Читала б вас уся інтелігентна Росія. Була б і слава, і гроші!»

Покійний письменник усміхнувся своєю любою стримано-задоволеною усмішкою і зробив таке признання, що здивувало мене своєю несподіваністю.

— У тім-то й річ, сказав він, що російською мовою не можу так писати. Як не українською мовою, то в мене нічого й не виходить.

Проти такого простого й безумовного доказу, мені, розуміється не було чого відповісти. Тільки сам письменник став після цього в моїх очах ще вище.

І ось колишнє признання великого артиста слова допомагає мені знайти пояснення того факту, що здивував мене свого часу в Грабові: вірші його, писані російською мовою, були просто ні на що не здатні. А знав він російську мову чудово, писав нею в газетах, нею ж почав писати й вірші. І писав їх старанно й чимало. Але, ще раз кажу, похвалити їх не можна було навіть з міркувань звичайнісінької ввічливости: такі вони були шаблонні й переповнені загальними місцями та виразами.

Не можу сказати, коли саме Граб почав пробувати своїх сил у віршуванні—до Ізюмської тюрми принаймні він мені ні разу не читав своїх

поезій. Безперечно можна сказати тільки одно: — українською мовою вірші Граб почав писати, сидячи в Ізюмській тюрмі. Захоплення російським віршуванням тривало недовго. Потроху, і скільки пригадую, вже в січні 1887 року, Граб читав мені свої вірші українською мовою. Контраст між тими й тими був повний. Але мені тоді й на думку не спадала справжня причина явного успіху поета, що починав писати. Можливо, що й сам Граб ясно не усвідомив був цієї причини, а просто бачив, що по-українськи йому й творити легше, і виходить краще. Так чи так, але розмови в нас з приводу цього ніякої не було.

Така інтимна сторона,—краще сказавши, одна з сторін художньої творчості. Мова й слова, як знаряддя виявлення образів, що ми утворюємо, і сприйманнів, що приймаємо, мстяться над нами за насильство над ними й обдаровують людей великою насолодою, коли їх випускають на волю.

Моє відношення тоді до перших українських віршів Грабових було стримане, тим паче, що особливого нахилу до цієї форми творчості я ніколи не мав. Своїх зауважень, порад і вказівок, спільки йому пригадати, не робив; разів може зо два, зо три висловив я своє задоволення з приводу декількох віршів, що мені подобались. Це були: «Доки сонця—доки світу», «Швачка» і надто—елегійний «До матері». Кінець—кінцем, гадаю я, що коли Граб і вибрав мене своїм читачем і слухачем, то тільки тому, що і в мене був потяг до писання. Наближав і вік—ми поміж товаришів, що сиділи, були наймолодші: було нам тоді по 22 роки.

В Ізюмі Граб переписав мені свої вірші на окремих аркушиках і подарував їх мені на спомин. Чи це все, що встиг він написати в Ізюмі, чи тільки частина написаного—не знаю. Мені подарував він 15—20 віршів. Потім багато з них побачив я вперше надрукованими в збірникові його «Пролісоку», виданому у Львові 1894 року. Виходить, що перші вірші Грабові побачили світ тільки на 7-му році після народження.

Скільки можу пригадати, в «Проліскові» цьому я знайшов такі вірші, що їх написав Граб у Ізюмі, себто в перший період його творчості: «Робітникові», «Швачка», «До сіячів», «Надія», «На лист», «До...», «Народовцеві», «Красно при долині», «Квітонька цвіла», «Доки сонця—доки світу», «Вечір», «До матері». Але це, напевне, не все, що написав він в Ізюмській тюрмі.

Подаровані мені Грабом вірші зберегались у мене аж до 1893 року. Повернувшись із заслання, я передав їх того ж року на присуд Б. Д. Грінченкові з проханням подбати про долю поета.

Такі були перші паростки поетичної творчості Граба, тоді ще зовсім юнака.

Треба гадати, що перейшовши на українську мову й знайшовши таким чином себе, Граб відчув більше певности що-до власних сил. Принаймні я так з'ясовую собі той факт, що спроби перекладати чужоземних поетів, чим Граб так збагатив українську літературу, починаються у його ще в Ізюмській тюрмі. Так, він давав мені тамечки читати свій переклад «Пісні про сорочку» Томаса Гуда (чомусь не увійшла в «Пролісоку»). А в розмові зо мною Граб говорив не раз: «Треба мову українську виводити на широкий шлях. Це дурниця, ніби нею не можна висловити наших тонких і складних переживань та думск. Цілком можливо. Ви сами побачите. Особливо в поезії». Таким чином Граб ніби попередив тотожні погляди що-до цього питання інших своїх товаришів. І не його провина, коли він не мав можливости свого часу провести свої погляди друком. Що-до Грабових перекладів треба, проте, мати на увазі, що чужоземних мов

сам Граб не знав. У перекладах йому допомагали численні товариші його в тюрмі та на засланні, що серед них було чимало добрих знавців чужоземних мов. Такі переклади, скільки мені відомо, переводились в умовах можливих гарантій що-до їх точности та відповідности оригіналові. Ось, наприклад, що писав Граб, пересилаючи на мій присуд з Іркутської тюрми в с. Тунку, куди мене було заслано, свій переклад «Шильонського в'язня»: «Пересилаю вам переклад «Шильонського в'язня» Байрона, що його переклав я тут. Перекладав з оригіналу за допомогою знавців англійської мови. Порівняйте його з перекладом Жуковського (на жаль, останнього не маю). Розберіть його по кісточках, як... (далі незаслужовані компліменти мені) і зазначте мені всі хиби й невдалі місця—я прикладу зусиль, щоб переробити. Буду дуже вдячний». І наприкінці цього листа знову те ж таки прохання: «Простежте «Шильонського в'язня» рядок за рядком і порівняйте з перекладом Жуковського (він, здається, далекий од оригіналу й застарів). У вас є чимало людей, здатних сказати щось важливе й таке, що заслуговує на увагу; на вас... покладаю надію, як на кам'яну гору. Певім, коли за вашими вказівками, перероблю і сам порівняю з Жуковським, можна буде послати до друку».

Саме таке, найуважливіше відношення перекладача-поета до своєї праці й треба мати на увазі, читаючи перекладені Грабові вірші.

5.

Нові Грабові пригоди. Три роки в Іркутській тюрмі й заслання на поселення в Сибіру.

«Горем та злиднями почалося моє життя, горем та злиднями й кінчиться».

З автобіографії П. Граба.

Мушу признатись, на сором собі, я зовсім не пригадую, в яких саме «преступних деяннях» конкретно обвинувачувано партійного нашого товариша П. А. Грабовського. Не пригадую також, через що його затримано в Харкові, а всіх інших відставлено до Москви, де формувались політичні партії, щоб іти на Сибір.

Докладно про все це, напевне, можуть розповісти архіви Харк. Жанд. Управління, що, на щастя, збереглися од тих років (1885—1887). Так чи так, але подорожувати на Сибір укупі з Грабом мені не довелось. Ми йшли туди не разом, до того ж Грабові, як місце п'ятирічного заслання, було призначено м. Балаганськ в Іркутській губ., а мені с. Тунка тої ж таки губернії. «Іти» на сибірське заслання за тих часів не було фігуральним виразом. Сибірської залізниці ще не було. Починаючи з Томська, політичні в'язні весь час, до місця свого заслання, йшли етапом під салдатською вартою. Сама по собі путь ця, що від Томська до Іркутська має 1500 верст і що проходили її за 3—4 місяці, була, на мою думку, далеко більшою карою, ніж тюрма й заслання.

Головна неприємність цієї пути полягала в частих змінах варти—до Іркутська доводилось перейти через руки 30 вартових команд і їх голів офіцерів. Часто переміняючись, ні та ні та сторона не мала часу придивитись одна до одної. Через це—постійне напруження, дожидаючи конфліктів і сутичок, бо вартові команди й їх офіцери взагалі були що-до нас на ворожій стопі.

Павло Граб, скільки я знаю, потрапив саме до одної з тих політичних партій, що свою путь Сибіром примушена була пройти під ознакою великих і частих конфліктів на етапах¹.

Потім цей страшний Балаганськ.

Коли думаєш про Граба, завжди перед мене встає скорботна постать людини, ніби рокованої на бідування, пригоди й недолю. Вони, безсумнівно, були його призначенням і лихою долею.

І в загальній, майже безперервній ланці їх, місто Балаганськ, де після всляких поневіряннів і тортур опинився нарешті Граб, цей Балаганськ став тим згубним місцем, що назавжди визначило його дальшу й без того нещасну долю.

Бо як би Граб потрапив не до Балаганська, а до будь-якого іншого місця в Сибіру—життя б його, немає ніякого сумніву, склалось инакше.

І не писав би він уже за рік перед смертю в своїй автобіографії: «як подивлюся я на життя своє спочатку, так не було в ньому нічогосінько майже світлого, крім важкої праці, злиднів, хвороб та пропадання серед жорстоких, запеклих людей, серед нелюдських обставин. Знесилено моє тіло, пошматовано душу, а за що, кому на користь?»

Говорю все це тому, що відома Якутська трагедія 1889 року, коли на етапному шляху було розстріляно політичних в'язнів, викликала рішучий одвертий протест (в формі листа до «Російського уряду») тільки з боку політичних в'язнів—засланців, що перебували в Балаганську.

Було б помилково й недостойно гадати, що вся решта з маси політичних на Сибіру засланців не була схвильована Якутським побойовиськом і залишилась до його глухою. Питання про форми й способи, що ними треба б було реагувати на цю чергову лють владі, обмірковувалось тоді скрізь. І кінець-кінцем форму протесту, що її пропонували були балаганські товариші, було відкинуто. Одкинуто свідомо і з різних міркувань, а приятель Грабів, М. К. Ромась, писав йому: «Єдиний спосіб протесту—це протест з бомбою в руках».

Але Павла Арсеновича всі ці докази не переконали. Він не був би тим Грабовським, який ще молодим салдатом гнівливо, перед усією ротою, крикнув своєму командирові: «ви не маєте права знущатися з нас!» І надіслав своє останнє привітання Україні:

Під небом дальньої чужини,
Де хуги носяться одні,
До тебе, кращої дружини,
Складаю я свої пісні—

Граб підписав свій черговий протест проти лютощів тодішнього уряду й пішов на нові жертви й тортури аж до остаточної розлуки з своєю «кращою дружиною».

Три з половиною роки просидів Граб у Іркутській тюрмі, поки вирішено його долю—4 роки «каторжних работ», що їх кінець-кінцем замінено засланням на вічне поселення в Східному Сибіру. На протязі свого перебування в Іркутській тюрмі Граб зрідка писав мені в Тунку й присилав де-що з написаного. Так був присланий переклад «Шильонського в'язня». Посилаючи своє оповідання «Христос воскрес», Граб повідомляє, що описаний в ньому випадок трапився в Уфимській тюрмі. «Я розпочав, пише він, цілу низку оповіданнів—одно з життя засланців і каторжних, сюжет інших—з мого особистого життя. Література й літературні заняття—моя насолода в тюрмі».

¹ Докладно подорож по етапах описав я в начеркові, надрукованому в «Журналъ для всѣхъ» під назвою «Тяжелый путь». Іншої назви надати цій подорожі не можна.

Тепер його трагедія, як письменника, полягала в цілковитій відокремленості од українського літературного світу. З ним він не мав з'язків ні на Україні, ані в Галичині. Не встигши зав'язати їх з Балаганська, Граб писав мені 1890 року з Іркутської тюрми: «як вам здається—чи піде воно (мова мовиться про надіслане мені оповідання) у Львівських виданнях, в «Батьківщині» або в «Зорі»? Опишіть мені ці видання—хто видавці, хто там пише, який напрямок—чи український дух, чи спеціально галиційський? Що видає І. Франко?» Так клопотався Граб, даремне просячи моєї поради. Даремне тому, що умови життя нашої тункинської колонії засланив були того часу такі, як і скрізь, коли ще не гірші.

Не зважаючи на цілковиту безпорадність що-до цього, іркутське ув'язнення не пододало енергії Грабової. «Більше сиджу й пишу,—писав мені Граб,—перекладаю Байрона і Гете, а також працюю над українським словоутворенням». Дуже багато читав. «Гліб Успенський став мені за бога, як колись Достоевський»—повідомляє Граб. У цій же тюрмі з'явилось у нього бажання працювати над складанням українського словника. Він мав на думці подати його на увагу Академії Наук і просив надіслати йому деякі матеріяли й відомості для цієї праці. Одночасно з своєю літературною працею Граб не переставав цікавитись і громадсько-політичним життям. У цій галузі Граб додержувався своїх особливих поглядів. Він був інтернаціоналістом. Саме братерство народів уявляв він собі як всесвітню трудову федерацію, що до неї належатимуть з однаковими правами великі й малі нації. У цій системі слов'янським племенам призначав він певне місце, як конгломератові окремих народів, об'єднаних під прапором соціалізму на основі їх племенного споріднення. «Пишіть мені, будь ласка, про все, що робиться в світі слов'янському,—просив мене Граб,—і що-до панславізму, переважно про становище й новини літературної справи в слов'янських націй, про утворення в них братств, товариств на користь ідеї всеслов'янського об'єднання; питання політичне мене менше цікавить. Для мене існують дві ідеї: 1) всенародність і 2) все-соціалізм. Всеслов'янство не є окрема ідея, а міститься в двох перших».

6.

Надійшов травень 1892 года. Моє заслання закінчилось. Повертаючись на батьківщину, я спинився на декілька днів у Іркутську. Павло ж Арсенович все ще сидів у тюрмі, дожидаючи суду. Щоб здобути дозвіл на побачення з ним, треба було прикласти великих зусиль. Дали, обмеживши побачення декількома хвилинами. Вийшов до мене в кімнату побачень той Павло Арсенович, що його п'ять років цих дуже змінили. Його постаць стала величніша, заріс він великою, красивою бородою. Обличчя ж стало ще більш з'осередженим і очі виразнішими.

Обоє ми розуміли душевне становище один одного — одному в майбутньому каторга або поселення на Сибіру, другому—знову батьківщина, знов Україна.

Жваво говорили про все, тільки не про це.

Пригадую: на здоров'я своє він не нарікав, казав ще, що каторга їх мине, буде ж заслання.

Доглядач ознаймив, що побачення скінчено.

Ми міцно обнялися. Назавжди.

Він пішов ув один бік, я—в другий.

І це було найболючіше в нашому останньому побаченні.

М. В. Рклицький.

XIII

„ОДЕССКІЙ ВѢСТНИКЪ“.

Матеріали до історичного нарису ¹.

В історії одеського друку 1927 рік—ювілейний. Як-раз сто років тому в Одесі розпочато було видавання газети «Одесский Вѣстникъ».

Заходи до організації в Одесі газети робилися ще біля 1820 року або навіть і раніше. Так, з 1-го квітня 1820 р. до жовтня 1823 р. тут уже виходила газета: «*Messenger de la Russie Meridionale ou Feuille Commerciale publiée avec l'autorisation du gouvernement*»—«Вѣстникъ Южной Россіи или Коммерческой Листокъ, издаваемый съ позволенія начальства» ².

Видавав її французький емігрант І. Давалон, і вона обслуговувала виключно потреби торгівлі,—містила відомості про прибуття й вирушання кораблів, про ціни на усякий крам і т. ин. Виходила вона, обсягом на пів аркуша, двічі на тиждень політичних статтів містити не мала права, друкувала часом замітки про театр. Спроби збільшити цю газету не мали успіху, і 16 жовтня 1823 р. вона припинилась.

Після неї вже 17-го листопада 1823 р., на вимогу графа Воронцова, почала виходити газета «*Journal d'Odessa ou Courrier Commercial de la Nouvelle Russie*». Так само і попередню газету, «*Journal d'Odessa*» друковано французькою мовою, і виходила вона двічі на тиждень. Змістом ця газета відрізнялася від попередньої—в ній поруч з торговельними відомостями вміщувано й політичні, театральні та літературні статті. Редактором «*Journal d'Odessa*» був Карл-Морітц Сейтц, що завідував тоді міською друкарнею, де газету й друкували. Але й ця газета успіху не мала і швидко так само припинилась.

¹ Складаючи цю статтю автор користувався цінними для нього вказівками М. П. Алексєєва й уважає за свій обов'язок висловити йому свою щирю подяку.

² Матеріали до історії друку в Одесі вміщені в загальних з історії друку й Одеси працях. Першою працею про одеські газети була дуже докладна стаття проф. В. А. Яковлева—«Печать въ Новороссіи» («Югъ» 1882 р.), але вона охоплює тільки перші 50 років; друга змістовна стаття Н. Лернера про першу одеську газету («*Messenger*») надрукована в 1901 р. Тим часом, про одну з найдавніших газет «Одесский Вѣстникъ», яка проіснувала з 1827 р. до серпня 1893 р., матеріалів зібраних немає. Тому гадаємо, що зібрана бібліографія про «Одесский Вѣстникъ», хоч і далеко не вичерпана, все ж таки буде корисна, як матеріал до історії одеської преси. Комплекту вищезгаданої газети «*Messenger*» немає в бібліотеках. В Одеській Публічній Бібліотеці є двоє чисел ч. 79 та ч. 83, з 11 та з 25. І. 1821 р. В звіті цієї бібліотеки за 1901 р. (Одеса, 1902 р.) сказано, що першу в Одесі газету «*Messenger*», яка виходила в 1820—1823 рр., повинні були надсилати до кол. Імператорської Публічної Бібліотеки, але на запитання одержано відповідь, що там цієї газети також немає. Таким чином, тепер ні в одній російській бібліотеці комплекту цієї першої одеської газети немає. Матеріали про неї: Скальковскій А. О періодическихъ изданіяхъ въ Одессѣ. «Одесский Вѣстникъ» 1858 р. № 1 і 2; Його-ж. Біографическій очеркъ одесскаго театра. Одесса 1858 р. (Виписки з музикальних фельетонів «*Messenger*»); де Рибасъ Л.—Изъ прошлаго Одессы. Одесса 1894 р. Збірник (цікава стаття А. Скальковскаго «Изъ портфеля перваго историка Одессы»). Яковлев, В. А. Печать въ Новороссіи. «Югъ» 1882 р. (ч. 1, стор. 9). Лернеръ Н. Первая одесская газета. Страница изъ історіи русской печати. Одесса. 1900. Відбиток із «Записокъ Одесскаго Общества Історіи и Древностей», т. XXIII 1900 р. ч. 40; Одесскія Новости. 1900 р., ч. 4182 і «Одесский Листокъ» 1901 р. ч. 12.—Вже під час друкування статті вийшла праця: Н. К. Пиксанов. Областные культурные гнезда М. 1928, в якій на стор. 104—105, в розділі «Одесский Вестникъ» частково показані матеріали про цю газету і дано теми для праць. Відзначимо де-які помилки. Напр. надруковано «Древняя и Нов. Россія», № 1—треба: № 2; надруковано: М. П. Розенберг, треба: Розберг; надруковано під окремими абзацами: «М. П. Розберг, Русский Архив 1900 (лист до М. І. Розанова)», і далі: «Сборник старинныхъ бумаг, хранящихся в музее Щукина»—отже фактично повторюється текст одного і того-ж листа, в якому безпосередньо про «Одесский Вестникъ» нічого немає.

Говорячи про одеські періодичні видання, треба ще згадати про музичний журнал, що почав виходити в ті часи в Одесі заходами того самого Сейтца. Журнал уперше вийшов 1-го червня 1822 р., ч. 1, під назвою «Le Troubadour d'Odessa», а 22 грудня вийшло останнє ч. 4. Всі чотири числа містили в собі різні п'єси для фортеп'яна, арфи, гітари та співу. Передплатників було обмаль і видання припинилося.

Аж тільки 5-го січня 1827 р. вийшла в Одесі невеличка газета з заголовком «Одесский Вѣстникъ—Journal d'Odessa. Mercredi 5/17 Janvier 1827, № 1. Среда 5 января». Ця невеличка газета містила в собі матеріал на 4-х сторінках, по дві колони на кожній: з правого боку французький, з лівого російський текст. Таким чином, заявлена ще 1823 року вимога гр. М. С. Воронцова про видавання газети двома мовами здійснилася аж у січні 1827 року:

В першому числі газети було вміщено: 1) Повідомлення з внутрішньої торгівлі, 2) Стаття І. П. Бларамберга: «Объ илѣ озера Сакъ, или, какъ обыкновенно называютъ оной, о Козловской цѣлительной грязи», 3) З мореплавства: повідомлення про прибуття кораблів—30-го грудня, 1-го та 3-го січня 1827 р. Повідомлення про кораблі, що вирушали з одеського порту: 30-го і 31-го грудня, 4) Видовища, 5) Спостереження погоди, 6) Грешовий курс і 7) Повідомлення про передплату. Єдина, що заповнює це число, газети, стаття належить Іванові Павловичу Бларамбергові, відомому археологові, одному з перших дослідників стародавньої на побережжі Чорного моря минувшини, що приїхав був до Росії з Фландрії 1797 року, маючи тоді 25 років, прожив усе своє життя в Одесі та в ній і помер 1831 року. Решта матеріялу в газеті довідково-інформаційного характеру. Про цензуру та редакцію нічого не зазначено.

Організаторами «Одесского Вѣстника» були урядовці при особі гр. М. С. Воронцова: Брунов, Пилип Іванович (1797—1875), барон, дипломат, автор літературних праць¹; Левшін, Олексій Іраклієвич (1799—1879), урядовець для особливих доручень при гр. Воронцові, — згодом одеський градоначальник, а потім заступник («товарищ») міністра внутрішніх справ²; Маріні, Павло Якович, урядовець при особі Новоросійського та Бесарабського генерал-губернатора, «статский советник»³,—вони одержали дозвіл на видавання газети і 5-го січня 1827 р. випустили перше її число. Крім Брунова, Левшіна та Маріні, в газеті з самого початку брали участь археологи П. І. Бларамберг, І. А. Стемповський та відомий поет Вас. І. Туманський. Політичною частинсю керував Брунов, а по його від'їзді — Маріні, але душею газети був Олексій Іраклієвич Левшін. У 1828 році, коли Левшін виїздив за кордон, «Одесский Вѣстникъ» редагували, за керівництвом гр. М. С. Воронцова, Морозов, Павло Тимосфіїєвич (1808—1881), журналіст, метеоролог⁴, та Скальковський, Аполон Олександрович (1808—1897), історик. Але це було недовго. Коли того ж року повернувся Левшін, газета зробилась більша на обсяг та й на вигляд краща.

Що-до змісту статей і заміток, то «Одесский Вѣстникъ», уже почавши з 1827 р., відзначається різноманітністю. Торговельні справи й тут зай-

¹ Русский Биографический Словарь. Бетанкур—Бякстер. СПб. 1908 р., стор. 371₂—384₂. (До статті додано докладну бібліографію). Дневник А. С. Пушкина 1833—1835. Труды Государственного Румянцевского Музея. М.—П. 1923 р. (низка згадок і біографічний матеріал на стор. 362—363).

² Венгеров, С. А.—Источники Словаря русских писателей. Т. III. П. 1914 р. стор. 422.

³ Пушкин. Материалы. Сборник под ред. М. П. Алексева, вып. III. Одесса. 1927 р.

⁴ Венгеров, С. А.—Источники словаря русских писателей т. IV. П. 1917 р. стор. 419. Морозов, П. Т.—Сочинения. М. 1883 р. Стор. 462 (Додано портрет).

мали перше місце, але поруч з ними репрезентовано й сільсько-господарські і навіть наукові інтереси,—переважно з статистики, географії, історії, археології. Так, уже за 1827 р. були вміщені статті П. І. Бларамберга¹ театральні рецензії на італійську оперу, листи про подорожі, замітки про організацію шкіл в Одесі, замітки про О. С. Пушкіна, оголошення про театральні вистави, з яких можна уявити театральне життя в Одесі, метеорологічні спостереження і т. ин. Такий узяв тон з першого числа «Одесский Вѣстникъ», витримав його протягом цілого 1827 року і не тільки провадив далі, а й підсилював у дальшім часі. До речі буде відзначити тут, яке завдання ставила собі редакція газети. Ще 1826 року гр. Воронцов доручив був баронові Брунову та Левшину виробити програму друкованого органа. Програма, французькою мовою, була написана рукою Брунова. Брунов покладає такі завдання для «Одесского Вѣстника»—давати звідомлення про рух торгівлі в портах на Чорному морі та Озівському, з поясненнями, на який саме крам є попит із-за кордону; ознайомлювати наші губернії одну з одною що-до їх продукції й потреб; повідомляти про постанови уряду, що торкаються торгівлі, промисловости та сільського господарства; повідомляти про наслідки археологічних розшуків по різних місцевостях на Степовій Україні.

В 1828—1829 рр. значно збільшилося передплатників, і становище газети зміцніло, бо редакція мала змогу друкувати найсвіжіші відомості з театру війни (Турецька кампанія). На кінець 1827 року було всього щось із 500 передплатників, тим часом при кінці 1829 р. кількість їх дійшла вже двох тисяч. На цей час припадає та визначна роля, яка належить «Одесскому Вѣстнику» в історії Одеської Публічної Бібліотеки¹. Коли газета дала прибуток, то гроші, з дозволу уряду, пішли на заснування Публічної Бібліотеки, яка існує в Одесі з 1829 року і своє існування завдячує ініціативі О. І. Левшіна та редакції «Одесского Вѣстника».

В повідомленні про видавання «Одес. Вѣстника» на 1830 р. зазначено, що газета міститиме офіційальні повідомлення, метеорологічні спостереження, матеріали про сільське господарство, наукові статті з археології, нумізматики і т. ин.

Надзвичайно цікаве пояснення, що його дає редакція про друкування газети двома мовами: «Розуміється, що нам би було легше видавати газету однією російською мовою, але в такому разі ми б не задовольнили потреб Новоросійського Краю, особливо Одеси, в якій дуже велика частина читачів російської мови не знає. Видавати ж дві газети, через деякі обставини, ще неможливо». У тому ж повідомленні зазначається, що в 1830 р. друкуватиметься додатком окремих «Листок» спеціально для обслуговування потреб торгівлі, під назвою «Feuille commerciale de la Nouvelle Russie», самою французькою мовою.

В 1830 році передплатників дуже зменшилося й виникло питання, як-би відживити газету. З'являється нова особа,—Розберг² Михайло Петрович (1804—1874), письменник, професор російської словесности в Дорпатському університеті,—йому доручено було редагувати газету.

¹ Вугман И. С. «95 лет жизни и деятельности Одесской Государственной Публичной Библиотеки» (1830—1925 р.) Ленинград. 1926 р., 19 стор.

² Модзалевській В.—Розберг, М. П. (Стаття в «Русском Биографическом Словарѣ» СПб. стор. 350—352; Б о р и н е в и ч-Б а б а й ц е в а, З.—Пушкин и Одесские Альманахи.—Пушкин. Статьи и материалы, под ред. М. П. Алексеева. Вып. II, Одесса 1926, стор. 51—57; Биографический Словарь профессоров и преподавателей Дерптского Университета. Под ред. Г. В. Левицкого. Стор. 355—357. «Сѣверная Пчела» 1839 р. № 10.

Тоді ж газету поділено на дві окремі частини: російську, яку видавав дуже недовгий час кандидат Московського університету Н. Д. Страшков (помер на 23-му році життя), і французьку, що була передана спочатку Гібалю, а опісля Репе. Що-до змісту, то характер газети залишився майже зовсім незмінений, але запроваджено було ще огляд політичних подій. Цей огляд передруковувано з столичних газет, а тому він подавав новини з запізненням та не був і повним через малий обсяг газети. Торговельні відомості подавалися в формі готових таблиць.

М. П. Розберг пробув редактором з 1831-го до 1833-го року і час його редакторування був надзвичайно важливий для газети. Крім самого Розберга, в газеті містилися статті: Кудрявцев, Страшков, Морозов, Стемповський та ин. В оповістці про видавання газети на 1833 рік редакція, переказуючи свою давню програму, повідомляє, що має бути поширений політичний відділ, взагалі буде «наблюдаемо, чтобы нить известий не прерывалась. Экстра - почта, ходящая от Петербурга до Одессы только восемь дней, дает возможность перепечатывать любопытные новости в самом скором времени!» («Од. Вѣстникъ» 1832 р., № 110).

Разом з тим «Одеській Вѣстникъ» публікував, що з 1833 р. видаватиметься окремих додаток, під назвою «Литературные Листки, Прибавление къ Одесскому Вѣстнику», раз на тиждень. Читачам обіцяно, що міститимуться повісті, уривки з подорожів, романів, статті про звичаї та цікаві анекдоти. В кінці зазначено, що редагування на 1833 р. начальство приручило М. П. Розбергові.

При кінці 1833 р. Розберга призначено на професуру до Дорпатського університету і в 1834 році він залишив Одесу (Ціла низка джерел, а серед них «Русскій Біографическій Словарь», зазначають, ніби Розберг був редактором до 1835 року). В оповіщеннях про передплату говориться, що «видання провадитиме далі утворений для того Редакційний Комітет». Фактично з 1834 р. за редактора став Олександр Григорович Тройницький. З огляду на захитаний матеріальний стан газети, одним з найперших завдань було для Тройницького поліпшити добробут видання. Програма на 1834 рік нічим не різнилася від наведеної вище програми на 1833 р. Олександр Григорович Тройницький (12. III. 1807—12. III. 1871), відомий статистик, редагував газету «Одеській Вѣстникъ» без перерви з 1834 р. аж до 26-го січня 1857 р., коли він виїхав з Одеси¹). Програма газети, яку було оповіщено на 1834 р., ні в чому не була змінена по суті весь той час, коли був за редактора Тройницький. Протягом 23-х років газета виходила надзвичайно точно та акуратно, а почавши з 1853 р., навіть тричі на тиждень — що вівторка, четверга та суботи.

В оповіщенні про передплату на 1835 рік говориться про збільшення формату газети в зв'язку з поширенням друкованого матеріалу. В оповіщенні на 1843 рік цікаві ті рядки, де Тройницький пише: «Не вдаваясь ни в какие политические рассуждения, «Одеській Вѣстникъ» попрежнему будет только излагать все важнейшие события за границей в строгий их

¹ Огъѣздъ А. Г. Тройницкаго изъ Одессы. «Одеській Вѣстникъ», 1857, № 100. Некролог. Одес. Вѣстникъ», 1871, № 56; (Мурзакевич Н. Н.) «Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей», т. IX, стор. 369—372.—«Изъ бумагъ А. Г. Тройницкаго съ очеркомъ его жизни. «Рус. Архивъ», 1894 р., кн. I, стор. 556—594; Маркевич А.—Александр Григорьевич Тройницкій (Біографія, список статтів, листи). Ришельевскій Лицей и Императорскій Новороссійск. Университетъ. 1898, стор. 43—50 (портрет); Шидловскій А. Ф.—А. Г. Тройницкій. Одеській періодъ его службы «Рус. Старина», 1897 р., № 2, стор 373—378; Краткая родословная дворянъ Тройницкихъ СПб. 1911 р.

последовательности». В статті «Отъ редакціи» (15. XII. 1851 р.). Трйницький, даючи підсумки за 25 років існування газети, висловлює надію «улучшить газету в разных отношениях, а особливо отдел торговли».

По від'їзді О. Г. Тройницького, граф Строганов, що заступав на той час в Одесі уряд, вибрав на заступника йому М. П. Сокальського. Микола Петрович Сокальський¹ (1831—1871), публіцист, математик освітою, був знавцем економічних та фінансових справ. Ставши при кінці січня до виконання обов'язків редактора, він підписував газету «за редактора» з ч. 12-го до ч. 129-го, себ-то з 29-го січня до 16-го листопада 1857 р., а потім залишив редакцію, щоб з новими силами і на довший час повернутися до неї вже з 1859 року. З 16-го листопада до кінця 1857 р., себ-то з ч. 130 до 145-го газету редагував Іван Петрович Сокальський (1828—1895)², професор Харківського університету, всього він пробув редактором півтора місяці,—до свого від'їзду з Одеси.

З кінцем 1857 р. в житті «Одесского Вѣстника» заходить серйозний злам. Газета з рук представників влади (Начальника Краю,—за видавця було Управління Новоросійського та Бесарабського генерал-губернатора) переходить до Рішельєвського Ліцею, до рук його краших професорів. Протягом цілого 1858 року газета була в руках у професорів Ліцею: Олександра Івановича Георгієвського (1830—1910) та Олександра Михайловича Богдановського (1832—1902)³ та під впливом Мик. Ів. Пирогова, ученого й публіциста, що саме тоді був за куратора Одеської Шкільної Округи.

В статті «Столѣтіе Одессы» («Историч. Вѣстникъ», 1894 р., VIII, стор. 409) проф. О. І. Кирпичников пише, що знаменитий учений і педагог, Мик. Ів. Пирогов, збудив своїми циркулярами й статтями самосвідомість серед одеських педагогів та і всього громадянства й значно підняв рівень одеської літератури тим, що на його клопотання єдину тоді в Одесі газету було передано Рішельєвському Ліцеєві. Що правда, Пирогова незабаром переведено до Київ, та й «Одесский Вѣстникъ» тільки рік один (1858 р.) був у руках професорів Рішельєвського Ліцею, але Пироговські традиції не могли зникнути без сліду, як не зникли й традиції Рішельєвські та Воронцовські. Хоч «Одесский Вѣстникъ» і повернено було знов до компетенції генерал-губернатора, але новий його редактор, Микола Петрович Сокальський (що редагував був газету корсткий час у 1857 році), один з найталановитіших та найпрацьовитіших російських літераторів, за 12 років (1859—1871) запопадливої праці цю невеличку газету, що розходилася тоді в 600 примірниках, перетворив на щоденну велику газету з 3000 передплатників.

У числі 122-м за 1863 р. М. П. Сокальський, з приводу повідомлення про те, що з 1864 р. газета виходитиме шість разів на тиждень і буде збільшена обсягом, на запитання читачів про напрям газети, пише, що «Одесский Вѣстникъ» ніколи не був приватним виданням і від самого заснування його перебував під рукою Новоросійського та Бесарабського генерал-

¹ Некролог. «Одес. Вѣстникъ», 1871 р., № 106; «Изъ архива К. Э. Андреевскаго», т. II. Одесса. 1914 р., стор 353.

² Некролог проф. І. П. Сокальського: статті проф. В. Левитського та М. Сумцова, надгробні промови проф. А. Лебедева та Н. Куплеваского.—«Записки Императорскаго Харьковскаго Университета» 1896 р. кн. 3, стор. 113—120; К о в а л е в с к и й, М. М. Мое научное и литературное скитальчество. «Русская Мысль». 1895 р., кн. 1, стор. 61—80.

³ Венгеров С. А.—Источники Словаря русских писателей. т. I, СПб. 1900 р.; стор. 727 та 283; Маркевич А. И. — 25-лѣтіе Импер. Новорос. Университета. 1890 р., 526—531.

Губернатора. «Это газета полуофициальная в том смысле, что она всегда была подчинена известным обязательствам касательно печатания различных сообщений, доставляемых ей от некоторых ведомств». Проте, треба сказати, що газета виправдала себе, як політичний, економічний та літературний орган, відбиваючи на своїх сторінках громадське, промислове та розумове життя краю. М. П. Сокальський помер 19-го травня 1871 р. З цього числа й до кінця року газету підписував «за редактора» П. П. Сокальський, а з 1-го січня 1872 р. його затверджено на редактора газети. Петро Петрович Сокальський (1830—1887)¹, літератор, композитор та дослідник російської пісні, провадив газету щось 4 $\frac{1}{2}$ роки, твердо додержуючи її попередньої програми; в оголошенні на 1876 рік Сокальський дуже скромно зазначив, що не говоритиме наперед про дещо нове, що хоче запровадити, а вже заведеним звичаєм, хоче «подати його фактично, самим ділом». Свої завдання він формулює, як обслуговування «интересов Южной России».

Участь П. П. Сокальського в редагуванні газети припиняється на 117-тому числі в 1876 р., але й за цей недовгий час він одійшов був через слабкість від керування газетою, і його заступив К. Д. Гавронський з ч. 121-го в 1874 р. до ч. 169-го в 1875 р. Відомості про свою працю П. П. Сокальський подає в цікавих статтях «Юбилей Одесскаго Вѣстника», надрукованих у газеті в 1877 р. з нагоди 50-тирічного ювілею, в ч.ч. 22, 24 та 34.

Першого червня 1876 р., в ч. 118, було вміщено коротеньку замітку, що з цього числа редагування «Одесскаго Вѣстника» переходить до видавця його П. О. Зеленого. Павло Олександрович Зелений (1839—1913)² керував газетою мало не 10 років і, як освічений земський діяч, завжди намагався ставити й обмірковувати загальноземські справи на сторінках «Одесскаго Вѣстника». Проте, не вважаючи на ділові статті П. О. Зеленого в справах міського господарства, фінансових, земських (П. О. Зелений був за директора Херсонського Банка, а в 1898 р. за міського голову в Одесі) і ин.—газета відставала від темпу життя. В оповіщеннях про передплату незмінно стояло: «в том же формате, теми же отделами, в те же сроки» і т. ин. Матеріальний стан газети був дуже несталий і в середині 1885 р. П. О. Зелений зовсім покинув «Одесскій Вѣстник». Ще в кінці 1884 року, за кілька місяців до свого відходу, П. О. Зелений притяг до справи, спочатку, як співника у видаванні, а згодом і в редагуванні газети, Станислава Юліяновича Ломницького (1854—1916),³ правника—освітню.

В ч. 254 «Одесскаго Вѣстника» з 18, X. 1884 р., в замітці «От Издательства» сказано, що з приходом до видавництва газети співником С. Ю. Ломницького кошти газети збільшуються; через те, не пізніш, як на початку грудня 1884 р., буде запроваджено значні поліпшення в газеті і що-до змісту і що-до зовнішнього вигляду її. До редакції запрохано нові літературні сили, щоб колишні хиби усунути та краще озиватися на всі нові справи.

¹ Алексеев М. П.—Островский в Одессе. Сборник. А. Н. Островский 1823—1923 р. (Стор. 168 про Сокальського); Матеріали кь біографіи П. П. Сокальського. «Баянь». 1889 р. з 26-III; Карасев И. А.—П. П. Сокальскій... «Этнографич. Обзоріе», 1913 р., кн. ХСIV—ХСV.

² Венгеров, С. А.—Источники Словаря русских писателей. Т. II. 1900 р., стор. 435; «Изъ архива К. Э. Андреевскаго. Записки Э. С. Андреевскаго». т. II. 1914 р. Одеса; Михневич В. Наши знакомые. СПб. 1884 р. стор. 89—90. «Елисаветградскій Вѣстникъ» за 1894 р. (Видавець П. О. Зелений).

³ Венгеров, С. А.—Источники словаря русских писателей. т. III. 1914 р., стор. 503

Таким чином, у середині 80-тих років «Одесскій Вѣстникъ» зробив спробу не тільки заложити матеріальні, грошові підвалини, а й оживити «скучну» газету, зробивши її «более чуткою».

В замітці «От Редакції» читачів повідомлено, що з 1886 року зменшується ціна, що газета виходитиме й у понеділки, що розгортаючи крайовий відділ заведено спеціальні філії редакції в Кишиневі, Херсоні, Катеринославі та Єлисаветі. В кінці повідомлення висловлено надію, що «залог успеха нашего органа заключается в независимости и объективном отношении к разным общественным течениям, что отсюда и вытекает вся формула деятельности в будущем: удержатъ за «Одесскимъ Вѣстникомъ» репутацию всестороннего выразителя нужд и потребностей Юга России». Ці спроби С. Ю. Ломницького, що потягли за собою навіть адміністративні кари («Русская печать и цензура въ прошломъ и настоящемъ» В. Розенберга и В. Якушкина М. 1905, стор. 250 та), не підсилили проте газету на довгий час, і 31-го травня 1889 р. вийшло останнє за його редагуванням число 142-ге. Така сама скороминуша, але ще більш хитка була й участь у газеті В. В. Кірхнера, що перейняв був видавництво від С. Ю. Ломницького.

Володимир Вікентієвич Кірхнер (1848—1923 р.)¹ громадський діяч, фундатор і незмінний керівник Одеського ломбарду, на початку свого керування газетою дав статтю, в якій говорить, що «Одесскій Вѣстникъ» живе життям «Южно-Русского Края» вже більш як півсторіччя, що все, варте уваги, занотовувано на його сторінках, і що «без этого важнейшего краевого исторического документа никакая история Новороссии или Одессы немыслима». Він хоче далі провадити ці традиції і, маючи в газетній справі досвід (на початку 80-тих років В. Кірхнер редагував і видавав ув Одесі «Пчелку») він теж «оновлює» газету та «поповнює» склад співробітників. Таким чином, стаючи до видавництва (1. VI. 1889 р.), В. В. Кірхнер обіцяв відродити газету. Заходів до того він дійсно уживав. Він запрохав був до співробітництва П. О. Зеленого, Вас. І. Немировича-Данченка, Д. Коропчевського (кол. редактора «Знанія» та «Слова»), публіциста С. Н. Южакова й інші літературні сили, але виявилось, що всього цього було замало. Енергія В. В. Кірхнера подалася. В Одесі того часу вже виходили й інші газети, що привертали до себе читачів. Окрім того, справа вимагала таких коштів, яких «Одесскій Вѣстникъ» не мав. Коли ж В. В. Кірхнерові пощастило нарешті одержати в позиčku від Маразлі на газету 30.000 карбованців, то ця матеріальна залежність витворила чимало труднощів, що впливали на напрямок газети. За таких умов керувати виданням було занадто важко, гроші миналися, а ворожнеча з «Новорос. Телеграфом», на чолі якого стояв М. П. Озмідов, та цензурні причіпки примусили В. В. Кірхнера зректися редагування вже через рік, а видавництва через чотири роки², 1890 року, 27-го жовтня, В. В. Кірхнер передав редагування газети Максимілянкові Максиміліяновичу Арнольдowi³, що пережив газету тільки на

¹ Кірхнер, В. В.—Одесскій частный ломбардъ (Звідомлення за 10 р. і 25 р.) К-р, В.—Судьба юмористич. журналовъ въ Одессѣ. «Южно-Рус. Альманахъ» 1902. Одесса. Оса Фрейденберг)—Судьба юмор. журналовъ. «Южно-Рус. Альманахъ». 1900 р.

² Відомості про участь В. В. Кірхнера в «Одесском Вѣстникѣ» ласкаво подала нам удова В. Кірхнера.

³ Чехович П. С.—Записка о нуждахъ Одесскаго порта, его расширеніи и улучшеніи. Одесса 1894 р. (Про Арнольда див. передмову до книги). В Одеському Округовому Архівному Управлінні у справах Одеського Градоначальства (1890, 2448) є цікавий документ про те, що видавець «Одесскаго В.» В. В. Кірхнер звернувся до Головн. Упр. в справах друку з прохання затвердити на редакторстві одну з

чотири роки й трагічно помер¹, мавши 45 років віку. Ця остання зміна в складі редакції нічим по суті на газеті не відбилася. Фінансовий стан газети не покращав (видавцем лишався той самий В. В. Кірхнер),—навіть погіршав, бо на 1890 рік припадає пожежа в друкарні, що ж до керівництва, то воно фактично і за В. В. Кірхнера, і за М. М. Арнольда перебувало в руках енергійного та здібного секретаря редакції, Євгена Івановича Борисова². Даючи звичайні обіцянки, що мають бути заведені зміни та «поліпшення» М. М. Арнольд зазначав, що ставить собі завдання утворити окремих відділ «Бібліографія» та підсилити відділ фельєтонів. По-за цим підкреслюється, що газета служитиме «местным южнорусским интересам».

Але захитаний ще з часів П. О. Зеленого стан газети де-далі гіршав, і останнє десятиріччя в житті «Одесского Вѣстника» минало в безупинній боротьбі за саме існування газети. В квітні 1893 р. В. В. Кірхнер зовсім одійшов од «Одесского Вѣстника», і редактором-видавцем залишився сам М. М. Арнольд, але не на довго, бо за чотири місяці по тому, 26 серпня 1893 р. вийшло останнє число, й існування «Одесского Вѣстника» припинилося. Вже в останні місяці була спроба притягти ще одну людину до редакування газети: на другого редактора було затверджено Олександра Спиридоновича Попандопуло (1852—1910 р.)³, але вже надходив момент згасання газети. В «Одесскихъ Новостяхъ» з 2. ІХ. 1893 р., ч. 2719, надруковано повідомлення від «Одесского Вѣстника», що «вследствие приостановки издания подписчикамъ высылается газета «Одесскія Новости». На тій же таки сторінці редакція пише, що «рассылка производится впредь до возобновления издания». Про надії М. М. Арнольда й О. С. Попандопуло воскресити газету свідчить оповістка («Одес. Новости» ч. 2812 з 12 грудня 1893 р.), що «издание «Одесского Вѣстника» будет возобновлено в непродолжительномъ времени», нарешті остання спроба, про яку згадує Г. Н. Карант у книзі «Вѣкъ» («Иллюстрированная Лѣтопись Одессы» 1894 р.): «М. М. Арнольд выпустил в 1894 г. один номер газеты, чтобы не потерять права на издание». Єдине число «Одесского Вѣстника», випущене 1894 року, датовано 26 серпня (7-ІХ) № 1. В ньому позначено, що 1894-й рік—це 68-ий рік видання, і вказано адресу редакції та контори: Друкарня «Новоросійського Телеграфа», Нова вул., буд. Озмідова,—цікава деталь у зв'язку з тією ворожнечою, що була між цими газетами. Змістом випущене число надзвичайно бліде: оповістки, урядові накази, телеграми, передова стаття місцевого характеру, фельєтон, комерційна хроніка й театральні звістки. Випущене ч. 1—слабіше за будь-яке число з попередніх років, але особливо характерне в йому те, що, не зважаючи на перерву протягом цілого року, в газеті ні єдиним словом про це не згадано, як також ні слова нема про

трьох осіб: а) б. проф. Варшавського універ. Вол. Яковлева, в) пом. присяжного пов. Є. І. Борисова та с) сина свящ. Ігнатія Мик. Потапенка. Управління відкинуло кандидатури Борисова (секретаря редакції) та белетриста Потапенка, виходячи з міркувань про фіктивність їх редакторства та непридатність вести газету в урядовому дусі. Кандидатура Яковлева була відкинена так само і на редакторській посаді через місяць затвержено Максиміліяна Арнольда, столоначальника канцелярії Керченського городонацальства.

¹ Самоубійство М. Арнольда. Южное Обозр. 1897 № 120.

² С. Є.—Є. І. Борисов (некролог). «Л.-Н. Вістник», 1900, кн. VII, стор. 73
Комаров М. Франко Ів.—Євген Борисів, Посмертна згадка. «Л. Н. Вістник», 1900, кн. VIII, стор. 123—128. О. Рябинин-Скляревський—З революційного укр. руху 70-х рр. «Україна» 1926, 5, стор. 128.

³ Павленков, Л. Н.—Книжне дѣло в Росіи въ 1894 г. «Историч. Вѣстникъ», 1894 р., кн. VIII, стор. 585; Некролог. «Одесскія Новости» 5-І-1910 р. № 8008 «Одесскій Листокъ» 5. І. 1910 р. № 3 (Статті А. М. де-Рибаса, Александровського й ин. (портрет).

дальші перспективи газети. Підписав газету редактор-видавець М. Арнольд. Таким чином, хоч формально право зберігалось ще протягом року, але, фактично, «Одесскій Вѣстникъ» перестав існувати 26 серпня 1893 р.

Слід одзначити, що газета ця користувалася певною популярністю й авторитетом. «Сѣверная Пчела» в 30—40—50-х роках передруковувала замітки з «Одесскаго Вѣстника», «Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland», Berlin, 1846, Bd. V. Н.2 передрукував статтю «Statistisches über Odessa». Брали матеріал з «Одесскаго Вѣстника» не раз і інші громадські, політичні, літературні та театральні газети й журнали минулого сторіччя.

Так збігло життя найпершої одеської газети. 67 років вона служила ширенню освіти. Сторінки її в 1857—1858 рр. відбили на собі вплив М. І. Пирогова, що в ці роки надав був газеті той напрямок, який визнано за шкідливий, а газету в 1859 році знову повернуто під генерал-губернатора. Ставлячись навіть критично до газети за окремі періоди її існування, все ж не можна взагалі відкинути, «що «Одесскій Вѣстникъ» мав, як на свій час, велике значення і має право зайняти не останнє місце в історії провінціальної преси.

Списе друкованих з історії газети „Одесскій Вѣстникъ“ джерел.

- Смѣсь. Журналистика (про «Одесскій Вѣстникъ» підпис: «Журнальный Сыщикъ» — С. Д. Полторацький) «Московскій Телеграфъ», Част. XVI, стор. 13-15, 1827 р. і част. XIV, стор. 189—193, 1827 р. Порівн. XIV част.19, стор. 576—578, 1828 р.
- О періодическихъ изданіяхъ въ Одессѣ. «Одесскій Вѣстникъ» № 4, 18. II. 1828 р. Edward Morton. Travels in Russia and Residence at St. Petersburg and Odessa in the years 1827—1829. London. 1830 (на стор. 297—299 коротка історія одеської преси й заснування «Одесскаго Вѣстника»).
- Новороссійскій Календарь, изд. П. Морозовым. 1836. Одесса. (На стор. 75 про «Одеск. Вѣстникъ»).
- Вѣсти изъ Одессы. («Одесскій Вѣстникъ»). «Москвитянинъ», ч. II, № 4, стор. 554, 1841 р.
- Андреевскій И. С. Литературная лѣтопись Одессы. «Одесскій Альманахъ на 1840 г.» Одесса, 1839 р. Стор. 1—39.
- «Одесскій Вѣстникъ» № 33 за 1835 р.; № 113 за 1856 р.; № 2 за 1858 р. та № 13 за 1877 р.
- Очеркъ заслугъ, сдѣланныхъ наукамъ свѣтлѣйшимъ княземъ Михаиломъ Семеновичемъ Воронцовымъ. Одесса. 41 стор. 1860 р. (Стор. 10—11); видрукований у 1858 р. в «Запискахъ Одесскаго Общества Истории и Древностей» т. IV, стор. 398.
- Скальковскій А. Одесса за 40 лѣтъ назадъ. «Труды Одесскаго Статистическаго Комитета», стор. 47—68. Одесса 1870 р.
- Мордовцевъ Д. Л. Печать въ провинціи. «Дѣло», т. 10, стор. 9, 1875 р.
- Ивановъ К. М. За и противъ. Письма въ редакцію. Характеристика дѣятельности «Одесскаго Вѣстника». — «Новороссійскій Телеграфъ» № 567, 1876 р.
- Ширяевъ Н. Начало газетнаго дѣла в Россіи. Одесса. 36 стор. 1876 р.
- Сокальскій П. П. Письмо къ редактору по поводу 50-лѣтняго юбилея «Одесскаго Вѣстника». №№ 22, 24, 34, 75 за 1877 р.
- Яковлевъ В. А. Печать въ Новороссіи. Историческій очеркъ. «Югъ», кн. I, стор. 8-27. 1882 р.
- Усовъ П. С. Изъ моихъ воспоминаній. (Про «Одесскій Вѣстникъ» в 1862 р., стор. 531—532). «Историческій Вѣстникъ», Март, 1883 р.
- [Про зміни в складі редакції «Одесскаго Вѣстника»] «Бібліографъ», стор. 19, № 1 за 1885 р.; стор. 216, № 4—5 за 1889 р.; стор. 530, № 12 за 1890 р.

- Полонский Я. П. Дешевый городъ. Хроника-романъ. СПб. 1886. (Див. стор. 307, 352 і ин.)
- С (авенко) О. Воспоминанія о П. П. Сокальскомъ. «Новороссійскій Телеграфъ», № 3679 за 1887 р.
- Шербань Н. Тридцать два письма И. С. Тургенева и воспоминанія о немъ. «Русскій Вѣстникъ», кн. VIII, стор. 4, за 1890 р. Порівн. «Одесскій Вѣстникъ» №№ 43 і 44, 1863 р. фельетоны: Письма изъ захолустья. Старые Дѣла. Олимп Оразскій.
- Скабичевскій А. М. Очерки исторіи русской цензуры (1700 — 1863). Изд. Ф. Павленкова. М. 1892 («Одесскій Вѣстникъ» стор. 411—415).
- Эльсгольц О. Russica. Библиографическая роспись повременныхъ изданій на иностранныхъ языкахъ... Приложение къ «Россійской Библиографіи» 1881 р. 1 марта, № 80.
- Кирпичников А. Столѣтіе Одессы. «Историческій Вѣстникъ», Августъ, стор. 389—411 за 1894 р.
- Його ж. Очерки по исторіи новой русской литературы (глава «Умственная жизнь Одессы въ первое столѣтіе», стор. 440—478). М., т. I, изд. 2, стор. 483. 1903 р. [Про «Одесскій Вѣстникъ»] «Новь», т. XXII, № 4, стор. 53 за 1888 р.
- «Вѣкъ». Иллюстрированная Лѣтопись Одессы. Одесса. 1894р.
- де-Рибас Л. М. Изъ прошлаго Одессы. Сборникъ. Одесса. 399 стор. 1894 р.
- Коханскій В. Одесса за 100 лѣтъ. Историческій очеркъ и иллюстрированный путеводитель. Одесса. Стор. 126—127, 1894 р.
- Одесса. (1794—1894 г.) Изданіе Городского Общественнаго Управленія. К 100-лѣтію города. Одесса. 836 стор. 1895 р.
- Ришельевскій Лицей и Императорскій Новороссійскій Университетъ. Часть I, стор. 46—48. Одесса. 1898.
- П-ий Н. Обзоръніе внутренней жизни. (Одесская пресса). «Новое Слово», № 11. 1896 р.
- Глинскій Б. Б. Печать въ провинціи. Стор. 298 — 301. «Историческій Вѣстникъ», № 1. 1898 р.
- Хмелевскій И. К. Г-н Б. А. Шпаковскій и его правда объ одесской психіатрической эпопеѣ. СПб. 27 стор. 1898 р.; Шпаковскій Б. А. На судъ общественный. 389 стр. Одесса. 1898 р.; Його-ж. Быль-трава, небыль-вода, 50 стор. СПб. 1899 р. (В цих працях, що подають полеміку Шпаковського з Хмелевським, є матеріал про «Одесскій Вѣстникъ»).
- Гольц-Миллер И. И. Из воспоминаній объ Одесѣ. «Одесскія Новости», № 8017. 1910 р.
- Попруженко М. Г. Одесская Городская Публичная Библіотека (1830 — 1910). Исторический очеркъ. (Про «Одесскій Вѣстникъ» на стор. 3—10). Одесса 84. стор. 1911 р.
- Його-ж. Памяти вице-президента Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, Н. И. Пирогова, Одесса. 1910. (стор. 5). Окремий відбиток з XXIX т. «Записокъ Императорск. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей».
- Туманскій В. Стихотворенія и письма («Одесскій Вѣстникъ» стор. 409—410). СПб. 1912 р.
- (Одесская печать за 40 лѣтъ назадъ—Статьи Авалиани, С.; де-Рибаса, А; Афанасьева и др.) «Одесскій Листокъ». Юбилейное приложение къ № 313. 25 декабря 1913 г.
- Егоров Анатолій (Конспаров). Страницы изъ прожитого т. II. 1913 р. (стор. 70—77 про періодичні видання в Одесі; стор. 40—43 про цензуру «Одесскаго Вѣстника»).
- де-Рибас А. Старая Одесса. Историческіе очерки и воспоминанія. 364 стор. Одесса 1913 р.

- Флоровский В. В. Odessica. «Известія Одесскаго Библиографическаго Общества», вып. 6, т. II, стор. 282—288. 1913 р.
- Чижиков Л. А. Odessica. Библиографическіе матеріалы для исторіи города Одессы. Там-же, вып. 4, т. II, стор. 180—192. 1913 р.; вып. 1, т. III, стор. 35—48. 1914.
- Изъ Архива К. Э. Андреевскаго. Записки Э. С. Андреевскаго. Под редакціей съ предисловіемъ и съ примѣчаніями С. Л. Авалиани (Тут оцінюється «Одесский Вѣстникъ» сурово, але разом з тим подано цікавий матеріал про газету й про деяких її керівників). т. I, стор. 373. 1913 р.; т. II, стор. 362. 1914 р.; т. III, стор. 375. 1914 р. Одесса.
- Белокопский И. П. Отрывки изъ воспоминаній. (Про співробітників «Одесскаго Вѣстника»)—Южакова, Герцо-Виноградського й ин.) «Голосъ Минувшаго», кн. 3—4, стор. 135—154, 1914 р.
- Кауфман А. За кулисами печати. (Листки изъ архива стараго журналиста). (Матеріяли до історії Одеської преси). Там же, кн. 6, стор. 182—186. 1914 р.
- Його-ж. За кулисами Университета - юбиляра. (Изъ воспоминаній и бесѣдъ) (Про «Одесский Вѣстникъ» стор. 165—166). Там-же, кн. 10, 1915 р.
- Филиппова А. Мое сотрудничество въ «Одесскомъ Вѣстникѣ». «Извѣстія Одесскаго Библиографическаго Общества», вып. 6, т. III, стор. 265—274. 1914 р.
- Лисовский Н. М. Русская періодическая печать 1703—1900. Петроград. 267 стор. 1915 р. (В цій праці трапляються деякі недогляди: не сказано, що редактором був І. П. Сокальський у 1857 р. і О. С. Попандопуло в 1893 р.; названо Гавровський, замість Гавронський і ин.).
- Мезьер А. В. Словарный указатель по книговедению. Л. 1924 р. (Про «Одесский Вѣстникъ» стор. 351 і 849).
- Вугман И. С. 95 лет жизни и деятельности Одесской Государственной Публичной Библиотеки. 1830—1925 г. Ленинград. Стор. 17. 1926 р. Див. «Сборник, посвященный 35 лет. деятельности Л. Б. Хавкиной». Л. 1926 р.

Спис головніших співробітників „Одесскаго Вѣстника“.

Агнеевский-Прутянов С.	Витек, Л.
Албранд, Г.	Владимиров, В. М.
Афанасьев, Г. Е.	Волянский, В. В.
Базили, К.	Воскалович, Д.
Балдескул, А.	Вучетич, Н. Г.
Барский, С. А.	Вучина, И. Г.
Белокопский, И.	Гавронский, К. Д.
Белявский, П.	Галаган, И.
Березин, Ф.	Галка, А. Я.
Бернштейн Н.	Гаузнер, К.
Бертенсон, В. А.	Георгиевский, А. И.
Бларамберг, И. П.	Герцо-Виноградский (Икс).
Бобровский, С.	Герасимов, М.
Богдановский, А. М.	Гильберштадт, С.
Бориневич, А. С.	Голенищев, А.
Борисов, Е. И.	Гоняев, М. К.
Бострем, Ю. К. (Стембо)	Горонович, И.
Брауд, О.	Гренберг, К.
Бродский, А.	Гросул-Толстой, П.
Брунов, Ф. И.	Грузевич-Нечай, Г.
Буковецкий, И.	Губер, К.
Бычихин, А. Ф.	Гулак, И.
Вартлинский, О.	Давидович, С.
Васильков, А.	Деларю.
Васильковский, Е. В.	Демоль.
Вахтель, И.	Дзеушинский, В.
Великанов, А. С.	Диллэн, Э.
Венгрженковский, С.	Домбровский, Ф.
Вериго, А. А.	Дувин, И.

- Евстафьев, А.
 Жебровский, К.
 Журба, О.
 Завадовский, А.
 Загайдачный, О.
 Захарьевич, Ф.
 Зеленый, П. А.
 Знайко, Ф.
 Зонтаг, А.
 Ильин, Н.
 Инокентий, архиепископ.
 Кабеттов, И.
 Калагеоргий, Н.
 Каннер, С. Л.
 Канелли, С.
 Карвацкий, П. В.
 Карпов, Н.
 Картамышев, К.
 Косарев, Ст.
 Кирпичников, А. И.
 Клиндер, П.
 Колчанов (Nord).
 Комарницкий, А.
 Корф, Н. А., барон.
 Кочубинский, А. А.
 Кравцов, В.
 Крутов, П.
 Крыжановский, В.
 Курочкин, С. Г.
 Кузнецов, С. К.
 Кузьминский, А. М.
 Кулишер, М. И.
 Кульшин, П.
 Лагард, Т.
 Лазарович, С. Б.
 Левшин, А. И.
 Леонгард, П.
 Лернер О. М.
 Лидерманн, Д.
 Луговский, Н.
 Лундевский, А.
 Лядов, И.
 Маляренко, И.
 Марини, П. Я.
 Маркевич, А. И.
 Марцинкович, П.
 Матвеев, А.
 Матисов.
 Мачтет, Г. А.
 Микеладзе, С.
 Михневич, К.
 Морозов, П. Т.
 Надлер, В. К.
 Назарьева, К. В.
 Немирович-Данченко, Вас. И.
 Новицкий, Я. П.
 Овсяннико-Куликовский, Д. Н.
 Овсяний, К.
 Оджаков, П. В.
 Эзмидов, М. П.
 Окс, И. М.
 Олбин, С.
 Орбинский, Р. В.
 Оршанский, И.
 Остаповский, П.
 Палимпсестов, И. Я.
 Панов, С. Л.
 Перетц, П.
 Пирогов, Н. И.
 Плаксин, С. И.
 Платонов, Е. И.
 Полозов, Н.
 Потапенко, И. Н.
 Пржишековский, Р.
 Пухов, А.
 Райка.
 Рекало, Е.
 Ренельт, К.
 Розберг, М. П.
 Россолов, И.
 Ротман, Ф.
 Русов О. О.
 Рибальский, Е.
 Рильский, Т. Р.
 Саич, А.
 Сакемгариди, С.
 Семенов, Е.
 Скавронский, А.
 Скальковский, А.
 Славони, Г.
 Сокальский, И. П.
 Сокальский, Н. П.
 Сокальський П. П.
 Соколов, Г. И.
 Сонин, П.
 Стемповский, И.
 Стомоняков, С.
 Страшков, Н. Д.
 Стурдза, А. С.
 Сугач, В.
 Сумароков, А.
 Суручан, Д. Д.
 Сухомлинов, Ф.
 Сычевский, С. И.
 Тебу-де-Марини, барон.
 Тепляков, В. Г.
 Токарев, Г.
 Тороповский, П.
 Тройницкий, А. Г.
 Тройницкий Н. Г.
 Туманский, В.
 Узелац, П.
 Умисса, А. И.
 Филипова, А.
 Федоров, И.
 Хари, Р.
 Хиждеу, Б.
 Циммерман, Я.
 Черепов, М.
 Черкес, И.
 Черняев, В. В.
 Чернышевский, К.
 Чижевский, Л.
 Чудновский, М.
 Шрам, К.
 Щерецкий, В.
 Эрдели, А.
 Южаков, С. Н.
 Юхницкий.
 Ясинский, И. И.
 Яцимирский, А. та інші.

Таблиця редакторів і видавців „Одесского Вѣстника“.

Рік	Редактор	Видавець	Кількість чисел на тиждень	Кількість чисел за рік	Рік	Редактор	Видавець	Кількість чисел на тиждень	Кількість чисел за рік					
1827	Брунов, І. Левшін, О. Морозов, П. Страшков, Д. Розберг, М. Тройницький, О. Г. до ч. 111857. 26/1. 3 ч. 12-го до 129-ю за редактора М. Сокальський. 3 ч. 130-го до 145 за редактора П. Сокальський. Богдановський, О. Георгієвський, О.	Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора.	Двічі на тиждень: що-середі та суботу	104	1859	Сокальський, М. П. До ч. 104 Сокальський, М. Ч. 105—290 за редактора Сокальський, П. Сокальський, П. № 1—111 Сокальський, П. 112—286 Гавронський, К. 1—168 Гавронський, К. 169—284 Сокальський, П. 1—117 Сокальський, П. 118—288 Зелений, П. Зелений, П. до ч. 58 1885 р. Ломницький, С. до ч. 142. 1889 р. Кірхнер, В. Ч. 1—149. Кірхнер, В. 149—343 Арнольд, М. В 1893 р. був затверджений на 2-го редактора Попандопуло, але не починав виконувати обов'язків	Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора.	Шо-вікря, септис та суботу	104	145				
1828				104	1860				145	1861	145	1862	145	146
1829				104	1863				105	1864	105	1865	104	141
1830				104	1866				103	1867	103	1868	103	146
1831				103	1869				102	1870	102	1871	103	141
1832				102	1872				103	1873	103	1874	103	146
1833				103	1875				103	1876	103	1877	103	291
1834				103	1878				150	1879	150	1880	150	288
1835				145	1881				145	1882	145	1883	145	287
1836				145	1884				145	1885	145	1886	145	287
1837				145	1887				145	1888	145	1889	145	286
1838				145	1890				145	1891	145	1892	145	288
1839				145	1893				145	1894	145	1895	145	288
1840				145	1896				145	1897	145	1898	145	285
1841				145	1899				145	1900	145	1901	145	285
1842				145	1902				145	1903	145	1904	145	285
1843				145	1905				145	1906	145	1907	145	285
1844				145	1908				145	1909	145	1910	145	288
1845	145	1911	145	1912	145	1913	145	288						
1846	145	1914	145	1915	145	1916	145	285						
1847	145	1917	145	1918	145	1919	145	285						
1848	145	1920	145	1921	145	1922	145	288						
1849	145	1923	145	1924	145	1925	145	350						
1850	145	1926	145	1927	145	1928	145	350						
1851	145	1929	145	1930	145	1931	145	350						
1852	145	1932	145	1933	145	1934	145	347						
1853	145	1935	145	1936	145	1937	145	343						
1854	145	1938	145	1939	145	1940	145	339						
1855	145	1941	145	1942	145	1943	145	335						
1856	145	1944	145	1945	145	1946	145	321						
1857	145	1947	145	1948	145	1949	145	1						
1858	145	1950	145	1951	145	1952	145							

Усього було випущено 13267 чисел.

Подав Я. З. Берман.

XIV

В. М. ОТРОКОВСЬКИЙ.

(З нагоди 10-х роковин смерті).

26 квітня 1928 року минуло десять років з того сумного дня, коли несподівано рано—на 26-му році—обірвалося після недовгої хвороби життя Володимира Михайловича Отроковського—талановитого історика літератури, витонченого поета і глибокої та прекрасної людини. Це одна з тих утрат, що завжди боляче відчуваються, і ми добре пам'ятаємо, як відгукнулись на передчасну смерть В. М. не тільки близькі друзі та товариші в роботі на полі науковому, літературному, педагогічному та кооперативному, а й ширші кола суспільства. Пощастило навіть зібрати гроші на пам'ятник—він і тепер стоїть на могилі на цвинтарі Вознесенської церкви й вирізблено на ньому сумно-мелодійні рядки з поезії самого В. М.:

Нежней не могут быть слова,
Печальной звать не могут звуки,
Чем свет весны и синева
Над тихим кораблем разлуки.

Подаємо тут короткі відомості про В. М. та бібліографію його друкованих праць. В. М. Отроковський народився 1892 р. на Поділлі, (с. Кудринці), вчився спочатку в Немирівській гімназії, потім після конкурсних іспитів вступив (на стипендію) до Колегії Павла Галагана, яку закінчив 1910 р. з золотою медаллю. На історично-філологічному факультеті Київського Університету В. М. з першого-ж курсу почав працювати в філологічному семінарі проф. В. М. Перетца. В лютому 1911 року під час екскурсії семінару до Петербургу В. М. береться до студіювання рукописів, що містять «повість о купце Басарге» (див. проф. В. Н. Перетцъ. Отчетъ объ екскурсії семинарія русской филології в С.-Петербурзь 13—28 февраля 1911 года. Київъ. 1912. ст. 96—97). Згодом ця праця розгорнулася і в-осени 1913 р. В. М. здобув за неї від іст.-філ. факультету золоту медалю. В рецензії проф. В. М. Перетца, надрукованій в «Университетских Известиях» (1914. № 9, ст. 37—43) відзначено високу вартість просторої (526 сторінок поштового паперу великого формату) розвідки В. М.: «Будучи вполне самостоятельной, предлагая новые выводы, обоснованные на обильном и критически рассмотренном материале, работа автора могла бы быть представлена в качестве диссертации на степень магистра рус. яз. и слов.». З 36 списків повісти, розкиданих по російських та закордонних бібліотеках, В. М. міг використати 27 цілком і 4 частково, інші лишилися неприступними з причин, від дослідника незалежних. Коли нагадати, що до того часу було надруковано лише 4 списки, то ясно стане, як багато рукописного матеріалу довелося В. М. розшукати в архівах та бібліотеках і вперше використати, підходячи до нього з гострою зброєю філологічної аналізи. Встановлюючи джерела повісти, В. М. виявляв, як зазначав у згаданій рецензії проф. В. М. Перетц, «прекрасную осведомленность в старинной литературе повестей светских и религиозных, начитанность—можно сказать, редкостную у студента. Также хорошо знаком автор и с репертуаром русских народных сказок; не чужд и знакомства с сказками других народов». Риси самостійного дослідника уже цілком виявились у молодого автора (В. М. мав тоді 21 рік): «Встречаясь с необходимостью

вступать в полемику с предшественниками, касавшимися изучения Повести, автор обнаруживает находчивость и остроумие не верхогляда, а вдумчивого исследователя; он удачно и основательно полемизирует с г-ном А. Веселовским, давая более правдоподобные выводы из изучения материала, чем этот знаменитый ученый. Это обстоятельство само по себе немаловажно», підкреслював проф. В. М. Перетц. На жаль, ця видатна праця до цього часу залишається в рукопису.

Ще сумніша доля спіткала пізнішу—меншу розміром, але блискучу (стислу й глибоку, з тонкою стилістичною аналізою) розвідку В. М.: «Демонологические мотивы в древне-русской литературе» (по поводу книги Ф. Рязановского. «Демонология в др.-русск. литературе» М. 1916)». Зачитана 6 грудня 1917 р. на засіданні «Историко-литературного Общества при университете св. Владимира» (секретарем якого був В. М.) ця доповідь десь загубилася після смерті В. М. і до цього часу її не пощастило розшукати. Коротку-ж рецензію В. М. на книгу Рязановського, надруко-

В. М. Отроковський
(з портрету 1910 р.)

лізувати, а давати також і синтез. Співнявся О. А. Назаревський у своїй доповіді (рукопис її я зміг використати для цієї замітки) і на різноманітності й широті дослідницьких інтересів В. М.: стара свіцька повість з її складними відношеннями до книжної традиції і живої народної казки (Басарга), XV—XVI віки з їх релігійними шуканнями та своєрідною ідеологією духовної і свіцької влади (стаття «Мотив преследования еретиков...»), діяльність українських друкарів і укр. вірші XVII в. (монографія про Т. Земку), ранні переклади античних поетів (незакінчена праця про Горація і Тредьяковського), нарешті цікава, але й запаутана, складна галузь народної демонології—на цих питаннях найбільше співнявся В. М. і зміг сказати своє слово.

Та В. М. був не тільки серйозний учений суворої філологічної школи, а й видатний поет—тонкий лірик і майстер слова. Писати вірші він почав рано—років десяти, але за життя надруковано було лише дві його поезії, одна з'явилася в журналі, що вийшов в у день похорон

вано в журналі «Вѣстникъ Европы» (1917, квітень—червень, ст. 720—723) ще до написання самостійної розвідки, привід для якої дала «Демонологія в др.-русск. литературе». А. О. Назаревський, характеризуючи на жалібному засіданні «Ист.-лит. Об-ва» у травні 1918 р. історично-літературну спадщину В. М., особливо високо ставив працю його про демонологічні мотиви, де яскраво виявилось уміння дослідника не тільки ана-

В. М., поверх десятка поезій надруковано було потім, як «посмертні» в київських журналах. В. М. не поспішав друкувати свої поезії, ставлячись до себе з великими вимогами, весь час шукаючи найкращого вислову своїм прагненням до подвигу й творчості:

Дальний подвиг никем не разгадан,
Давний посох безстрашен и прям.

Ці рядки можуть бути епіграфом до всієї поезії В. М., що в ранні роки зачарована була інтимною лірикою Фета, потім зазнала певного впливу кованих строф Валерія Брюсова і нарешті знайшла найбільшчужих провідників—в авторі мелодійних і туманних «Стихов о Прекрасной Даме» і вишуканому різьбярі «Кипарисового Ларца». Але ні Блок, ні Анненський не затіняють своєрідності поезії В. М. Належачи до школи символістів, до покоління, що в добу реакції і світової війни устами Блока характеризувало себе:

Рожденные в года глухие
Пути не помнят своего...

В. М. дав у своїй поезії самотню сповідь мрійного і скорботного шукача, що

... уединяться от всего привык,
Жить одиноко, думать над собою
И в далях смутных видеть нежный лик.

Характерні для символістів мотиви песимізму і втоми, мотиви, що знайшли відгук і в тогочасній українській поезії, позначились у творчості В. М. особливо в роки світової війни—

«На рубеже свинцом изрытых меж»
(Поема «Бледная Лазурь»).

Револуція одкривала перед В. М. новий шлях—шлях активної участі в утворенні нових форм життя. В. М., що й раніш не стояв осторонь суспільного життя (головування в студентській видавничій комісії університету, прибуток якої йшов на допомогу політичним засланцям), не кидаючи науково-літературної та педагогічної роботи, починає працювати в кооперації, організовує в «Дніпросоюзі» культурно-просвітний відділ і завідує ним. В одну з подорожів на периферію В. М. застудився, виснажений в цей час (В. М., крім усього, ще кінчав магістерські свої іспити) організм не міг боротись з «еспанкою» і передчасна смерть обірвала життя надзвичайно талановитої людини, що тільки входила в процес українського культурного життя. Цей інтерес до українського слова накреслився ще раніш—в науковій роботі В. М. (1. Опис говірки с. Кобилевки, надрукований в «Известіях Отделения русского языка и словесности» Російської Академії Наук, 1914 року, 2. Праця про Т. Земку), 1917 року він поглиблюється і поширюється. Стаття «Культурно-просвітня діяльність споживчих товариств», надрукована в «Кооперативній Зорі» (1918 р. № 5) була одною з перших спроб В. М. писати мовою українською. Ще раніш, в осени 1917 року, В. М., що жив тоді зо мною в одному приміщенні на Діонісійському заулку (№ 2) якось казав мені (що ще не опанував тоді української літературної мови): «Давай, напишемо і випустимо по збірці українських віршів»... Лише після смерті В. М., перегортаючи його папери, я знайшов серед них аркуш

паперу з українським віршем, написаним у грудні 1917 року в типовому для В. М. символістичному стилі:

Срібне димчaste—без краю
і розгорнулось на мить...
Десь... по-над скелі Синаю
Барва кривава горить.
Дух не віщує й пророче
Слово—як відгук з-за скель;
І загороджує очі
Хвиля іржавих пустель.
Далі-ж—срібнястого дима
Постать—чарівная тінь;
Вітер—сурма серафіма,
Білий сніговіру кінь...

Ця спроба—в старій манері—звичайно, не може дати уявлення про ті творчі можливості, що розгортались перед В. М., але й вона примушує ще більше пожалкувати, що так рано обірвалось напружене і глибоке життя. Але ті, що близько знали В. М., і навіть ті, що мали нагоду хоч раз побачитись з ним, знають, що в його постаті ми втратили не тільки вченого, поета, педагога і т. инш., а й видатну людину—глибоку і прекрасну. В «Дневнике А. А. Блока» («Издательство писателей в Ленинграде», ст. 188) знаходимо такий запис—з 4 березня 1913 р.: «Вечером пришел милый студент из Киева, Вл. Мих. Отроковский». Це вражіння з інтимного щоденника Блока, що ставився з великими вимогами до людей, цілком збігається з листом, надісланим пізніше від Блока до В. М. у відповідь на кілька поезій, переданих Блокові. Відзначаючи в цих поезіях «певучість» і «молододість» (початок 1913 р.—В. М. був 21 рік) Блок пише (23 квітня 1913 р.): «Во всяком случае, Вы сами пока мне понравились больше стихов, а это я думаю, всегда важнее. Без человека (когда в авторе нет человека) стихи—один пар». Блок бачив В. М. один вечір, але схопив у молодому студенті Київського університету—те, що кидалося в вічі всім, кому доводилось зустрічатись з В. М.

Бібліографія друкoваних праць В. М. Отроковського.

І. Розвідки, замітки і рецензії.

1) «Завѣты Гоголя искусству» (реферат) і «Связь природы съ жизнью человека по произведениямъ И. С. Тургенева» (резюме реферата) — «Ежегодникъ Коллегіи Павла Галагана. Съ 1-го октября 1908 г. по 1-е октября 1909 г. Годъ 14-й. Кіевъ. 1909 (ст. 47—53 і 45).

2) «Списки повѣсти о купцѣ Басаргѣ» — «Проф. В. Н. Перетцъ. Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ С.-Петербургъ 13—28 февраля 1911 г. Кіевъ 1912». ст. 96—97. (відбитка з «Университетскихъ Извѣстій»).

3) Студії над повістю про Басаргу—«Проф. В. Н. Перетцъ. Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Москву 1—12 февраля 1912 года». Ст. 91—95 (відбитка з «Университетскихъ Извѣстій»).

4) Зміст доповіді «Повѣсть о купцѣ Басаргѣ, ея списки и источники», студії над повістю про Басаргу та Т. Земкою—«Проф. В. Н. Перетцъ. Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ С.-Петербургъ 23 февраля—3 марта 1913 года, Кіевъ» ст. 6—8, 61—65 (відб. з «Унив. Изв.»).

5) «Малорусскій говоръ села Кобылевки, Подольской губерніи, Брацлавскаго уѣзда».—«Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ». 1914. кн. 4. ст. 30—74.

6) Резюме доповіди про Т. Земку і студії над Басаргою.—«Проф. В. Н. Перетць. Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Петроградъ 30 янв.—7 фев. 1915 г. Кіевъ». Ст. 6, 41—44 (відб. з «Унив. Изв.»).

7) «Мотивъ преслѣдованія еретиковъ въ полемикѣ заволжскихъ старцевъ и іосифлянъ». — «Русскій Филологическій Вѣстникъ. 1916. № 4». ст. 269—279.

8) «Замѣчанія на статью А. М. Путинцева: «Древнѣйшій русскій Домострой»—Ibid. 1917. № 1—2». ст. 110—112.

9) Рецензія на книгу: «Ф. А. Рязановскій. Демонологія в др. русской литературѣ. Москва. 1916». — «Вѣстникъ Европы» 1917. кн. IV—VI. ст. 720—723.

10) Рецензія на книгу: «П. П. Филипповичъ. Жизнь и творчество Е. А. Боратынскаго. Кіевъ. 1917. ст. 220» — Ibid. 1917. кн. IX—XII. ст. 409—412.

11) Рецензія на книгу: «В. Н. Перетць. Италіанскія комедіи и интермедіи, представленныя при дворѣ императрицы Анны Иоанновны въ 1733—1735 г.г. Петроградъ. 1917. ст. VIII+490». — Ibid. ст. 412—415.

12) «Тарасій Земка, южно-русскій литературный дѣятель XVII вѣка»—«Сборникъ отдѣленія русск. яз. и слов. Рос. Академіи Наукъ», т. XCVI. № 2. 122 ст. Петроград. 1921. (рецензія С. Щегловой на цю книгу—в «Україні», 1924, № 1—2. ст. 195).

13) «Историко-литературное Общество при Университете Св. Владимира».—«Театральная Жизнь». Кіевъ. 1918. № 10. ст. 16.

14) «Культурно-просвітна діяльність споживчих товариств»—«Кооперативна Зоря» Кіів. 1918. № 5. ст. 11—12.

II. Поезіі.

1) «Баллада»—«Лукоморье». Еженедѣльникъ. № 1. ст. 8 (Кіів. 1911).

2) «Марфа и Марія». — Ibid. ст. 16.

3) «Памяти В. Ф. Комиссаржевской»—«Куранты искусства, литературы, театра и общественной жизни». Еженедѣльникъ 1918. № 1. (Кіів, травень), ст. 2.

4) «Не жая розовымъ лучемъ».—Ibid. № 2, ст. 1.

5) «И прежде сумерекъ бѣлыхъ».—Ibid.

6) «Благовѣстье плыветъ по полямъ»—«Кіевская Иллюстрація», 1918. № 7, ст. 2.

7) «Пои коня у звѣздного колодца».—Ibid.

8) «Зенитъ расплавленныхъ полудней».—Ibid.

9) «Недолго за облакомъ бѣлымъ»—«Наши дни. Еженед. иллюстр. журналъ № 12, ст. 2». (Кіів).

10) «Если вечеръ за кровлями канетъ»—«Голось Жизни», 1918. № 9—10, ст. 8. (Кіів, тижневик).

11) «Лимоннымъ игомъ мѣсячной рѣсницы».—Ibid.

12) «Балконъ».—Ibid.

13) «Разлука. I. Молилось осеннее лѣто».—«Родная Земля», 1918. кн. 2 (Кіів, 1919), ст. 111.

14) «Разлука. II. Ни слезъ въ очахъ, ни въ сердцѣ боли».—Ibid. ст. 112.

15) «Все та же теплится больница»—«Книга». Сборник II. Вид. «Кооперативного книгоиздательства «Книга», 1920. (Петроград—Москва—Кіев). 1920. ст. 51.

16) «Рѣка, несущая каменя».—Ibid. 51—52 ст.

17) «И подь сребриность частоколя».—Ibid.

Пам'яті В. М. було присвячене у травні 1918 р. жалібне засідання «Ист.-лит. Об-ва» з вступним словом С. І. Маслова і доповідями—

О. А. Назаревського (характеристика іст.-літ. праць В. М.) і П. П. Филиповича (поезія В. М.).

Смерть В. М. викликала також кілька некрологів і нотаток у пресі—Бориса Ларина в «Курантах», 1918, № 2, ст. 12 (там же вміщено і портрета), Юрія Зубовського в журналі «Кіевская Ілюстрація», 1918, № 7, Ол. Дорошкевича в «Раді», 1918, ч. 79 (18. V.), Е(вгена) Ф(илиповича) в «Кооперативній Зорі», 1918, № 3—4. В «Курантах» № 8, 1918 р. Борис Лазаревський своє оповідання «Птицы ночные» присвятив «Памяти В. М. Отроковского». В «Некрології заслужених для української науки і українознавства діячів, що померли в рр. 1918—1925» («Україна» 1925, № 6) вміщено некролог В. М. Отроковського, що належить авторіві цих рядків.

П. Филипович.

НОВИНИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

I.

ПРОБЛЕМИ ДРАМАТУРГІЧНОЇ АНАЛІЗИ.

Термін драматургія вміщає іноді зовсім одмінні одне від одного поняття. Роб. Прöls заводить у свій «Katechismus des Dramaturgie» історію та теорію драми разом із розділами про мистецтво актора й театральну справу взагалі. У німецькій літературі дуже часто називають драматургією сукупність драматичних творів, тоб-то драматичну літературу. За останніх-же часів набуває в російських, а переважно в українських писаннях про театр драматургія—значення комплексу технічних моментів, що будову драми визначають.

У цьому ж розумінні, синонімізуючи його з технікою драми вживатимемо й ми цього терміну. Такий правильний і з принципового боку підхід до цього терміну виправдується тут і тим, що так само розумів його і С. Балухатий, говорячи в заголовку своєї книги¹ про «драматургічну» аналізу. «Настоящая книга—пише він у передмові—являється не столько исследованием вопросов теории драмы, сколько опытом оправдания конкретных приемов композиционно-стилистического анализа определенной группы драм, приемов, предварительно обсужденных в вводной части книги» (стр. 5).

Не збираючись тут давати докладну рецензію цієї книги, обмежусь я тільки розглядом основних способів драматургічної аналізи, які на матеріялі Чехова п'єс виявлені.

У примітці до вступного розділу книги згадує автор коротенько попередні праці з обсягу драматургії, майже не вдаючись в їх оцінку. Але не зважаючи на побіжність такого огляду літератури питання, доведеться нам на ньому спинитися: з того, як ставиться автор до своїх попередників, зможемо ми де-які принципові висновки далі зробити. «До недавнего времени в русской литературе по теории драмы господствовали безраздельно взгляды Аристотеля... Пользовалась популярностью переводная работа Г. Фрейтага: «Техника драмы»... Для новейших русских изысканий по теории драмы характерны поиски рационального метода описания и анализа драматического материала... В «Драматургии» В. Волькенштейна дана единственная попытка систематического анализа «природы» и конструктивных начал драматического действия. Но его теория как раз и страдает неразработанностью методологических своих предпосылок и приемов анализа... его приемам толкования природы

¹ С. Балухатий. Проблемы драматургического анализа. (Чехов). Государственный Институт Истории Искусств. Вопросы поэтики. Непериодическая серия, издаваемая Отделом Словесных Искусств. Выпуск IX. «Academia». Ленинград 1927. Стр. 184—2 нн, 1 р. 70 к. тир. 1500.

драматического искусства необходимо противопоставить метод строгой индукции в плане системного обследования драматических основ отдельных пьес или жанровых разновидностей драм...с их обособленными поэтиками...» (169—170). Навмисно навів я такий просторий витяг з цієї примітки, бо він з'ясовує методологічну позицію автора. Старим, усталеним, на його думку, методам та новим намацуванням шляхів драматургічної аналізу протиставляє він свій шлях—суворої індукції, шлях аналізу окремих п'єс чи жанрів. Отже й дають нам ці рядки разом з наведеним вище з передмови місцем, право розглядати цю книгу, як певну спробу теорії драматургічної аналізу.

Але чи відповідає дійсному стану шляхів драматургічної аналізу поданий вище витяг? Безглядне панування поглядів Аристотеля, переломлених через різні пізніші цього теоретика наслідування, дійсно таки помічалось по різних шкільних підручниках з теорії словесности; традиційне викладання відповідних розділів про драму помітно навіть і в оновлених більш-менш, популярних підручниках Шалигіна, Томашевського, а також і в українських С. Гаєвського та Д. Загула. Усі вони, використавши певні принципи грецького теоретика, значно підсилили той не-театральний підхід до драми, що характерний був уже в цього, як назвав його С. Радлов¹, першого ч и т а ч а грецької трагедії і що особливо збільшується у тих наслідувачів його, які ще далі відійшли від безпосередніх вражіннів глядача, хоча-б і теоретика, що активно подавану виставу переживав. Але, як що не викликає особливих заперечень думка автора про місце Аристотелевих принципів у теоретичних на драму поглядах, то не можна, на жаль, назвати популярною—мова йде звичайно про Росію—дуже цінну книгу Gustaf'a Freitag'a «Die Technik der Drama».—Романіст і драматург, випустив він ще р. 1863 цю книгу, яка й досі не втратила інтереса до себе в Німеччині: принаймні відоме мені 13-те її видання уже 1922 року. Окрім цього, відгонить принципами Фрейтага низка інших німецьких праць,—як загальних Schlag'a, Pröls'a, так і спеціальних—Unbescheid'a про Шіллера, Müller'a про Софокла. Цими-ж шляхами йдуть і ще виразніше від Фрейтага залежні праці—польська—Zucins'кого, українська—Роздольського, та й низка коротеньких підручних порадників. У Росії ж не знайшла собі праця Фрейтага такого широкого застосування. 1891—1893 р. надруковано її переклад у журналі «Артист»; коротенький виклад тих же принципів знайти можна і в книжці Бородина—«В помощь начинающему драматургу» (1926), але в практику драматургічної аналізу вони не увійшли.

А втім потреба чи то в теоретичному обґрунтуванні принципів драматургії, чи то в випробовуванні наосліп намацуваних прийомів відчувалась за останні часи напруженого будування нового театру. Звідси певно і з'явилися дві книжки драматурга Волькенштейна «Драматургия» (1924) і «Закон драматургии» (1925), що намагались винайти позитивні підвалини будови драми, такі потрібні в театральній чи драматичній практиці. Правда, обом цим книжкам бракує певного методу, що його можна було-б до будування драми або до її аналізу прикласти, але виходять вони з правдивої вихідної точки: дивляться на драматичний твір, як на такий, що має цілком певне призначення—для сценічного вжитку. Не можна цього сказати про книжку Исид. Клейнера «У истоков драматургии» (Academia, 1924), що витратив велику енергію на формально-

¹ С. Э. Радлов. О технике греческого актера. Сборник историко-театральной секции. Петроград 1918, том I, стор. 3.

статистичний опис трагедій Софокла; проте, не маючи вихідних точок і обґрунтованого плану, саме для театрального твору пристосованого, не могла ця книга взяти на увагу моменти, найвластивіші даній мистецькій формі.

Що ж протиставив автор цим російським працям з обсягу драматургії, методи яких він так просто відкинув? Звичайно, не можна його обвинувачувати в тому, що не дав він ґрунтовної критичної аналізи прийомів своїх попередників у книзі, де він примушений був «к крайне сжатоу, почти конспективному изложению... и к пропуску ряда вопросов, лишь оговоренных, но не развитых и не иллюстрированных в тексте» (стор. 6). Але чому ж так рішуче відкинув С. Балухатий їх у своїй праці? Поставивши собі за мету систематично обслідувати характерні ознаки своєрідної чехівської драматургії, визнав він разом із цим, що має кожний драматичний жанр свої особливості («обособленные поэтики»). Чому ж тоді спинився він на півдорозі і не взяв на увагу тих особливостей, що їх має ціла сукупність драматичних жанрів, тоб-то, твори, що розраховано на сценічне втілення, а не на читання? Позбавив він цим самим драму найістотніших її моментів, забув, що пишучи кожний драматург п'єсу, завжди має на увазі певні театральні умови: він здебільшого розраховує на конкретне виставлення свої п'єси, або-ж несвідомо виходить з певних театральних вражіннів, або в крайньому разі наслідуює для театру призначені зразки, що стали йому шляхом читання знайомі. Що-правда, визнає С. Балухатий, що «драматург слагает п'єсу для театра» (17), що «роль театральных условий неизбежно должна быть принята во внимание при драматическом анализе текста пьесы» (20). Але поруч із цим цілком несподівано відкриває автор можливість паралельних редакцій драми. «Отдавая свое произведение в печать и учитывая новые условия его восприятия уже читателем, а не зрителем,драматург может заняться переработкой текста». Автор може підсилювати оповідальні теми, чистити мову, послаблювати театральні ефекти, загальне драматичне напруження, то що (20—21). Але тут уже дійсно таки пожалкувати можна, що через брак місця(?) не розвинув ширше автор свою думку про двоїсте призначення драми. Ми знаємо, наприклад, про довгу роботу Гоголя над «Ревізором», але, хіба йшла вона двома напрямками, хіба мав її автор різні цілеві настановлення—на театр та на літературу? Ми знаємо, що існують більш чи менш сценічні п'єси, але сама «сценічність»—поняття досить таки умовне та відносне: що несценічне для одного театру, те зазнає прегарного сценічного втілення в іншому. Важко поставити межу поміж тільки «літературною» драмою—їх звать іноді «Lesedrama»—та тим, що взагалі зветься «сценічною», театальною річчю. Через це й не бачимо ми підстав до таких ризикованих тверджень, як допіру наведені.

Отже, як ми бачимо, не доцінив автор усіх своєрідних особливостей того матеріалу, до аналізу якого він узявся¹. Через це й не можемо ми сказати, щоб описуючи Чехівську драматургію, дійсно таки оглядався С. Балухатий «на постоянно действующие ф о р м о б р а з у ю щ и е² принципы» (див. стор. 7). Адже-ж форму цих п'єс визначало насамперед

¹ Недаремно-ж пише він у передмові так: «Теоретическое обсуждение вопросов словесного (курсив мій П. Р.) искусства и методологических путей их разработки, характерное для наших дней, почти не коснулось проблем того словесного жанра, который именуется «драмой» (5). Воно й не дивниця: формалісти не звертали уваги на драму, ураховуючи специфічні її риси, що робило її одмінною від інших галузів поезії.

² Розрядка моя. П. Р.

певне наставлення на театр, хоча й виходив значною мірою Чехов у своїх творах із деструктивних завдань, з заперечування тих зразків і того театру, що він у свої часи бачив.

Але про самі п'єси Чехова далі, хоч і не вони нас цікавлять у даній статті, а методологічні засоби драматургічної аналізи, до їх винення засовааі..

Теоретичне обґрунтування принципів драматургічної аналізи безперечно потрібне в такій книзі, що нове питання порушує, і всяка серйозна спроба проаналізувати драматургічну техніку природньо призвести мусила до з'ясування вихідних точок такої аналізи. Пройшов такий шлях і автор; працюючи над Чеховим, склав він книжку про техніку драми, основні положення якої і подав стисло в першому розділі даної книжки. Не маємо ми, звичайна річ, змоги, а навіть і права детально цей розділ розглядати; зрозуміло, що не міг автор на 16 сторінках докладно й ґрунтовно свої принципи викласти. Побіжно торкнувшись теоретичних засад вступу, доведеться нам базувати свої судження про методи аналізи автора на дальших розділах, де він одну за одною драми Чехова розглядає.

Перше питання, що насамперед свого з'ясування вимагає, це те, як автор дивиться на можливість якоїсь єдиної методи, до аналізи першої-ліпшої драми придатної?

У літературі про поетику драми бачимо ми нахил до аналізи переважно трагедії (Фрейтаг, Унбешайд, Мюллер); комедія цікавила менше, та й то приваблювала тут не композиція п'єси, а сама, так би мовити, механіка сміху. Драма—жанр надто широкий, що не вироблюючи своєї певної форми, швидко змінював відповідно до літературних течій характеристичні свої ознаки—ще не зазнала аналізи композиційних особливостей. Не роблено разом із тим і спроб знайти якісь шляхи до аналізи рис, спільних усім драматичним формам, беручи це поняття в широкому розумінні цього слова. Проте справа ця не безнадійна.

На думку С. Балухатого, будування драматургії може йти двома шляхами—або утворенням теорії, що охоплювало-б те незмінне, що усім драмам властиве, або описом як окремих, так і загальних прийомів драматургічної техніки. Автор обирає середній шлях—«превалирующее значение сохраняется за предварительным и методическому описанию материала драмы с ориентацией, однако, на постоянно действующие, формообразующие драматические принципы» (7). Як на нього, при всій різномасності способів драматичної композиції, кістяк її лишається незмінний (14). Але такі загальні проблеми драми можна будувати, тільки спостерегаючи композиційні принципи «чистого», а через це саме обов'язково абстрактного типу, того, що в драматичній практиці набуває життя через індивідуальний зміст. «Строя «законы» сложения драмы, наблюдая типичные приемы драматического письма, мы неизбежно исходим из конкретных образцов, прикрепленных к историческому времени, запечатлевших индивидуальный темперамент мастера». І далі: «... намеченные пути и приемы драматургического анализа демонстрируются нами на опыте системного описания того типа психолого-бытовой драмы, который был создан Чеховым в театральных условиях XIX века» (22). Хай мені ласкаво пробачить читач такі просторі витяги з вступного розділу книги Балухатого; наводжу їх з бажання висвітлити методологічні позиції авторові, з'ясувати, як саме треба розуміти тезисні положення цього вступу—чи відносити їх до «чистого» типу абстрактної «норми», чи тільки до Чехівських п'єс, що їх аналізу подав він у своїй книзі.

Певна погодженість, що існує поміж планом та змістом цього вступу і кожним з присвячених нижче окремим п'єсам Чехова розділів, припускає можливість розуміти цей вступ, як певну принципову частину, що набуває далі конкретного здійснення на аналізі чехівського матеріалу. Автор говорить у вступі про емоціональну суть драматичного слова, про однібічну фіксацію драматичного характеру, про схеми драматичного діалогу, то-що—одне слово, про дійсно таки незмінні та неминучі у кожному драматичному творі моменти. Але на диво непомітне місце посідає в цьому вступі основна прикмета драми—акція. Що-правда, читаємо ми в автора: «Как-бы ни разнообразились приемы и средства..., задания драматической композиции будут все-же направлены по линии ступенчатого драматизма до кульминационного под'ема, а далее—спада динамической линии, до замыкания ее в финале» (14). Оце побіжне зауваження—майже все, що автор присвятив основному моменту драми, що її від інших, через слово поданих, мистецьких утворів відрізняє. А втім, іще Аристотель про акцію, як основну фактуру драми говорив¹, згаданий-же вище Фрейтаг подав навіть конкретні способи до аналізування драматичного твору саме з цього боку. Отже й становить ця прогалина одну з найсерйозніших хиб даної книжки.

І навіть тоді, коли ми спробуємо пристосувати цю передмову спеціально до Чехівських п'єс, не зможемо ми такої прогалини виправдати. Аналізи окремих п'єс, що їм дальші розділи присвячено, мало уваги віддають акції. Не можна цього з'ясувати й тим, що був із Чехова принциповий ворог шаблону будови п'єси. Що-правда, добре відомо, що йшов Чехов-драматург шляхом відштовхування від тих зразків, що на сучасній йому сцені панували. «Чем проще фабула—тем лучше»—ця порада його одному з письменників—правити може за девізу до всієї його, як драматурга, праці; він не хотів будувати п'єсу на виповненій зовнішніми подіями та вчинками інтризі; увагу свою звертав він на переживання своїх звичайних та буденних героїв, що в них, поглиблюючи лише, продовжував галерею типів з своїх оповіданів. Але, коли-б зовсім позбавлені були п'єси Чехова акції, то не зажили-б вони сценічного життя навіть при тій режисерській конгеніяльності, яку виявив Станіславський, їх виставляючи. Хоч чимало театрів знецінювали п'єси Чехова на сцені, але добре відомо, що пощастило Художньому Театру знайти потрібні шляхи для втілення його п'єс—зумів бо він відкрити своєрідну динаміку їх—настрої героїв, це становило собою усе ж таки драматичний матеріал, який має змогу наростати, хоч і приточуючись до нескладних з першого погляду, але глибоких своєю суттю проблем (від'їзд трьох сестер до Москви, продаж вишневого саду, прагнення Ніни Заречної вийти в інше життя, кохання Астрова й Войницького до Серебрякової). Кожна з його п'єс має те, що придає суцільність поставленій в драмі проблемі, що поетика Аристотеля визначала єдиною акцією. Це те, що називає Станіславський «сквозным действием», про яке близький до Художнього театру В. Волькенштейн пише: «в каждой драме так называемое «действие» есть процесс столкновения «сквозного действия» с «контрдействием», процесс так называемой драматической борьбы»².

¹ ...«начало и как бы душа трагедии—это фабула, а второе, характеры. Ведь трагедия—это изображение действия и главным образом через него изображение действующих лиц». Аристотель. Поэтика. Перевод введении и примечания И. Новосадского. Академия. Ленинград. 1927. стор. 58.

² В. Волькенштейн. Станіславський. М. 1922. стор. 16—17. Пор. його ж «Драматургія». М. 1924, стор. 18.

П'єси Чехова не позбавлені своєї своєрідної драматичності. Її не годиться рівняти ні до величніх і міцних конфліктів класичної трагедії, ні до гострих сутичок мелодрами, ні до легкого темпу подій у ситуаційній комедії. А втім, кожна з п'єс Чехова дає своєрідну боротьбу. Хіба ж Раневська і не вживає якихось, хай недоречних, засобів, щоб урятувати вишневий сад, символ спокійного, забезпеченого, багатого на красиві переживання життя? Хіба дядя Ваня й не поривається до кращого, втіленого в особі гарної жінки Єлени Андрєвни? Хіба три сестри не мріють про Москву? Своєрідність драматургічної концепції п'єс Чехова полягає в тому, що він показує силу жорстокого життя, що неминуче насувається на кволих, тендітних, саме «чехівських» людей, які здатні тільки протиставити невблаганій силі саме своє мрійництво про те, що років через 200—300 життя буде прекрасне.

Отже відкидати наявність певної боротьби у п'єсах Чехова не можна: та й сам С. Балухатий згадує про «ступеньчатість» у п'єсах Чехова. Кожен акт дає посилення основного звучання п'єси, наростання безнадійності, що насувається на героїв п'єси. В «Дяде Ване» з кожним актом усе сутужніше робиться двом таборам людей, що в одному маєтку зібрались; у «Трьох сестрах» захоплює міщанське болото все міцніше мрії про краще життя; в «Вишневом Саде» разом із переходом саду до нового господаря, що неминуче наближається з кожною дією, зрозумілим стає і кінець безтурботного існування їх господарів.

Ці моменти не висвітлені зовсім у цій книзі про драматургічні способи Чехова. Що-правда, розглядаючи драми, робить автор побіжні зауваження про драматичне напруження, але все це має надто випадковий характер; і навіть із графічних схем такого напруження, зрідка подаваних (49, 55—58, 86—87), не можемо ми собі уявити вихідних поглядів автора на основну ознаку драматичних творів—акцію. Одне тільки стає ясным, що не віддав він їй належної уваги; аналізуючи окремі питання композиції Чехівських п'єс, не взяв на увагу своєрідної їх суцільності.

Зле відбився цей момент і на інших прийомах книги. Основну увагу приділяє її автор описам чергування «діяложних тем» у кожному акті. Напр. «Три сестри», I акт.

«Тема Ольги¹ і отчasti Ирины в плане воспоминаний, эмоционально окрашивающих тему, и с диспозицией лиц. Тема перебивается диалогом лиц на заднем плане, диалогом, качественно контрастирующим с разговором на плане переднем. Переход—сообщение о Вершинине и приход на передний план новых лиц. Тема сменяется малыми характеристическими темами (Тузенбах о жене Вершинина, Солёный, Чебутыкин). Тема Ирины и Тузенбаха, развернутая в тему о труде. Тема о труде движется Ириной, Тузенбахом и Чебутыкиным контрастирующими репликами. Повторяется характеристическая тема Солёного, проходящая через все следующие темы...» (стор. 123).

Або з IV акту:

«Темы Федотика и Роде в плане прощания. Их уход. Тема Чебутыкина и Кулыгина с завершением их характеров. Вставная эпизодная тема о столкновении между Солёным и Тузенбахом с последующим фальбульным следствием...» (стор. 124).

Гадаю, що наведених цитат досить для характеристики описових прийомів С. Балухатого. Читаючи такі сторінки, не можна пізнати

¹ Курсив автора.

тонкої та глибокої п'єси Чехова, що так багато говорила глядачам своїх часів, особливо, коли так дивно розкрив Художній Театр той внутрішній зміст Чехівських п'єс, їх, за термінологією Станіславського, «подводное течение». Через усю п'єсу йде основне прагнення героїв, що зрозуміле співзвучному глядачеві, а навіть читачеві і що аніяк не відбив С. Балухатий у своєму надто зовнішньому, неприпустимо поверховому описуванні. Автор наче-б то забув про своєрідні особливості того матеріялу, за вивчання якого він узявся. Хіба-ж не однаково, чи говоритиметься про працю, чи про щось інше поміж Іриною та Тузенбахом, коли ходить там про внутрішні, тонші прагнення їх до визволення від життя в провінційній калюжі? Дивно, що автор, що так добре знає Чехова і що згадав між іншим про увагу Чехова до новітньої символістичної драматургії, не усвідомив собі хоча-б на цьому матеріялі драматургічної манери Чехова. І який вигляд мала б, наприклад, «L'intruse» Метерлінка, коли-б описувано в ній ті зовнішні теми, під якими ховають співбесідники основну турботу свою—думку про неминучу смерть матери? Хай пробачить мені автор, але відгонять його описи якимсь «очудненням» художнього твору, що примушує істотні його риси в якомусь кривому дзеркалі бачити.

Отже, обминув у своїй аналізі Чехівських п'єс автор їхню своєрідну динаміку настроїв, найістотніший момент для цих, для театру-ж таки призначених п'єс. А попри цьому-ж говорив він про те, що, не зважаючи на всі одміни драматичних творів, мають вони щось спільне,—якийсь незмінний кістяк. За такий як-раз і править динамічний стрижень, що хоч і оперує фактурою одмінною для кожного жанру, а в межах його і для доби, що має різне в різних п'єсах напруження, а все ж є необхідною частиною театрального твору, для якого він значно характерніший, аніж для творів епічних, де має він зовсім інший характер. І з цього погляду характерним є визначення автора, що має загальний характер — «свойства драматических тем таковы, что они всегда эмоциональны» (10). Не відкидаючи правдивості цієї думки, треба завважити, що важливіше було б зазначити тут іншу властивість драми,—її вольовість, динамічність, переховування в собі потенціального конфлікту, що в тій чи іншій формі драматичної боротьби розгорнутися мусить. Авторіві бракувало в його аналізі театрального аспекту, а це дуже шкідливо відбилося у його книзі: застосовано тут до певного матеріялу зовсім невідповідних способів.

Цей принципово хибний підхід до драматичного матеріялу позначився і в де-яких інших місцях книги.

Так, бракує авторіві чіткого уявлення про драматургічну функцію того відтинка дії, що зветься *явою*. Як на автора, відзначає його певна розмовна тема, здебільшого одна (41, 49 та инш.). Але вже таке відзначення дозволяє закинути авторіві нечіткість його зформування. Як що може бути одна чи не одна розмовна тема, то де-ж дійсні межі цієї яви? Справа в тому, що поняття яви,—як його бере автор—це поняття не так драматургічне, як режисерське; швидше належить воно в сучасному театрі до поняття помрежа—відзначає час виходу на кін, а іноді й виходу з кону якоїсь дієвої особи. Як що-ж ми будемо на це явище дивитись з драматургічного погляду, то доведеться нам говорити вже про драматургічну сцену—тоб-то такої відтинок дії, що замикає в собі певний момент драматичної динаміки, який може збігтися з певною розмовною темою, чи об'єднувати декілька їх. Відзнака драматургічної сцени—це певна драматургічна функція, яку вона виконує і звичайно, що межі її аніяк від

меж режисерських яв не залежать; об'єднує бо кожна тема здебільшого кілька яв, і часто трапляється так, що з'явлення на кону якоїсь нової особи, вносячи з собою новий у динамічне розгортання п'єси момент, розпочинає нову драматургічну сцену. Зовнішній характер яви не задовольняв нових драматургів: Чехов тільки в одному «Іванові» розподіляє дію на яви, але відкинув це у дальших своїх п'єсах; не знають їх Ібсен, Гавптман, Метерлінк, Андреев.

Незрозуміло стоїть в автора справа з характерами в драмі. Він зазначив у вступному розділі, що характер у драмі дає завжди однобічну фіксацію рис персонажа (стор. 10), тоб-то дієва особа характеризує себе тільки вчинками й словами, без допоміжних пояснень від автора, але в дальшому своїй викладі надто широко вживає він цього терміну; адже-ж не можна говорити про характер кожної дієвої особи п'єси. Ба більше, щоб не плутати понять, найкраще буде говорити про характер тільки в так званих п'єсах характерів, де дійсно дістають вони повне окреслення (Шекспір, «великі комедії» Мольєра, то-що). В інших же п'єсах, хоча-б і бачили ми «героїв»; що виділяються з юрби інших другорядних дієвих осіб, але виконують вони лише завдання утворювати певне загальне оточення; і зовсім уже говорити не можна про характер в сіх дієвих осіб: грають вони лише допоміжну роллю і, як що і вміє приділити їм автор які-будь характеристичні риси, то все-ж таки не погодимось ми на те, щоб говорити тут про характер, хоча б і взяли на увагу попереднє зформування С. Балухатого, що «драматичний характер завжди дає однобічну фіксацію персонажа» (10). Друга неясність в визначенні характеру помітна в уживанні терміну «статичний характер»: «характер в ході п'єс самораскривається, повторюється, или углубляется, не изменяя своих основных черт, поступки и речи лица есть лишь бытовые следствия процесса его характеросложения» (35). Але яка-ж динаміка можлива в драматичному характері? Такіх характерів як Макбет, Король Лір або Дмитрій Самозванец (Пушкіна), що розгортались би широко протягом дії, дуже небагато. Здебільшого подає автор готову людину, що її найхарактерніші риси й викликають той чи інший конфлікт—Катерина в «Грозі», Мольєрові ролі, Мартин Боруля то-що. Такі ж зміни, які ми бачимо в «Наталці Полтавці», чи в п'єсах Островського, не можна відносити до динаміки характерів: це не більш, як спроби вийти з глухих ситуаційних кутків.

Обминаємо інші деталі, хоча й викликає чи не кожна сторінка більші чи менші заперечення, і підійдемо ближче до підсумків.

Якими шляхами аналізує автор драматичний твір? Насамперед цікавить його завдання п'єси; на підставі здебільшого автентичних даних, устанавлює С. Балухатий, що саме тою чи іншою п'єсою хотів сказати автор; визначається таким чином, так би мовити, цілеве наставлення п'єси. Далі розглядає С. Балухатий «характеросложение, приемы характеристики, функции характеров», композицію, діалог, іноді ремарку, оцінку п'єси автором та критикою, іноді її сценічну долю. Порядок і зміст кожного розділу збігається деякою мірою, але більш менш послідовно втримується автор у межах формального опису: він не ставить собі завданням з'ясувати проблеми генези тої чи іншої п'єси, і таких моментів торкається тільки побіжно (стор. 162).

А втім, уважно книжку С. Балухатого прочитавши, так і не можна остаточно з'ясувати, що саме автора цікавило—чи з'ясувати формальні особливості кожної п'єси, чи схарактеризувати драматургічні прийоми Чехова? Хоч і одмінні трохи перші п'єси Чехова од пізніших драматичних

його творів, а все ж де-що їм усім спільне встановити можна. Двоїстість завдань С. Балухатого особливо помітна в його висновках; спочатку подає він драматургічну характеристику кожної п'єси, а далі підсумки загального порядку. Але чи варто було на протязі 10 друкованих аркушів детально окремі п'єси аналізувати, щоб на прикінці такі висновки про особливість драматичної манери Чехова подати, як оці наприклад: «В сюжетосложенні—упрощення фабульного сплетення головних нитей; сведений событий к минимуму, приведение сюжета к обыденно-бытовой цели случаев и фактов». Адже-ж це було давно вже до дослідів Балухатого відоме.

Не більш змісту дає й другий уступ—навіть для тих, хто добре втне, що саме тут хотів сказати автор: «в композиции смешение формы членения актов по тематическим гнездам формой немотивированного следования диаложных тем с ориентировкой на бытовое протекание речи и поступков: отказ от финальной для сюжета и характеров функции последнего акта». Не погоджуючись принципіально з автором і в цьому висновку, знов таки підкреслюю я тут його загальність, надто велику сумарність, що не відбиває навіть і тої аналізи, яку автор проробив над п'єсами.

Та й взагалі, брак певної методи в описуванні характерних особливостей драматичних п'єс Чехова спричинився до того, що не спромігся він дати під кінець які-будь солідні драматургічні узагальнення. Що нам до того, що нарахував автор на п'єсу 10—15 випадків застосування павз, коли ми не маємо ніяких про значення цього засобу пояснень? Що нам до всіх міркувань автора про діалог у Чехова, коли і в висновках маємо ми тільки зауваження про немотивовану зміну діяльних тем? Адже-ж знов таки—не взяв автор на увагу «сквозное действие» п'єс—єдине важливе для Чехова, в якого мали слова, інший, значніший, зміст, як іноді в Ібсена, а особливо в Метерлінка. Через це читаючи з найбільшою навіть увагою книжку С. Балухатого, тоне читач у сотнях різних дрібниць і не дістає кінець-кінцем уявлення ні про систему драматичних засобів Чехова, ні про «проблеми драматургічної аналізи».

Отже й підсумки.

Узявшись до драматургічної аналізи, зробив автор насамперед дві серйозніші принципіві помилки:

1) Твори, що випливали з театральних моментів і для театру призначалися, не розглядав С. Балухатий у належному аспекті, не брав на увагу способів, якими споживач їх мав сприймати.

2) У своїй роботі мав автор занадто вузький обрій: до п'єс Чехова підходив він як до літературних творів, застосовуючи до них де-які моменти формально-статистичних описів: бракувало йому тут орієнтації на світових драматургів, яких добре мусів знати Чехов: Гавптмана, Ібсена, Метерлінка. Обминув автор і ті спроби досліджування драми, як специфічно-театрального твору, що вже робилися.

Через це, аналізуючи п'єси Чехова, описуючи їх одну за одною, потонував С. Балухатий у дрібницях і не спромігся на будь-які серйозні узагальнення, не схарактеризував і самого своєрідного Чехівського жанру.

І все ж не зважаючи на той суворий осуд, що його оцій книжці подано—треба визнати, що з неї корисний на полі драматургії факт. З одного боку зможе уважний дослідник підхопити де-які детальні спостереження (напр. про форми діалогів) й перевірити їх на ширшому матеріалі; з другого, може наштовхнути його книжка С. Балухатого на те, щоб звернутися до попередніх спроб драматичної аналізи, що до них

надто неухважно автор розглянутої книжки поставився, а насамперед до праць німецьких дослідників техніки драми, що загострювали розуміння цієї дисципліни, як суто технологічної, і що з успіхом використані можуть бути у теперішній театральній практиці, де буде виставу режисер.

П. Рудін.

II.

З ТЕОРІЇ РОМАНА.

Ця нова спроба¹ подати теорію роману повинна зацікавити кожного читача не тільки з суто спеціального боку, як чергова праця з галузі теорії літератури, але й просто своєю надзвичайно важливою для нашого часу темою. Питання про техніку роману набуло великого значіння як для сучасної російської, так і для української літератури. В Росії саме тепер будується новий роман революційного змісту серед хаосу різних літературних шукань. Для сучасної української літератури питання про утворення нового роману стоїть ще гостріше, бо, як відомо, критична література вже давно звернула увагу на те, що наші письменники, подавши дуже цікаві зразки новелістичної літератури, ще й досі не спромоглися утворити «велику форму» розповідної літератури—роман, на той час як наша доба настирливо вимагає як-раз його.

От чому для нас набувають особливого значіння праці такого роду, як праця Грифцова. Досить вказати хоч би на те, що питання про «фабулярність», питання про сюжетову виразність у романі—одне з найцікавіш розроблених у даній книзі. Ми вже знаємо відповідні спроби в російській критичній літературі (Асеев. Ключ сюжета. «Печать и Революция» 1926 р.), де авантюрна яскравість фабулярної літератури виправдується, де вказується, що сучасні російські письменники багато поступають перед закордонними в умінні цікаво розгорнути сюжетову дію і притягти тим увагу читача. Грифцов намагається показати, що фабулярний роман, ставлячи собі мету перш за все бути «занимательным»—є одвічна форма роману, а не його переходова фаза в еволюції до «психологічного» роману. Отже ми бачимо, що автор зачіпає найактуальніші для нашого часу питання. На превеликий жаль, авторові не пощастило уникнути багатьох хиб, що дуже шкодять загальному од його книги вражінню. Хоч книга і має назву: «Теорія роману», але даремно було б тут шукати цієї теорії... Це не більше, як історичний по суті та дуже узагальнений і спрощений що-до форми виконання огляд етапів еволюції роману, як окремого літературного жанру. Важко сказати, оскільки автор свідомо припустив таку підміну основної теми. Принаймні ми знаємо, що взагалі взаємовідношення між методами суто теоретичної та історичної аналізи були для філології може найскладнішою проблемою, що в цілому й до кінця її не розв'язано й досі. Філологи завжди гадали, що в літературознавстві не може бути ніякої *твердої теорії* без попередньої уважної історичної аналізи, от чому перш за все треба удаватись до неї. Звичайно, кожна людина, що захогіла б вивести теорію роману не з фактів, у своїй основі безумовно історичних,—утворила б тільки нікому непотрібну й не життєву абстракцію. Але, коли мати на оці мету суто теоретичну,—усяка історична аналіза мусить бути вже моментом підручним та підготовчим.

¹ Б. А. Грифцов. Теория романа. Государственная Академия Художественных Наук. Москва. 1927 г.

Тоді людина мусить проробити цю історичну аналізу сама для себе, в порядку індивідуального, «психологічного» розроблення питання, але і в такому разі вона повинна перенести центр ваги не на дослідження історичних у розвиткові романа змін, а на те, які принципіальні ознаки будови романа виявилися за тієї чи іншої доби. Певні історичні моменти мусять цікавити дослідника лише як ті моменти, де *найяскравіше* виявилися постійні риси техніки романа, риси, що мають увійти в загальне означення романа, як окремого літературного жанру. В історії кожного наукового об'єкту мусять бути цікаві моменти, коли виявляються риси тільки *історичного значіння*, що багато важать для зрозуміння даного історичного моменту, але, звичайно, для теорії вже не мають тієї-ж ваги. От чому і в даній спробі ми весь час стикаємося з тим, що факти, цікаві в суто історичній перспективі, або цікаві просто в моменті індивідуального попереднього розроблення питання, виходять на перше місце. Є багато де-чого, що треба знати кожному дослідникові для того, щоб вдатно розв'язати ту чи іншу наукову проблему, але далеко не все можна й треба заводити до остаточного тексту, од якого ми мусимо вимагати не картини чорнової праці авторської думки, але стислого огляду даних, що безпосередньо мотивують його теоретичні погляди. Перше і основне питання в теорії романа—це його означення, з його Грифцов і починає, але одразу ж зацікавлюється не суттю цього питання, а тим, чому слово «роман» має в житті значіння чогось фантастичного, тоді як це може найсерйозніша одміна літературного мистецтва, де, як говорили і говорять дуже часто, література межує з наукою. Грифцова дивує те, що під романом з одного боку розуміють «картину життя, картину сучасної дійсності», «картину життя, картину сучасної дійсності» (ст. 9) і в той же час дивляться на роман очима Пушкіна в «Евгений Онегін»:

Нас пыл сердечный рано мучит—
 Очаровательный обман,—
 Любви нас не природа учит,
 А Сталь или Шатобриан.
 Мы алчем жизнь узнать заране,
 Мы узнаем ее в романе,
 Мы все узнали,—между тем,
 Не насладились мы ничем;
 Природы глас предупреждая,
 Мы только счастьем вредим,
 И поздно, поздно вслед за ним
 Летит горячность молодая.

Проте навряд чи це відоме місце з Пушкіна може мати виключно таку рацію, що її хоче тут доглянути Грифцов. Мабуть, Пушкін хотів цим підкреслити, з одного боку, шкідливість передчасного неприродного життєвого досвіду, запозиченого з *книги* взагалі; з другого боку, Пушкін має на оці роман саме тому, що картину переживань кохання роман подає найширше і найдетальніше, ніж інші одмини в літературі. Фіктивність роману, як картини реального життя—це тільки наслідок загальної фіктивності мистецтва, що з одного боку намагається «схопити» життя у моменті його конкретності, з другого ж—звичайно, замінити реального життя і навіть точнісенько з'імітувати його—не може.

Грифцову ця думка була потрібна лише для того, щоб зробити непомітний перехід до критичного розгляду етапів історичної еволюції

романа, як певного літературного жанру, шляхом постановки і навіть загострення питання, чому ж та як могло утворитися таке суперечливе вражіння од цього літературного жанру та які історичні моменти в його розвитку найбільше спричинилися до цього? Оскільки ж ця вихідна позиція сама по собі невиразна і сумнівна через те, що автор не до кінця продумав проблему, яка лежить в основі даного суперечливого вражіння (проблему взаємовідносин поміж літературою та життям),—то і дальша лінія досліду скомпрометована цим. Отже підміна основної теоретичної теми авторової праці утворюється на перших же сторінках книги. Авторові треба одкинути звичайну, як він твердить, схему еволюції європейського роману: Сервантес вперше вбиває роман, як «видумку» і після нього, мовляв, починається доба справжнього реалістичного роману. Трохи далі автор, мабуть почувавши деяку незаконність такого ходу своєї дослідницької думки, робить спробу виправдати себе тим, що питання що-до суті роману дуже складне через те, що історично існували дуже одмінні його види, які дуже важко звести до якоїсь єдиної перспективи еволюції певного літературного жанру. Проте цілком очевидно: або нема і не було роману, як відокремленого од усіх певного літературного жанру, а були різні історичні форми розповідної літератури, що їх досі помилково об'єднували під однією спільною назвою роману, і тоді годі витратити дурно час на утворення картини загальної історичної еволюції цих принципіально зв'язаних поміж собою форм;—або є щось однакове в усіх цих на перший погляд ніби то одмінних формах, є якісь спільні усім їм риси. Тоді ці риси треба виявити і, сконцентрувавши їх у щось ціле, подати спробу певного загального означення роману, хай би ця спроба на перших порах була б і не зовсім довершена.

Правда, аж під кінець праці, в останньому розділі, де подаються теоретичні висновки з проробленого досліду,—ми бачимо деяку спробу такого означення, але вона й сама по собі дуже невиразна і підготовка цього означення в попередніх розділах мало задовольняє, бо спостережені автором загальні риси техніки роману так радикально губляться серед багатьох сутих історично-описових моментів, що розгледіти їх та упевнитись в їх принципіальності дуже важко: «Роман живе контрверсією: спором, боротьбой, протиположністю інтересів, контрастами желанного і осушествимого. Как роман греческий, соединив материал этический с этнографическим, приобрел широту, так и навсегда этот второй признак широкого захвата, многотемности, многоплоскостности остается исключительным правом романа, потому и его обязанностью» (147 ст.). Звідси мимоволі народжується таке вражіння, що дана праця ще не зовсім дійшла до свого кінця, коли перед автором тільки-тільки ще виявляються перспективи де-якого узагальнення на основі індивідуального перегляду історії роману, але з'ясувати все це, обґрунтувати свої теоретичні вражіння ще не сила, бо весь матеріал ще навіть не цілком опановано. З цього погляду зрозуміло, чому і як автор підмінив (може непомітно для себе) *теорію роману* низкою іноді цікавих спостережень над деякими моментами *історичної еволюції роману*, але не спромігся ці спостереження сконцентрувати в певні теоретичні твердження. Непевність ґрунту і засобів досліду мабуть і примушувала триматися ближче «землі»—тоб-то історичних даних. Ми мусимо разом з цим вказати, що хоч в теорії літератури ще й дуже далеко до *методологічної чистоти*, хоча дуже часто тут можна бачити більш-менш певні підміни теоретичного підходу простим описом, але навіть серед давніх праць, що торкалися проблеми роману, як певного літературного жанру, ми

можемо вказати праці з меншими методологічними огріхами. Напр. відома «Морфология романа» Тіандера («Вопросы теории и психологии творчества» под ред. Харциева и Лезина. Вып. II) уникає даної хиби тим, що, відчуваючи складність проблеми означення роману, зосереджується лише на огляді його так би мовити «морфем». По суті праця Грифцова, не дивлячись на її назву, — є те саме, хоч авторові не подобається схема класифікації романів за ознакою змін у змісті. Автор дуже влучно критикує такі схеми (спиняється він на схемі німецького дослідника Мільке), вказуючи, що «вполне возможен роман философски-деревенский-юношеский». (142 ст.). Не те важливо, що в даному романі, напр., зміст спортивний, але те, який підхід до цієї «спортивности». Але разом з тим Грифцов, як ми бачимо, не спромігся відшукати суто технічного, формального *principium divisionis*. От чому ми більше маємо прав закидати Грифцову, ніж Тіандеру: хто ставить перед собою складніші завдання, критично дискредитує простіші праці, мусить конче виконати ці завдання та бути методологічно найсуворішим.

Що ж до питання про історичну базу для теоретичних спостережень над технікою роману, то й тут ми вже маємо практику принципіально одмінного підходу до справи. Напр. німецькі автори Keiter u. Kellen у своїй відомій праці «Der Roman» припускають тільки вступ історичного характеру (підзаголовок праці такий: «Theorie u. Technik des Roman u. des erzählenden Dichtung, nebst einer geschichtlichen Einleitung»). Ця праця цікава саме тим, що в ній є цілий «Abschnitt», присвячений аналізу формальних, технічних особливостей роману, як от характер розгортання дії, способи сполучення окремих епізодів і т. ін. Коли ж підійти до праці Грифцова так, як вона є, тоб-то, як до спроби наново переглянути питання еволюції роману, то й тоді, на превеликий жаль, вражіння буде майже таке ж саме: автор кидає іноді цікаві думки, робить цікаві спостереження, але не розробляє їх до кінця і одразу ж узагальнює без достатніх мотивувань: напр. Грифцов вказує, що грецький роман народився з контrovers риторичних «декламаций» тієї доби в історії риторики, коли риторичні вправи цілком абстрагувалися од конкретних практичних цілей, коли уся увага зосереджувалася не так на досягненні мети довести щось певне, як на висвітленні «перипетій», як таких. «Наприклад, задавалася тема така: купець багатими подарками трижды и щетно пытается соблазнить красивую жену уехавшего соседа; купец умирает потом, оставив ей свое состояние в награду за ее целомудрие; муж, вернувшись обвиняет ее в неверности» (31 ст.) (Приклад з Сенеки). Далі автор наводить зразки того, як різні учасники риторичного цього семінару розвивали ці контroversи, утворюючи ніби то усні романи. Проте тут треба сказати, що автор значно перебільшує, коли робить з цього висновок, ніби то «любое пособие по риторике оказывается пособием и по теории романа» (30 ст.). Адже ж він сам зауважує, що «романічні» розгортання риторичних контrovers почалися лише тоді, коли риторичні вправи вже цілком абстрагувалися, а саме за доби певного спотворення суті риторики, як теорії живого ораторського мистецтва, що прямує до конкретних цілей юридично-морально-політичного характеру. Крім того, треба мати на оці, що різниця поміж промовою на одну з указаних вище тем та романом на цю ж тему полягала б у тому, що промова може й не подавати дієвого розгортання теми, зосередившись лише на «казусі», як такому, та намагаючись розв'язати його суто теоретичним шляхом абстрактного міркування. Тоді ритор буде очевидно лише доводити певні тези, не ілюструючи їх дієвими епізодами. А коли так, то це буде

вже не художня література, але науково-подібна, близька напр. до публіцистики. Можна закинути тут авторові ще й те, що хоч іноді йому й удається зв'язати деякі моменти з історії європейського роману з цими контроверсами старовинних грецьких риторичних «декламаций», але в цілому цей зв'язок так і залишився не з'ясованим. Напр. Грифцов каже, що з «Нової Елоізи» Руссо типовий зразок риторичної контроверсійності: «Пусть длится несчастная любовь, это лучше, чем ей погаснуть в наслаждениях» (ч. III п. 7). В этой фразе, кажется, и следует видеть основную мелодию или внутреннюю тему романа. Неожиданная мягкость отца Юлии или еще более неожиданная решимость Сен-Пре или смерть Вольмара просто уничтожила бы его возможность. Рассказывать было бы не о чем. Это основное положение могло бы стать отличной темой для ораторской речи и для спора риториков. В его развитии «Новая Элоиза» и остается раньше всего риторическим произведением, ее эпистолярность давала ей к тому удобное средство. Еще никогда роман не обнаруживал до такой степени своего родства с античными декламациями» (22 ст.).

Проте цей роман риторичний саме остільки, оскільки «епистолярність» його дає простір для розгортання детальних міркувань в абстрактно-розповідній формі відповідного мовного стилю. Нам здавалося б, що навпаки—романи типу фабулярного, авантюрного чи навіть просто з виразним сюжетом і напруженою дією—принципіально відрізняються од риторичності: тут риторичності, як такої, нема місця, вона замінюється суто фабулярним, дієвим розгортанням та розв'язанням контроверси. От чому авторові тільки один раз і пощастило перекинути місток поміж античними декламациями та певним зразком європейського роману. Крім того з авторової схеми майже цілком випав роман середньовіччя, йому довелося вважати цей вид роману за «потенціальний» (57 ст.) роман. Може це й справедлива думка, але не доведена, не погоджена до кінця з тезою авторовою про контроверсійність, як основу будови роману. До того ж не можна тут не висловити здивування, чому автор, використовуючи закордонну наукову літературу питання, обминув відому працю Norden'a, що як-раз у багатьох моментах наближається до думки зв'язати розвиток роману з риторикою. Цю працю в свій час переказав російською мовою проф. Зелінський в «Древний мир и мы». Розвиваючи думку Norden'a Зелінський вказує, що цілий ряд ораторських прийомів, як от сентенція, емпіфаза, антитеза, перейшов у розповідну літературу, дуже прислужившись до розвитку вже чисто літературного стилю. Особливо підкреслює Зелінський зв'язок поміж сентенцією та «pointe» в новелі і т. ин.

Автор наш не робить дальших спроб спаралелізувати техніку розповідної літературної та ораторської прози. Проте питання про перегляд зв'язків поміж технікою риторичною та романічною важливе і принципіальне, бо де-далі більше з'ясовується перед наукою, що риторика подає нам багато для зрозуміння будови художньої літератури. Коли лірика більше вживає таких засобів, як напр. риторичні оклики та запитання, бо вони, як дрібні фігури, придатніші для ліричної техніки, то є такі фігури, як от напр. антитеза, що можуть зустрічатися в усіх видах літератури. Але безумовно найважливіше не стільки вказати спільні моменти в техніках риторичній та літературній, скільки з'ясувати як-раз своєрідність пристосування риторичних засобів у літературі. Ця проблема тільки що намічається в сучасній літературознавчій науці і, на жаль, Грифцов нічого не дав для полегшення її розв'язання, хоч, як ми бачим, і зачепив її.

Отже, підбиваючи підсумки, треба сказати, що автор наш не дав того, чого ми маємо право од нього вимагати, прочитавши назву даної книги. Грифцов не виконав свого завдання не тільки тому, що замість теорії роману подав нам кілька епізодів з його історії з більш-менш вдалими окремими спостереженнями, але й тому, що взагалі не доробив своєї праці до кінця, подавши її в ескизному вигляді. Це найвиразніше виявляється в тому, що в його задумі збіглися дві думки, не погоджені поміж собою: 1) думка про принципиальне значіння контроверси для будови роману, 2) думка про те, що фабулярний роман з «занимательністю зовнішнього строєння» (52 ст.) не переходова фаза в еволюції європейського роману, але його постійна одвічна форма, що весь час існувала й існує поруч з «психологічним» романом і навіть не повинна зникати ніколи... З іншого боку, крім браку цільності через непогодженість цих двох різних основних думок досліду, вони ще й самі по собі не розгорнуті до кінця, як це ми бачили на прикладі питання що-до зв'язків риторичної та літературної техніки. Що ж до другої думки, то й тут виникають сумніви. Правда, відродження за наших часів авантюрного роману; здавалося, б стверджує погляд авторівий. Але ми б краще воліли б убачати в указаних двох одмінах роману, не дві його принципиально відокремлені форми, а дві його «тенденції», *що можуть історично розходитись, але розходитись їм зовсім не обов'язково*. Адже ж і Грифцов вказує, що з Достоевського зразок такого синтезу, де велика ідеологічна нагрузка роману тісно сполучується з дуже розвиненою дією в дусі так званого «чорного» роману (Достоевський, як відомо, використав «сюжетність» бульварного французького роману—див. праці Л. Гросмана). З цього погляду зрозуміло, здавалося б, чому і коли історично можуть розходитись дві вищевказані тенденції: очевидно на ґрунті реакції може горувати одна тенденція над другою, з другого боку занепад «ідеологічної» тенденції в романі має за причину іноді просто таки бідність ідеологічну в даній добі, або, навпаки, її надзвичайну складність. У цілому серйозний роман все ж основна норма, якою ми не можемо не керуватися. Занадто деталізована психологія сучасного серйозного роману може породжувати своєрідну реакцію,—людині властиво не тільки «копатися» в своїй душі, але й просто культивувати свою життєву активність, як таку. Але, кажемо ще раз, нам здавалося б, що це—тимчасове розходження цих двох тенденцій, які весь час прямують до основної норми, а саме до поважного роману, проте позбавленого нездорового психологізму, і позначеного культом справжньої життєвої динамічності. Нема чого й говорити, що «авантюристичність»—то тільки невдала й недобра форма виявлення природнього імпульсу тяжіння до цієї динамічності і через те не може бути нормою.

Б. Навроцький.

III.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІРИЧНИЙ ЖАНР.

Цікавий дослід Бориса Ларина¹ зачіпає надзвичайно складну проблему і не ховає її труднощів од читача. Автор визнає сам, що його завдання—«тільки» розчистити місце для сучасної теорії лірики» (стор. 42).

¹ Стаття Б. Ларина: «О лирике, как разновидности художественной речи», збірник «Русская Речь» под редакцией проф. Л. В. Щербы. Новая серия 1, Л. 1927, стор. 42—73.

«В такій ескізній праці, як наша, каже він, можна було виставити деякі твердження тільки на обміркування, без остаточного їх обґрунтування» (стор. 72). Відповідно до того, автор утримується визначати «лірику, як відміну («разновидність») художнього вислову», і обмежується на тому, що виставляє (і більш-менш фрагментарно обґрунтовує) окремі твердження що до «загальних та незмінних у світовій літературі мовних властивостей лірики» (стор. 73). З принципового погляду такий шлях досліду треба визнати за хибний, бо хоч можливо річ, розуміється, спостерігати й описувати окремі властивості якогось предмету, не визначивши самого предмета, але ж це можна припустити тільки в тому випадкові, коли нам заздалегідь відомо, що трактований у досліді предмет існує в дійсності, як цілість,—коли знаємо, де він починається і де кінчається. Отже цього саме й не можна сказати про лірику. Оскільки слово «лірика» вживається (почавши ще з античності), як певного роду колективна назва для всього, що не є ні епос ні драма, і зроблені спроби визначити позитивно істоту лірики автор уважає (та й не безпідставно) за недостатні,—то й лишається нез'ясованими, чи існує «лірика», як окремий літературний жанр, чи це тільки умовна назва, що обіймає цілу низку найрізноманітніших поетичних явищ, нічим між собою не зв'язаних. У цьому останньому випадку наука мусила б спрямувати свої заходи не на обґрунтування неіснуючої одности поняття «лірика», а навпаки на те, щоб зруйнувати це хибне уявлення. Ще більш сумнівне (з погляду самого автора), чи існує лірика, як окремий і внутрішньо-суцільний вид художньої мови, це б то як єдність не тільки поетична, а разом з тим і стилістична: бо можна ж припустити, що «загальні й незмінні властивості» лірики це—властивості не мовні, а виключно композиційні або тематичні; в такому разі можна було б говорити про лірику, як про окрему відміну поезії, а не як про окрему відміну художньої мови (як от—сатира, мелодрама, що не мають незмінних стилістичних прикмет). Тому то кожен дослідник, що говорить про «лірику взагалі» (про лірику в світовій літературі), повинен дати хоч би чисто умовне визначення лірики та назвати принаймні одну необхідну прикмету її, бо інакше лишається нез'ясованим, про що власне йде мова, і в яких межах розуміти предмет досліду.

Коли ж не зважати на цю основну авторову помилку (яка виявляється між іншим ще і в тому, що він бере приклади з зовсім різних творів, не з'ясувавши наперед, звідки взагалі дозволяє брати матеріал його тема),—то можна визнати, що він де-що в розумінні «розчищення місця для сучасної теорії лірики» дійсно зробив. Зупинімося перше на заперечливих (полемічних) твердженнях його статті.

Перш за все автор виступає проти звичайного визначення лірики, як найбільш «суб'єктивного» жанру поетичного,—суб'єктивного, як характером творчого процесу, так і характером естетичного сприймання в слухача або в глядача (Овсяннико-Куликовський, Р. Леман і ин.). Автор справедливо зазначає об'єктивний характер мовних засобів вислову, що з огляду на його поняття «суб'єктивного мовного вислову» є, власне кажучи, внутрішньо суперечне (як що не розуміти під «суб'єктивним» просто «незвичайного» або «рідкого»): «Для вислову цілком виняткових індивідуальних переживань мова не має засобів, бо з неї виразник лише колективного досвіду. Поезії не можна надавати властивостей «безпосереднього навіяння». Який би не був намір поета, його мовні сигнали або лишаються незрозумілими, або комбінують умовно-звичні асоціації... Крім того, читачеві переживання нехай які будуть свсерідні

й виняткові, все-ж це не стосується до естетичної стійності лірики, ані будь-якого мистецького твору взагалі... Як же, нарешті, під відносною суб'єктивністю лірики розуміти застосованість ліричної теми до життя особистого, то й цю прикмету не можна визнати за таку, що може лягти в основу визначення, се-б то таку, що є постійна для лірики і ліричну поезію взагалі вирізняє. Особиста тема так часто трапляється в романі, повісті й драмі, особливо в деякі епохи, у деяких літературних груп, що як-раз від поетики літературних течій треба ставити її в залежність (стор. 43—44). Автор далі вказує на так звану гномічну, афористичну та філософську лірику, в якій, річ очевидна, про «застосованість ліричної теми до життя особистого» говорити не доводиться. Не можна не визнати, що всі ці міркування відносно «переваги суб'єктивності» в ліриці мають очевидну рацію.

За спірне теж уважає автор і поширене твердження, ніби відзнаку лірики становить невизначеність «змісту» та примат «чуття». Він каже: «доказів виняткового емоційного характеру лірики ми не знаємо; цього явища, що має бути приступне спостереженню лише з власних переживань, ніхто науковими методами не перевіряв,—його не тільки можна, а й повинно заперечувати. Чи, справді, з драми менш сильний збудник емоцій, ніж з лірики?» Та і взагалі «не годиться в поетиці вживати терміна загальної психології, яка має на увазі здебільшого переживання іншого порядку, ніж ті, що стосуються до літератури. Характерні емоції сприймання лірики—не ті, що можуть виникати, як аналогічні до її тематики,—це не спогади кохання, суму і т. д., а що інше—збуджені лірикою переживання в царині естетики мови (замилування в мовному мистецтві) та емоції інтелектуальні» (стор. 45—46). Ці останні автор (вслід за Гансом Ларсоном, «La Logique de la Poésie», 1919) визначає, як інтелектуальне напруження, яким супроводиться «надто змістовне синтезування розумінь». Очевидно, проте, що ні воно, ані замилування в мовному мистецтві не є специфічні прикмети лірики, як особливої відміни художнього вислову. Що-ж до «невизначености змісту», то її можна уважати за властиву ліриці тільки в окремих випадках (як свідчить про це, наприклад, лірика класицизму); слід завважити й те, що «такого роду характеристики поетів або поетичних стилів виходять, звичайно, від противної сторони або просто *із сторони*» (стор. 50): посилення на «невизначеність змісту» або закиди в цьому розумінні слів завжди виходять коли не з ворожого ставлення до якогось ліричного стилю, то з нерозуміння його. Зовсім що інше—многозначність ліричного вислову, його метафоричність, що не має нічого спільного з «змістовою невизначеністю». До непорозумінь, які трапляються в сприйманні поетичних творів публікою спричинюється не той чи інший характер ефекту, що є завданням твору, а тільки психологія або психопатологія читачів. Факти довільного розуміння не повинні заступати того потенційно-повного тлумачення складних значінних рядів, яке тівр наявними в ньому засобами вислову назначує. Що правда, для кожної доби—в певному літературному середовищі—може встановитися одно «нормальне» тлумачення. Але воно буде характеризувати тільки «соціяльну проєкцію літератури», а не саму літературу (стор. 50). В процесі об'єктивної інтерпретації метафоричного значення літературознавець має право зовсім не зважати на читацькі розуміння, бо вони міняються разом з поколіннями навіть у межах того самого соціяльного угруповання.

На що ж повинно зважати в такій об'єктивній інтерпретації?

По-перше, на традиційну умовність вживання слів у межах даного поетичного напрямку,—на іманентну даному творові (або даному історичному жанрові) поетику; по-друге, на словесний контекст, се-б то на обов'язкове значення всієї даної сукупності висловних елементів; по третє,—на сподівання новизни; на настроєність думки до можливих способів показу—*інших* супроти звичайного, відомого, традиційного. Але тут можна зауважити, що «новизну», відхід від традиції, може бути аперцепційовано в кожнім новім висловнім ряду, який тільки не цілком тотожний з попереднім; таким чином, справа сходить тут, кінець-кінцем на тонкощі аперцепції з боку дослідника, яких, очевидно, не можна розглядати як особливий методологічний підхід. Сам автор визнає, що момент «новизни» діє нероздільно з моментом традиційної умовності: ми розділяємо їх тільки в теорії» (стор. 51). Автор показує вживання цих трьох критеріїв об'єктивної інтерпретації на прикладі розбору поезії Хлебнікова: «Немь лукает луком немным». Вдаватися в критику цього розбору не будемо, хоч у ньому чимало дечого, що має часткове значіння, не дістало належного обґрунтування (наприклад, аналіза евфонії на стор. 49); але принципова позиція авторова, що виявилася в виборі критеріїв об'єктивної інтерпретації, не викликає жадних заперечень; особливо симпатичне цілковите відкидання свідчень читацьких. («Довільність розуміння поезії існує тільки, як можливість нерозуміння її»). Так само не можна не визнати ґрунтового значіння літературної традиції для семантичної інтерпретації і взагалі для об'єктивного визначення естетичних моментів у ліричному творові; цей пункт автор особливо обстоює (стор. 54 і далі), цитуючи перських поетів—суфіїв для прикладу хибної аперцепції поетичного твору на тлі іншої літературної традиції. (Для нашої доби—незрозуміле складне поєднання еротичних і містично-алегоричних мотивів у Омара Хейяма або в Гафіза, і ми схиляємось мимоволі до того, щоб сприймати все разом, як саму тільки еротіку або як саму тільки містику). Справедлива теж, спрямована проти Р. Леманна (Poetik, 1919) та Олександра Веселовського, авторова полеміка про ту ніби монотонність та схильність до трафаретно-умовного висловлювання, які, на їх погляд, особливо яскраво виявляються у стародавній, середньовічній та східній ліриці. Б. Ларин зазначає, що, «як чисто теоретична можливість, це було б правдоподібне тільки в тому разі, коли б мало аналогії в явищах сучасного, добре нам відомого, літературного життя. Як же ми не знаємо тепер літературного життя без взаємодіяння творчого принципу й традиційної стихії, то нема підстав розділяти ці два незмінні складові елементи поетичного мистецтва і в минулому, хоч нехай воно й дуже давнє та через це «темне». Оця ніби монотонність лірики давніших діб уявляється нам виключно тільки через наше власне невміння розрізнити в кожному окремому випадкові традиційні і новаторські компоненти твору». Навряд чи європейська лірика ХІХ віку за які триста п'ятсот років здаватиметься дослідникові менш монотонною, «застиглою», ніж нам здається тепер старо-провансальська. Правильний і авторів методологічний висновок: «коли хочемо дослідити семантичний (значінний) ефект лірики в його повноті, то мусимо вдатися до студіювання поетів сучасних» (стор. 57—58). Ще треба зазначити, що автор у цій частині свого дослідження попри очевидному впливі концепцій Фосслерових великою мірою наближається до тих міркувань про історичну стилістику, які висловлено в «Короткому вступі до теоретичної стилістики» молодого літературознавця Олександра

Фінкеля («Наукові Записки Харківської Катедри Мовознавства» I, 1927, стор. 111—121).

Ларин через те надає такого великого значення правильній інтерпретації поетичної метафоричності, що саме метафоричність він вважає за одну з основних прикмет лірики, як «відміни художнього вислову». Він говорить: «багатство значінь (в розумінні метафоричності) не можна визнати за первісну й загальну властивість лірики, але в межах нашого історичного досвіду (особливо, як не переступати межі, що відділяє літературну лірику від народньої пісні)—ця її семантична характеристика спостерігається все виразніше в міру зростання художньо-мовної культури. Для нашої стадії її (цієї культури), зокрема для сучасної лірики, можна прийняти, як догмат поетичного лаконізму, твердження Ганса Ларссона: «поет завжди має право зазначити лише натяком те, про що кожен здібний проникати в чужу думку читач сам догадається» (стор. 51). Цього Ларссонового твердження, звичайно, заперечувати не доводиться; але спроба Ларина знайти тут істотну ознаку лірики навряд чи заслуговує на признання, навіть коли вслід за автором обмежимося самою тільки сучасною лірикою, а все, що належить до народньої пісні, уважатимем за осібний жанр, щò, знов таки, річ дуже сумнівна. Адже ж можна, по-перше, дібрати чимало ліричних творів з мінімальною (або й зовсім ніякою) метафоричністю (наприклад, Пушкінове: «Я вас любил — любовь еще быть может...»), а, по-друге, метафоричність можлива в кожному поетичнім творі без усякого кількісного обмеження; то ж говорити навіть про переважну метафоричність лірики навряд чи можна: драми Вячеслава Іванова, романи Андрея Белого або Сологуба являють «значінну многорядовість» не в меншій мірі, ніж їх ліричні твори. Тому не можна визнати метафоричність ні за необхідну, ні за достатню ознаку лірики, а—тільки що за факультативну.

Не можна також пристати на авторове твердження, ніби «простір значінного ускладнювання (семантична кратність) в багато більшій мірі характеризує й вирізняє ліричну мову, ніж віршованість та інші фонетичні ознаки», і ніби взагалі звукові елементи вірша в поезії мають другорядне значіння» (стор. 59—60), в порівнянні з поетичною семантикою. Цю думку, ніби «перевага значінної стихії в поезії, просто беручи в сумарному розумінні, очевидна», Ларин висловив уже був (з великою рішучістю, але без серйозного обґрунтування) в своїй давнішій праці («О методах и предпосылках эстетики языка», збірник «Русская Речь», I, Л. 1923, стор. 87). Нам, навпаки, здається очевидним, що співвідношення звукових і значінних компонентів поезії зовсім не можна розглядати в розумінні переваги одного з них над другим,—бо принципова різnorodність їх не дозволяє ніякого кількісного або динамічного порівняння. Розглядати тут авторів аргумент—річ зайва, бо він спирається ні більше ні менше, як на дилетантський суб'єктивізм Л. Сабанєєва (Музыка речи. М. 1913).

Що ж до відмови автора визначати лірику її «найбільш постійними тематичними елементами», то її треба визнати за цілком законну. Він справедливо вказує, беручи для прикладу індуську поетику, на випадкове й індивідуальне походження тематичної традиції: «Більш менш випадковий добір тематики в визначного поета, обмеженість його тематичної винахідливості,—в пізнійшій поетиці стає ніби естетично мотивованим і обов'язковим» (стор. 61).

Далі, серйозної уваги заслуговує пропозиція Ларина—«шукати характеристику лірики в співвідносних семантико-фонетичних ефектах.

«Звичайно,—каже він—ритм, риму, звукопись вивчають тільки, як явища знакові, і навпаки—«метафору», образовість, тематику, тільки, як явища значінні. Цілком очевидно, що в кожному елементі поетичного вислову можна і треба вбачати двобічний естетичний фактор, вивчати як-раз погоджене діяння—зادля певної художньої мети—знакової і значінної сторони разом» (стор. 62). Таке «погоджене діяння» фоніки й семантики автор додає в цілій низці стилістичних прийомів: у користуванні з омоніміями (подібноручних слів), у всякого роду слівних наворотих («повторах»), в анаграмах та пароніміях, почасти навіть у слівній інструментації. Все це—на думку Ларина—примушує шукати ще якогось «смысла» омонімічної комбінації,—того, що зв'язує розбіжні значіння подібноручних слів і цим веде до семантичної напружености». Що автор зупиняється з особливою увагою на цих (порівнюючи ще мало в значінному аспекті вивчених) «лексичних фігурах»,—безперечно заслуговує найщирішого признання. Але загальне твердження авторове, що «немає досягнень звукопису без запровадження новин у метриці, і поновлення звукове що-разу мусить іти в супроводі інших (семантичних) ефектів» (стор. 68),—в узагальненій його формулювці це твердження, на нашу думку, не досить обґрунтоване, та воно й принципово сумнівне, коли взяти на увагу відносну самостійність звукових і значінних компонентів поезії. У всякому разі це не стоїть у спеціальному відношенні до лірики.

Ще трудніше погодитися з протиставленням «звукових» і «значінних» елементів поетичної мови, в якому протиставленні все граматичне зараховується, очевидно, до семантики. Це буде спрощення, навряд чи допустиме, бо всупереч поглядам деяких лінгвістів (Баллі), значіння граматичних категорій не дається звести на значіння лексичне та фразеологічне,—воно заховає певну своєрідність завдяки своїй принциповій абстрактності. Тому слід відрізнити в поетичнім вислові не дві, а три сторони: фонетичну, граматичну та семантичну, як те робить, наприклад, Б. Ярхо, що відрізняє три види художньої форми в літературному творі: фоніку, стилістику та іконологію (вчення про образовість),—див. його статті в збірнику «Ars Poetica» I. ГАХН, 1927 та в журналі «Искусство», ГАХН, II 1925, III, I. 1927. Відповідно до цього ускладнюються й співвідношення цих трьох принципово-різnorodних величин,—співвідношення, що навряд чи полягають тільки в «погодженім діянні». Автор виявляє тут той самий нахил до надмірного спрощування проблеми, який ми вже бачили там, де він лірику визначає занадто загальними ознаками, що характерні, скоріш, для поезії в її цілості. Що ж до кінцевої мети його праці—дати стилістичне визначення лірики в її істоті, то доводиться, скоріш за все, визнати, що досягнути її зовсім неможливо. Лірика, це—не епос і не драма,—от і все, що можна в цьому розумінні зазначити: занадто вже різnorodні явища в царині поезії зачисляється, звичайно, до «ліричного жанру». Тут треба цілком погодитися з думкою проф. Л. Булаховського, що «слово «лірика» занадто довго жило, і, щоб надати йому значіння терміна, необхідно внести в нього умовну обмеженість змісту» (рецензія на ту ж статтю, «Шлях Освіти», 1927, № 8—9, стор. 239); тим часом, Ларин як-раз намагається дати безумовне визначення лірики в цілому її обсягові.

На закінчення слід відзначити цікаві міркування Ларина про поетичну й загально-мовну синоніміку. Він зіставляє її з семантичним паралелізмом у композиції строф і цілого твору (що навряд чи законне); крім того, він відзначає важливу роль «неточних синонімів» у поетичній мові і стоїть на тому, що синоніми переважно постають із поетичних

метафор. «Розвиток синоніміки в мові», каже він (посилаючись на арабську й санскритську лексику),—«усе буває відповідний до стадії поетичної культури тієї мови». Коли вже «метафора»—семантична паралель—відмірає, як поетичний синонім,—тоді вона переходить до практичної мови як синонім точний» (стор. 64). Тому в санскриті, наприклад, найбільше є синонімів для тих розумінь, що тісніше зв'язані з звичайним кругом ліричної тематики (наприклад, для розумінь: «місяць», «смерть», «слон», «жінка»). Розуміється, це не єдиний можливий шлях для постання синонімів, але постання їх завжди більш-менш зумовлене естетичною функцією мови. Таким чином, ми маємо тут аргумент на користь концепції Фосслерової, котра відзначає домінуючу роль як-раз естетики слова в історичній еволюції мови; до того ж цей аргумент доводиться визнати за більш, порівнюючи, серйозний, ніж більшість аргументів, які висуває сам Фосслер і його учні. Це наближення до Фосслерової школи (якого в передніших працях Ларина не помічалось) є взагалі для даного моменту симптоматичне явище, і це мабуть чи не найцікавіше у всьому його досліді; проте, зупинятися на цьому не будемо, бо то є тема—значіння Фосслерівської «естетики мови» та її вплив на сучасну поетику—яка заслуговує, щоб її розглянути окремо в спеціальній розвідці.

В. Державін.

РЕЦЕНЗІЇ

М. МАРКОВСЬКИЙ. НАЙДАВНІШИЙ СПИСОК «ЕНЕЇДИ» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО Й ДЕ-ЯКІ ДУМКИ ПРО ГЕНЕЗУ ЦЬОГО ТВОРУ. Українська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 44. У Києві 1927, стор. 182+2 нен. Ц. 1 карб. 50 коп.

Робота М. М. Марковського, відбита з Записок історично-філологічного відділу Академії (кн. IX, X) має в собі дві сторони: одну, безперечну і корисну—це студії над новоприятним сировим матеріалом (зосібна над т. зв. «Болховітиновським» списком «Енеїди», передрукованим у книзі) і другу, спірну та сумнівну—це власні міркування авторів про генезу трагедійної поеми Котляревського. При тому цій другій частині автор, на жаль, надає більшої ваги і відводить більше місця. Висновки, до яких М. М. Марковський приходив в конці досліду, його власними словами формулюються так: Котляревський користувався з багатьох джерел, в тому числі з Вергілія, Скаррона і Блюмауера, до якого найближче стоїть конструкцією свого твору». «Єсть у нього текстуральні збіги навіть з творами старого українського письменства». Серед його джерел знаходимо навіть польську «Енеїду»,—і всіма тими джерелами «він скористався до ладу» (стор. 47). «Як великий будівничий бере звідусюди часом грубе і дике каміння і будує з нього величезний художній храм, так і Котляревський, керуючись попередніми творами тільки здебільшого з фактичного боку, утворив велику національну поему... «Історично-літературні студії, що ми отут поробили, ще краще (а ніж дотеперешні критичні оцінки М. З.) показують, який прекрасний та величній твір Котляревського. Тільки такі історично-порівняльні студії остаточно і ясно показують значення будь-якого твору: адже без них не можна сказати, що належить самому авторіві, а що запозичене. І от тепер не тільки, так би мовити, чуттям, але ґрунтуючись на науковому досліді, ми можемо сказати, що Котляревський брав матеріял для своєї поеми з різних джерел, але взагалі добре перетопив його в кузні своєї творчости... утворив справжню національну поему, що за неї, «поки сонце з неба сяє, його не забудуть» (стор. 102—103).

Отже, як бачимо, робота має певною мірою апологетичний характер. Широко закроена побутова поема, цінна психологічним своїм матеріалом—«автор малює й такі тонкі почуття, як кохання Дидони й Енея» (цікаво знати, тонкі самі по собі чи у змалюванні Котляревського?), «Енеїда» в очах М. Марковського уже не «умная шалость» не влучна сатира на деякі з сучасних авторіві порядків, але не більше й не менше, як великою творчою силою позначений твір національного значення. Гарзд! але ці високі оцінки дослідника упираються в давнє і відоме твердження, що «Перелицьована Енеїда» є тільки «сміховина на московський шталт» (Шевченко) та що повстала вона—не вважаючи на всю свою колоритність—через аматорське, «несвідомо-народницьке» (означення належить Н. М. Віленкину-Минському) переробляння російської «Енеїди на изгнанку» Миколи П. Осипова (1751—1799), що й була її головним, а може й єдиним по суті, джерелом. Відомо, що поема Осипова (чотири частини) з'явився в друкованій межі 1791—1796 рр.; що за ним в кінці 1794 або на початку 1795 р. почав свою переробку Котляревський, що перед 1798 р. у нього були вже готові три

частини, а може була накидана й четверта, що побачила світ з запізненням, видрукувана допіру в першій авторській виданні 1809 р. (Стешенко датував 4-ту частину 1797 р.).— Останні частини «Енеїди» писалися значно пізніше, після появи трагедійних робіт Котельницького (1802, 1808), і закінчені були, як твердив Стеблин-Каминський, десь коло 1824-1825 року. Цю дату підтримують: лист Котляревського до Гнедича з 27/XII. 1821 р. (див. «Литератур. портфели Пушк. дома», I. Спб. 1923), де говориться про VI-ту частину, як ненаписану, і листи Н. О. Мельгунова до М. Погодина 7 серпня 1827 та до Котляревського 12 червня 1828, з яких видно, що влітку 1827 р. «Енеїда» вже була готова до друку. Додамо між іншим, що М. М. Марковський все ще датує другий лист Мельгунова 1820 р. хоч цю дату уже виправлено заміткою Ю. Оксмана. «К истории опубликования «Энеиды» Котляревского» («Атеней» историко-литературн. временник кн. 3, Ленинград, 1926, стор. 152—154).

М. М. Марковський пробує всі ці установлені або установлювані, здавалося б добре обґрунтовані дані—перевернути, заперечуючи Осипова, як джерело української поеми (хоча з Котельницьким цього не робить—пор. стор. 138—видимо, з огляду на хронологічну дату його писаннів). На думку дослідника, не Осипов був зразком Котляревському, а навпаки: поема українського автора «подала Осипову думку перелицювати Вергілієву «Енеїду», отже Котляревський задовго перед 1794 р., може й за семінарських справді часів (тоб-то перед 1789 р.), почав свою поему».

Ця думка власне висказується не вперше. В «Кіевской Старинѣ» (1898, кн. IX) П. Петрова, висказав був, дуже обережно, акад. Мик. П. Дашкевич. Вказуючи на давнє «предание о первенстве замысла Котляревского», відзначаючи необізнаність Котляревського з Блюмауером, що послужив «по преимуществу» основою для Осипова, та деякі строфи українського поета, де він одходить від російського автора, наближаючись до якою мірою до Скаррона,—акад. Дашкевич писав: «Быть может, старое предание верно и украинский поэт задумал свою перелицовку в годы молодости, под влиянием знакомства со Скарроном и независимо от Осипова, и тогда же начал свою работу, а когда вышла «Вергилиева Энеида на изнанку», стал переделывать и видоизменять первоначальный свой набросок; мог, обратно, и Осипов ознакомиться в рукописи с текстом первых частей «Энеиды» Котляревского.—Высказывая эти догадки, мы оставляем попрежнему вопрос о генезисе малорусской Энеиды не решенным и желаем лишь обратить внимание будущих исследователей на необходимость для окончательного решения этой проблемы подробного, стих за стихом, сравнения «Энеиды» Котляревского как с Вергилиевой, так и со всеми другими, какими могли пользоваться Котляревский и Осипов» (стор. 175).

Нетяжко побачити, як і в чому думка Марковського розминається з акад. Дашкевичем. Що було для Дашкевича лише одним із припущень і диктувалося вимогами максимальної сумлінності у висновках, з того М. М. Марковський робить собі різку парадоксальну позицію в даному питанні, вибирає гостріше із двох його припущень, висловлює те припущення категорично і висуває бурсака чи то недавнього бурсака, провінціала Котляревського на роль підгонича досвідченого, хоч і не першорядного, російського літератора того часу.

Які ж нові і переконуючі дані має М. Марковський, щоб поставити питання про генезу «Енеїди» Котляревського так парадоксально й гостро?

Перший ряд своїх аргументів М. Марковський ґрунтує на найдавнішому—«Болховітинському»—спискові «Енеїди». Цей список, знайдений у бібліотеці Софійського собору, в свій час належав мітрополітові Євгенію Болховітинову; містить він пісні I-шу і III-тю, яку називає другою, і на титульному листкові має назву: «Перецыганенная Енеида съ рускаго языка на малороссійскій 1794 года Октября 11 дня». Папір рукопису має водяний знак 1796 року, подаючи таким чином *terminus post quem* повстав список; *terminus ante quem* покладається датою 22/I 1800, коли список був подарований Євфимію Болховітинову, тоді ще протоієреєві й префектові Воронізької

семінарії.—Дату 11/X 1794 р. взято таким чином з давнішого рукопису, з якого роблено копію для панотця-префекта. Що може ця дата означати?—М. Марковський, на наш погляд зовсім довільно, приймає, що це є дата викінчення або першого із списків або третьої частини поеми Котляревського. «І трохи не вагаючись»—пише він—«можна сказати, що р. 1794-го 11 жовтня перші три частини Енеїди було написано і навіть зовсім уже оброблено». Що ж це дає для питання про пріоритет Котляревського? Дуже багато. Третя частина «Енеїди» Осипова, що відповідає третій частині Котляревського, —міркує М. Марковський,—«скінченій без ніякого сумніву уже 11 ж о в т н я 1794 р., вийшла з друку тільки 1794 р.» «Важко собі уявити, щоб Котляревський за короткий час —і року немає—міг написати цілу третю чималеньку собі пісню». «Тим більше, що Котляревський під цей час учителював був по глухих кутках України і не міг так швидко дістати Енеїди Осипова з Петербургу».

Аргументація видається нам дуже сумнівною. Коли вважати, що 11/X 1794 є дата викінчення III ч. Котляревського, то, стоячи на думці М. Марковського (Котляревський був зразком російському авторові), не легко також припустити, щоб за такий короткий час (з 11/X 794) список української поеми міг дійти з глухої провінції до столиці, попасти до рук Осипову, лягти в основу його переробки, пройти через друкарський станок, і, вийшовши в світ, мати ще право на дату 1794.—Треба прийняти, очевидно, що дата 11/X 1794 означає день, коли було скопійовано той рукопис, від якого походить Болховітиновський список. Але в такому разі належить а б о відсунути закінчення третьої частини на рік 1792—1793 що найменше,— а проти цього виразно свідчить сам Котляревський, говорячи року 1821 про свою двадцятишестилітню роботу над «Енеїдою», тоб-то покладаючи початок своєї праці на р. 1794-1795,—або погодитись, що дата 11/X 1794 означає щось інше.

Що саме? гадаємо, це може бути день з а к і н ч е н н я I-ої п і с н і, а б о п о ч а т к у всієї праці. І те і друге припущення стоїть у добрій згоді з листом Котляревського до Гнедича і має підставу в особливостях самого списку. Аджеж у Болховітиновському тексті 2-ої частини немає, під назвою д р у г а фігурує третя частина; цілком природно допустити, що списувався текст з рукопису, де кожна пісня становила і окремий зшиток; отже і наша дата стосується тільки до I-ої частини, а не до цілого рукопису.—Загалом беручи, Болховітиновський список не дуже авторитетний. В ньому багато помилок, що повстали через елементарне незрозуміння тексту («грѣшний» зам. «гречний») і сам М. Марковський це знає (пор. стор. 76). Чому ж, хапаючись за дату 11/X 1794, він одночасно гостро одкидає таку вказівку тексту: «перецыганенная съ рускаго на малороссійскій», чому не пробує довести, що назва «перецыганенная» походить від одної з численних, на його думку, авторських редакцій «Енеїди»?

Між іншим ще одно міркування. Чи певен М. Марковський, що III ч. «Енеїди» Осипова вийшла допіру 1794 р.? Венгеров в «Русской поэзии» и акад. Дашкевич в цитованій статті вихід 1 і 2 частини датують р. 1791, третьої—1794, четвертої—1796. Але в нещодавно здобутих інформаціях від бібліотеки Рос. Ак. Н. я знахожу вказівку на видання III ч. 1791 р. Коли ця звістка потвердиться, міркування М. Марковського падають відразу, і йому не доведеться навіть дивуватися версифікаційній легкості Котляревського.

Другий ряд аргументів М. М. Марковського збазований на текстуальних зіставленнях, за допомогою яких він пильно встановлює художні переваги та хронологічний пріоритет українського твору. Пригляньмося і до цих міркувань дослідника.

І. М. Марковський пише: коли ми придивимось до образу Енея в Котляревського, ми повинні будемо визнати його суцільним і яскравим—«це завзятий козак, що і випити може гаразд, і воювати вміє і до жінки залицятися потрапить, одно слово «парубок моторний». Що-до нього Котляревський ні разу не схибив; характер Енея видержано дуже добре. Що ж до Осипова, то в нього характер Енея якось двоїться»: Еней т о п о к а з а ц к и гладить вус, то по гусарски, виступає з рисами то петиметра, то

козака. Відкіля ці останні риси?—запитає М. Марковський і відповідає: «Іх можна, на мою думку, пояснити тільки тим, що Осипов користувався і Котляревським, складаючи свою «Енеїду».

Заперечуючи ці міркування М. М. Марковського, ми повинні сказати, що суцільності постать Енея не має і в Котляревського. Не кажемо про те, що на початку він стає перед нами цинічним бурлакою («Удавсь н а в с е е з л е проворний»), а в кінці поеми з'являється дбайливим «козацьким батьком» («Еней к добру з натури склонний») —але навіть у межах перших чотирьох частин, що відповідають чотирьом Осипова, він характеризується то безтурботним гульвісою, то дбайливим ватажком («Еней по човну похожая, | Роменський тютюнець курил, | на всі чотири розглядая, | коли-б чого не пропустив»). Витримані характеристики, можливо, і не входили в завдання травеститорів. Перевести річ з високого тону в низький, зам. «ліри» взяти «дудку», замість давньої «побаски» «скропатъ смешную сказку»—от найголовніше для них. З цією метою і дає Осипов найрізноманітнішу мішанину побутових рис, не уникаючи і українських, козацьких.

II. М. Марковський наводить досить численні українізми Осипова (відзначені свого часу і в Дашкевича і в Венгерова). Він твердить, що як побутові деталі, так і ці лексичні особливості попали до Осипова від Котляревського і тільки через його «Енеїду».

Але і цей доказ обставлений у нього не сильно. Придивімося до того, що Марковський вважає за українізми. Котляревський пише: «Еней і сам з о с т а р ш и н о ю», Осипов: «Велел к себе быть с т а р ш и н а м», Перед нами два різні слова: українське «старшина» є збірне слово для означення командного шару козацького і зовсім не тожне з російським «старшина». Далі, Котляревський пише: «Дородна, р о с л а і красива»; Осипов дає: Р о с л а, стройна, свежа, красива». У Котляревського читаємо: «А морем в бурю іхать слизко», у Осипова: «А в бурю ехать морем с к л и з к о». Але чому М. Марковський вважає слова «рослий» і «склизко» за українізми. Хіба їх нема у росіян в живій мові, в літературних творах? Напр.: «Ходить бывает склизко | По камешкам иным»...

Отже, що до українізмів Осипова нічого впевняючого і нового Марковський не зібрав. Гадаємо, ті півтора десятки справді українських слів, що їх знаходимо в російській поемі, могли попасти туди і помимо Котляревського. В тій же Русской поезии Венгерова дослідник знайде байку Аблесимова «Острой отвѣтъ черкаса господину» і в ній—не одно українське слово. Можна задати і та, що, використовуючи для комічного ефекту українські деталі побутові та окремі слова, Осипов саме тим і наштовхнув Котляревського на його задум української «Енеїди».

III. Не будемо спинятися на дрібніших текстових зіставленнях, перейдемо до порівняння, яке робить М. Марковський межі знаменитими вступами до IV частини у російського та українського авторів. Навівши вступні строфи Котляревського цієї частини, наш дослідник приходять до висновку, що складено їх дуже вдало. Він пише: «Видко, що Котляревський творив тут вільно, а не передавав чужий зразок». Переходячи до відповідного уривку Осипова—«Как едки трои не присутчишь», М. Марковський вважає його значно слабшим: Осипову «творити таку мову була річ незвичайна» (Котляревському це було, очевидно, за звичай М. З.), «над чим йому доводилось багато сушити голову» (звідки це видно?) «і складати такі вірші, що їм нелегко надати будь-якої форми: Для доказу М. Марковський бере рядки: «Борщів як три не поденькуеш, | На моторошні засердчить» і пробує поставити кінцівки на їх належні місця. Виходить: «як три деньки не поборщуеш, | на серці замоторошнить». Потім робиться та сама операція з Осиповим. Слова: «Как едки трои не присутчишь, | Так на тошне заживотит» набувають такого вигляду: «Как сутки трои не поедчишь, | На ж и в о т е з а т о ш н и т». І висновок готовий: У Котляревського краще,—бо «на серці замоторошнить» можна сказати, а «на животе затошнит» не можна. Очевидно, це неможливе по російськи н а животе з'являлося у Осипова через те, що цей приїменник н а був у Котляревського.

Припустімо навіть, що все це справді влучно. Але 1) не скрізь щасливо випадає справа на повернення тексту до належного вигляду і в Котляревського. Напр. «Та що аби що ти верзлялом», повернене до зрозумілості: «Та що аби що верзляти»,—стає незграбне і какофонічне, та й не цілком відповідає своїм звуковим складом перекрученому (немає куди приставити: «лом»). По-2) неможна твердити, що зразок завжди буває досконаліший за пізніше опрацювання предмету, отже коли Осипов дав навіть щось слабше, ніж Котляревський, то це зовсім не значить, що він робить по Котляревським і за його прикладом. Нарешті 3) ні звідки не видно, що Котляревський або Осипов, даючи перекручену «Сивілліну» мову, ставили собі спеціальне завдання досягти як найповнішої відповідності межі обома рядами—спотвореним і відновленим, справжнім.

На жаль, в обмеженій що-до місця рецензії нема змоги зупинитися на дрібніших прикладах, і ми наведемо тільки ті з них, які характеризують метод нашого дослідника. От приклад. М. Марковський бере одно місце з 1 част. Осипова—пророчтво відносно Римської держави: «Их власть дотолє продолжится | доколе слепота продлится | и будут ноги целовать»; потім указує кілька аналогічних місць у Блюмауера і нарешті одно місце в III частині Котляревського («Поки не стануть цілувати | ноги святої постола»). Марковському цього досить, щоб сказати: Котляревський був обізнаний з Блюмауером безпосередньо і утворив це місце незалежно від Осипова. Чому? А тому, що «як би Котляревський користався Осиповим, то він би і це місце навів там, де воно знаходиться у Осипова».

Питання, як Котляревський користався Осиповим, де і в чому від нього відходив, як брав через нього Блюмауера, безпосередньо йому незнаного,—має свою літературу, до якої причетні і Житецький, і Соболевський («Бібліограф» 1889) і Дашкевич, і Мінський, і автор приміток до Венгеровської «Русской Поезии». Зроблено чимало спостережень, намічено певні висновки. Але наш дослідник ні з чим не рахується, коли діло доходить до його улюбленої думки: Осипов зобов'язаний Котляревському. Знову приклад. В рукописних текстах Котляревського є місце, де серед підземних страховищ згадуються «горгони | Кентаври, грифи, Бріарей, | химери, карли, Геріони | і жовтих бугських тьма ужей». Відповідні рядки у Осипова виглядають так: «Кентавры, грифы, Герионы, Гиганты, карлы, Бриарей, химеры, гарпии, горгоны, невиданных станицы змей». Близькість Котляревського й Осипова безперечна. У Блюмауера, взагалі дбайливішого що-до мітології, є тільки один Король Геріон, у Скаррона—знов множина: *des Geryons à triple face*. Видимо, зразком послужив Скаррон, але кому, Котляревському чи Осипову? хто взяв перший, а хто запозичив в другу чергу, бо тексти українського і російського авторів безперечно залежать одно від одного (пор. стор. 49). Ці питання вимагають детального порівняння текстів Осипова і Котляревського з Скарроновим, і тільки з'ясувавши питання про безпосередній зв'язок одного з них із Скарроном, можна було б виносити остаточний рішення. Тим часом, що робить М. Марковський? Він нараз забуває, що головна його задача довести залежність Осипова від Котляревського і приймає все те за доведене. «Ми вже знаємо»—пише він—«що Осипов користувався з «Енеїди» Котляревського (звідки знаємо?) а не навпаки, і тому, коли натрапляємо на схожі епізоди, то маємо право сказати, що Котляревський був за зразок для Осипова, а не Осипов для Котляревського». Цю фразу М. М. Марковський повторяє кілька раз, очевидно вважаючи, що при повторенні вона збільшує свою доказову силу.

Ми розглянули два ряди головніших доказів М. Марковського,—перейдемо до аргументів помічних, другорядних. Що «Енеїда» Котляревського була готова раніше від Осиповської, наш дослідник бачить ще й з того, що невідомий автор вірша «къ господину сочинителю оды на смерть Румянцева-Задунайскаго» наводить вирази, які звучать цитатою із 4 частини «Енеїди» (стор. 70). Румянцев умер в грудні 1796 р. Тоді ж, мабуть, була написана ода, ergo—висновує звідси М. М. Марковський,—в 1796 р. четверта пісня «Енеїди» Котляревського була відома широкому громадянству. Взявши до уваги, що в тому-ж 1796 р. з'явилася 4-та частина Осипова, ми дістаємо побічну вказівку на хронологічну першість Котляревського: його четверта частина уже здобула

популярність, коли четверта частина Осипова тільки-тільки з'явилась друком. Висновок опертий на дрібному недогляді. Кінець 1796—початок 1797 р. це є можлива дата «Оди на смерть Румянцева»; дати-ж написання ущіпливої відповіді на неї ми не знаємо. Це могло бути і в початку XIX в., аджеж ода могла розходитись по волі, а Румянцева, «главного малороссийского командира», на Україні пам'ятали довго. Не кажу вже про те, що, поки ми не знаємо тексту оди, ми не маємо права настоювати, що окремі вирази віршу-відповіді, як згадка про кулі з галушок є цитата саме з IV-ої частини «Енеїди» Котляревського.

Так само не перекоонує наш дослідник і там, де він пробує збити нові дані, що говорять проти його міркувань. На тій же 70 стор. він пробує ослабити значіння відомого листа Котляревського до Гнедича, де Котляревський пише про «Енеїду», як плод своїх «двадцятишестилітніх трудов», згадуючи про своє 26-літнє «баюшки-баю» над поемою. Дата 1794/1795 р., як дата початку поеми, М. Марковському не вигідна, і він заперечує: «Пам'ять могла зрадити Котляревського». Але-ж а) автор дає нам не круглу, не приблизну, а точну цифру і дає її двічі і в) які маємо ми підстави припустити, що в 1821 р. Котляревський остільки втратив пам'ять, що середині 1790-х рр. приписав свій твір, написаний на семінарській лаві чи то невдовзі після неї. Єсть у М. Марковського і ще одно міркування. Що значить це «баюшки-баю»? Чи не можна на підставі цього виразу припустити, що в 1794—1795 році твір Котляревського був в якійсь частині готовий,—аджеж «колисати можна щось більш-менш готове, вирощуючи та пестуючи його». Навожу цю останню фразу, як межу того, до чого можна дійти, обстоюючи свою думку всупереч фактичним даним. Гадаю, що точних меж для метафоричного застосування слова «колисати» покласти не можна: колисати якийсь твір можна і в готовому вигляді, і в напівготовому, і навіть в проєкті.

Сказаним, сподіваємось, виправдується і наша оцінка роботи М. Марковського. Щоб бути справжнім, як того вимагав акад. М. П. Дашкевич, переглядом питання про генезу «Енеїди» Котляревського, в ній замало матеріялу та й розробляється цей матеріял неспокійно, в запальному тоні і немов підгоняється під певну, наперед повзяту думку. Автор хоче за всяку ціну збити все, що говорилося досі про Осипова, як джерело Котляревського, дарма що всі найновіші дані немов змовляються проти нього, а образ Котляревського-письменника, що повстає в результаті його досліду, являється, як це зазначив І. Я. Айзеншток (стаття до «Енеїди», в «літер. бібліотеці» «Книгоспілки»), мало правдоподібним.—Котляревський у нашого дослідника вимальовується, немов якийсь «поет Флоберівського типу», що працює, обложений джерелами французькими, німецькими, латинськими та польськими, помалу, з повною свідомістю кожного свого кроку, виводячи з тих розмаїтих матеріялів храм «національної поеми». Як мало подібний цей повільний ерудит до веселого Полтавського оповідача, «души дружеских компаній», дотепного, хоч і не позбавленого глибини [«любимца»] публіки, якого зберіг у своїй пам'яті його приятель і перший біограф Стеблин-Каменський!

М. Зеров.

Проф. ВАСИЛЬ СИПОВСЬКИЙ. УКРАЇНА В РОСІЙСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВІ. Частина I (1801—1850 рр.). Київ. 1928 (Українська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 58). Ст. 460, ц. 5 крб. 50 к.

Історики нашого письменства, характеризуючи Шевченкових попередників та з'ясовуючи генезу українського романтизму, завжди згадують так звану «українську школу» в польському письменстві та «українофільство» в письменстві російському 20—40 років XIX століття. В першу чергу згадується звичайно Гоголь, але наводяться також імена Нарезного, Сомова, Рилєєва та ще кілька, і після цього стає зрозумілим, що письменники ці, пишучи російською мовою на теми, запозичені з української старовини або народного побуту та фольклору, використовуючи іноді

й українську лексику та стилістику, мали значіння і для розвитку відповідних жанрів літератури української.

Так само історики російського письменства, спиняючись на Гоголі та Гоголівській школі, відчували конечну потребу висвітлити ті явища літератури української та «українофільського» напрямку російської літератури, що можуть дати відповідь на низку питань, звязаних не тільки з Гоголем. У другому виданні відомого бібліографічного покажчика М. К. Пиксанова «Два века русской литературы» поруч з темою «Украинская стихия в творчестве Н. В. Гоголя» знаходимо тему: «Вторжение украинской стихии в великорусскую беллетристику». Ті-ж теми повторюються в книзі того-ж дослідника «Областные культурные гнезда». Ю. Соколов у статті про Нарезного (зб. «Беседы» М. 1915), теж надає великої ваги впливу традицій українського письменства: «Случайность ли это судьбы или нечто более основательное, как бы то ни было, но Малороссия в XIX веке оказала русской литературе большую услугу, подобно тому как она сослужила ей неоценимую и важную службу в XVII веке».

В монографії Б. Ейхенбаума про Лермонтова побіжно кинуту таку думку: «Неслучайно «Малороссия» становится в это время постоянной литературной темой (Кульжинский, Погорельский, Гребенка и т. д.), соперничая с литературным Кавказом. Увлечение украинским языком, украинскими сказками и т. д. связано с потребностью освежить русскую литературную речь разными диалектами. Пользование украинским языком давало возможность снизить русский литературный стиль, не делая его вместе с тем грубым». Не вдаючись у розгляд цього цікавого зауваження, зазначимо, що воно справедливе лише почасти і зовсім не з'ясовує теми та чинного інтересу до України, що не завжди поєднувався з спробами використовувати українську лексику.

Але хоч і українські й російські дослідники давно визнали потребу студіювати «український елемент» в російському письменстві 20—40 років, саме студіювання далеко не пішло і з спроб хоч трохи ширшого огляду ми власне мали до останнього часу тільки статтю В. В. Каллаша «К истории малорусской литературы 20-х—30-х гг. XIX в.», надруковану в «Киевской Старине», 1900 р. (кн V, IX, XI). Зрозуміло після цього, яку прогалину заповнює книга проф. В. Сиповського, як багато нового матеріалу дано в цій просторій монографії.

В «передньому слові» автор зазначає: «Завдання цієї праці полягало в тому, щоб зібрати по змозі весь літературно-художній матеріал, присвячений характеристиці України, з географічного, історичного, етнографічного та побутового погляду — матеріал, що зберігся у «російському» «розповідному» письменстві за перші п'ятдесят років XIX в.».

Таким чином маємо зразу обмеження — в книзі розглядається лише «розповідне» письменство («подорожі», «описи», романи, повісті й оповідання, поеми й баллади). В примітці автор пояснює, який матеріал він не включав: «я не повводив до огляду: 1) перекладних творів, 2) ліричних та драматичних і суто історичних та етнограф., 3) коротеньких змістом (прим., «басни», «байки», то що), окрім таких творів, що мають історичну вагу (прим., писань Гулака-Артемовського). Натомість я завів до огляду скількись писань, що мають стосунок до України тільки своїм заголовком». Не розуміємо, яка рація заводити до огляду твори, зазначені в останній фразі, також не можна погодитись з виключенням ліричних та драматичних творів (комусь доведеться наново перегортати той журнальний та інший матеріал, що переглянув для даної праці В. В. Сиповський!), не знаємо нарешті, який критерій допоможе в творах «коротеньких змістом» відрізнити твори, що «мають історичну вагу», від творів, що такої ваги не мають.

До того ж В. Сиповський не цілком витримав свою схему. В його огляді знайдемо два драматичних твори (без означення, що це драми): 1) «Чары, или нѣсколько сценъ изъ народныхъ былей и разсказовъ украинскихъ» Соч. Кирилы Тополи. М. 1837.

2) «Щира любов, або мыйльй дорогше счастья» Грицька Основьяненка. Южно-Русскій зборникъ. Харьковъ 1848». Знайдемо також і перекладний твір—баладу Гулака-Артемовського «Твардовський», про яку сказано: «Це вільна обробка відомої легенди» і не зазначено, що це досить близький до оригіналу переклад балади Міцкевича «Pani Twardowska». Нам здається, що треба було у відповідних додаткових розділах подати весь виключений матеріал, хоч би в формі звичайного бібліографічного покажчика.

Що-до обсягу матеріалу в розумінні мовному, то погоджуємось з В. В. Сиповським, що в огляд слід «зачислити твори, написані не тільки російською мовою, та й українською», але гадаємо, що, не вважаючи на «органічний зв'язок між двома літературами» в ту добу, все-ж треба чіткіше визначати й моменти диференціації, бо в багатьох випадках (особливо коли немає цитат) читач і не довідається з книги, якою мовою написано той чи інший твір. Напр. на ст. 166 читаємо: «Того-таки р. 1831 Левко Боровиковський подав поетичну характеристику: «К о з а к ь» (62—65) на сторінках того-таки «Українського Альманаха». І все. Ніде не зазначено що ця балада, яка так сподобалась колись молодому Гребінці (див. нашу статтю «До історії укр. романтизму» в «Україні» 1924 р. № 3), написана українською мовою. В інших випадках це іноді відзначається. Напр., на ст. 196 занотовано, що «Малоросійську повѣсть» «П л а ч е в н а я у ч а с т ь д р е в н я г о В а с и л ь к о в а»—«написано українською мовою». Нам здається, що слід було відзначати й ті випадки, коли в російському творі використовувалась українська лексика, звороти і т. п. Це має не менше значіння, ніж наведення українських пісень, що часто зустрічались в різних, переважно белетристичних творах. Тільки таким способом, накресливши спочатку матеріал, можна перевірити думку Б. Ейхенбаума про захоплення українською мовою з метою «снизить русский литературный стиль».

Далі в «передньому слові» В. В. Сиповський спиняється на значінні студій над «масовим» письменством», розпочатих ним ще в докторській дисертації «Очерки изъ истории русского романа и повѣсти XVIII в.», надрукованій 1909—10 рр. В ній розглянуто було не окремих «богів» та «підбогів» у письменстві, а «усі писання XVIII в.». В. В. Сиповський гадає, що «студії над «масовим» письменством повинні в майбутньому цілком перебудувати історію письменства,—тільки такі студії визначають справжнє обличчя великих письменників, їхню справжню питому вагу, поставивши їх в «около» літературного оточення,—тільки такі студії дадуть виразно зрозуміти літературні школи (адже основні літературні школи риси завжди найвиразніше виявляються саме в масовій літературі), такі студії дадуть стале уявління про те, як змінювалися літературні смаки в письменника та читача, бо дадуть точні дані для статистичних висновків». Думки ці для сучасного історика літератури не нові, вони увійшли вже до загального вжитку, і хіба на адресу вихованого в старих традиціях читача можуть бути скеровані слова проф. В. Сиповського, що подають ніби виправдання його студій: «Ось чому я запевняю, що й ця праця, на студіях над масовою творчістю збудована, чорногово поки-що характеру, має свою ціну: вона доповнить історію українського письменства новими йменнями й внесе де-що в розуміння Гоголя, Шевченка, Квітки, Гребінки та інших письменників», і т. д.

Для цієї праці проф. В. Сиповському «доводилося переглядати тисячі писань, не покладаючись на їхні заголовки» (ст. 5), Дослідник відзначає, що весь матеріал він використати, звичайно, не міг, вже хоч би через те, що деяких журналів, альманахів та книжок не знайшлося в лєнінградських книгосховищах. Але треба констатувати, що матеріал зібрано великий. Вміщений у додаткові «список творів, використаних у праці» охоплює 483 №№ (далі побачимо, що тут є повторення). Весь цей матеріал розподілено на п'ять розділів: 1) Україна в описовій літературі, 2) Давня Київська Україна-Русь у розповідній літературі, 3) Україна XVII віку в розповідному письменстві, 4) фангастична повість і казка, 5) Життя України XVIII—XIX в. в. у розповідному письменстві. В кожному розділі спочатку подається загальний вступ

історично-літературного характеру, далі в хронологічному порядку йде бібліографічний огляд, при чому подається зміст твору, часто наводяться цитати, іноді трапляються й окремі історично-літературні спостереження (напр. відзначаються літературні впливи і т. и.). Таким чином книга виходить за межі бібліографічного покажчика, набуває характеру історично-літературної розвідки і читається з інтересом.

З окремих думок дослідника заслуговує уваги спостереження: «не тільки в царині усної творчості, а й у новому письменстві цілком здійснюється *к о л е к т и в н а т в о р ч і с т ь*, що її особливо легко вхопити, вивчаючи писання другорядні». «Вивчаючи масову літературу, ми, як в усному епосі, так і в новому письменстві можемо встановити вияв тих законів, що обумовлюють життя епосу (циклізація, централізація, встановлення літературних традицій та шаблонів)»—ст. 138. Занотуємо досить докладну аналізу романа Загоскіна «Аскольдова могила» (ст. 114—125), романа Булгаріна «Мазепа» (ст. 181—188) та инш.

Має бібліографічний огляд В. В. Сиповського і хиби та недогляди. Крім раніш зазначених загальних огрехів, відзначимо перш за все пропуски, які могли ми помітити, не роблячи спеціальної перевірки по старих журналах, альманахах і т. и. В розділі «Україна в описовій літературі» слід було згадати «Путешествіе въ Молдавію, Валахію и Сербію. Д. Б(антиша)-К(аменського). Москва. Въ губернской типографіи А. Рѣшетникова. 1810». Багато розділів цієї книжки (ст. 30—68 і 149—188) присвячено містам України (напр. X—Харків, XXV—Київ та инш.). Додатки до інших розділів наводимо в хронологічному порядку: 1) «Рогъда или раззореніе Полоцка».—«Сѣверный Вѣстникъ» 1804. ч. II—перша з численних повістярських обробок сюжету про Рогніду. 2) Антонъ Майко Келеберда (1. Срезневський) «Корній Овара. Думка I. Як поконтракувавсь козакъ Корній Овара изъ бисомъ і шо зъ того було».—«Молва», 1835. № 10. (Цю баладу передруковано в згаданій статті В. Каллаша). 3) Пилевичъ Н. Святочная вечеря. Три разказа моеї тетушки. 2 части. Москва 1836 (в тексті народні оповідання укр. мовою, подаємо відомості про цю книжку на підставі «Покажчика літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки» Дм. Дорошенка з «Наук. ювил. збірника укр. універс. в Празі», присвяченого проф. Масарикові, 1925 р.) 4) «Стихотворенія Лукіяна Якубовича. СПб. 1837 (див. на ст. 163—165—«Малороссійскую балладу» та інші поезії на укр. теми. Також пізніше в журналах можна знайти відповідний матеріал,—в огляді-ж В. В. Сиповського Л. Якубович, Гребінчин приятель, навіть не згаданий) 5) «Думки і пѣсни та шче де шчо Амвросія Могиль». Харків. 1837 (в цьому збірникові А. Меглинського вміщено низку його балад). 6) «Вѣтка Іереміи Галки». Харків, 1840 (в цьому Костомарівському збірнику є балади). 7) «Черный гробъ или кровавая звѣзда. Кіевское повѣрье XVII в. в 2 ч. Изд. 2. Москва, 1842» (про цю книжку дізнались з бібліографії «Литературной Газетъ»). 8) Pić kory Kazok. Napysań Spirydon Ostaszewski dla wesołoho Mira. WiĦno. 1850—в цій книзі, написаній укр. мовою, дано низку віршових обробок різних повір'їв, також передруковано—з цікавим прозовим звертанням до Гулака-Артемовського—перекладну баладу останнього «Твардовський», при чому передруковано, очевидно, з невідомого рукопису, бо маємо проти відомих текстів—варіанти і збережено назву Міцкевичову—«Pani Twardouska». Перед текстом помітка: «Siju Kazku napysano po laėki, a perewiu Hulak Artemouski (до речі, зазначимо, що цей текст в останньому виданні творів Гулака-Артемовського за редакцією І. Айзенштока не згаданий).

З дрібніших пропусків зазначимо: уривки з «Енеїди» друкувалися ще в журналі «Соревнователь Просвѣщенія», 1822 р., уривки з «Полтави» в перекладі Гребінки вмістив «Московскій Телеграфъ», 1831 р. (№ 17), в перекладі Шпигоцького—«Українській Альманахъ», 1831 р. і т. и.

Прикро вражають помилки, недогляди і взагалі якась плутанина що-до українського матеріалу, в якому мало орієнтується автор. На ст. 207 читаємо: «62). р. 1841 Т. Шевченко надрукував поему «Гамалія»—тоді як з'явилася вона вперше

1844 р. Далі: «63). Р. 1841 Шевченко надрукував в альманасі «Сніпъ» поему «Гайдамаки»—тоді як в цьому Харківському альманасу Шевченко участі не брав, а «Гайдамаки» вийшли в Петербурзі окремою книжкою того-ж 1841 р.

Ще більше помилок в «додаткові»—«Список творів використаних у праці». Казка «Маруся», надрукована в Одесі 1834 р., позначена і 1834 р. (№ 259) і 1839 р. (№ 331)—остання дата не має жодних підстав (слід було-б також зазначити, що текст «Марусі» минулого року передрукував А. В. Музичка в «Записках іст. філ. відділу ВУАН» кн. 13—14). Під № 350 (1840 р.) стоять «Іван Підкова» і «Тарасова ніч, Т. Шевченко», хоч далі їх же позначено під № 352 в змісті «Кобзаря» 1840, де вони вперше й з'явилися. Так само здивування викликає: «367. «Тополя», Т. Шевченко, 1840», теж позначена на своєму місці—в змісті першого видання «Кобзаря». Цілком фантастичні відомості знаходимо під № 390: «Русалка Дністровская. Львов. 1841»—«Русалка Дністровая» (а не «Дністровская») з'явилась 1837 р. «у Будимѣ. Письмом Корол. Всеучилища Пештанского» (Будапешт). «Вовкулаку» Александрова позначено спочатку 1842 роком—№ 401—«Южн Зб. 1842» (?!), а далі правильно—№ 465—1848 р.—«Южн. Русск. Зборн. 1848». Повна назва цього збірника далі подається з помилкою—«Южно-Русскій Зборникъ» замість «Южный Русскій Зборникъ».

Такі недогляди псують вражіння від книжки, в яку—поза всією її неповнотою—вкладено багато праці й знання. Побажаємо, щоб їх було виправлено в обіцяному другому томі монографії, безперечно—потрібному, на який з інтересом будемо чекати.

П. Филипович.

Н. К. ПИКСАНОВ. ОБЛАСТНЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ГНЕЗДА. Историко-краеведный семинар. Госуд. Издательство. Москва-Ленинград, 1928. Стор. 148 in 8°.

«Скажу наперед: не с мыслию о государственности, не с идеей централизации, а с идеей народности и областности я вступаю на университетскую кафедру русской истории»—ці слова молодого професора російської історії в одному з краєвих університетів пролунали років тому з сімдесят... Пролунали викликом минулому, зробили були величезне вражіння новиною й гостротою поставленого—може краще сказати: кинутого питання та й... змовкли надовго. Виклик Опанаса Щапова, ефектно кинутий російській науці 1860 року на вступному викладі в Казанському університеті, пролунав воїстину «гласом вопіючого в пустині», блиснув ефектним, але скороминущим феєрверком. За його кличем наука народознавства в Росії не пішла, кладучи й далі наріжним каменем своєї уваги «мысль о государственности», «идею централизации». Мало того. Коли «идею народности и областности» ставила українська наука й публіцистика—завжди з того боку стрівала вона затятий опір: то м'який і культурний, як навіть у Пипіна в його пам'ятній полеміці з Ом. Огоновським, то гострий, осудливий, агресивний, як у П. Струве в його голосних виступах проти українства перед самісінькою війною 1914 р. А взагалі російська думка не цікавилась місцевими проблемами. Фетиш державности, краще сказати—великодержавности товстим шаром настилав полуду їй на очі й застував навіть ту величезну практичну роботу краєзнавства, що, хоч і неорганізовано, провадилася на місцях, у провінції. Цієї роботи просто не помічали, на неї не зважали і вона оберталася в якусь гуртову комору нагромаджених, але для загального вжитку не використаних, майже не зачеплених відомостей. Бувало навіть, що з центрів лунали голоси про марність такої роботи. Характерно: ці голоси часто належали людям, що сами їй потиху симпатизували, але, нехай і з плачем, мусіли прилюдно гукати—«подайся назад»: бачте, «закон централизации», «неотразимый процесс жизни» вимагає переміщення усіх сил до великих центрів, до столиць; питання про живі народи «становится ответным вопросом, чистою этнографическою археологиею», а краєзнавча робота—це тільки «прекрасные порывания провинций», що так повинні пориваннями й лишитися, бо під собою жад-

ного не мають ґрунту. «На провінціях,—з жалем, з плачем писав у 70-х роках о б л а с т н и к Д. Мордовець,—лежит вечная забота—питать свои центры и, в свою очередь, питаться от них тем, что дает приютившееся в центрах совокупное творчество всех лучших сил страны, всех наиболее выдающихся дарований» (Д. Л. М о р д о в ц е в—Исторические пропилеи, т. II, СПб 1889, стор. 255),—себго одержувати тільки вибірки, відпадки, непотріб, що лишиться від споживання по столицях. Не дурно, наслухавшись отаких доброзичливих порад і присудів, Драгоманов одповів був тоді ж таки жовчною реплікою: «...я отих центрів не люблю, бо по вашому вони «серця», а по моему вони павуки,—і Москва ваша есть «павук Росії», а не сердце,—павук вона не тільки для України, але й для Великої Росії»... «І московцям нічого кланятись центрам і за те, що там дещо робилось доброго і для україн тими людьми українними, що мусіли, хоч-не-хоч, іти в ті центри і там працювати, а не дома, бо дома їх сплюндрувала, задурила і поневолила централізація» (Д р а г о м а н о в М.—«Україна і центри», «Громада», № 2, стор. 394 і 426). Але на такі пригадки не було ушей послухащих, усе це було занедбано і забуто в російській науці, і тепер питання доводиться становити на-ново,—на-ново вигадувати ту азбуку, що з неї повинно починатися всяке серйозне діло.

За таку спробу на-ново поставити давню проблему я вважаю книгу Мик. К. Пиксанова про «областные культурные гнезда».

«Для русской искусствоведческой науки существенно утвердить областной принцип мышления и исследования и разработать культурно-историческую схему под этим углом зрения»,—так ставить своє завдання автор уже на початку своєї праці (стор. 3), одзначаючи «новизну областного принципа в искусствоведении и молодость русского краеведения», що спричинилися до величезних прогалин у висвітленні й обслідуванні культурного життя, а частково до безповоротної загибелі навіть самого матеріялу, що мав підлягати обслідуванню. Це завдання, навіть сама про його згадка, як справедливо ремствує проф. Пиксанов, «застает нашу научную мысль врасплох». Централізаторські звички, нівеляційні змагання затемнили суть питання й довели до того, що колись гостро засуджував Драгоманов—до плутаної й невідповідної термінології, яка ще глибшу прокладає безодню поміж традицією та дійсністю. На питанні про «русскую литературу» проф. Пиксанов показує це наочно. «Дело просто и ясно,—пише він,—русской литературы нет и под этим псевдонимом скрывается литература великорусская. Здесь в неточности термина и мысли характерно сказалась та же тенденция, что и в нашем историческом процессе. Научное мышление подчинилось историческому бытию. Старый исторический процесс был процессом централизации, подчиняющей суровой власти—сначала московской, потом петербургской—малые национальности, независимые области, местную хозяйственную жизнь и т. п., подчиняющей по возможности все одной политической и полицейской униформе и стирающей безжалостно местные особенности. Несомненно, под давлением централистических тенденций истории и власти и наша научно-историческая мысль усвоила те же тенденции: она скрывала местные особенности в угоду государственной униформе» (стор. 14). І як висновок з цього—проблема української та білоруської літератур: «можно (додам: і треба) условиться, что украинская и белорусская литературы не входят в схему русской литературы. Но следует их признать присутствующими рядом. Одно это признание было бы огромным шагом вперед для уточнения и расчленения историко-литературных понятий и схем. Однако,—додає автор,—нельзя на этом остановиться. Дифференциацию необходимо провести дальше» (стор. 16—17).

І проф. Пиксанов її проводить «в области»—що-до великоруської культури—цілком правильно і послідовно. На прикладах Ломоносова з його «поморською культурою», ярославського, воронізького, саратовського, самарського, казанського, іркутського та інших «культурних гнізд» він вияснює своє «оформление принципа областничества». «Областничество, на думку дослідника, это уже не фактическая налич-

ность того или другого местного культурного запаса; это осознанная тенденция, учет живых местных сил, стремление организовать их к дальнейшему развитию и противопоставить нивелирующему центру» (стор. 32). І з цього погляду має рацію проф. Пиксанов, коли на прикладі Гоголя, його попередників та наступників, говорить о «целом вторжении украинской культуры в великорусскую, о сильном и длительном областном (цього терміну тут, очевидно, мало. С. Є.) влиянии» (стор. 45). Це торкається не тільки тематики (Пушкинів «Козак», Дельвігова «Малороссийская мелодия», поеми Рилєєва,—можна б додати ще «Украинские мелодии» Маркевича і багато-багато інших), але й самої форми, в яку тії теми одягано, себто української мови. Обставини тодішнього життя, на початку українського відродження, призвели до того, що на сторінках великоруських столичних органів друковано твори українських письменників навіть українською ж і мовою (в «Вѣстникѣ Европы» Артемовського-Гулака, Боровиковського та ін.; так само в «Молвѣ», «Московскомъ Телеграфѣ», «Сѣверныхъ Цвѣтахъ», то-що). Але це було тимчасове спілкування, сусідська, мовляти б, послуга—і так на неї дивились і самі українські письменники, вже при кінці 30-х років роблячи заходи до заснування українського органа (спроба Є. Гребінки з спеціальним українським додатком до «Отечественныхъ Записокъ» Краєвського). В міру свого розвитку, українська література виявила тенденцію з підсусідків вийти у власну хату й зайняти постать цілком самостійну. Це й показує, що тут маємо діло вже не з краєм («областью»), а нацією, що особливості українського руху виходять поза межі краєвого значіння, як от поморська традиція чи сибірський рух, і творять самостійну, своєрідну й багату на можливості національну культуру. Цим український рух виламується з рямців і краєвої, «областной», концепції, самостійно тече паралельно й поруч з великоруським життям, не змішуючись з ним, і набуває характеру органічного цілого, що з свого боку замикає в собі цілу низку своїх власних «культурних гнізд». До того ж і сама фізіономія цих гнізд дуже одмінна од великоруських, як одмінний був і процес їх зародження, організації та взаємовідносин між собою. І коли Гоголь та ціла низка менших талантів одходять од українського ґрунту, несучи свої впливи в сусідню культуру, то ще більше було таких сил, що обома ногами стояли на власній землі й творили основи самостійної культури. Концентрувалася вона й виявлялася теж у групових формах, які можна, за проф. Пиксановим, звати «культурними гніздами».

Схему їх уже позначено в історії розвитку української думки. Коли брати тільки нові часи, з кінця XVIII віку, то перед веде тут лівобична Україна. Першим центром, де виявило себе українське відродження, була Полтава кінця XVIII і перших двох десятиліттів XIX віку. Котляревський на Полтавщину, яка тоді найживіше зберегла автономістичні традиції, не був самітним; бачимо там цілий гурток (біля кн. Рєпина), що дав підстави не тільки літературі, але й науці (Бантиш-Каменський), театрові, а також політичній думці (Лукашевич). Поруч з половиною другого десятиліття виростає на Слобідській Україні, в Харкові, в звязку з заснуванням там університету—нове культурне гніздо: Квітка, Артемовський-Гулак, Срезневський та інші з харківськими журналами та альманахами—аж до половини 40-х років. В 40-х роках на перше місце вибивається багатий на культурні традиції Київ, що відживив їх із заснуванням тут університета, стягнувши до себе кадри нової інтелігенції й давши такий надзвичайно яскравий оказ політично-громадської думки, як Кирило-Методієвське братство з Шевченком, Кулішем, Костомаровим. Після недовгого антракту в 50-х роках Київ знов підноситься в культурному розмахові (громада 60-х років, недільні школи, Антонович, Драгоманов та ін.) і вже не тратить свого культурно-ідейного примату та Україні аждо останніх часів (преса, видавництва, театр, Наукове Товариство після 1905 р., Академія Наук після 1917). Але разом і поруч виникають і інші гнізда: Чернігов в 60-х роках (Глібов з «Черніговським Листком», пізніше—Шраг, Грінченко, Коцюбинський), Полтава в 60-х (громада з недільними школами, Пильчиков, Стронин, Кониський), Одеса в 70-х (Смоленський, пізніше Комаров). Навіть менші міста не застаються позаду від загального руху, а іноді то й перед

ведуть, виставляючи низку місцевих діячів всеукраїнського масштабу. Такими були: Єлисавет у 70-х роках (Михалевич, Федоровський, брати Тобілевичі), Бобринець (Кропивницький), Херсон (Пильчиков, Русови, Д. Маркович), Умань в 80 рр. (Комаров, Краковецький, Крамаренко) і т. и. Нарешті величезну вагу в розвитку української культури мала закордонна Україна з її власними «гніздами»: Львів, Чернівці, Тернопіль, Коломия... І характерною рисою в існуванні українських культурних гнізд була їхня, я сказав би, рівнорядність. Тоді як у Великої Росії столиці справді таки висмоктували живі соки з провінцій та країв, поглинали їх, виснажували і знеособлювали—в історії українського руху ми можемо згадати ліба один тільки епізод з столичним відтінком—це кінець 50-х і початок 60-х років, коли в Петербурзі зібрались були чільні представники українського руху. На Україні ж увесь час було інакше. Тут не було столиць з їх нівеліційними забаганками і «столичного питання» в розподілі культурних сил тут не існувало зовсім, як не існувало і «важного вопроса о взаимодействии областной и центральной культур». Як що й була перевага того чи іншого центру, то вона залежала цілком і тільки від добору культурних сил та засобів, а не від якоїсь зовнішньої гнітучої сили. Та й взагалі мова тут може бути не про антагонізм, конкуренцію, конфлікти, боротьбу, а тільки про мирне співіснування та співробітництво, що й вилилося р. 1897-го формально заснуванням федеративної Всеукраїнської Організації (згодом «Товариство Українських Поступовців»), яка проіснувала до самої революції 1917 р. Українські культурні сили були на Україні скрізь у себе вдома і, міняючи місце перебування, робили те саме діло—піднесення і розвитку єдиної української культури, до якої всі провінціалізи входили коли не рівномірними, то рівноправними членами.

Такою може бути схема питання про «культурні гнізда» на Україні. І матеріялом, і навіть принципіально вона, як бачимо, дуже різниться від того, що дає в цій сфері книга проф. Пиксанова. Та він і не ставив собі такого завдання, щоб вичерпати український матеріял, «частью—по меньшей осведомленности моей..., частью—просто по недостатку времени и места. Да и цель книжки,—як заявляє автор у вступі,—не исчерпать вопрос, а поставить и обострить его» (стор. 5). І треба визнати, що питання про краєві культури у великоруському обсягу в книзі поставлено до ладу і тільки там, де великоруське «областничество» стикається з українством—до речі, як боявся і сам проф. Пиксанов—вказівки й бібліографія у його світять огріхами.

Отже насамперед розділ «Украинское культурное влияние в Великокороссии в XVIII веке» варто було б поширити й на XVII вік, додавши принаймні праці В. Ейнгорна («Очерки изъ истории Малороссии въ XVII в.» Москва, 1899 та «Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ» в журналі «Книговедѣніе» 1894 р.), як що вже не згадувати таких давніх праць, як Пекарського «Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ» (1862). Вплив Київської Академії репрезентує у проф. Пиксанова одна тільки, й то другорядна, монографія (Д. Вишневецького), тим часом як відповідні праці професорів Голубева, Петрова й Титова й фактами багатші, і справу ставлять глибше. Розділ «Культура Слободської України в первой трети XIX в.» насамперед не зовсім раціонально до «слобожан» зачисляє Котляревського (стор. 88), як поперед у Гоголя («его... точнее говоря, выдвинула Слободская Украина», стор. 50): Полтавщина ніколи до Слобідської України не належала і в старовину мала од неї значні одміни; краще б додержувати звичайного терміну—Лівобічна Україна. Далі, автором першої праці про харківську журналістику початку XIX в. (в «Кіевской Старинѣ») була не С. Р. Русанова, а С. Ф. Русова, що підписалася тим разом тільки ініціалами. Сталося мабуть непорозуміння і з Срезневським: показана на стор. 86-ій праця стосується не Ізмаїла Ів. Срезневського, саме й цікавого нам своєю діяльністю в Харкові, а його батька; отже варто було б згадати збірник Академії Наук «Памяти И. И. Срезневскаго» (Петроград, 1916). Де-які додатки можна б поробити і до розділів про Гоголя (напр. надрукована в «Атенеї» стаття Ю. Оксмана про Гоголівську трагедію з Запорозького минулого) та його наступ-

ників, особливо В. Короленка. Великий матеріал до розділу про «Вторжение украинской стихии в великорусскую беллетристику» подає нова праця проф. В. Сиповського «Україна в російському письменстві» (Київ, 1928), що на неї рецензію читач знайде в нашому збірнику. Розділ «Борьба за украинскую культуру в царской России» неповний без принаймні деяких праць М. Драгоманова («Историческая Польша и великорусская демократія»), акад. М. Грушевського («Освобождение России и украинской вopросъ», 1907 р.), без хоча б легенької згадки про відомі виступи П. Струве та полеміку з ним з українського боку (низка статтів у московській «Украинской Жизни» акад. Ф. Корша, Науменка («Старый Украинец»), Єфремова та ін.). Помилку знайдемо і в розділі про «Основу»: вона припинилась не на 9-ій, а на 10-ій книзі 1862 р. Розділ «Областничество в дискуссии 1875—76 гг.» так само конче треба поповнити цитованою попереду великою працею Драгоманова «Україна і центри», а також його російською статтею «Къ вопросу объ «оскудѣніи» литературы и о столичной печати и провинціи» (передруковано в II-м томі паризького «Собрания сочинений» 1906 р.). Розділ «Провансальское областничество» виграв би, коли б додано до його праці Драгоманова та С. Русової. Нарешті чимало цікавого для себе фактичного матеріалу знайшов би автор у моїй брошюрі 1920 р. «Українознавство. Показчик потрібнішої до самоосвіти літератури».

Можна б іще багато вимог поставити до рецензованої праці, але побіжними цими увагами я тут і обмежуся. В усякому разі книга Мик. К. Пиксанова являє собою визначну в російській поточній літературі з краєзнавства подію. Це перша поважна спроба об'єктивно й руба поставити питання про роль краевого принципу в народознанні і дальшим етапом її повинна бути деталізація, поглиблення та виразніший вибір відповідної літератури. Для нас ця спроба має вагу ще й тим, що перед українськими краєзнавцями ставить проблему—розробити нарешті справу «культурних гнізд» на Україні, річ певна, в чисто українському—не краєвому, а національному—аспекті.

Акад. Сергій Єфремов.

З М І С Т.

П. П. Филипович. Українське літературознавство за 10 рр. Революції	5
В. П. Петров. «Чорна рада» як роман соціальний	29
Акад. С. Єфремов. З рукописної спадщини П. Мирного	38
В. В. Гіппіус. Композиція «Ревізора» в історично-літературній перспективі	54
М. Я. Калинович. Концентри індійського світогляду	88

МАТЕРІЯЛИ ТА ЗАМІТКИ.

I. До історії тексту «Наталки Полтавки» І. П. Котляревського—акад. Вол. Перетц	114
II. Два листи Г. Ф. Квітки до А. О. Красвського, подав Валім Тарнавський	119
III. Знадоби до життя М. О. Максимовича, подав П. Лозієв	126
IV. Листування М. О. Максимовича та Н. М. Язикова—Віктор Петров	131
V. До історії «Малороссийских рассказов» П. Куліша—І. Ямпольський	144
VI. До історії другого видання «Досвітоку»—Євг. Кирилук	149
VII. «Мальований стовб», байка Глібова, (згадка)—О. Тулуб	152
VIII. Анатоль Свидницький у Миргороді (із згадок його учнів) І. А. Зубковський, А. Богаєвський	152
IX. З спогадів про Ів. Франка та з його листування—акад. С. Єфремов	158
X. Матеріяли до біографії Д. Марковича, подав М. Хращевський	171
XI. Невідомий твір Лесі Українки «Пізно», подав О. Тулуб	187
XII. Недрукований твір Лесі Українки «Прощання», подав П. Одарченко	180
XIII. Фельетонний вірш В. Самійленка, подав В. Герасименко	194
XIV. З спогадів про Павла Граба та його добу—М. В. Рклицький	196
XV. «Одесский Вѣстникъ» (матеріяли до історичного нарису)—Я. Берман	209
XVI. В. М. Отроковський (з нагоди 10-х роковин смерті)—П. П. Филипович	222

НОВИНИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА.

I. П. І. Рулін. Проблеми драматургічної аналізи	228
II. Б. Навроцький. З теорії роману	237
III. В. Державин. До питання про ліричний жанр	242

РЕЦЕНЗІІ.

М. Марковський. Найдавніший список Енеїди. М. Зеров.—В. В. Сиповський. Україна в російському письменстві. П. Филипович.—Н. К. Пиксанов. Областные культурные гнезда. Акад. С. Єфремов	249
---	-----

